

Ҳасан ҚУДРАТУЛЛАЕВ

БОБУР АРМОНИ

ҲАСАН ҚУДРАТУЛЛАЕВ

БОБУР АРМОНИ

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2005

Масъул муҳаррир:
Хайриддин СУЛТОН

Тақризчилар:
Саидбек ҲАСАНОВ,
Абдуқодир ҲАЙИТМЕТОВ,
Абдурашид АБДУҒАФУРОВ

Қудратуллаев Ҳасан.
Бобур армони. — Т.: «Шарқ», 2005. — 384 б.

ББК 83.3. Уз1

© «Маърифат» газетаси таҳририяти, 2005.

© «ШАРҚ» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси Бонн таҳририяти, 2005.

*Бутун умрини фарзандларининг илми
ва саодатманд бўлишига сарфлаган
онажоним Шаҳрибону Қудрат қизининг
порлоқ хотираларига бағишлайман.*

МУАЛЛИФ

СЎЗБОШИ

Ватанамиз мустақилликка эришгач, миллий маданий мерос, хусусан, мумтоз адабиёт ва тарихий асарларни ўрганишга холис ёндашув етакчи усулга айланди. Президент Ислам Каримовнинг миллий маданий меросимизга янгича муносабат ҳақидаги фикрлари шу жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга. «Асрлар мобайнида халқимизнинг юксак маънавият, адолатпарварлик, маърифатсеварлик каби эзгу фазилатлари Шарқ фалсафаси ва ислом дини таълимоти билан узвий равишда ривожланди.

Ва, ўз навбатида, бу фалсафий-ахлоқий таълимотлар ҳам халқимиз даҳосидан баҳра олиб бойиб боради.

Бизнинг келажаги буюк давлатимиз ана шу фалсафага уйғун ҳолда Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Баҳовуддин Нақшбанд, Имом Бухорий, Имом Термизий, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур Мирзо сингари мутафаккир аждодларимизнинг доно фикрларига уйғун ҳолда шаклланиши лозим»^{*}.

Маданият ва маънавият тарихимизда XV аср — XVI асрнинг биринчи ярми ўлмас асарларга ғоят бойлиги, бу даврда халқимиз инсониятга кўпгина илм ва адабиёт даҳоларини етказиб бергани билан алоҳида эътиборга лойиқ. Хусусан, Хуросон ва Мовароуннаҳрда юзлаб шоиру адиб, муаррих ва бастакор, санъат аҳли баракали ижод қилди. Форсий ва туркий тилларда яратилган дурдона асарлардан ҳам форсийзабон, ҳам туркийзабон китобхонлар бирдек маънавий озиқ олдилар. Ҳар икки тилда яратилган бадиий, тарихий асарлар мазмунан бир-бирини бойитди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» воқеий-илмий-саргузашт асари мумтоз адабиётимизнинг энг но-

^{*} *Ислам Каримов*. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. «Ўзбекистон». Тошкент, 1996, 7- -8-бетлар.

дир насрий намунаси сифатида ҳаётни ҳаққоний аке э-тиргани, ўзига хос услуби билан алоҳида қадри. Навоий насрий асарларидан сўнг «Бобурнома» туркий тилда яратилган бадиий, илмий наср жавоҳири сифатида бугунги кунда дунёдаги юзлаб йирик фан тадқиқотчилари диққати-ни ўзига тортиб келмоқда.

«Бобурнома»нинг XVI асрдаёқ адабиётчилар, тарихчи-лар, умуман, илм аҳли эътиборига сазовор бўлгани маълум. Асар яратилгандан кўп ўтмай форс тилига, кейинроқ инглиз, ҳинд, урду, немис, француз, рус тилларига таржима қилинди. «Бобурнома»нинг ўзига хос жиҳатларини очиб беришда ўзбек, ҳинд, афғон олимлари, европалик, япония-лик тадқиқотчилар тарафидан тадқиқотлар олиб бордилар. Чунинчи, XX асрнинг 90-йиллари иккинчи ярмида Японияда «Бобурнома»нинг илмий-тапқидий матни, изоҳлар ва япон олими Эйже Мано қараплари ифодаланган илмий-тадқиқот наср эътирилгани бунинг яққол далилидир. Шундай насрлар инглиз тилида ҳам амалга оширилдики, бу Бобур ижодига катта қизиқиш ва эҳтиром рамзидир.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижоди совет даврининг жамики чеклашларига қарамай, ўзбек олимлари томонидан ҳам анча кенг ўрганилди. В.Зоҳидов, Б.Валитхўжаев, И.Султон, А.Қаюмов, П.Шамсиев, А.Абдуғафуров, А.Ҳайит-метов, С.Азимжонова, М.Шайхзода, Х.Ёқубов, Ф.Саломов, Ш.Отажонов, С.Ҳасан, С.Жамолов, Ё.Исҳоқов, С.Ғаниева, И.Ҳаққул ва бошқа олимларимиз Бобур ижодининг турли жиҳатларини ўргатиб, қузатишлари натижаларини жамоатчиликка ҳавола этдилар. Ёзувчиларимиз — Ойбек, П.Қодиров, Б.Бойқобилов, Х.Султон адиб ҳаётига оид ниҳоятда мароқли, гўзал асарлар яратиб, юртдошларимизни бу буюк тақдир соҳибининг бетакрор маънавий олами билан ошно қилдилар.

Европалик олимлардан Лейн Нуул, Монстюарт Элфин-стон, Эдуард Давсон, Вильяме Рашбрук, Ҳенри Эллот, Эдуард Холден, Жан Луи Бакие Граммон, Аннестта Бевериж хоним ва унинг турмуш ўртоғи Ҳенри Бевериж яратган

асарларда Заҳриддин Бобур ижоди, ҳаёти ва сиёсий мавқеи турли илмий, бадний даражада талқин этилди. Айниқса, инглизларнинг Бобур ижодига қизиқишлари, уларнинг мустамлакачилик сиёсати билан, ҳаминша бўлмаса ҳам, уйғун олиб борилганлигини кўрамыз. Буни инглиз шарқшуноси Ф.Талботнинг фикридан ҳам билса бўлади: “Ҳозирги Ҳиндистонни ўрганмоқчи бўлган киши ишни, энг яхшиси, Бобурнинг хотираларини мутолаа қилишдан бошлагани маъқул”.

Иштиқолдан кейин маънавиятимизга дахлдор манбаларни ҳеч қандай чеклашларсиз, асл ҳолича ўрганишга кенг йўл очилди. Биробарин, энди «Бобурнома» асарига фақат бирор тарихий воқеани тасдиқлаш учун мурожаат этиладиган манба сифатида қараш ярамайди. Назаримизда, энди асар воқеаларини кенг ва терап таҳлил қилиш асосида Бобур дунёқарашини, унинг беқиёс бадний оламига кириб бориш фурсати етди. Зеро, «Бобурнома»дек ганжинанинг ҳар бир сўзи, жумласи, ибораси Заҳриддин Бобур ички олами, унинг армонли ва қувончли дамлари, серқирра олимлик фазилятларини ёритувчи бебаҳо далиллардир.

Агар «Бобурнома»ни биз мумтоз насримизнинг юксак намунаси сифатида тадқиқ этиш билангина кифоялансак, муаллифнинг бадний усталлиги, насрдаги поэтик маҳорати тўла очилмай қоладигандек. Шу биле, биз «Бобурнома»ни Навоийнинг айрим насрий асарлари, Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ», Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» китоблари билан қиёслаб, тадқиқ қилишга интилдик. Зарур ўринларда Гулбаданбегимнинг “Ҳумоюннома”, Абдуразоқ Самарқандийнинг “Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн” асаридан ҳам фойдаландик.

Мақсадимиз икки (туркийда — Навоий, Бобур, форсийда — Восифий ва Хондамир) тилда ижод этган тўрт адиб асарларидаги умумийлик ва ўзига хослик сирларини ўрганиш орқали «Бобурнома»нинг бетакрорлигини очиб бериш, Бобурнинг моҳир адиб сифатидаги истеъдоди қирраларини кўрсатиш ҳамда ҳар тўртала адибнинг ўз даври адабий-эстетик талабларига нечоғли жавоб берган асар-

лар битганликларини илмий таҳлил қилишдир. Тадқиқотимиз концепциясини белгиловчи бу йўлга асосан қуйидаги ҳулюса асос бўлди. XV аср яккинчи ярми — XVI асрнинг биринчи ярмида адабиётда муаллиф “мен”и яққол гавдаланди. Восифий, Бобур, Навоий асарлари номидаги «вақоъ», «ҳолют» сўзлари ҳам шунга бир ишора, дейиш мумкин. Хондамирнинг «Тарихи Ҳабиб ус-сияр фи ахбори афроди бапар» (қисқача, «Ҳабиб ус-сияр») асари номида ҳам шахсият масаласи бўртиб кўринади. Муаллиф асар номини унинг яратилишига ҳомийлик қилган вазир Ҳабибуллоҳнинг исми билан бошлайди ва «афроди бапар», яъни инсоният тарихи аввалидан ўзи яшаган даврга қадар маълумот беради.

Тадқиқотда илк маротаба адибнинг ижтимоий мавқеи ўз шахсий қарашларига кўрсатган таъсир билан уйқунликда ўрганилди. Ҳеч кимдан ҳадиксерамаган, «тили қисқлик» жойи йўқ Бобур, шоҳ Ҳусайн Бойқаро, вазир Навоий, тарихчи Хондамир, эркин ижодкор Восифийнинг қарашлари қиёсий текширилди. Шу аснода мазкур адибларнинг жамиятдаги ўрни уларнинг ижодига, ҳодиса ва шахслар тасвири ҳамда ўзаро муносабатларига нечоғли таъсир этгани аниқланди.

Адабиётшунослигимизда ҳали «Бобурнома» муаллифининг реал ҳаётни тасвирлашдаги юксак адабий-эстетик қарашлари ҳамда бадиий тасвир маҳорати деярли тадқиқ қилинмаган. Ўрта асрлар тарихий воқелигининг «Бобурнома»да нақадар аниқ акс этгани ва Бобурнинг адабий-эстетик қарашларига мос талқинини замондошлари асарлари билан кенг миқёсда таққослаш орқали унинг юксак бадиий салоҳиятини ёритиш ҳам мавзунинг долзарблигини белгилайди.

Мазкур тадқиқотимиз якуни топиб, нашрга тайёр ҳолга келган бир пайтда ўзбек бобуршунос олимлари катта жасорат кўрсатиб, “Бобурнома”нинг янги, ҳозирча охириги, шебатаи мукаммал илмий-танқидий нашрини Бобур халқаро фонди ҳомийлигида эълон қилдилар (Заҳрирдин Му-

ҳаммад Бобур. “Бобурнома”. Порсо Шамсиев, Содиқ Мирзаев ва Эйжи Мано (Япония) нашрлари асосида қайта нашрга тайёрловчи Саидбек Ҳасанов. “Шарқ” НМАК, Тошкент, 2002). Бу нашр Бобур ижодини янада кенгроқ тадқиқ этишга асос бўлади. (Китобдаги “Бобурнома”дан нарчалар шу нашрдан олинди.)

Ушбу тадқиқотнинг юзага чиқишида яқиндан ёрдам берган филология фанлари доктори, профессор Ҳамидулла Кароматовга, қимматли маслаҳатлари билан кўмаклашган марҳум академик Иззат Султон, академик Б.Валихўжаев, профессорлар — А.Ҳайитметов, А.Абдуғафуров, Н.Комилов, И.Ҳаққул, З.Машрабов, Ҳ.Саидов, муҳандис-оператор Ж.Эркабоевга муаллиф ўз эҳтиромини билдиради. Китобнинг бадиий сайқалига ҳисса қўпган муҳаррирлар Маҳмуд Саъдий ва Аҳмад Отабойга ҳам миннатдорчилик изҳор этамиз.

Мазкур тадқиқот билан танишиб, қимматли маслаҳатларини дариф тутмаган масъул муҳаррир, адиб Хайриддин Султонга тапақкур изҳор этамиз.

Азиз китобхон! Бобур нисбатан қисқа умр кечирса-да, анчагина кўнгил армонларига етди. «Бобурнома»нинг яратилиши, бобоси Амир Темур империясини қайта тиклашдаги ютуқлари, гоҳ-гоҳида бўлса-да ҳаёт лаззатларидан баҳраманд бўлиш... Аммо шу қатори она юрти жамолига интиқлик, қурилмай қолган иморат, йўллар, Ҳиндистонда мустаҳкам давлат тизимини ниҳоясига етказиш... Булар амалга ошмаган орзулар, унинг ўтли армонларидир. Шу бонс китобга «Бобур армони»деб ном бериш лозим кўрилди.

Китобдаги айрим камчиликлар борасида ўз фикр-мулоҳазаларини нашриёт манзили ёки матбуот орқали баён этишни лозим кўрган мутахассис ва ўқувчиларга олдиндан ташақкур айтамиз. Зеро, бу мулоҳаза ҳамда таклифлар келгуси тадқиқотларда асқотади.

І Б О Б. БАДИЙ ТАСВИР ВОСИТАЛАРИ ВА ИФОДА УСУЛЛАРИ

1. Бобурнинг қиёслаш санъати — теран мантиқий тафаккур намунаси

«Бобурнома»даги парса-ҳодисаларнинг, ҳайвонот ва набототнинг ўзаро ўхшашлиги ҳамда фарқини муаллиф назари билан таққослаганда, Бобурнинг фикр доираси воят кенглиги, табиат ва давлатни бошқариш борасидаги мулоҳаза-мушоҳадалари кўлами, атроф-муҳит ҳақидаги фикрларини янада кенроқ идрок этиш имкони тўвилади. Мисол учун, қуйидаги парчага қузатайлик:

«Кобулнинг агарчи қиш қори улғу тушар, вале яхши ўтуллари бордур ва ёвуқтур, бир кунда бориб келтурса бўлур. Ўтуллари ханжак ва балут ва бодомча ва қарқанддур. Булардин яхшироғи ханжакдур, ёруғ қуяр (тутунининг яхши иди бўлур, чўғи ҳам валаба турар), ўли ҳам қуяр... Балут йиғочда яна бир ажаб хосиятдур: сабзбарглик шохларива ўт қўйсалар, вашиб шарфа била қуяр. Оёғидин бошивача шарфа била бир замонда қуяр. Бу йиғочнинг қўймағи хейли яхши тафарруждур. Бодомча борчадин кўпроқ ва шойиғроқтур, чўғи турмас. Қарқанд настнаст тиканлар бўлур, ўли-қуруғи тенг қуяр, тамом Ғазинининг ўтуни будур».

Тасаввур қилайлик: Бобур Мовароуннаҳрда темиррий шаҳзодаларининг ўзаро низоларидаги диққинафас бўлиб, Кобулда ҳокимиятнинг ўрнатиб, ҳукм юритаётган пайтлар. Унинг тахминича, Афғонистоннинг моддий даромади келгусида салтанат харажатларига етмайди, демак, асл мақ-

сади — бобоси Амир Темур тузган ягона қудратли салтапати қайта тиклаш орзуси амалга ошмай қолади. Кейинчалик у ана шу мақсад йўлида Ҳиндистонни забт этгани маълум. Юқоридаги парчада Бобур қиши қаттиқ келадиган Афғонистон учун энг зарур нарса — турли хил ёниги-ўтин хусусиятларини қиёсий таҳлил қилади, ўтинлардан қайси бири кўпроқ иссиқлик бериши билан қизиқади. Матнда ханжак, балут, бодомча ва қарқанд каби ўтинлар айтилиб, булар орасида ханжак ёруғ алаңгаси, хушбўй ҳиди ва, энг муҳими, ёнгандан сўнг чўғи (кўмири) узоқ сақланиши таъкидланади. Беш хил ўтиндан балутнинг ўзига хос хусусияти қиёсан белгиланади, яъни балут ёқилганда ҳатто шохларида яшил барглари ҳам «шарфа била куйар». Бу билан балут ўтинининг таърифи тугамайди. Ҳақиқатда, ҳар қандай ўтинни ёққанда қурувию хўли, шигичкаю йўғон шохлари турлича — гоҳ ёниб, гоҳ ўчиб, чала куйган ҳоллар бўлади. Балут эса «оёғидан бошигача» бир хил ёнади. Бобур ўтинлар таърифини давом эттириб, бодомча таърифига ўтиб, унинг «чўғи турмас»лигини таъкидлайди. Бизнингча, «чўғи турмас» деган иборатнинг мазмуни теран, чунки умр бўйи совуқ ва иссиқда дашту жангалзорларни кезиб, жанг қилган Бобур учун чўғи кўп турадиган, черикларни узоқроқ иснатишган ўтин муҳимдир. Демак, унинг кўзлаган мақсадига бодомча унча тўғри келмайди. Хўш, агар бу ўтинлар топилмаса-чи, унда нима қилиш керак? Бобур ўзи санаган ўтинлар билан қарқанд тиканларини қиёсламаса-да, унда ўтин ўрнига фойдаланиш мумкинлигини, ҳатто бу янтоқни бутун Ғазни аҳолиси ўтин ўрнида интиштириши мисол келтириб, шубҳага ўрин қолдирмайди. Хуллас, бу қиёсламда Бобур ўтинга, таъбир жоиз бўлса, стратегик жиҳатдан ёндашади ва ўша даврнинг иссиқлик манбаи сифатидаги ижтимоий-ҳарбий аҳамиятига алоҳида эътибор беради.

Бобур қиёсий таҳлил услубидан кўпинча Ҳиндистон, унинг табиати ва ерлари, ўлканинг ҳайвонот олами таъ-

рифиди ҳам кенг фойдаланади. Масалан, «Кобулдин Ҳиндистон азимати била отланилди... Гармсер вилоятларини ва Ҳиндистон навоҳисини ҳаргиз кўрулган эмас эди. Нингнаҳорға етгач, ўзга оламе назарға келди: гиёҳлар ўзгача ва йиғочлар ўзгача ва вухуш ўзгача ва туюр ўзгача, эл ва улусининг роҳ ва расми ўзгача; ҳайрате бўлди, филвоқиф жойи ҳайраттур». Бу тасвирда муаллифнинг ҳайратлантирувчи даражадаги синчковлиги, табиатга ҳос хусусиятларни очиши, уларни ишидан-игнасиғача ўқувчига етказиши диққатга сазовордир. Масалан, Ҳиндистонда ўсадиган мевалардан анбанинг (манго-**Ҳ.Қ.**) таърифига назар солайлик: “Набототким, Ҳиндистон маҳсусидур, бир анбадур. Аксар Ҳиндистон эли «бе»ни беҳаракат талаффуз қилурлар, ёмон муталаффиз бўлур учун баъзи «нағзак» дебтурлар, печукким, Хожа Хисрав дебтур:

*Нағзаки мо нағз кунн бўстон,
Нағзтарин меванн Ҳиндистон.*

(Мазмуни: “Нағзак”имиз бўстон беағи. У Ҳиндистоннинг энг гўзал мевасидир.)

Яхшиси яхши бўладур, ғалаба еса бўладур, вале яхшиси кам бўладур. Аксар хом узадурлар, уйда пишадур, хоми хўб ош қатиғи бўладур... Баъзи эл анбани андоқ таъриф қилиб эдиларким, қовундин ўзга жамиъ мевага таржиҳ қилиб эдилар. Эл таъриф қилғонча худ эмастур, кордий шафтолуға худ шабоҳати бор. Пашакаал вақтида пишадур. Икки навъ ейилтур: бири — сиқиб, пўла қилиб, терисини тешиб, сўруб сувини ичарлар, яна бир, шафтолуғи кордийдек, терисини аритиб ерлар. Барги шафтолу баргига андаке ўхшар, танаси баднамо ва баландомдур. Бангола ва Гужаротта яхши бўлур эмиш».

Агар бу меванинг хусусияти ва фойдали жиҳатларини санаб чиқсак, оддий ўқувчи тасавури Бобур эътибор берган жиҳатларнинг тўртдан бирича ҳам бўлмас. У, аввало,

«апба» сўзининг келиб чиқиши ва унинг ҳинд тилидаги фонетик ифодаси ҳақида фикр юритади, талаффузи мумкинлиги туфайли «баъзи «наъзак» дебтурлар», дейди. Фикрининг тасдиқи учун Хожа Хусравдан байт келтиради. «Наъзак» форсча сўз бўлиб, «наъз»—яхши, «-ак» қўшимчаси эркалаш, кичрайтириб айтилгандаги маълумларни билдиради. Демак, Бобур мева ҳақида маълумот беришдан олдин унинг форсча номини келтириш орқали сифатини таърифламоқда ва айни дамда ўзининг тилигунос сифатидаги истеъдодини ҳам намоён этмоқда. Муаллиф мева номига мос сўз ишлатади: «яхшиси яхши бўладур». Бу ибора ортиқча такрордек туюлиши мумкин. Бироқ бу мева «наъзак» бўлгани билан, айни ном барчасига хос эмаски, шу боис муаллиф шундай огоҳлантирувчи маълумотни ҳам беради: «вале яхшиси кам бўладур». Шу тариқа, Бобур китобхонни алданитдан сақлайди. Ўз номи билан («яхшигина») наъзак меванинг нега яхшиси кам, деган саволга ўқувчи жавоб қидиришини билган Бобур қўйидаги жавобни беради: «Аксар хом узадурлар, уйда нипадур». Демак, унинг фикрича, табиат мувозанатини бузиб, манфаат учун уни издан чиқариш сифат бузилтишига сабаб бўлади. Бунда табиат ва инсонни экологик ҳимоя этиш мавзун қаламга олинганини кўрамиз. Хўш, Ҳиндистонда апбаши хомлигида ўзиб сотини таомилга айланган экан, бунини таъкидлашдан нима фойда? Китобни ўқиган ўқувчи хом мевани эмаслигидами? Тасвирда Бобур услубининг жуда муҳим томони кўзга ташланади: тажрибали саркардани ҳар бир мева, аввало, инсон учун қайси жиҳатдан зарур, наф беради, қолаверса, сафарларда, жангда ҳар нарсадан оқилона фойдаланиш лозим, деган фикр тарк этмаган. Сипчков адибнинг позик диди ва қарашлари, илмий мушоҳадалари уйғунлашиб, ҳайратланарли тасвирларни юзага келтирган. Бобур хом апбадан ҳам фойдаланиш йўлини кўрсатиб, «хоми хўб ош қатиғи бўладур», ҳатто «ғўрасининг мураббоси ҳам хўб бўладур», дея уқтиради.

Бобур қаерга бормасин, ўша жой халқининг талаффузи ва сўзлашув тилига эътибор бергани қўйидаги мисолда ҳам яққол кўринади. XVI асрда Хуросон ва Мовароуннаҳр учун Ҳиндистон узоқ ўлка ҳисобланган. «Бобурнома»да бу ўлкада ўсадиган дарахт ва мевалар ҳақида имкон қадар кенг маълумот берилади. Чунки ҳиндистонлик бўлмаган киши учун бу юртнинг варойиб жиҳатлари кўп. Масалан, Бобур анба меваси ҳақида ёзаркан, одамлар анбани қовундан бошқа деярли барча меваларга ўхшатганини айтади. Унинг ўзи Ҳиндистонга боргач, бу мевани кўриб, еганидан сўнг аввалги фикридан қайтади. Бу ўринда ҳам Бобурга хос сипчковлик, қиёсий таҳлилчи кузатамиз. Зотан, у анбани шафтолига ўхшатади, бироқ шафтолининг ҳам хиши, ранги, мазаси кўплиги боис, уни «кордий шафтоли»га монандлигини айтади. Шафтолининг бу нави пўсти «гўшти»га қаттиқ ёпишган бўлади, уни фақат пичоқ билан арчиб ейиш мумкин. Шу боис, анба шафтолининг шу навига ўхшаш. Бобур анбанинг ишшиш вақтини кўрсатган («пашакаал» (куз) вақтида») ва бу мевани тановул қилишнинг икки йўлини уқтириб, тасвири янада мазмунан бойитган. Муаллиф, биринчи кўрган кишининг ихлоси қайтмаслиги учун анбанинг ташқи кўриниши «баднамо», дейди ва ўзига ҳам бу меванинг кўриниши ёқмагани боис «баданомдур», дея илова қилади.

«Бобурнома»даги Мовароуннаҳрнинг мева ва полиз экинларига доир қиёслашларда биз Ҳиндистондаги анба мевасига берилгани каби кенг ва батафсил таъриф-таъсифни кўрмаймиз. Чунки Бухоро, Андижон вилояти ва туманларида етиштириладиган мевалар ҳақида фикр юритганида уларни ўқувчилар изоҳларсиз ҳам тушунишига муаллифнинг ишончи комил бўлган. Шу боис, бу қиёслашларда меваларнинг мазаси, таъми, ранги, пўстловининг қалин-юқалиги, ҳосилдорлиги ва бошқа жиҳатлари бора-сида фикр юритилади. Бу қиёслашларнинг яна бир муҳим жиҳати Бобурнинг юксак даражадаги тасвирлаш ма-

ҳорати билан борлиқ. У бирор-бир туман ёки вилоят аҳлининг ҳамиятига тегмасликка, одилона фикр юритишга интилган. Қаранг, «Мовароуннаҳрда Бухоро қовунича кўб ва хўб қовуни бўлмас» деган жумлани ўқиган ўқувчи Мовароуннаҳрнинг бошқа жойларида етиштириладиган қовунилар мазаси ва турларига кўра Бухоро қовунига тенг келолмаслигига ишонади. Шу жумладан сўнг Бобурнинг ўзи ҳам қатъий фикр айтганини ўйлаб мулоҳаза қилган бўлса керак, «агарчи» сўзи орага тушади. Бу — Бобурнинг юрт билиши, тафаккури тарафлиги, ҳар бир нарса тўғрисида пухта ўйлаб хулоса чиқаришига яққол мисол. У Бухоро қовуниларини Аҳсининг номдор қовуни билан солиштиради: «Агарчи Фарғона вилоятидин Аҳсининг бир навъ қовуниким, «миртемурий» дерлар, мунинг қовунидин чучукроқ ва нозукроқ бўлур». Бу ўринда гап Мовароуннаҳр қовуниларининг сернавлиги, сифати ҳақида боргани боис, Бобур яна «вале»га жой қолдиради. Унингча, барибир, Бухоро халқи қовунчиликда уста. Агар Аҳси бир нав қовунда шуҳрат тутган бўлса, «вале Бухорода ҳар жинс қовундин кўб бўлур ва яхши бўлур».

Бир қараганда, “Бобурнома”да ҳайвонот, паботот, табиат манзараси, қушлар олами таърифининг берилиши оддий ҳолдек туюлади. Аслида эса бу таърифларда Заҳриддин Бобурнинг чуқур фалсафий идроки, атрофимиздаги жонли ва жонсиз оламни яхлитликда бир макон ва замонда мушоҳада эта олишдек кучли мантиқи мавжуд. Қуллон, тустовуқ, каклик, бедана каби жонворлар ҳақида фикр юритганда Бобур, албатта, шу мавжудотларнинг яшаши учун зарур шароитлар: табиат, иқлим, релйеф, ўсимликлар дунёси, жангалзору буталар, уларнинг озиқа захираси, шу билан боғлиқ йил фасллариининг ўзаро мувофиқлиги, хулоса, барча омилларни назарда тутди. Ўқувчи “Бобурнома”ни мутолаа этгани сари ўзи билмаган, эшитмаган ёки кўп кўрган бўлса-да, эътиборсиз қолдирган жиҳатларни англаб, муаллифининг зийраклиги, зукколиги, фикри тарафли-

гига тап беради. Бобур насри поэтикаси, аниқроғи, позик фалсафасини ўзида мужассамлаштирган бу хусусият асардаги ҳайвонот олами таърифи билан ҳам бевосита боғлиқдир.

Бобур услубидаги таққослашда ҳайвонот олами алоҳида ўрип тутади. Масалан, унинг Ҳиндистонда кўп, аммо Хуросон ва Мовароуннаҳрда учрамайдиган каркни тасвирлашдаги маҳоратини олайлик. У «Бобурнома» ўқувчиси учун унча маълум бўлмаган бу ҳайвон ҳақида ҳикоя қилар экан, имкони борича уни аниқ, тушунарли сўзлар билан изоҳлашга интилади. Шу боис, каркни кўпчилик биладиган ҳайвонлар — фил, от, қўтос билан қиёслайди. Ҳайвонлар фақат жуссаси, терисининг ранги ва жисмоний хусусиятларига эмас, балки сезгиларининг нозик жиҳатларига кўра ҳам қиёсланади. Ўқувчи каркни мутлақо кўрмаган бўлса ҳам, асардан у ҳақда жуда кўп маълумот олади:

«Яна каркдур; бу ҳам улур жопиворедур, захомати уч говмишча бўлмай. Ул сўзким, ул вилоятларда машхурдурким, карк филни шох била кўтарур эмиш, волибо ғалаттур. Бир шохи бор, бурнининг устида, узунлиги бир қаришдин кўпрак, икки қариш худ кўрулмайдур. Бир улук шохидин бир обхўра кишти бўлди, яна бир нардининг тоси бўлди, яна учтўрт эллик ҳам шояд ортти экин. Териси бисёр қалин бўлур. Қаттиқ ёй била бағалкушо ва хўб тўлдуруб урсалар, яхши кирса, тўрт эллик кирар. Дарларким, пўстининг баъзи ерларидин ўқ хейли ўтар эмиш. Икки кўшининг қошидин ва икки бутининг қошидин тиҳи тушубтур. Йироқдин ёпуғ ёпқондек кўрунур. Ўзга ҳайвоноттин отқа мушобаҳати кўпрактур. Нечунким, отнининг улук қорни бўлмас, мунинг ҳам улук қорни йўқтур, печунким, отнининг ошуқ ўрнида парча сўнгаги бўлур, мунинг ҳам ошуқ ўрнида парча сўнгаги бор; печунким отнининг илгида кўмук бўлур, мунининг ҳам илгида кўмук бор...»

Хондамир «Ҳабиб ус-сияр» асарида ҳайвонот олами борасида маълумот бериб, карк (каркидон) ҳақида ҳам ёзади. Агар Хондамир маълумоти «Бобурнома» билан бир вақтда ёзилганини инобатга олсак, Хондамир ҳам бу ҳайвонни фил билан қиёслагани тушунарли бўлади. Бироқ масалага таққослаш сабаб мезони билан ёндашсак, Бобур тасвири, аввало, қиёсий таҳлил жиҳатидан илмий мукаммал чиққанини кўрамиз.

«Каркидон ташқи қиёфасидан говминга яқин. Унинг учи ўткир, бурнининг устида жойлашган биттагина шохи бор. Шу шохи ила фил билан уришади. Шохни сипдириб кўрганда унинг ичи кишини ҳайратда қолдирадиган тарзда нақшли, гўзал чизмаларга бой эканлиги билинади. Чип хоқонлари каркидон шохини жуда қадрлайдилар ва ундан камарбандлар ясатадилар. Каркидоннинг жуссаси барча хонаки ва ёввойи ҳайвонларнинг гавдасидан бақувватдир. Шундай ривоятлар борки, каркидон шунчалик қувватга эгаки, филни ўз шохи билан кўтаради ва ҳалок бўлгунга қадар кўтариб тураверади. Шунда каркидоннинг кўзи филнинг қони ва ёвдан тўлиб, ҳалокатига сабаб бўлар экан. Каркидон ва филни шундай ҳолатда кўрган бир ўлканинг китилари уларни ўзлари яшайдиган жойга олиб бориб, анча вақт бу ҳайвонларнинг гўштини тановул қилар эканлар. Лйтчиларича, каркидон ҳомилиги бўлганда бола-сини қорнида тўрт йил, айрим ривоятларга қараганда — етти йил кўтариб юрар экан ва тувилиш вақти етганда боласини онасининг қорнидан бошини чиқарар ва шу ҳолда бир неча вақт ўтлаб юрар экан»^{*}. (Назаримизда, Хондамир юқоридаги маълумоти охирида каркидонни кенгуру билан адаштирганга ўхшайди; форс тилидан таржима бизники — Х.Қ.).

^{*} *Ғиёсиддин Хондамир*. Тарихи Ҳабиб ус-сияр фи ахбори афроди башар. 4-жилд. Техрон, 1333 қамарий йил, 292-бет. (Бундан кейинги бу китобдан олинган нарчалар ҳам муаллиф таржимасида берилди.)

«Бобурнома»да кишини ҳайратга соловчи тасвирлар кўп. Аксариyat ҳолларда улар қийёслаш саъяти орқали ифода-ланган. Юқоридаги мисолларда биз асосан бир жинсли предмет ва воситалар, ҳайвонлар қийёсини кузатдик. Қўйи-даги парча Бобурнинг қийёсий таҳлилда юксак даражага эришганига яна бир мисол. У бу ерда хурмо дарахти ху-сусиятини ҳайвон ҳаёти билан қийёслайди. Бири жопли, бошқаси — жонсиз. Бироқ Бобур улар орасида умумий биологик бирликни кўради. Олимнинг далиллари ниҳоят-да ишончли ва қизиқарли: «Дерларким, наботот орасида хурмо дарахтининг икки иши ҳайвонотқа ўхшар: бир ул-ким, печунким, ҳайвонот бошини кесарлар — ҳаёт му-қатиъ бўлур. Хурмо дарахтининг ҳам боши кесилса, да-рахти қурур. Яна бир улким, печукким, ҳайвонотдин бе-нар натижа ҳосил бўлмас, хурмо дарахтига ҳам нар хур-модин шохини келтуруб тегурмасалар, яхши бар бермас. Бу сўзнинг ҳақиқати маълум эмас».

Бобурнинг дуррож номли қушни тасвирлашида қийё-слаш саъяти янада яққолроқ кўринади. Дастлаб бу қуш-нинг жуссаси какликка ўхшатилади, кейин дуррожнинг қайси ўлкада, қайси тилда гапира олиши баён қилинадики, бу, албатта, диққатни тортади:

«Яна бир дуррождур. Бу Ҳиндистон маҳсуси эмастур. Гармсёр вилоятларда бўлур, вале баъзи жинси Ҳиндистон-дин ўзга ерида бўлмас учун, муни тақриб била зикр қил-дим. Дуррожнинг жуссаси какликча бўлмай. Нарининг орқаси қирғовулнинг модаси рангидекдур, бўғзи ва кўкси қорадур, оқ-оқ туклари бордур, икки кўзининг икки ёнида қизил хатте тушубтур, тавре қичқирурким: «Шир дорам шакарак», анишг ушдин масмуъ бўлур, «шир»ни қитдек айтадур, «дорам шакарак» худ дуруст муталаф физ бўла-дур. Астробод дуррожлари «Бот мени туттилар», деб қич-қирур эмиш.

Арабистон ва ул навоҳининг дуррожи «Бишшукри таду-мун нуъм” («Шукр қилсанг, неъмат фаровон бўлади»),

деб чорлар эмиш. Модаси қирғовулнинг юзларидек рангликдур. Нижровдин қўйи бўлур».

Бобурнинг қиёсий таҳлил санъати фақат юқоридаги мавзуларда эмас, балки темирӣ шаҳзода ва бекларнинг давлат бошқаришлари, саркардалик қобилиятларини човиштиришда ҳам аниқ кўринади. Бу услуб асар муаллифининг юрт, элатни, минтақа жуғрофиясини пухта билиши ва аниқ тасвирлашида ҳам ўз ифодасини тошган. Бобурнинг кенг мушоҳада-мулоҳаза кўлами, тасвирда жуғрофия ва тарих илмларини уйғунлаштира олгани асар қимматини янада оширган. Унинг Андижон, Қобул, Гардез, Ғазни ва, ниҳоят, Ҳиндистон ўлкаларини тасарруфига киритиб, ўз кузатишларини илмий йўсинда зикр этгани бунга мисол бўла олади. Асар давомида илмий мушоҳада мукаммал тарзда бадий тасвирга уйғун келган. Масалан, Ҳиндистон тарихи ҳақидаги муаллиф фикрлари воқеалар баёни ва шахслар тақдири тасвири билан уйғунлашиб кетган. Ўқувчи бу умумийлик туфайли тўлиқ тасаввурга эга бўлади.

Бобур ўз тасарруфига киритган мамлакатни тасвирлар экан, ўзидан олдин ҳукмронлик қилган лашкарбониларнинг тутган сиёсатини ўзиникига қиёслайди. Бадий адабиётда қиёслаш, тазод санъати янгилик эмас, бироқ Бобурнинг таққослаши тарихий фактларга бой ва ишонarli бўлгани бонс алоҳида мазмун касб этади. Айрим ўринларда бу фахрия жанрининг насрдаги намунасидек туюлади. Бобур ўзидан олдин Ҳиндистонда узок вақт ҳукмронлик қилган Султон Маҳмуд Ғозӣ (Ғазнавий), Султон Шаҳобиддин Ғурий салтанати ҳақида ёзар экан, «Султон Маҳмуд, Ҳиндистоншиким мусаххар қилди, Хуросон тахти анишг тахти забтида эди ва Хоразм ва Дорулмурз салотини анга мутиъ ва мунқод эди. Самарқанд подшоҳи анишг зери дасти эди. Черики икки лак бўлмаса, худ бир лак не сўз эди. Яна ганимлари рожалар эди. Тамом Ҳиндистон бир подшоҳда эмас эди. Ҳар рожа бир вилоятга ўз бошича подшоҳлик қилур эди», дейди.

Бобурга хос қиёсий таҳлил жозибаси қуйидаги икки мисолда ҳам кўзга яққол ташланади. Бобур Афғонистон тасвирига алоҳида эътибор беради. Унинг Афғонистон тоғлари билан бу тоғларда яшовчи ерли аҳолини таққослашни чиройли бадний тасвирга айланган: «Яна Хожа Исмонл ва Дашт, Дуки ва Афғонистон тоғлари бир йўсулук тоғлардур. Паст-паст, ўти оз, суйи танқис, йиғочсиз, баднамой, ярамас тоғлардур. Тоғлари эллариға муносиб тушубтур, нечукким, «Тенг бўлмағунча, тўш бўлмас» дебтурлар. Оламда мундоқ ярамас вазълик тоғлар кам бўлғай».

Ҳақиқатан, бу юртнинг чиройли боғу роғлари билан бирга, ўсимлик, дов-дарахт ўсмайдиган тоғлари ҳам кўп. Бобур «паст-паст, ўти оз, суйи танқис, йиғочсиз, баднамой, ярамас», деб баҳо берар экан, бу тоғларни шу ерлик халққа ўхшатиб, «Тенг бўлмағунча, тўш бўлмас», дейди. Албатта, бунинг маътум сабаблари бор. Қобулни, Афғонистонни забт этган Бобур пуштун афғонлари, ҳазарийлар томонидан кўп қаршиликларга учраган, кўпгина бек ва аскарларидан айрилган, ўз навбатида, у ҳам бу халққа зугум ўтказган. Бу қиёсий тасвир «Бобурнома»дан шу боис жой олган.

Иккинчи мисолни эса ўқувчи диққатига таҳлиلسиз ҳавола этамиз, чунки бу парчадаги маҳорат намунаси изоҳга муҳтож эмас: «Қобул узумидин Ғазни узуми яхшироқ бўлур. Қовуни ҳам Қобул қовунидин ортиқроқтур. Олмаси ҳам яхши бўлур... Қобулға боқа Ғазни ҳаминна арзонлиқтур».

«Бобурнома»да муаллиф ўзини шоҳ ва лашкарбони сифатида Иброҳим Лўдий билан зимдан қиёслайди, имкониятларини таққослайди. Бу таққослашда ҳарбий санъат, давлатни бошқариш, кўпнинг муносабат каби масалалар ўз ифодасини тошган. Бобур Иброҳим Лўдийнинг ҳарбий имконияти юқорилигини баҳоларкан: «Ғанимнинг ҳозир черикини бир лак ченарлар эди. Ўзининг ва умаросининг, минг-икки мингга ёвуқ фили бор дерлар эди... Агар мундоқ хаёл қилса эди, бир лак, икки лак ҳам навкар тута

олур эди», дейди ва шундай имкопийат билан мамлакатни ҳар жиҳатдан мустаҳкам бошқариш мумкинлигини қайд этади. Бобур тасвирида Иброҳим Лўдийнинг барча жиҳатлари ўз аксини тошган. Унингча, шох, аввало, саховат-наша ва эл дардини тушунадиган бўлиши керак. Бойлик-ка ўчлик, атрофидаги амиру навкарларини ризо қилмаслик давлат раҳбарининг иллатидир («Тенгри таоло рост келтурди, не йигитини рози қила олди, не хазинасини улаша олди... Ўзи ярмоқ йивистурмоққа беҳад толиб, бетажриба йигит эди»).

Демак, Лўдийнинг хасислиги, тажрибасизлиги юз минглик лашкарини мағлубиятга дучор қилган. Бобур бу қисфани тўлиқ тасвирлаб бериш учун янги чизгилар воситасида тавсифни кучайтиради, рақибининг саркардаларга хос бўлмаган хислатларини ҳам оча боради. Чунинчи, Лўдий шахсиятидаги беқарорлик, жангдаги бетартиб раҳбарлик, царипшонлик шулар жумласидандир: «Не келиши саранжомлик эди, не туруши, не юруши аҳтимомлик эди, не уруши». Бу фикри ўз қўл остидагиларга аниқ етиб боришини сезган Бобур ажиб таққослашни лозим кўради. Асар давомида Шайбонийхон ҳақида илиқ сўз айтмагани ҳолда, шу ўринда унинг ҳарбий санъатда устунлиги ҳақида сўз юритади. Бу, бир жиҳатдан, Иброҳим Лўдий билан кутилган қақшатқич уруш олдидан аскарларини руҳий ҳозирлаш бўлса, иккинчидан, Бобурнинг Мовароуннаҳр ва Хуросонни рақибга осонликча ташлаб чиқмагани, ўша жанглар тажрибаси энди қўл келаятганини кўрсатиш зарурати эди. Муаллиф бу ўринда тазод санъатидан моҳирона фойдаланган. Жуврофий жойлар, уруш қатнашчилари кайфияти, тарихий вазият тасвирларида Бобур юксак маҳоратини намоён этган: «Дедимким, сен буларни ўзбак хон (яъни Шайбонийхон — **Ҳ.Қ.**) султонларига қиёс қилмасен? Ул йил Самарқандтин чиқиб, Ҳисор келганда ўзбакнинг жамигъ хон ва султонлари йингилиб, иттифоқ қилиб, бизнинг устумизга келур азимат билан Дарбаанддин ўттилар. Биз жамигъ сишоҳий ва мўғулнинг кўч ва молларини

маҳаллотқа киюруб-киюруб, маҳаллотни кўчабанд қилиб, беркиттук. Чун ул хонлар ва султонлар юруш-турушнинг ҳисоб ва яровини билтур эдилар, кўрдиларким, ўлук-тирикни Ҳисорда кўруб, Ҳисорни беркиттук. Ҳисор устива келмакнинг ҳисобин топа олмай, Чарғониён навоҳиси Павондоқдин-ўқ ёндилар. Буларни аларга ўхшатма, иш ҳисобини ва юруш яровини қанда билтурлар. *Тенгри рост келтурди, мен дегандек-ўқ бўлди...»*.

Мустақилликка эришганимиздан сўнг советлар даври зугуми ҳақида очиқ гаширадиган бўлдик. Хусусан, Заҳриддин Бобур ижоди борасида гап очилса, унинг меросини ўрганишда чекланлар бўлганини айтамыз. Гоҳида Бобур ижоди мухлислари: “Ахир, совет даврида ҳам Бобур асарлари чоп этилди-ку, ўрганилди-ку!”, дейишади. Бу тўғри, албатта. Аммо адиб ижоди, шахсияти, услуби аслича ўрганилмади, у қолдирган маънавий мерос синчиклаб, теран таҳлиллар орқали мухлисларга етказилмади. Бирёқлама ўрганиш, мумтоз манбаларни давр сиёсати, мафкурасига мослаб талқин қилишлар одатга айланди. Советлар даврида Бобурнинг ҳарбий санъати, ҳисобсиз лашкарни сақлаш, таъминлаш, уларни бир ёқадан бош чиқариб кўзланган мақсадга хизмат қилдириш илми ҳақида лом-мим дейилмади. Афсуски, ҳануз бу муҳим жиҳатни ўрганишга кириша олганимиз йўқ. Амир Темур, таъбир жоиз бўлса, ҳарбий доктринаси асосида ҳукмронлик қилган Бобур сиёсатида, аввало, черик-аскар кўнглини тошини, уни эътибордан четлаштирмаслик бош мезон бўлган. Бунга “Бобурнома”дан кўнлаб мисоллар келтириш мумкин. Масалан, Бобур сафдошлари билан Ҳиротдан Кобулга қайтишда Ҳиндукуш товидан қор кечиб ўтган, ўзи сафнинг олдида қорни шиббалаб йўл очган. Олдин фидойи аскар Дўстбекнинг ўлими уни қаттиқ изтиробга солган. Унинг амри билан аскарни жасади Ғазнига олиб келиниб, Маҳмуд Ғазнавий мақбараси ёнида дафи этилган. Қолаверса, Бобур кўлга киритилган бойликлардан, беклар қатори, аскарларга ҳам муносиб улۇшлар белгилаб, тақсимлаган.

Иброҳим Лўдний маълумиятининг сабабини Бобур унинг жанг санъатини билмагани қатори, ҳасислигида, деб кўрсатади. Ҳатто аскарларига вақтида маош бермаганини алоҳида қайд этади.

Айрим фарбияк олимлар Ҳумоюн, Комрон, Аскарбий, Ҳиндолнинг оталарининг вафотидан сўнг улкан салтанатни бошқара олмаганликлари сабабини вақтида Бобурнинг саҳийлик билан ўз қўли остидагиларга чексиз бойликларни инъом этиб юборганида, деб билляди. Бу ҳақда инглиз тарихчиси Маллисон шундай ёзади: "... Бобур давлатнинг иқтисодий асосларини мустаҳкамлаш ўрнига хазинани ўқли, амалдорлари ва аскарларига саҳийлик билан тақсимлаб берди, бу эса салтанатдаги молиявий вазиятни қийин аҳволга солиб қўйган эди. Шунинг учун ҳам Ҳумоюнга отасидан иқтисодий инқирозга юз тутган, пойдевори нураб турган салтанат мерос қолган эди".

Бу — инглиз тарихчисининг фикри. Бироқ "Бобурнома" Ҳиндистонда Бобурнинг жуда оғир аҳволда қолгани, бу минтақанинг диққинафас ҳавосидан беклар ва қўшнанинг ўта безгани, уларда моддий манфаатдан кўра Ватап совипчи устун келгани асосий муаммога айланганлиги ҳақида дарак беради. Бундай вазиятда лашкарни у зар кучи, сўз жозибаси билан асраб қолган эди. Ҳозирги пайтда тарихчи, сиёсатшунос, адабиётшунос олимларимиз олдидан ана шу давлат бошқаруви системасини ўрганиш ва шу орқали Бобур шахсиятини янада мукамалроқ кўрсатиш вазифаси турибди. Бир жиҳатдан, инглиз тарихчиси ҳам ҳақ кўринади. Эҳтимол, Бобурнинг бағрикенглиги, ўта саҳийлик билан қўли остидагиларга инъомлар улашгани уларни бироз айнитган, камроғига кўнмаслик касалига мубтало этган. Агар бу жиҳатни Бобурнинг давлат бошқарувидаги камчилиги, деб қаралган тақдирда, айнан шу камчилик замирида ҳам буюк шахс мақсадини аниқ кўрса-

* *Л.П.Шарва*. Бобурийлар салтанати. Тошкент, "Маънавият", 1998. 34-бет.

тадиган маънавий фазилат намоён бўлади. Бобур ўзи ва фарзандлари учунгина беҳисоб давлат орттириш, дунё бойликлари билан хазинасини тўлдиришни мақсад этмаган, Афғонистон ва Ҳиндистонга бу ниятда юриш қилмаган. Унинг мақсади бобоси Амир Темур салтанатини тиклаш, барқарорлаштириш эди. “Ҳумоюннома”да Бобурнинг қизи Гулбаданбегим қуйидаги маълумотни қолдирган. Унда хулоса чиқариш ўқувчилар ҳукмига ҳавола. Бунда сўз Бобурнинг Иброҳим Лўдий устидан валаба қозониб, ҳисобсиз бойликка эга бўлганлиги ҳақида боради: “У кишининг (яъни Бобурнинг — **Ҳ.Қ.**) қўлларига беш подшоҳнинг хазинаси тушди. Буларнинг ҳаммасини (жанг иштирокчиларига) бўлиб бердилар. Шу вақтда ҳиндистонлик амирлар “Ҳиндистонда қадимги подшоҳлар хазинасидан харж қилиш айб ҳисобланади, аксинча, уларга қўшиб-қўйиб кўпайтирилади”, дейишади. Ҳазрат бунинг аксини қилиб, хазиналарнинг ҳаммасини (одамларга) тақдим қилдилар”.

Яна, Гулбаданбегим Бобур томонидан ҳисобсиз бойлик Хуросонга — турли беклар хонадони ва аъёнларига тортиқ эгилганини ҳам ёзади.

Заҳириддин Бобурнинг қиёслан санъати тасвир маҳоратидангина далолат бериб қолмай, айни пайтда унинг ранят фаровонлигини таъминлаш, ҳар бир нарсадан имкон қадар унумли фойдаланиш борасида юритган фикрларида ҳам кўринади. Нораиж меваси ҳақидаги мулоҳаза бунга мисол бўла олади. «Бобурнома»да нораиж дарахти Ламғонот, Бажавр ва Савад деган жойларда ўсини айтилади. Кейин эса ҳар жойнинг нораижи ўзининг шакли ва таъмига кўра тақдосланади.

Ламғонот нораижи «кичикрак ва киндиклик (ўхшатишга эътибор беринг: киндиклик! — **Ҳ.Қ.**) бўлур», дея таърифланиб, кейин унинг ижобий («бисёр латиф ва позук ва сероб») жиҳатлари орттирма сифат даражасида таърифланади. Дастлаб ўқувчи Ламғонот нораижини бун-

¹ Гулбаданбегим. Ҳумоюннома. Тошкент. “Маънавият”. 1998. 36-бет

дай сифатлари боис, бетакрор, деб тасаввур этади. Бобур эса ҳар бир нарсага турмуш эҳтиёжи нуқтан назаридан ёндашади. Норанж пўстининг позиклиги — унинг сифати, демак, ейишли, кам исроф бўлади. Бу мевани узоқроққа олиб бориш савдо масаласи билан боғлиқ. Пўстининг позиклиги бунга имкон бермайди. Уни ҳатто унча узоқ бўлмаган жойга ҳам олиб бориш мумкин эмас экан, чунки тез бузилади («нозуклугидиндирким, Ламғоноттин Кобулвачаким, ўн уч-ўн тўрт йиғоч бўлғай, келтургунча баъзи норанжлар хароб бўлур»). Бу сатрларни ўқиган ўқувчида: зарурат туғилса қайси норанжни узоқроқ жойга олиб бориш мумкин, деган савол туғилиши мумкин. Бобур Ламғонот норанжини Астробод норанжи билан қиёслайди («Астробод норанжини Самарқандваким, икки юз етмиш - икки юз саксон йиғоч бўлғай, элтарлар») ва кейингисининг бузилмаслигини айтади.

Асарда бу мевани қиёслаш Бажаврдаги норанж навлари тавсифи билан давом эттирилади. Бобур Бажавр норанжининг янги навини мисол келтиради, унинг катталиги, мазаси ва бошқа хусусиятларини таърифлайди («Бажавр норанжларининг улуклиги биҳича бўлур, суви кўлтур ва ўзга норанжларнинг сувидин туршроқтур»). Бу қиёслашда муаллиф катта-кичикликни таъмга қарама-қарши қўяди. Демак, бу мева қанчалик катта бўлса, шунчалик пордон бўлади, пордони эса истеъмолга унча яроқли эмас. Бобур бундай дарахт жуда беор, норанж дарахтларининг бошқа турига қараганда кўн ҳосил беришини алоҳида таъкидлайди («Хожа Калон дедиким, Бажаврда ушбу жинс норанжнинг бир дарахтининг олиб санадук, етти минг норанж чиқти»).

Норанж хусусиятларини қиёслаш асарда турунж меваси таърифи билан давом эттирилади ва мевадан имкон борича чиқитсиз фойдаланишга, Одлоҳ берган неъматни тежаб сарфлашга эътибор қаратилади. Турунж меваси хисравий қовунча билан ҳажман солиштирилиб, кейин по-

ранж билан қиёсланади ва дарахтлар барги, мевасиниғи пўсти, таъми, шираси, яхши-ёмонлиғи, чиройли-хутуклиғи айтилади: «Яна бир поранж мунобиҳи мева турунждур. Бажавр ва Савад эли балағи дейдурлар... Турунж икки навъ бўладур: бири чучук ва бемаза ва дилочур. Чучук, сярға худ ярамас, магар пўсти мураббоға яравай. Ламно-нотиниғи турунжи ушмундоқ дилочур чучуктур... Турунж-ниниғи ранги поранж рангидин сариғроқтур».

Бунда Бобур қиёслаш ичиди қиёслаш усулидан фойдаланган. Аввал поранж турунж билан солиштирилади, кейин турунжниниғи навлари бир-бири билан қиёсланади. Шу тариқа, таққослаш мураккаблашиб боради ва ўқувчи турли мевалариниғи хусусиятлари ҳақида тасаввурга эга бўлади.

«Бобурнома»да қайси мавзуга доир нарси ва ҳодисалар таққосланмасини, муаллиф ҳар гал тўлиқ маълумот беришга иштилади. Масалан, товус тасвирини олайлик. Бобур уни бошиқа қушлар билан қиёсламайди, балки урғочи ва нарининиғи ўзаро фарқларини очиб беради. Нега энди Бобур бу гал мазкур усулни қўллаган? Чунки кўрган кишиниғи хаёлига дастлаб патлари чиройли товланадигани, таманно билан юрадигани товусиниғи урғочиси, деган фикр келиши табиий. Аслида эса товусиниғи чиройлиси нари бўлади. Шу боис, Бобур кишини алдовчи тапқи қиёфа ва жинсий помутаносибликни ўқувчи онгига қиёслаш орқали синдиришга ҳаракат қилган:

«Гуюрдин: бир товусдур. Пурранг ва пурзёб жониворедур. Андоми ранг ва зебиға эмас. Жуссада турначи бўлмай, турначи балағи эмастур (бу ўринда муаллиф яна ички қиёслаш услубини қўллаган — **Х.Қ.**). Нариниғи ва модасиниғи бошида йиғирма-ўттуз пар бордур, икки-уч элик балағлиғи бўлмай. Модасиниғи яна зеб ва ранги йўқтур. Нариниғи бошида тавқи савсаншидур, бўйини хушранг кўқтур. Бўйинидин қўйи орқаси сариқ ва тўтағи ва кўк ва бинафина ранглар биле мунаққаш воқий бўлдуьтур. Орқасидини гуллари кичикрак-кичикрак гуллардур. Орқасидини

қўйироқ ушбу ранглар биле мунаққаш улур-улур гуллар қўйрувининг учигача бордур. Баъзи товусларнинг қўйруғи бирар қулоч бўлур ва гуллуқ парларининг остида қисқароқ, ўзга қушларнинг қўйруғидек, қўйруғи ҳам бордур. Бу расмий қўйруғи ва қанотлари қизилдур».

Бу тасвир, қиёсий таҳлил намунасида тапқари, муаллифнинг юксак баъдий салоҳияти, ҳайвонот олами ҳақида кенг тасаввуридан далолатдир.

Муаллиф нилагов ҳайвонини тасвирлашда юксак маҳоратини намоён этган. Бобур бу ҳайвон баландлигини от билан, рангини эса урғочиси билан қиёслайди ва кейин парини тасвирлайди. У нилаговнинг тапқи кўриниши сув қўтосига монандлигини айтиб, модасининг рангини бўғу — маралга таққослайди. Бундай таққослаш ҳар томонлама сиғичковлик, билим талаб этиши табиий: «Яна нилаговдур, баландлиги отча бўлмай. Оттин бир пима ичкарактур, эркаки кўктур. Бу жиҳаттин волибо нилагов, дерлар. Икки кичикрак шохи бор. Бўғзида бир қарипдин узунроқ туки бордур. Баҳрий: қўтасеа мушобаҳоти бор. Тувоғи уйнинг тувоғидек айридур. Модасининг ранги бўғу — маралнинг рангидектур. Шохи ҳам йўқтур. Бўғзидаги туки ҳам йўқтур. Эркакига боқа тунчоқ вазьдур».

Муаллиф нилаговнинг эркаки ва модасини фарқлаш учун кичик деталларга ҳам катта эътибор берган (эркакида «икки кичикрак шохи», бўғзида эса узунроқ туки борлиги, модасининг шохя йўқлиги, эркакига шебатан «тунчоқ вазь» эканлиги ва бошқалар).

«Бобурнома»да қиёслаш баъзан деталлар орқали эмас, балки умумлашма тарзида ҳам келган. Бундай қиёслаш объекти сифатида катта миқтақа ёки инсон фаолияти олинган. Масалан, Нижров, Ламғонот ва бошқа тоғлардаги ҳайвон турлари, қушларнинг Ҳиндистонда бор-йўқлиги қиёсланади: «Бу тоғларда (Нижров, Ламғонот тоғларида — **Ҳ.Қ.**) Ҳиндистон қушлари, Ҳиндистон жониворлари бисёрдур, мисли тўти ва шорак ва товус ва дўча ва маймун

ва нилагов ва кўтаҳпой, балки бу мазкур бўлгон жониворлардин дағи ўзга-ўзга жинс қушлар ва жониворлар бўлурким, Ҳиндустонда дағи андоқ жониворларни эшитилмайду».

«Бобурнома»даги қиёслаш санъати муаллифнинг бадиий маҳорати юксак, адабий-эстетик тафаккури теранлигидан, қолаверса, тарих, адабиёт ва бошқа фанларни чуқур билганидан далолат беради. Фақат бутина эмас. Ҳар қандай таққослаш кишидан кенг билим, фалсафий, мантиқий мулоҳазани талаб қилади. «Бобурнома»даги қиёсий лавҳалар ўқувчини ҳаёт воқеа-ҳодисаларига, атрофимизни ўраб турган жонли ва жонсиз мавжудотга синчковлик билан қараш, уларни чуқурроқ идрок этишга ундайди. Ниҳоят, «Бобурнома» мутолаасидан сўнг жисм, предметларни ўзаро қиёслаш ўқувчи учун кўникмага айланиб, кишида нарс ва шахсларга хос хусусиятларни чуқурроқ билишга интилиш ҳиссини тарбиялайди. Бу Бобурнинг маҳорати ва донишмандлигидан яна бир далолатдир. Хуллас, бадиий юксак иборалар, сўз ва атамалар билан безатилган, қисқа баён услубида ифода этилган қиёслалар асарнинг ўзига хос ноёб нафосатини янада оширган.

2. «Саккиз сифати асил анинг зотиға мутассил эрди...»

Давлат қурилиши ҳаминша ҳар бир мамлакат тараққиётининг устувор йўналиши бўлиб келган. Бугунги кунда Ўзбекистон ўзига хос тараққиёт йўлидан бориш учун бизда давлат қурилишига алоҳида эътибор берилмоқда. Маълумки, мамлакатнинг ички ва ташқи сиёсатини, ҳокимият тармоқлари ваколатларини белгилаш, ижтимоий-сиёсий муносабатлар системасини яратиш, ҳуқуқий-демократик, иқтисодий, сиёсий асосларни мустаҳкамлаш каби масалалар давлат қурилишининг муҳим жиҳатларидир. Шу биле, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурида

Давлат ва жамият қурилиши академияси ташкил этилди. Аслида давлат бошқаруви масаласи Ўзбекистон учун янгилик эмас. Бу борада буюк ажлодларимиз, хусусан, Амир Темур ва Заҳириддин Бобур улкан ютуқларга эришган.

Мазкур мавзунинг тадқиқотимизга бевосита тааллуқли жиҳати шундаки, ҳам адиб, ҳам шоҳ бўлган Бобур ўз асарида давлатнинг ички тузилишига, юртни бошқараётган турли тоифага мансуб шахсларга батафсил баҳо берган. Бу баҳо, бирипчи гада, адабиётшунослик нуқтан назаридан, Бобурнинг атрофидаги кишилар характери, уларнинг ижобий ва салбий хислатларини насрий асар бадияяти доирасида очиб бергани, муаллифнинг давлат бошқарувида оид қарашлари, унинг ягона темурийлар салтанатини асраш йўлидаги руҳий кечинмалари билан уйғунлашиб кетгани туфайли ҳам муҳимдир. Ана шу жиҳатни алоҳида тадқиқ этиш Бобур услубини янада чуқурроқ тушунишда асосий омил экани шубҳасиз.

Айни пайтда тарихчилар, ҳарбийлар, ҳуқуқшунослар Амир Темурнинг давлатчилик сиёсати, тажрибасини чуқур ўрганиб, ижобий жиҳатларини ҳаётга татбиқ этишга ҳаракат қилмоқдалар.

1404 йили Хитойга юриш бошлаган Соҳибқирон 1405 йил 18 февралда тўсатдан вафот этади ва орадан кўп фурсат ўтмай, фарзандлари, неваралари ўртасида тож-тахт учун кураш бошланиб кетади. Абдураззоқ Самарқандий «Мағлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» асарида бу ҳақда жуда кўп маълумотларни келтирган. Лекин Амир Темурдан кейин Мовароуннаҳрда 43 йил ҳукмронлик қилган Шоҳрух мирзо даври исбаган осойишта бўлиб, бу подшо салтанат яхлитлигини асраб қолишга кўп ҳисса қўнган эди.

Абдураззоқ Самарқандий, Хондамир, Давлатшоҳ Самарқандий, Алишер Навоий, Абдурахмон Ҳомий ва бошқа муаррих ҳамда адиблар асарларида Амир Темур ҳамда унинг

ворисларининг давлат қурилишига доир қарашлари ҳақида тадқиқотчи олимларимиз анчагина фикрлар билдирганлар. «Бобурнома»да эса бу мавзу алоҳида мазмун касб этади. Чунки Бобур, Амир Темур вориси сифатида, бобоси салтанатини тиклашга интилиб, улкан давлатни бошқаришга алоҳида эътибор қаратмасдан иложи йўқ эди. Унинг ана шу мақсад йўлидаги интилиш ва иродаси инсоний феъл-атвори ва саркардалик истеъдодида ёрқин намоён бўлгани диққатга сазовордир. Бу мавзунини ёритиш Бобур шахси хислатларининг очиш билан бирга, унинг одамшунослигини, давлат бошқаруви сирларини пухта эгаллаганини ва юксак бадий истеъдод соҳиби эканини ҳам кўрсатишга имкон беради.

«Бобурнома»да давлат қурилиши масаласининг қандай ёритилганига тўхталишдан аввал, Амир Темурнинг ўғли Шохрухнинг бу борадаги фаолияти ҳақида фикр юритишга зарурат бор. Чунки Шохрухнинг Амир Темур салтанатига муносабати кўп жиҳатдан Бобурникига яқин.

Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» асаридаги ҳар бир воқеа-ҳодиса тасвирида муаллифнинг Шохрух салтанати пойдевори мустаҳкам бўлишига хайрихоҳлигини, ўз ҳукмдорига садоқатини сезиш мумкин. Шохрух мирзо ўғли Бойсунғурнинг тажрибасизлиги, ёшлигини инобатга олиб, амир Саййид Фахриддинни давлат ишларига бош қилиб қўяди. У эса «мустақил равишда соҳиби девонликда ўтириб қабул ёки рад, ҳат ёки банд қилиш ишларида яккаю ягона» бўлади ва оқибатда раият томонидан кўп шикоятлар келиб чиқади. Абдураззоқ Самарқандий бу амирнинг манманликка берилгани, ҳирси ошганию, понқўрлигини тасвирлар экан, покае шахс қиёфасини яратади. У Саййид Фахриддин тасвирида ўзи эгаллаган бадий саъватлар — муболаға, ўхшатиш ва истиорани аччиқ истеҳзо билан уйғунлаштириб, ҳиреда ҳад билмас кимса қиёфасини тавдалантиради. Саййид Фахриддин шахсияти мисолида биз темурийлар

салтанатида бойлик орттириш фақат тўғри ва ҳалол йўл билан, шариат аҳкоми ва инсоф юзасидан амалга оширилиши, эл-юртга ўтказилган зулм орқали тўпланган мол-дунё, эришилган мансаб қораланганини кўрамизки, бу жиҳатлар муҳим ахлоқий-тарбиявий аҳамиятга молик: «Мирзо Бойсуғур девон маснадини парафли қилган вақтда амир Саййид Фахриддин мустақил равишда соҳибини девонликда ўтириб қабул ёки рад, ҳал ёки банд қилиш ишларида яккаю ягона эди. У жуда кўп аъёнлар ва ҳадсиз буюмлар тўйлаб, мол-мулкининг кўплигидан ўз даври Қорунига ва шавкат ғуруридан замон Фиръавнига айланган эди... Вазирлик савдоси унинг димоғини шишириб, молухуми сафроси калласи томон йўналди -- юрак ўйнони, нафас қисини, сариқ касаллигининг ранги ва истисқо ташналиги унинг ичу тошига валаба қилиб, туролмай ётиб қолди. Моҳир табиатнинг кўли унинг муолажасига кўтоҳлик қилди ва кинахор сийнаси вазирлик ҳасратига тўлган, дили интиқом пиллатида куйган, нафаси қиш шамолдек совутан, чеҳраси зарчувадек сарғайган ҳолда минг дарду андуҳ билан ўз қилмишининг гирифтори бўлиб, вужуд бандидан халос бўлди».

Биз Абдураззоқ Самарқандий асаридан бу нарчани бежиз келтирмадик. Заҳириддин Муҳаммад Бобурининг юртни бошқаришга, теурий шаҳзодаларнинг ҳамжиҳатлигига, аҳиллигига оид қарашлари жуда кўп жиҳатлари билан Шоҳрух мирзо қарашларига мос. Бобурининг ҳаёт таълимини Амир Темур ўғитлари қатори, бу подшодан ҳам олгани эҳтимолдан узоқ эмас.

Бобур асарида асосий эътиборни давлатдорликнинг қайси жиҳатларига қаратган, асосан унинг қайси томонини ёритган? Бу масалага Бобурининг шахсий хислатлари ва характеридан келиб чиқиб ёндашган маъқул. «Бобурнома»нинг охирида исми номаълум қолган котиб шоҳ Бобур хислатларига қисқа, ammo аниқ баҳо бериб, шундай ёзади: «Ва маҳолдурким, ул подшоҳи қобилининг яхшиливларини

айтган билан ва битиган билан тугангай. Лекин мужам-мал буким, секкиз сифати асил анинг зотиға муттассил эди». Биз ҳам Бобурнинг Амир Темур давлатчилиги қурилиши давомчиси сифатидаги ўзига хос жиҳатларини шу саккиз хислатини талқин этиш билан ёритишни лозим кўрдик.

«БИРИСИ БУКИМ, НАЖҲАТИ БАЛАНД ЭДИ...» Бу таърифда Бобурнинг нуфузи, обрў-эътибори баландлиги назарда тутилган. Ҳақиқатан, Бобур 12 ёпидан бошлаб юртни бошқаришга киришганида Амир Темур салтанатини бутун сақлаш, темурийзодалар орасида нифоқ ўрнига дўстлик, ҳамжиҳатлик ўрнатилгани ўз олдига асл мақсад қилиб қўяди. Шу мақсад йўлида у имкони борича рост ва тўғри гапни айтишни лозим кўради. Мовароуннаҳр яхлитлиги ва Самарқанднинг пойтахт сифатидаги шухрати учун курашган Бобур энг яқин кишилари — темурийзодаларнинг мамлакатни парокандаликка олиб келаётганликларини, яъни ўзаро низолар бобоси Амир Темур давлатини майда феодал давлатларга бўлиб юбораётганини кўриб ачинади. Шайбонийхон Аму дарёдан кечиб, Ҳирот сари лашкар тортганда, Бобур Ҳусайн Бойқаро билан бирлашиб, ваним устига лашкар тортишни таклиф этади. Бироқ Ҳусайн Бойқаро бу таклифни қабул қилмайди, оқибатда Бобур яккаланиб қолади...

Эҳтимол, Ҳусайн Бойқаро нисбатан тинч, узоқ муддат феодал курашлардан холи бўлган ҳокимиятини яна урушга тортишни истамагандир. Бироқ Бобурнинг Амир Темур салтанатини бутун асраб қолишдек ақидасига Ҳусайн Бойқаронинг бу қарори мос келмагани аниқ.

Бобур Ҳусайн Бойқаронинг етук саркардалигига, қилнч-бозликдаги маҳоратига тан бериб, унинг замонида «ҳар кимнингким бир ишга машғуллири бор эди, ҳиммати ва варази ул эрдиким, бу ишни камолға етқурғай», деса-да, энг зарур вазиятда бирлашиб Шайбонийхонни мағлуб этишга бош қўшмай, урушнинг иккиламчи ташвишлари билан банд бўлганини кечира олмайди: «Султон Ҳусайн мирзодек

Темурбек ўрунига ўлтурғон улув подшоҳ ванимининг устига юрумакни демай, ер беркитмакни («Гирмиз ва Килиф ва Карки гузарларида кема мунча ясанг, кўпрук асбоби бу миқдор тайёр қилинг» — бу сўзлар Хусайн Бойқарониники — **Х.Қ.**) деса, эл ва улусқа не умидворлиқ қолмай?».

Тарихий манбаларнинг далелат беришича, айни шу даврда ёш Заҳириддин Бобур кўн руҳий ва маънавий азобларга дучор бўлган. Яқин қариндошлари, бек ва темурийзодалардан қутилган нажот умидсиз қолган, фидойилиги қадр топмаган. «Хумоюннома»да ўқиймиз: «У Ҳазратга (яъни Бобурга — **Х.Қ.**) дуч келган уқубат ва хатарлар оз подшоҳларга дуч келган. Икки қайта Самарқандни қилич зўри билан фатҳ қилдилар... Олти ой давомида Самарқандни олмоққа уриндилар, лекин мақсадларига ета олмадилар. (Чунки) Самарқанддаги амакилари Султон Хусайн мирзо Бойқаро каби Кошғарда бўлган тоғалари — Султон Маҳмудхон ҳам ёрдам юбормадилар. Ҳеч жойдан мадад ва ёрдам келмагач, маънос бўлдилар».

Эътибор берайлик, «Бобурнома»даги матнда Бобурнинг маънослигига ишора йўқ. Аксинча, темурийзодаларнинг тарқоқлиги, салтанатни асрашга лоқайдлиги уни вазаблантирган, холос. Назаримизда, Бобур бу ички дарди, афеус ва надоматини насерда ифода эта олмаган. Аксинча, бу дард шоир Бобур дилидан назмда — қўйма рубоийда кучли изҳор этилган:

*Гар меҳр била бу чарх эврулса эди,
Жонлардин ашинг жавфи керак тўлса эди.
Бобур киби жонга меҳр боғлар эрдим,
Гар ушбу жаҳонда меҳри жон бўлса эди.*

Бобур салтанатни асраш учун темурий шаҳзодалар бирлашмасликлари, уларнинг тож-тахт ва ворислик учун ўзаро яқдил бўлиб қурашмаётганликларидан изтироб чека-

ди. Темурийлар салтанатини инқирозга олиб келган ана шу иллатларга қарши фикрларга «Бобурнома»да кўп дуч келамиз. Бобур бобоси Амир Темурнинг валиаҳдликни ўғли Шоҳрух ёки набираси Халил Султонга эмас, балки суюкли набираси Мирзо Пирмуҳаммадга васият этгани кибру гурури билан шаҳзодаларнинг норозилигига сабаб бўлганини яхши биларди. Шу боис, у тўнғич ўғли Ҳумоюн мирзога биродарлари Ҳиндол, Комрон, опа-сингиллари билан ҳаминша ҳамжиҳат бўлишни уқдириб, васият қилар экан, унга аталган мактубида (бу мактуб Бобурнинг бошқа ўғилларига ва яқин беги Хожа Қалонга ҳам юборилган) ёзади: «Агар менинг ризомни тиларсен, хилватининлиқни ва эл била кам ихтилотлиқни бартараф қилғил. Кунда икки навбат инингни ва бекларни ихтиёрларига қўймай, қошинга чарлаб, ҳар маслаҳат бўлса кенгашиб, бу давлатхоҳларнинг иттифоқи била ҳар сўз-унга қарор бергайсен».

Бобурнинг амир ва беклар билан муносабатида давлатни бошқариш, андишали сиёсат юргизиш истаги устуңлигини кўрамиз. Унингча, давлат бошлиғи — шоҳ ўз яқинлари, бек ва мулозимларига юксак инсоний муомалада бўлиши, турли сабаб ва гина-кудуратлар боисидан уларни ўзидан четлаштирмаслиги лозим. Агар шоҳ майда низо, арзимас мин-мишларга эргашса, салтанатини тўғри бошқара олмайди, бу эса фақат рақибга қўл келади. Бобур Шайбонийхон билан уруш олиб борган кезлари Фаррух арғун, Қора Булут, Зулпун арғун сингари беклари Қалот шаҳрини тошпириб, унинг ҳарбий режасига қарши чиқадилар. Оқибатда эса улар Бобурнинг ҳақлигини англаб, таъзим бажо этиб «соғдоқ, қилнчларини бўйинларига осиб» келадилар. Аслида бундай гуноҳ шафқатсиз жазога лойиқ эди, бироқ Бобур «бу табақага музоҳим бўлмоқ менинг варазим эмас эди», дер экан, қаршисида Шайбонийхондек кучли душман турганда бекларини жазоласа, элнинг таънамаломатига қолишини билади. Унинг давлат бошқарувидаги бу сиёсати кўн жиҳатдан ибратлидир: «Қалотни Зул-

нуи арғун Муқимва бериб эди. Муқимнинг навкарларидин Фаррух арғун ва Қора Булут Қалотга эдилар. Соғдоқ, қилчларини бўйишларива осиб келдилар, гуноҳларини афв қилдик. Бу табақава музоҳим бўлмоқ менинг варазим эмас эди, не жиҳаттинким, ўзбакдек ваним ёшимизда туруб экин, орада мунодоқлар бўлса, йироқтин-ёвуқтин эшитган-кўрганлар не дегайлар?».

Шоҳ Бобурнинг ота сифатида ўвилларига берган бу ўтити шунчаки тарбия эмас, балки Амир Темур васиятларининг бардавомлигидир. Қолаверса, темурий шаҳзодалар, алаалхусус, Хусайн Бойқаронинг ўз ўвиллари билан носозлиги, тож-тахт учун талашинилари ҳам Бобур учун катта ибрат бўлган эди.

Унинг назарида, Хусайн Бойқаронинг давлат бошқарувидаги яна бир камчилиги — ўвилларининг бирини бошиқасидан устун қўйишидадир. Бу эса мамлакатни ягона етисат воситасида бошқаринишга имкон бермаган, уни таъаззулга олиб келган сабаблардан бири бўлган. Бобурнинг Хусайн Бойқаронинг ўвли Музаффар мирзо ҳақидаги фикри бунга далил: «Яна бир Музаффар мирзо эди. Сутгон Хусайн мирзонинг суюкдүк ўвли бу эди. Агарчи хейли суйгудек ахлоқ ва афъоли ҳам йўқ эди, ўвлонлари муни кўп отруқ кўргани учун аксар ёвийқтилар».

Бобур ҳақ эди: модомки шоҳ ўз фарзандларини инсофга, одобга чақира олмас экан, юрт хароб бўлади, салтанат инқирозга юз тутади. Ҳақиқатда, Хусайн Бойқаро салтанати шу даражага бориб етдики, Ҳиротга икки ўвлин «баширкат» подшоҳ деб эълон қилинади. Бундан ҳайратга тушган Бобур ёзади: «Бадитўззамон мирзо била Музаффар Хусайн мирзони Ҳири тахтида баширкат подшоҳ қилдилар... Бу вариб амре эди, ҳаргиз подшоҳлиқта ширкат эшитилган эмас».

Хусайн Бойқаро фарзандларининг тож-тахт учун кураши, Ҳирот шаҳрига иккиси «баширкат» ҳоким бўлиши Бобурга қаттиқ таъсир этган, чови. Бундай мантиқсиз во-

рисийлик ўзаро ҳурмат оёқ ости бўлиб, ота-ўрил, ака-укада меҳр қолмагандагина юзага келиши мумкин. Бироқ, Бобур фикрича, шундай вазиятда ҳам бу сиёсий ўйин амалга ошмаслиги лозим эди. Бундай подшоҳликдан бекликни афзал билган Бобур салтанат учун курашда ҳам мардлик, ҳамият, орият мезон бўлишини уқтиради. «Бобурнома»дан келтирилган юқоридаги парчада ўз фикрини тўлиқ айтмаган шоир Бобур қўйидаги қитъада уни ривожлантиради. Ҳақиқатда назм имконияти буида ўз кучини аъло даражада кўрсата олган:

*Қолмади ҳурмат аҳли оламда,
Оламу олам аҳлидан юв шлик.
Бобуро, икки подшоҳлиқдин
Яхшироқ бу замонда бир беклик.*

Бобурнинг салтанат бошқарувида оид бундай қарашлари, фаолият усули унинг Кобул ва бутун Ҳиндистонни забт этилишига, шухратига шухрат қўшилишига, «нажҳати баландлиги»га асос бўлди.

«ИККИМЧИСИ, ҲИММАТИ АРЖУМАНД ЭДИ...» Заҳриддин Бобур ҳукмдорликда темурий шаҳзодалар орасида ҳиммати баландлардан эди. Унинг фикрича, подшоҳликнинг асосий шартларидан бири адолат билан иш юрита олишдир. «Бобурнома»да асар муаллифининг ҳимматлилиги салтанат асосини ташкил этганига далиллар кўп. Афғонистоннинг Пингнаҳор вилоятида амакиси Мирзо Улуғбек қурдирган боғни унинг айни пайтдаги эгаси — бир камширдан нархидан ортиқ пул бериб, рози қилиб олгани (тортиб олмагани). Ҳиндистонни забт этганда қашшоқликда қолган бир қишлоқ аҳлига кўп ҳадялар берганида ҳам унинг ҳимматини кўрамыз. Яна бир мисол. Бобур ўз асарида ўна давр уруш вазиятидаги тартиб-қондаларни ҳам зикр этган. Аскарлари Қалот йўлида учраган Ҳиндистон савдогарларини таланиш ихтиёр этганда у қар-

ши чиқади, бу амал адолатдан эмаслигини («Дедимким, савдогарнинг не гуноҳи бор, мундоқ жузъий-жузъий фойдадин Тенгри ризосини арода кўруб кечсак, мунинг муқобаласида куллий-куллий фавоид Тенгри таоло рўзи қилрусидур») ва савдогарлардан «пешкаш расми била бирор нима» олганни айтади.

Лекин Бобур ҳимматни фақат иқтисод билан белгиламайди, балки дўстга ардоқли ва баррикенг бўлмоқни давлат бошқарувининг бош омилларидан ҳисоблайди. Унинг фикрича, подшоҳни ҳаминша содиқ кишилар ўраб туриши керак. Уларга ишончасизлик, садоқатсизлик, уларнинг маслаҳатсиз иш юритиш салтанатни инқирозга олиб бориш билан тенг. «Бобурнома»да муаллиф бутун умри давомида ўзига садоқат кўрсатган Қосимбек образини яратади. Унинг, бошқа мулозиму амирлари қатори, шакл-шамойили, хулиқи, шеър у адабиётга лаёқати ҳақида гапирмайди, балки уни ўз шоҳига ўта вафодор, кордон, мулоҳазали шахс сифатида тавдалантиради. Қосимбек - дўстлик ва содиқлик намунаси. Шароит қанча мушкул бўлмасин, у Бобурни танҳо қолдирмайди, ёши уллуғлиги боис ҳали ҳаёт тажрибаси етарли бўлмаган шоҳни яқинлашаётган хавф-хатардан огоҳ этади, обрўсини эҳтиёт қилади. Қосимбекнинг мавқен шу даражага етадики, Африқиетонда асир олинган аксар туркман ҳазараларини қатл этиш шахтидан Бобурни қайтаради («...хаёлимда бу эдиким, тушган юртта турлук-турлук азоб ва уқубат била ўлтургайларким, жамигъ раҳзан ва саркашларга ибрат бўлмай. Йўлда Қосимбекка йўлуқуб, бемавқитъ тараҳҳум қилиб, халос қилибтур»). Қосимбекнинг бу ҳаракатидан таъсирланган Бобур қолган асирларни ҳам озод этади.

Бобур Қандаҳорни эгаллаб, шаҳар хазинасини қўлга киритгач, бир муддат шу ерда қолимоқчи бўлади. Бироқ шароитни яхши англаган Қосимбек унга шаҳарда қолиш хавfli эканини билдиради. Бобур шоҳлигига қарамай, ўз бегининг мулоҳазали, оқилона фикр юритишини мардлар-

ча тан олади ва ундан миннатдор эканини яширмайди: «Шайбоқхон Ҳиридин тоғ йўли билан мени Қандаҳорда ҳаёт қилиб, Қандаҳор устига илвар, ушмуни мулоҳаза қилиб, Қосимбек тажрибалиқ киши муҳасенлиқлар билан Қандаҳордин бизни кўчурди:

*Ҳарчи дар оина жавон бинад,
Шир дар хишти пухта он бинад.*

(**Мазмуни:** *Ёш киши кўзгуда нимани кўрса, қари уни иншиган рингда кўра олади*).

Бобурнинг Қосимбек шахсиятига муносабати кўп жиҳатдан Амр Темур давлатдорлик сиёсати принципларини очиб берилиши назарда тутиб, яна бир эътиборли мисолга мурожаат этамиз. Бобур фикрича, подшоҳ ҳамини содиқ мулозимларнинг маслаҳати билан ин тутиши керак. У маълумиятга учраб, туникупликда қолган пайтда Қосимбек юксак фаросатли элчи сифатида шохининг обрўсини ҳимоя қилади: «Бадигўззамон мирзонинг девонхона уйига етгук, **муқаррар андоқ эдиким**, мен уйдин киргач, юқунваймен, Бадигўззамон мирзо кўпуб **араққа** келгай, доғи кўрушугай. Мен уйдин киргач, бир юқундум, доғи бедаранг мутаважжих бўлдум. Бадигўззамон мирзо оҳистароқ кўпуб, сустроқ юрди.

Қосимбек чун давлатхоҳ эди ва **менинг номусим анинг номуси эди**, белбоғимдин бир торгги, воқиф бўлдум. Таанни билан юруб, муқаррар бўлгон ерда кўрушудим...» (Таъкидлар бизники. -- **Х.Қ.**).

Гулбаданбегим «Ҳумоюннома» асарида налари ҳимматининг аржумандчилигига бир неча мисоллар келтиради. Бу, аввало, Бобурнинг аёл зотига бўлган юксак эҳтироми ва эътиборида ўз аксини топган. «Бобурнома»да ҳам айни шу мавзунини кўп учратамиз. Аммо Гулбаданбегим келтирган мисолларда тарихчи аёл қарашлари — Бобурнинг аёлларини нақадар эъзозлагани айнан аёл кишини томонидан зикр этилгани диққатни тортади.

Ҳиндистон фатҳ этилгандан сўнг Бобурнинг фармони ва истаги билан бу юртга Хуросон ва Мовароуннаҳрдан кўпчилик беку аёллар, аёллар, жумладан, Султон Абу Саид мирзонинг қизларидан Гавҳаршод бегим, Фахри Жаҳон бегим, Хадича Султон бегим, Бадигулжамол бегим, Оқ бегим, Султонбахт бегим ва бошқалар келадилар. Бобур уларнинг ҳар бирига ҳисобсиз инъомлар беради, эҳтиром кўрсатади. Гулбаданбегим асаридан олинган қуйидаги парчада унинг юксак одамийлиги, ҳиммати, соф инсоний андешаси, ҳушас, комиллиги ўз аксини топган. Асарда ёзилишича, хотини сўнгсиз ташвишлардан чарчаган Бобурнинг бироз ором олишини талаб, зодагон аёлларни унинг ҳузурига чақириб лозим, деган фикрни айтади. Бир қаранда, бу ҳам меҳрибонлик, оддий ҳол. Аммо Бобур буни темурийлар саройи одобини бузиш, аёлларга ҳурматсизлик, деб билади ва маликани изза қилади: «Подшоҳ ҳазратлари Огра шаҳрида тўрт йил турдилар. Ҳар жума куни аммаларини кўргани борар эдилар. Бир куни ҳаво ниҳоятда иссиқ эди, онам ҳазратлари: «Бутун ҳаво ниҳоятда иссиқ, агар жума куни кўргани бормасангиз нима қилади, бегимлар бутдан хафа бўлмасалар керак», деб сўрадилар. Подшоҳ онамга мана бундай жавоб бердилар: «Моҳим, сиздан бу гапнинг чиқини таажжубдир. Ҳазрат Абу Саид мирзонинг қизлари ўз ота ва биродарларидан жудо бўлиб бу ерга келган, агар мен уларнинг кўнглини олмасам, унда нима бўлади».

Шу ўрнида мазкур мавзуга боғлиқ бўлган Ғиёсийдин Хондамирнинг Ҳусайн Бойқаронинг давлат бошқарувидаги энг муҳим жиҳат — амирларнинг ҳуқ-атвори, ўз вазифасига муносиблиги ёки муносиб эмаслигига доир қарашларини келтириш жоиз кўрилади. Хусусан, «Ҳабиб ус-сияр» асарида зикр этилишича, XV–XVI асрларда темурийлар салтанати қанчалик мустаҳкам бўлмасин, айрим вилоятлар беклари, халқи муайян даражада мустақилликни ўзларида асраб қоллинган, Ҳусайн Бойқаро амр-фармони-га ҳаминша ҳам бўйсунавермаганлар. Шундай вилоятлар-

дан бири Туршиз бўлган. Хусайн Бойқаронинг беклари орасида Ҳожи Пир ўзининг полойиқ хулқи билан ном чиқарган, Султон ундан қутулиш йўлини тополмай юрган бир пайтда Алишер Навоий маслаҳат беради. Хондамир ёзди: «Мир (яъни Алишер Навоий - **Ҳ.Қ.**) уни (яъни Ҳожи Пирни - **Ҳ.Қ.**) катта таптана ва новораю сурнайлар садоси, ҳисобсиз навкарлар қурновида у вилоят(Туршиз)га бошлиқ этиб юборади. Бироқ бу вилоятнинг одамлари ўта бўйин эгмайдиган, фосиқ, яккаш бўлганлиги учун ҳоким (доруга) этиб тайинланган киши озгина уларнинг чизивидап чиқса, уни подшоҳнинг руҳсатисиз нариги дунёга жўнатганлар».

Мазкур воқеанинг давоми ва тафсилотларини Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» асарида ўқиймиз. Ҳақиқатан ҳам, Ҳожи Пирнинг зулм-истибодди жондан ўтган Туршиз аҳлиси охир-оқибат уни тошбўрон қилиб ўлдирди.

«УЧИМЧИСИ, ВИЛОЯТ ОЛМОҒ...» Заҳриддин Бобурнинг бобоси Амир Темурга кўпроқ ўхшаб кетадиган хислатларидан бири ҳам шудир. Мовароуннаҳрдан бенаиб қолган Бобур Кобулни эгаллар экан, бу ҳудуд иқтисми, бойлиги ва моддий имкониятини обдон ўрганади. Фақат иқтисодий имкониятларга таяниб давлатни бошқарса, мошявий тангликка учраб, иқтирозга юз тутини муқаррарлигини ҳис этади. Аскарлар учун зарур сарф-харажатлар ва бошқа чиқимлар учун бу юртдан олинган даромад камлик қилишини билган Бобур учун Амир Темур салтанати тасарруфидаги ерларни эгаллаш, имкони борича, кенгайтириш ва асраш орзуга айланади. Шу биле Ҳиндистон забт этилиб, унинг тасарруфига киритилади. Бобур вилоятларни кенроқ эгаллаш, қўл остидаги ҳудудларда барқарор сиёсат юргизишни давлат қурилишининг асосларидан, деб билади.

«Бобурнома»да муаллиф Ҳиндистондаги тўрт йиллик ҳаёти, ерли халқнинг бот-бот салтанатига қарши қўзғал-

либ тургани, бож тўлапдан бош торгани ёки уруш пайт-лари бу қаршиликларни муттасил баргараф этиб туришга тўғри келганини ёзади. Айрим ҳолларда Бобур онгида шафқатсизлик азғулик устидан волиб келган. Бу жиҳат Амир Темурнинг давлат бошқарувида ҳам, Бобур сиёсатида ҳам кўзга аниқ ташланади. «Бобурнома»да муаллифнинг мулк олиш сиёсати кенг ва атрофлича, турли ранг, жилоларда ўз аксини топиб, кўпинча кишилар характерини ёритиш орқали намоён бўлади. Бундай ҳолатлар асар услуби ва йўналишини белгилайди.

Муҳими шундаки, Бобур дунёқараши тиниқ лаҳзалар баёни, ўзига хос иборалар орқали бизга етказилади, Афғонистон ва Ҳиндистонни тасарруфига киритиш жараёнида кўнглидан келган изтироб ва шодлик, андиша ва қаҳр, қасд олиш ва кечирини хислатлари ёрқин акс этади. Ҳиндистон ерига кирган, унинг шаҳар, қишлоқларини эгаллай бошлаган Бобур мунг андишага боради. Табиати, дини, урф-одати, халқи, ҳатто ҳайвонот ва наботот олами ўзгача бўлган бу юртда муқим ўрнашини кайфияти ва ниятидан келиб чиқиб, маҳаллий аҳоли билан тил тониниш сиёсатини юргизишни лозим деб билади. Бироқ ҳиндларнинг ҳаммаси ҳам унинг сиёсати, давлатни бошқариш усулини маъқул кўрмаган эди. «Бобурнома»да Ғоziхон Ҳинду ҳақида фикр юритилади. Бобур гарчи бундай шахсларни, яхшиликка ёмонлик қайтгани боис, «кўрнамак» деса-да, ерли халқнинг ўз эли, Ватанига садоқати, руҳиятини жонли, ошқора ва холис тасвирлаб берганки, бунга қойил қолмай иложимиз йўқ. Ана шу қарама-қаршилик Бобурнинг ўзинини, холислигини кўрсатади ва бундан унга нисбаган меҳримиз янада ошади. Зотан, «Бобурнома» ҳаққоний ёзилгани, унда воқеалар ҳақоқлик билан баён этилгани учун ҳам жаҳон тадқиқотчилари эътиборини ўзига қаратган: «Илгари ўлтурғузуб, бир ҳиндустоний билдур кишига буюрдум-ким, бу сўзларни бирор-бирор анга хотир нишон қила айт-кид, мундоқ дегилким, мен сени ота дедим, таъзим ва эҳти-

ромишгни ул тариқким, сенинг хотиринг тилар эди, андин яхшироқ қилдим. Ўзунгни ва ўғлонларингни бадужларнинг дарбадарлиқларидин қутқордим. Хайлхоналарингизни ва ҳарамларингизни Иброҳимнинг бандихонасидин халос қилдим. Уч карўр Татархоннинг вилоятини санга иноят қилдим. Сенинг ҳаққингда ёмон бордиммуким, тўшунг билла белиннга икки қилич боғлаб, черик тортиб, бизнинг вилоятларнинг устига келиб, мундоқ шўр ва фитна солурсен».

Бобур забт этган ҳудудларнинг халқи, уларнинг дини, тили, урф-одатлари баёни орқали бу халқларнинг ўзига бўлган муносабатларини ҳам белгилаб берган. Масалан, Афғонистондаги саркаш ҳазарийлар, афғонлар яшайдиган ерлар Бобур томонидан қаттиққўллик билан эгалланган, моллари ўлжа қилинган, мусодара этилган, бўйсунмаганлари қатли ом қилинган. Аксинча, алоҳида туркийнажот, асл қавмлари бобурийларга яқин бўлганларга марҳамат кўрсатилган, мулк босқини ҳам тўла амалга оширилмаган ёки заррача зиён етказилмаган. Бобур кўпинча маҳаллий аҳолини ўз томонига қаратишга интилиб, «душманнинг биттаси ҳам кўп», деган нақлга амал қилган. Қўйидаги мисолга аҳамият берайлик. Муаллиф маҳаллий халқнинг «гала қоралариға тегмаслик»ни таъкидлар экан, бу халқнинг фақат мол-ҳоли, уй-жойи, экинларига эмас, ҳатто энг арзимас нарчасига ҳам тегмасликка амр беради. Шу жиҳатни у жуда ўринли, муносиб ибора — «ин учи» ва «игна сиғуви» воситасида ифодалаган. Одатда чок тикилаётганда ишни игнага ўтказишдан олдин учи кесилади ва ташлаб юборилади, сиғиқ игна эса ҳеч нарсага ярамаслиги боис яроқсиз бўлади. Бу ўринли ўхшатиш фармон моҳиятининг нақадар юксак аҳамиятга эга эканлигини кўрсатган: «Чун ҳаминша Ҳиндистон олмоқ хотирда эди, бу бир печа вилоятларким, Бҳира ва Хушоб ва Чаноб ва Чанут бўлвай, печа маҳал турк тасарруфида эди, буларни худ мулкимиздек тасаввур қилур эдук. Зўр билла ё сулҳ билла

Ўзимизнинг мутасарриф бўлуримизга мутаяққин эдук. Бу жиҳаттин бу тоғ эли била яхши маош қилмоқ вожиб ва лозим эди. Фармон бўлдиким, ҳеч ким буларнинг галақоралариға, балки ин учи, игна синуглариға атроф ва навоҳида зарар ва нуқсон еткурмасун» (Таъкидлар бизники — Ҳ.Қ.).

«ТЎРГУМЧИСИ, ВИЛОЯТ САХЛАМОҒ...» Тарихий фактлар ҳамда «Бобурнома» шундан далолат берадики, Бобур томонидан қайта бунёд этилган темурийлар салтанати ўзининг расм-одати, қоида-қонунига амал қилиш, иқтисоди, ҳисоб-китоби мустаҳкам қўшинни асраш ва уни таъминлаш каби масалаларни давлат бошқарувининг асосий омили, деб билган. Бу сиёсат фақат Бобурнинг ҳукмдорлик даврида эмас, балки Ҳиндистон инглизлар томонидан босиб олингунга қадар (XIX асргача), ҳатто кейинги босқичда ҳам ўз самарасини берди, ҳинд халқига маданият, тараққиёт келтирди, ягона давлатда яшаш имконини яратди. Ўз она юртида қуролмаган иморат ва боғу роғлар, сувориш ишпоотларию сув омборларини Афғонистон ва Ҳиндистонда бунёд этгани Бобурнинг юрт, вилоят сақлаш сиёсатини аңлатади. У шоҳ сифатида давлат нуфузи, келажакини ерга меҳр қўйишда, деб билди. Шу боис, қаерга бормасин, ўша ерни обод этди, дарахт, гул, поллиз экинлари ўстиришга интилди. Шу қатори, қаерда бўлмасин, темурийлар салтанатидаги урф-одатлар, тартиб-низомни сақлади, уларга амал қилди.

Темурийлар давлатидаги тартиб, ўзига хос урф-одатлар ҳамиша олимлар, сайёҳлар ва тадқиқотчилар диққатини жалб этиб келган. Бунинг яққол мисолини биз Темур даврида унинг саройида бўлган испаниялик сайёҳ Клавихонинг ёзмаларида, Али Яздийнинг «Зафарнома»сида, Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» асарларида кўришимиз мумкин. «Бобурнома» ҳам бу хусусиятдан холи эмас, аксинча, асарда бу жиҳат ўзининг ранг-баранг жилोलари билан кўзга ташла-

нади. Шулардан бири Ҳиндистонда навбатдаги ғалаба шарафига берилган зиёфат-тўй манзараси тасвиридир.

Бобур тўйда яқин кишилари, беку аъёнлари, хорижлик меҳмонлар ва ҳатто оддий кишиларга ҳам ҳисобсиз мурувват кўрсатганини, зар-зевар берганини ёзган. Бунда те-мурийлар салтанатида тўй маросими, меҳмон кутишдек нозик, аммо бажарилиши шарт бўлган тадбирга хос жиҳатлар ўз аксини тошгани аҳамиятга молик. Тасвирда ҳар бир меҳмон, мамлакат зодагонининг ўз ўрни, белгиланган жойи борлигини кўрамыз. Шу қатори, ўрни, эгаллаган жойига қараб Бобурнинг бу кишиларга муносабати қай даражада эканига ҳам гувоҳ бўламыз. Масалан, «қизилбош ва ўзбак (собиқ Шайбонийхон ҳокимиятига мансуб элчи-вакиллар — **Ҳ.Қ.**) ва ҳиндуларнинг элчилари»га ўздан етмиш-саксон қари (қадам) наридан жой тайинлайди. Уларни кўздан узоқроққа ўтирғизиш билан кифояланмай, энг зийрак ва довурак беги Юнус Алини ҳам бош, ҳам мезбон этиб тайинлайди. Бобур ўнгу сўлига, бир хил узоқликда, ўзбак элчиларини жойлаштиради. Бундай тангана шарафига шоҳ Бобур учун махсус тахт ясанади («Мен янги солтон мусамман хаспўш телорининг зилъида ўлтурдум»). Ҳатто Бобурга яқин кишилар ҳам ўнг томонда ва чап томонда беш-олти қадам нарида ўтирадилар. Бу тартибда, биринчидан, шоҳ хавфсизлиги назарда тутилган бўлса, иккинчидан, шоҳнинг кимга қандай муносабатда эканини билишни осонлаштирган. Бобур тўйнинг муҳим жиҳатлари қаторида қуйидагиларни ҳам ёзади: «Буюрдимким, олимда зайлуча солдилар. Қизил ва оқни (олтин ва кумуш танга пуллар — **Ҳ.Қ.**) бу зайлуча устига тўқтиллар. Рахт ва оқ парча ва бадраларни ҳам қизил ва оқнинг ёнида тўда қилдилар.

Ошдин бурунроқ сочиқ кийурур асносида маст те-варни ва филларни ўтрудоғи оролда урушқа солдилар. Бир печа қўчқор ҳам уруштурдилар. Булардин сўнг қушти-гирлар қушти туштилар».

«БЕШУМЧИСИ, МАЪМУРЛУФ...». Заҳириддин Бобурнинг давлатдорлиги ва бу борада Амир Темур йўлидан боргани алоҳида тадқиқотга арзирли мавзу. Бироқ юрт маъмурлиги, фуқароларнинг давлат тузумидан розилиги масаласи фақат темурийлар ҳукмронлиги даврининг эмас, балки барча замонлар ва давлатлар барқарорлигининг етакчи муаммоси бўлиб келган. Бобур фикрича, адолат билан иш юритиш ҳар қандай маъмурлик асосини ташкил этади. Фақат адолатли тузум ҳақиқий маъмурликни юзага келтиради. «Бобурнома»дан бунга оид жуда кўп мисолларни келтириш мумкин. Бобур мамлакатни бошқарган пайтда оқлик, почорлик насайган, қўлга киритилган бойлик тенг тақсимланган. Қўлга киритилган ўлжани, бойлик ва ҳудудларни бегу аъёнлар, шаҳзодаларга инсоф билан тақсимлаш ҳам юрт маъмурлигининг асосини ташкил қилган. Абдураззоқ Самарқандий «Матлаби саъдайн ва мажмаи баҳрайн» асарида Шохрух мирзо ҳам салтанатни бошқариш ва даромадини инсоф юзасидан шаҳзода ва аъёну бекларга тақсимлашни отаси Амир Темурдан ўрганганини таъкидлайдики, бу чиндан диққатга сазовор. Шубҳасиз, ана шу тартиб Бобурнинг давлат қурилишига бўлган муносабатига ижобий таъсир кўрсатган: «Оталарча насиҳатлар эпикларини уларнинг бахт-саодати юзига очди ва ҳар бирлари учун шоҳона ҳашамат асбобларини мукамал қилгач (насиҳатга бошлаб) адолат қонунлари ва салтанат қоидалари бўйича эрганиши ҳамда хотирлар дўстлик ва муҳаббатга бўйсуниб кўниксин ва у шаҳар — диёрларнинг ободонлигига сабаб бўлиши учун у мавзеларнинг ақиб-бирлари ва шараф кишиларига меҳрибонлик пазари билан лутф-марҳамат кўрсатиб, тўла ҳомийлик қилишни буюрди».

Бобур сиёсатида, таъкидлаганимиздек, олинган ўлжани тўғри сарфлаш, тақсимлаш мамлакат қудрати, иқтисодий сиёсатининг, ҳуқуқ, юрт фаровонлигининг асосини ташкил этганини кўрамиз. Шу билан, олинган ўлжанинг миқ-

дори, сифати, турига қараб, олиб борилган урушнинг даражаси, моҳияти, қурбонликлар сабаби, умуман муҳорабаининг мақсади ҳам белгиланган. Агар Бобурнинг аввалги юришларида, айниқса, Афғонистонда ҳазарийлар қишлоқларини босганида, ўлжа қанча қўй, қора мол, от (жайдар, улов, този нави) қўлга киритилгани билан белгиланган бўлса, Қандаҳорни олиб, хазина эгалланганда, Бобур олдинги ўлжалардан бунинг устунлигини таъкидлаш учун «қўйга чандон ҳам парво қилмадилар», дейди ва бу билан катта ўлжа мусодара қилинганини билдиради. «Ҳар хазинада сандуқ-сандуқ ва тапг-тапг рахтлар ва ортмоқ-ортмоқ ва қоп-қоп оқ тапгалар ҳар кимнинг ўтоқида ва чодирда ҳар жинс ўлжадин бисёр эди, қўй ҳам бисёр эди, қўйга чандон ҳам парво қилмадилар».

Юрт маъмурлигини Бобур ҳар бир шахсининг, хоҳ у бек, хоҳ оддий аскар бўлсин, маъмурлигида деб билган. Тўқ, таъминланган, оила таъминларидан холи аскар, саркарданинг аъло даражада хизмат қилишини у яхши англаган. Зодагонларга катта инъомлар берар экан, уларнинг маданий, кам-кўстсиз яшанини ҳам орзу қилган, шунга интилган. У ўткинчи умрини хушнуд ўтказишга мойил, фишқ-фужур, инво-надоматдан қўра, бир лаҳзалик ширин суҳбатни авло кўрган. У яратган ғазалларда бебаҳо умрга меҳр, фурсатни хуш кайфиятда ўтказиш, Оллоҳ инъом этган умр қадрига етишга даъват бор:

*Ўзини, кўнгул, айш ила тутмоқ керак,
Бизни унутқонини унутмоқ керак.
Ушбу тараб гулбунига сув бериб,
Ғусса ниҳолини қурутмоқ керак.
Ҳар нимага ғам ема, ғам кўп турур,
Айш била ўзини овутмоқ керак...*

«ОЛТИМЧИСИ, РАФОҲИЯТ НИЯТИ ТЕНГРИ ТАОЛО
БАИДАЛАРИФА...». Бобур сиёсатида андеша, афв этиш, бе-
чораларга қўмак бериш кайфияти ҳаминша устун бўлган.

Адашгани кечиритиш, мусулмончиликка, шариат аҳкомига бўйсунитиш унинг характери ва давлат бошқаритиш сиёсатининг негизи ҳисобланган. Юқорида келтирилган аксарият мисоллар бунга далилдир.

Заҳириддин Бобур кўпинча давлат сиёсатини бузмаслик, темирлий зодагонлар орасига нифоқ тушмаслиги учун ҳатто жонидан ўтиб кетган вазиятда ҳам одамларини кечира олган, шахзода ва бекларнинг номаъқул ҳаракатлари, тож-тахт талашинчлари ўзига маъқул бўлмаса-да, ён бошган. Уларга яхшилик қилиш, шоҳ авлоди вакиллари номига ёмон сўзларни раво кўрмаслик ҳам Бобур шахсиятини белгилайди. Қуйидаги мисолга эътибор берайлик: Муҳаммад Хусайн мирзо на исоф ва на шариатга тўғри келадиган ишни қилади, яъни ўзгалар маҳрамхонасига сўроқсиз киради. Бу қилмиши Бобур нафсониятига қаттиқ тегса-да, ишонд қариндон-уруғлариға тегишини билгани учун гуноҳкорни жазолашдан ўзини тияди: «Боре баҳарҳол Муҳаммад Хусайн мирзони хопимнинг тўпакхонасини топиб, аркта менинг қопимға келтурдилар. Мен бурунғидек-ўқ таъзим қилиб қўнтурм, хейли ҳам дурушт юзга келмадим. Муҳаммад Хусайн мирзоним мундоқ зинт ва шаниъ ҳаракотга иқдом қилди ва бу навъ шўр ва фитнаангиз ва бунёдина эҳтимом айлади, агар поранора қилсам, ери бор эди, турлук-турлук азобу уқубат била ўлмакка сазовор эди. Чун орада бир навъ уруғлук бўлтур эди, менинг туққон холам Хўб Нигорхопимдин ўғлонлари ва қизлари бор эди, **бу ҳуқуқни ёд қилиб**, Муҳаммад Хусайн мирзони озод қилдим» (Таъкид бизники — **Х.Қ.**).

«Бобурнома»да муаллиф касри нафси ёки вақт зиқлиги биле Муҳаммад Хусайн мирзонинг кейинги тақдири ҳақида батафсил маълумот бермайди. Гулбаданбегим «Хумоюннома»да ушбу масалада айрим далилларни келтиради. Бу манба Бобур характерини янада ойдинлаштирадими, унинг юксак андиша соҳиби, қўл остидагилар гуноҳини кечирувчи юксак ҳамиятли инсон эканлигига яна

бир карра иқрор бўламиз. Халқдаги: «Султон суягини хўрламас» ибораси бу ҳолатдаги ечимга нақадар мос келганини кўрамиз. Табиати адоват, ўч олиш, йиқилганини тегиб ўтиндек иллатлардан холи бўлган Бобур темурийзоларни бирлаштириш учун сабр қилади, гуноҳкорга ўзини англаш, тўғри йўлга кириб олиши учун имкон беради, инсофга чақиради. Эҳтимол, у бошқача йўл тута олмасди ҳам. Тоғ-тахт таланишлар, ўзаро ихтилофлар салтанатни инқирозга учратган бир пайтда шахсий адоватга эрк бериш ақлдан эмаслигини Бобур яхши англаган. Тўғри, энг яқинлари хиёнат йўлини тутганда ҳеч кимга ишонмай, фақат ўз ақлига таяниб иш кўришга жазм этган дамлари ҳам кам бўлмаган. Балки, шундай вазиятларда шоир Бобур қалбида, ҳаёт синовларидан толиққан шуурида қуйидаги рубоий тувилгандир:

*Етларни керакки, ошно кам қилсанг,
Ҳар кимки вафо қилса, жафо кам қилсанг,
Новмид бўлур барча вафодорларинг,
Гар шах назаринг бирла вафо кам қилсанг.*

Рубоийда Бобур фақат илк мисрада ёт одамларга унчалик ишонмасликка даъват этмоқда. Лекин барчага ишонмаслик вафодор кишилардан ўзингни узоқлаштиришга олиб келадикки, айниқса, бу шоҳга муносиб хусусият эмас, дейди у. Шу билан ҳам шоҳ вафодорликка мойил бўлмоғи лозим. Айни шу масала Муҳаммад Ҳусайн жонига аро кирган, яъни шоҳ унинг гуноҳидан ўтган.

Гулбаданбегим ёзади: «Ҳазрат Муҳаммад Ҳусайн мирзонинг гуноҳини кечирдилар. Кейинчалик эса ходаларининг кўнглида бўлиб ўтган кулфат рубори қолмасин деб, илгаридан ҳам ортқиқ ҳурмат қилдилар. Ҳар кунни ходаларининг бўш қолган уйларига келиб-кетиб турдилар (ва охир Муҳаммад Ҳусайн мирзони) саройда бир ўринга тай-

ин қилдилар». Мисли кўрилмаган бағрикенглик, инсонийликнинг юксак намунаси! Салтанатга тажовуз этиб, йўқ пайтида ҳокимиятни эгаллашга кўз тиккан бир кимсага шоҳ томонидан кўрсатилган илтифот бу! Булар барчаси бирликка даъват, тежурийлар хонадони шаънини баланд тутиш, энг муҳими, аёл зотига эҳтиром! Бу воқеа унишг комил инсонлигига шубҳа қолдирмайди. Очиғини айтганда, худди шу хислат бутунги кунимизда аксариятимизда етишмайди. Бобуропа андипа, сабр, чидам аталмиш исломий, инсоний мезонни кўпинча шахсий ғуруримиз барбод этади...

«ЕГТИМЧИСИ, ЧЕРИКНИ КЎНГЛИ(ШИ) ҚЎЛГА ОЛМОҚ». Бобурнинг юртларни забт этиш сири, эҳтимол, шу тушунча билан боғлиқдир. Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома»да ёзишича, Амир Темур ҳар қандай шароитда ҳам, энг аввало, оддий аскар ҳолидан хабардор бўлиб, назорат этиб турган. Бобур ўз юрти Андижондан узоқда — Афғонистон ерларида юрганида Ҳиротдан Кобулга қайтиши қиш вақтига тўғри келади. Ҳафталаб ёққан қор ва совуқ бир тўда отличининг илгари ҳарақатини қийинлаштиради. Бобур ана шу қор кечиш мапаққатини қаламга олганда, инсон иродаси табиат қаршиликларига бардош беришини ва, пировардида, енгишини жуда жонли ва ҳаётий тасвирлайди. Ушбу лавҳада шоҳ Бобурнинг черикка муносабати диққатга сазовордир. Муҳими, у қорни ёриб ўзига йўл очувчиларга шоҳларга хос муносабатда бўлмасдан, раҳм кўзи билан қарайди, ўзи ҳам жангчилар қатори қорни шиббалаб, йўл очади. Қор кечиш йўл очиш азобини ўз танида кечиргани боис, Бобур асаридаги тасвир ўта ҳаққоний чиққан. Бу тасвирдан олинган қуйидаги парчада асар муаллифининг мушкул вазиятдаги иродаси, атрофдаги кишиларга муносабати, дунёқарашини ҳам ўз аксини топган: «Бир ҳафтага ёвуқ қор тепиб, кунда бир шаръий — бир ярим шаръийдин ортуқ кўчулмас эди. Қор тепар киши мен

эдим, ўн-ўн беш ички била ва Қосимбек эди, икки ўгли Тенгриберди ва Қанбар Али била яна икки-уч навкари ҳам бор эди. Ушбу мазкур бўлгонлар яёқ юруб қор тепар эдук, ҳар киши етти - саккиз, ўн қари илгари юруб қор тепар эди. Ҳар қадам қўйишида беливача, кўксивача бота-бота қор тепар эди. Бир печа қадам боргондин сўнг илгари кишининг ҳамли куюб турар эди, яна бир киши илгари ўтар эди, бу ўн-ўн беш — йигирма киши яёқ қорниким тепар эди, онча бўлур эдиким, бўли отни тортеа бўлур эди... **Маҳал ул эмас эдиким, кишига таклиф ва зўре қилилмай, ҳар кимнинг ҳиммат ва журъати бўлса, бундоқ ишларни ўзи тилаб қилур**» (таъкидлар бизники — **Ҳ.Қ.**).

Таъкидланган жумлада Бобурдаги саркардалик хусусиятининг позик жиҳати—кучли руҳшунослиги яққол намоен бўлган. Шароитнинг ниҳоятда оғирлигини билган саркарда, гарчи ҳаммага бош бўлса-да, буйруқ, нўнуса, золимликни оргиқча биледи, ҳар кимнинг ҳиммати, виждонига қўйиб беради. Бу тадбир, биринчидан, Бобурнинг оғир пайтларда ўз эли билан ҳамдард бўлганини билдирса, иккинчидан, унинг ҳарбий тактикаси, раҳмдиллиги, руҳшунослигидан далолат берадики, асар муаллифи шахсиятини ўрганишда ҳам айни тасвир муҳим омилдир.

Аскарларга ўлжани тақсимлар экан, Бобур кимнинг қаерданлиги, миллати ва насабига қараб эмас, балки садоқати, мардлиги ва фидойилиги, валабага қўйган ҳиссасини ҳисобга олади: «Ёлғиз бу эмас, ҳар қачонким, Тенгри таоло давлати берди, меҳмон ва ғариб бекларни ва йигитларни бойрилардин ва андижонийлардин ортуқроқ ва яхшироқ кўрдум. Бовужуд бу ажаб балоедурким, ҳамини эл мени ғайбат қилурларким, бойридин ва андижонийдин ўзгани риоят қилмас. Масал борким: «Душман не демас, тушга не кирмас». «Дарвозайин шаҳрро тавон баст, патвон даҳани муҳолифоп баст» («Шаҳар дарвозасини ёшиб бўладино, аммо душман овзини ёшиб бўлмайди»).

Заҳририддин Бобур бу зарбулмасални бежиз ишлатмаган. Албатта, улкан бир давлатда барчанинг кўнглини топиш имкони йўқ. Бироқ мудом барча яхшиликларига ёмонлик, вафосига жафо кўриш Бобурни чарчатган. Одамлардаги гумроҳлик, фақат шахсий манфаатидан келиб чиқиб воқеаларга баҳо берини, хулоса чиқариш ҳар қандай сабрбардошли кишини ҳам мувозанатдан чиқариши мумкин. Бобурнинг қуйидаги рубойиси ана шундай ноҳақликлардан чарчаган пайтида ёзилгандир:

*Не хеш мени хушлару не бегона,
Не ғайр ризо мендину не жонона,
Ҳар печаки яхшиликта қилсам афсуи,
Халқ ичра ёмонлиғ билла мен афсона.*

«**СЕККИЗИМЧИСИ, АДОЛАТ ҚИЛМОҚ**». Бобурнинг адолатта доир фикрларига ўрта асрлар яхлит феодал давлати давомчиси сифатидаги шох қаранлари нуқтаи назаридан ёндашмоқ лозим.

Темурийлар салтанатидаги адолат узоқ муддат мобайнида фан, илм, санъат, адабиёт, тасвирий санъат ривожига асос бўлди. Бобурнинг инсоний фазилатлари унинг ҳукмдор сифатида инсбатан адолат билан иш юритганида ўз аксини топди. Юқоридаги мисоллардан талқари, умумлаштириб айтиш мумкинки, у барча фарзандларига бир кўзда қаради: Ҳумоюнга меҳри баланд эди, аммо уни бошқа шахзодаларга қарши қўймасди. Тириклик пайтида фарзандларини ризо этиб, мулк қолдирди, бекларга инсбатан ҳам худди шу йўсинда иш тутди.

Дарҳақиқат, Бобур давлатчилигида лаёқатли, етук аскар, беклар ҳам қудратли давлат асосини ташкил қилгани, акетинча, сотқинлар — давлат асосини емирувчилар унинг назаридан четда қолгани ҳақида кўп фикрлар айтилган.

Амир Темур салтанати ва юришларининг муваффақиятига, аввало, ҳарбий тактика жиҳатидан юксак савияда

ўргатилган аскарлари, лашикарбошилари маҳорати омил бўлган. Зеро, ўша даврда уруш тактикасини эгаллаган, жисмонан бақувват жангчи ҳаминша диққат марказида бўлган. Бобур ҳам бунга алоҳида эътибор берган. «Бобурнома»да бир неча йиллар жанг қилган шахслар тасвири (жумладан, Қосимбек, Муҳаммад Саййид Урус ва бошқалар) қатори, бир вазиятда мардлик кўрсатган жангчилар номин ҳам келтирилган. Масалан, Султонқули чиноқ номи кичик, аммо арзирли бир ҳаракати боис асарга кириб қолган: «Бир афғон бир нарча торнинг устида туруб эди. Ғолибо нари ёни учма эди, кетар ери ҳам йўқ эди. Султонқули чиноқ жибалик чиқиб чопқулоб олди. Менин қошимда бир қилғон иши ушбу эди. Ушбу иши сабаби риюти ва тараққийси бўлди».

Ҳамиша етук, жангари, ғолиб черик(аскар)ни тасвирлаш ва уни намуна сифатида кўрсатиш Бобур учун расм бўлган. Мисолларга мурожаат қилайлик: «Яна Муҳаммад Саййид Урус эди... Ул замонда яхши отишлиқ, йиғитлар бор эди. Ул саромардлардин бири бодур: ёйи қаттиқ, ўқи узун, берк отишлиқ ва яхши отишлиқ экандур»; «Шужоъ ва мардона киши эди (яъни Ҳусайн Бойқаро — **Ҳ.Қ.**). Борлар ўзи қилич тегурубтур, балки ҳар маъракада борлар қилич тегурубтур».

Бобур наздида навқару бекларнинг садоқати муносиб тақдирланиши керак. Шу ақидага у ҳаминша содиқ қолган. Дўстбек исмли навқари ҳақида шундай ёзади: «Сешанба кечаси, ойнинг бешида, Дўстбекким, йўлда тунда иситиб эди, Тенгри раҳматива борди. Басе мутаассир ва мутаъаллим бўлдук. Дўстбекнинг наъниши Ғазнива элтиб, Султоннинг равзасининг эпикининг олинди қўйдилар. Дўстбек хейли яхши йиғит эди, беғлигида ҳануз тараққий қилур эди. Беғлигини бутун ичкиликларида неча қатла яхшилар борди...».

Бу нарчада диққатни тортадиган, «Бобурнома» муаллифининг маҳорати ва ички дунёсини очадиган поэтик

жиҳатлар бор. Бобур «печа қатла яхшилар борди» деганда Дўстбекнинг урушларда намуна кўрсатганини таъкидлаётир. Муаллиф Дўстбекнинг жанг майдонларида кўп марта голиб келгани, ўзи мард, шижоаткор, билаклари қилич ўйнатиш учун яратилгани ҳақида гаширади. У Бобурга вафодорлик кўрсатиб, уни печа бор ўлимлардан асраб қолган. Дўстбек мисолида Бобур ўз даврининг бек, амир, лашкарбошилари характерини очади, вафо қилган саркарда ҳамisha унинг инъомларидан четда қолмаганидек, вафотидан кейин ҳам ҳурмат-эҳтироми сақланишини таъкидлаб, «Дўстбекнинг фавтидин сўнгра вилоятини иниси Мирим Носирға ипоят қилдим», деб ёзади. Бобур китобхон ошига садоқатли лашкарбошининг вафодорлигини улуғлар экан, бу билан унинг хислатларини таърифлашни тутатмайди. Дўстбекнинг ўлими Бобур ва унинг атрофидагиларни ҳам «басе мутаассир ва мутаъаллим» этар экан, ана шу қадр рамзини нозик ифодада баён этади: Дўстбекнинг жасади Гулкина шаҳридан анча узоққа — Ғазнига олиб борилиб, Султон Маҳмуд Ғазнавий қабризиёратгоҳи ёнида дафи этилади. Бу билан Бобур садоқатли дўст ва моҳир жангчисини Хуросон ва Мовароуннаҳр, Яқин Шарқ ва Ҳиндистон вилоятларини забт этган машҳур Султон Маҳмуд Ғазнавий ёнида мангу ором олишга лойиқ деб билади.

Бобурнинг аскар, бек ва лашкарбошиларига қарашли бевосита оддий, атрофидаги турли тоифага мансуб кишиларга муносабати билан уйғун. Бу уйғунликда ҳам инсоний муносабатлар, ҳаёт қарама-қаршиликлари ўз аксини топган. «Бобурнома»нинг энг қимматли ва ўзига хос жиҳати шундаки, муаллиф кимга баҳо бермасин, бу шахс ҳатто отаси Умаршайх бўладими ёки яқинларими, фақат рост сўзини айтади. Масалан, Бобурнинг қўнгли тўлмаган, аммо холис баҳо берган шахс — Алишер Навоийнинг укаси Дарвиш Алибекка муносабати бунга бир далил. У шоир, вазир,

давлат арбоби Алишер Навоийдек улуф шахсининг иниси Дарвеш Алибекнинг салбий хислатлари ҳақида гапирар экан, зимдан унинг Навоийга яқин киши бўлганидан афеусланади ва обрў-эътибори, юқори доираларда юриши фақат Навоий туфайли экапини алоҳида таъкидлайди: «Яна Дарвеш Алибек эди. Алишербекнинг туққан иниси эди. Неча маҳал Балхнинг ҳукумати мунда эди. Балхда яхши бекликлар қилди. Тийра маъз ва мудаффиъ ва беҳунарроқ киши эди. Султон Ҳусайн мирзо аввал Қундуз ва Ҳисор устига келганда тийра маъзливидин туттурдилар. Балх ҳукуматидин маъзул бўлди. Тарих тўққуз юз ўн олтида мен Қундуз келганда, менинг қонимга келиб эди, масх ва мабхут эди. **Беклик қобилиятинин дур ва ичкилик салоҳиятинин маҳжур** (таъкидлар бизники — **Х.Қ.**) эди. Ғолибо, Алишербек воситасидин мунча риоят топқандур».

Юқорида ҳар учала шахсга таъриф берган Бобур бундай салбий хусусиятта эга кишилар давлат бошқарувида, шоҳ ва султонлар даврасида бўлишини лозим кўрмаган. Уларнинг табиатидаги ноқобиллик, париншонлик ёки Бобур таъбири билан айтганда, «тийра маъзлик» салтанат обрўсига зиён етказган.

«Бобурнома»да давлатни бошқаришда, мулкни идора этишда ҳамда хулқу ахлоқларида садоқат туйғуси устун бўлган бир гуруҳ кишилар ҳам тилга олинган. Шулардан бири Бобурга ҳаминша садоқат кўрсатган ўвиллари Комроп, Ҳиндол ва, умуман, бобурийлар хонадонига сарнарастлик қилган амир Хожа Калондир...

Бобурнинг насрдаги маҳорати унинг кишилар руҳиятини аниқ ёритиб беришида ҳам кўринади. Асардаги ростбаёнлик, инсон руҳиятини зийрак назар билан очиб, муаллифнинг шахсий нуқтан назаридан кўра тасвирланаётган киши дунёқарашини, унинг давлат бошқарувидаги ўрни, қолаверса, жамиятдаги оддий инсон сифатидаги мавқеини

тўғри белгилаш ҳайратланарли даражада мароқли. Бобур Ҳиндистонни забт этиб, улкан мамлакатни, катта бойлигу хазинани қўлга киритган бир пайтда лашкари ва амиру зодагонлари кайфиятида Ватан соғинчини тобора кучайиб борганини ҳис этади. Шу босе, жангу жадалларда ҳамроҳ бўлган яқинларидан ажралгиси келмайди, имкон қадар адолат қилишга, черик кўнглини олишга интилади. Бироқ атрофидагилар «онда ҳусн йўқ, омаду рафт йўқ ва таъб ва идрок ва адаб йўқ ва карам ва мурувват»и бўлмаган, иқлими, шароити, меваси, урф-одати мувофиқ келмаган юртни шох инъомсиз ҳам таълаб кетишга рози ҳолга келганда Бобур чорасиз қолганини ёзади. Гарчи бек ва амирларидан гинаманд бўлиб уларни муайян даражада вафосизликда айбласа-да: «Менинг чанмдоним булардин муноқ эдиким, мен ўтқа, сувға кирсам-чиқсам бетаҳоший бизлар била киргайлар ва била чиққайлар... йўқким: менинг хилофи мақсудум сўз айтқайлар, ҳар ин ва ҳар муҳимнингким, борининг кенгани ва иттифоқи била ўзумизга жазм қилдук, кенгагини қўймасдин бурунроқ ул сўз ва муҳимдин қайтқайлар», деб ички бир инсоний туйғу билан Ҳиндистон, айниқса, Оградаги шароитнинг оғирлигини тасвирлайди.

Бобур ана шу тасвирда жангчилари руҳиятини яхши очиб беради. Унинг ҳар бир сўз, иборасида номувофиқ табиат, шароит билан инсон сабр-бардошининг зид келгани ўз аксини тошган – шох Бобур ва пок қўнгилли инсон сиймоси гавдаланган. Шох ва инсон -- икки қутб муаллиф қалби, фикрида тўқнашганидек, «Бобурнома»даги тасвирда ҳам тўқнашади. Биринчи - одамларни фармону зўрлик билан олиб қолши истагидаги шох, иккинчиси –уларга Ватан, онла соғинчи тухфайли руҳсат беришга мойил кайфиятдаги инсон. Иккинчи туйғу Бобурда волиб келади. Оградининг гармсёр шамоллари, номувофиқ табиати ҳақида ёзганлари, аввало, бундай шароитдан азоб чеккан муал-

лифининг ички оламини ёритса, иккинчидан, лашкару зодагонларнинг кайфиятини очиб берган: «Биз Ограга келганда иссиқ вақтлари эди, халойиқ таваҳҳумдин тамом қочиб эдилар. Ўзга ва отқа ошлиқ ва хас топилмас эди. Кентлар мувожрат ва мунофарат жиҳатидин ёрилиққа ва ўғурлуққа ва раҳзанликқа юз қўюб эдилар... Яна ул йил хейли иссиқ эди. Хейли эл боди самумнинг таъсирининг ҳар замонда йиқилиб-йиқилиб, ўла кириптилар. Бу жиҳатлардан аксар беклар ва ўбдон-ўбдон йингитлар кўнгул солиб эдилар. Ҳиндистонда турмоққа рози эмас эдилар, балки кетарга юз қўюб эдилар».

«Бобурнома»да шу воқеалар баёни келган ўришда барча бек ва аскарларга қаратилган «хитобнома» бор. Хужжатга ўхшаш бу матн кўп жиҳатдан Бобурнинг давлатини бошқарини сиёсатига дахлдордир. Асарда давлатдорликка оид бундай хужжатлар анчагина бўлиб, улар асар сюжети, композициясига боғланган. Бобур «Қобулдин отланадур»онда, бир нечани янги бек қилилиб эди. Мешинг чашмдонитим булардин мундоқ эдиким, мен ўтқа, сувга кирсам чиксам бетаҳопий бизлар била киргайлар ва била чиққайлар», деган умид билан узоқни ўйлаб Ҳиндистонни эгаллаган. Бироқ бутун умри давомда ёнида бирга бўлган бекларининг Ҳинд элида уни ташлаб кетини майли борлиги Бобурни қаттиқ ўйга толдиради. Бобур уларни йиғиб келган ўтказди. Унинг мақсади мамлакат яхлитлигини сақлаб қолишга, қанчалик машаққатлар эвазига эришилган валабанинг қадрига етишга, давлатхоҳлик руҳияти билан иш тутишга қаратилган эди: «Мен дедимким: «Салтанат ва жаҳонгирлик беасбоб ва олот даст бермас. Подшоҳлик ва амирлик беаввар ва вилоят мумкин эрмас. Нечайил сабблар қилиб, машаққатлар кўруб, узоқ ерлар қать этиб, чериклар юруб, ўзумузни ва черикни ҳарб ва қитол мухотараларива солвайбиз. Тенгри инояти била бу нав қалнин ёрийларини босиб, мундоқ кенг мамлакатларини ол-

райбиз. Ҳоло не зўр келибтур ва не зарур қилибтурким, мундоқ жонлар тортиб олғон вилоятларни бежиҳат со-лрайбиз... Ҳар ким давлатхоҳдур, мундин сўнг мундоқ сўзларни айтмасун, ҳар ким тоқат келтура олмай кетарға юз қўйса, борғонидин қайтмасун».

Кўриниб турибдики, бунда Бобурнинг давлатни бошқариш сиёсати яхлит салтанатни мустаҳкамлаш, уни авлодларга бутун қолдириш кайфияти билан йўрриллаш. Қўйидаги сатрларга эътибор берайлик: «Ғаразким, бу дунёда кишинин ушмутов нима-лар қолур, ҳар ким ақлдин баҳравар бўлса, нега андов ҳаракатга иқдом қилрайким, андин сўнг ёмон дегайлар ва ҳар кишига ҳушдин асари бўлса, нега андов амрга иқдом ва оҳтимом қилмавайким, қилғондин сўнг мустаҳсин дегайлар. «Зикри номеро ҳақимон умри сони гуфтаанд» («Шухрат билан ёдланишни ҳақимлар иккинчи умр демиллар»).

Бобурнинг Амир Темур давлатдорлик сиёсатидан хазинани асраш, ҳисоб-китобни жойинга қўйиш, салтанатни бошқаришда ҳаром, фаҳш ва вайриинсоний ҳаракатлардан ҳазар қилиш каби фазилатларни мерос олгани ва уларга таянгани яққол кўзга ташланиб туради. Биз Бобурнинг давлат бошқаришда энг асосий жиҳат — мулозиму беклар, каттаю кичик билан кенгашиб иш тутиш зарур, деган фикрини юқоридаги таҳлил асосида кўриб чиқдик. Бу сиёсат темурийлар давлатдорлигининг асоси, мазмуни ва моҳиятини ташкил этадики, Бобур ҳам бутун умри давомида фаолиятида шуни изчил татбиқ этиб келган.

«Бобурнома»да муаллиф таъкидлаган давлат қурилиши, уни бошқаришда шахсининг ўрни, давлат хизматчиларининг ўз лавозимларига муносиб бўлишлари каби жиҳатлар бутунги кунда ҳам долзарблигини йўқотгани йўқ.

Бобурнинг ишон характерини ёритиш, унинг жамият бошқарувидаги ўрнини белгилаш орқали шахсига хос хусусиятларини очиндек тасвирлаш услуби буюк сўз устасининг маҳоратидан ҳам далолатдир.

3. «Темурийя салотини дастури била...»

«Бобурнома»да кўплаб фанларга доир маълумотлар мавжудлигини таъкидлаган ҳолда, муаллифнинг барқарор салтанат яратини ва уни бошқаришга оид қарашлари асарда алоҳида мазмун касб этганини уқтириш жоиз. Зотан, бу мавзу «Бобурнома»нинг яратилишида асос бўлгани ҳам сир эмас. Асарда Бобурнинг саркардалик маҳорати, юртга меҳр ва садоқати, инсонийлиги ва қаттиққўдлиги турли жонли мисолларда ўз аксини топган. Мазкур мавзу билан боғлиқ кузатишларимиз доирасида темурийлар салтанатидаги дипломатик муносабатларга ҳам дуч келдикки, бу жиҳат давлат бошқарувининг ажратмас қисмини ташкил этади.

Тадқиқотимизда «Бобурнинг саккиз хислати нажиби» сарлавҳаси остида шох Бобурнинг якка ҳукмронлик, давлатчиликка оид қарашларига бироз тўхталиб ўтдик. Бироқ унинг ўз даври дипломатик муносабатларига доир қарашлари замирида маҳоратли посир сифатидаги истеъдодини алоҳида тадқиқ этишга зарурат сездик.

«Бобурнома»даги 1500—1501 йил воқеалари тасвири Бобурнинг Шайбонийхонни Самарқанддан чиқариб юбориб, шаҳарни эгаллашига бағишланган. Асар мутолааси жараёнида Амир Темури яратган буюк салтанат, аввало, бек ва шахзодаларнинг бойлик ва юрт таланиб, бир-бирларига хиёнат қилишлари оқибатида тапаззулга юз тутганига гувоҳ бўламиз. 1500 йили Бобур иккинчи марта Шайбонийхондан Самарқандни тортиб олишга уринганида унга дастлаб товалари, отаси Умаршайхнинг беклари хиёнат қилинади.

Ҳаял ўтмай Султон Али мирзонинг онаси Зухрабеги ова Шайбонийхонга ўз манфаати йўлида хуфёна Самарқанд дарвозасини очиб беради ва Бобур шаҳарга киролмай кўп саргардонликка дуч келади. Кейинроқ қуч тўплаб Самарқандни эгаллагач, қамалда қолиб охир-оқибат Шайбоний-

хон билан сулҳга имзо чекиб, шаҳарни тарк этишга мажбур бўлади.

Самарқандни Шайбонийхонга қолдирган бўлса-да, у ўзининг бу ғалабасидан жуда ғурурланади, билагида куч, томирида теурийлар қони жўш уради. Ўн тўққиз ёшида Шайбонийхондек ваимни енгани, Самарқандни эгаллаганини фахрия тарзида баён қилади. Бироқ Самарқандни почор тарк этишининг сабабини теурий султонларнинг ҳамжиҳат эмаслигида, ҳар ким ўз типчини кўзлаганида деб билади. («Султон Хусайн мирзодек мардона ва соҳибтажриба подшоҳ бизга мадад қилмай ва кўмаклар бериб, элчи йибормай, Шайбонийхонга Камолддин Хусайн Гозургоҳийни мухосара оворида элчиликка юборди».) Ана шу боис «буларнинг ўмиди била қабалда қалғадорлиқ қилмоқ бетақриб экандур», деган хулосага келган Бобур рақибни Шайбонийхон билан сулҳни имзолайди.

Самарқанд ўстидаги муҳораба Бобур учун катта кураш мактаби бўлгани аниқ. Унинг қўйидаги хулосаси давлатчиликнинг, барқарор салтанат негизини яратишнинг асосини белгилашни билан муҳимдир. Узоқни кўра олган шоҳ Бобурнинг заковатини кўрсатадиган бу хулосада юрт барқарорлигини таъминловчи муҳим омиллар бор. Шу ўринда ушбу матидаги яна бир жиҳатга диққатни қаратайлик: Бобур «бурунғилар дебутурларким», дея сўз бошлар экан, салтанатни асраида ота-боболари таълимотига таянганига, мавриди билан улардан фойдаланганига гувоҳ бўламиз.

«Бурунғилар дебутурларким, қўрғон беркитмакликка бош керак, икки қўл керак, икки бут керак: бош сардор бўлғай. Икки қўл икки тарафтин келур кўмак ва мадад бўлғай. Икки бут қўрғоннинг суйи била захираси бўлғай. Биз бу атроф ва жавонибдағилардин кўмак ва мадад кўз тутарбиз, булар худ ҳар қайси бир ўзга хаёлда», деб қайд этган эди Бобур.

Заҳириддин Бобурнинг давлатчиликка бундай ёндашуви қанчалик ҳаётий, оқилона эканига вафотидан кейин юз берган салтанати инқирози мисолида гувоҳ бўламиз. Ҳиндистопни забт этгач, салтанатида «бош, икки қўл, икки бут»ни яратиб, давлатни ўғли Ҳумоюнга мерос қолдиради. Аммо кўп ўтмай Ҳумоюннинг укалари содир этган бош-бошдоқлик мустаҳкам давлатнинг парчаланиши, салтанатнинг ўзгалар қўлига осонгина ўтиб кетишига сабаб бўлади.

«Бобурнома»ни мутолаа қилгани сайин ўқувчи ўзи учун катта ҳаётий сабоқ олади. Китобда Бобур ўзи йўл қўйган хатоликларни мардларча тан олиб ёзади, уларни қандай тuzатганини ошкора баён этади. Натижада унинг шахсиятига меҳримиз янада ортади.

1498- -1499 йил воқеалари тасвирини олайлик. Бобур Андижон тахти учун курашиб юрган давр. Султон Аҳмад Таибал ва Узун Ҳасан устидан волиб келиб, уларни Андижондангина эмас, Ўшдан ҳам чиқариб юбориб валабага эринган Бобур ваним беклар ва уларнинг тарафдорларидан ўч олади. Хусусан, Аҳмад Таибал кишиларининг Бобур тарафдорлари мол-мулкига эгаллик қилишига чек қўйгани ҳақида шундай ёзади: «Батахсис бизнинг кўзимизнинг ўтрусида бизнинг отимизни миниб, бизнинг тўғумизни кийиб, бизнинг қўюмизни еб юругайлар, мунга худ ким таҳаммул қилгай?.. Фармон бўлдуким, бизнинг билла бўлгонлар ташигон нималарини олсунлар...».

Бир қарашда Бобурнинг ушбу ҳулосаси ва фармони ўринлидек. Енгилган ванимнинг молу жонига эгаллик қилиш темурийлар уруш қондиенга муайян даражада мос. Бироқ юқоридаги матннинг давомида Бобур «...агарчи маъқул ва муважжаҳ эди, бир нима шитоб бўлмиш», дейди. Шу ўринда «шитоб» сўзининг моҳиятига кенгроқ тўхталиб ўтсак. Назаримизда, Бобур ўз қаламравидаги кишилар гашига кириб, уларнинг раъйини қайтаришига ботинмай берган бу фармони айни вазиятда қанчалик тўғри

бўлмасин, бироқ келгусида Мовароуннаҳр, алалхусус, Андижон тахтини эгаллаш ниятида тузган режаларига берилган қаттиқ зарба эди. Зотан, Аҳмад Танбал каби ҳийлакор, ҳарбий қудратда ҳам нисбатан кучли ваним мудом Бобурнинг тинчлигига раҳна соларди. Иккинчидан, хиёнаткор беклардан ташқари, бу юртга асл даъвогар Иқаҳонгир мирзодек ваними ҳар заҳзада Танбал билан бирлашиб ёки яқка ўзи Бобурга қарши курашиши хавфи бор эдики, Бобур, бир муддатга бўлса-да, буни хаёлидан чиқарганди. У бир дафъати валаба сархушлиги таъсирида қолиб, хато қилганини тезда найқайди. Аммо вақт ўтган эди. «Иқаҳонгир мирзодек музи(ваним) ёнимизда ўлтуруб, элни мундоқ ҳуркутмоқнинг ҳеч маънисини йўқ эди».

Шу жумладан, кейинги парча Бобурнинг давлатчилик, ҳарб илми ва, умуман, давлат сиёсатида шоиқалоқлик билан иш кўриш аянчли оқибатлар билан якунланишини таъкидлаганини ўқиймиз. Ўйламай берган бу ўринсиз фармони Андижонни иккинчи марта бой берганининг (бу, эҳтимол, Мовароуннаҳр ҳокимиятидан маҳрум бўлиб қолганининг) бош сабабидир деб баҳолар экан, у лашкарбошининг ҳар бир амри, хулоса ва ҳукми «етти ўлчаб бир келиш» қабалида бўлиши лозимлигини уқтиради. Ушбу хулосалар бугунги кундаги дипломатик фаолиятда ҳар бир амалга чуқур ўйлаб, кенг мулоҳаза юритиб, кейин киришши лозимлиги борасида сабоқ вазифасини ўтати аниқ. Бобурнинг бўлган воқеадан изтироб чекиб айтган ҳар бир сўзи, хатосидан гуноҳкорларча қилган тавбаси, шу қатори, мард кишининг мардларча иқрори ҳамдир: **«Мулкгирликда ва мамлакатдорликта агарчи баъзи ишлар зоҳирда маъқул ва муважжаҳ кўрунур, вале ҳар ишнинг заминида юз минг мулоҳаза вожиб ва лозимдур. Ушбу бир бемүлоҳаза ҳукм қилганимиздин не миқдор шўр ва фитналар кўпти. Охир, Андижондин иккинчи навбат чиққонимизга сабаб ушбу бетааммул ҳукм қилганимиз бўлди»** (таъкид бизники — **Х.Қ.**).

Заҳиридиин Муҳаммад Бобурнинг фикрича, мамлакат ва қаламравида содир бўладиган ҳар қандай воқеа-ҳодиса, ўзгаришлар бевосита унинг султони, шохи амр-фармони орқали амалга оширилиши лозим. Бошқача айтганда, мамлакатда ягона раҳбар ҳукм сурмас экан, унинг иссиқ-совуғига жавобгарликни зиммасига олмас экан, бундай юртни бошқариш имконсиз бўлиб, ҳукмдорга ишончисизлик ҳисси кучая боради. Бобурнинг бу қарашини нақадар ҳаётийлиги 1500—1501 йилги «Ғаддор Абуҷоуф»нинг хиснати ва бир неча бекларнинг сотқинлиги оқибатида Самарқандни қўлдан бериши мисолида яққол кўрилади. «Бобурнома»да ёзилганича, Самарқандга вақтинчалик ҳоким бўлган Султон Али мирзо шаҳарни Шайбонийхонга тошириб қўяди. Фитнанинг асл сабабчиси Султон Алининг онаси Зухрабегини бўлиб, у Шайбонийхонга махфий мактуб йўллаб, агар ўзини хотинликка олса ва ўгли Султон Алига муносиб мансаб берса, Самарқанд дарвозасини очиб беражagini билдиради. Шайбонийхон бунга рози бўлади ва уни мактубдагидек амалга ошади. Бироқ Самарқандни эгаллаган Шайбоний Зухрабегинга уйланишни ҳаёлига ҳам келтирмайди, Султон Али билан «кўришгандан сўнг қуйи ёнда ўлтирилади». «Султон Али мирзо ҳам ўз ишига ҳайрон ва чиққонидин (яъни Шайбонийхон ҳузурига келганидан — **Ҳ.Қ.**) беҳуд пунаёмон эди». Хуллас, Шайбонийхон Султон Али мирзони қатл этади. Самарқандда катта нуфузга эга Хожа Яҳёнинг икки ўгли Муҳаммад Зикриё ва Хожа Боқини Хуросонга юбориб орқасидан одам ёллаб, Кордзан мавзенида шаҳид қилади.

«Хожа Яҳёдин чун Шайбонийхон мутаваҳҳим эди», дер экан, Бобур Хожа Яҳёнинг ўша даврда обрў-эътибори эл орасида юқори эканлини, ҳатто Шайбонийхон ҳам ундан ҳайиқишини айтади. Хожа Яҳёнинг икки ўглини қатл этишга амр берган Шайбонийхон, бу жиноятдан ўзини олиб қочиб, «Хожанинг иши мендин эмас», дейди.

Мазкур воқеани батафсил шарҳлаганимизнинг боиси шундаки, воқеа баёнида Бобурнинг уста ҳукмдор Шайбонийхонга берган баҳоси мавжуд. Бу баҳода эса Бобурнинг — лашкарбошининг, султоннинг жамиятдаги мавқеи, бурчига теран муносабати ўз аксини тошган. Унинг фикрича, ҳукмдор ўзи берган бирон-бир ҳукм, ҳуҷусасидан воз кетмаслиги, уни тан олиши лозим ва жавобгарлик ҳисси ҳаммаша зиммасида бўлиши керак. Шайбонийхонни Хожа Яҳёнинг Самарқанд аҳолиси олдидаги обрў-эътибори чўчилади, ундан очикчасига қутулишдан ҳайиқади. Шу боис, қилган жинойткорона ҳаракатини тан олмайди, уни кимнингдир бўйинга юкламоқчи бўлади, бекларини ўзбошимчаликда айблади. Бобур пазарида, қўл остидаги беклар, мулозимлар ҳаракати, жинойтидан беҳабар султон, хон эътиборга лойиқ эмас. У қилган ишидан тоғиб, ўзр айтар экан, бу ўзр гуноҳдан баттар: «Шайбонийхоннинг сўзи бу экандурким, Хожанинг иши мендин эмас эди. Қанбарбий ва Қўнақбий қилдилар. Бу андин ёмонроқ. Масал борким: «Узраш баттар аз гуноҳ» (узри гуноҳидан ёмонроқ. *мух.*). Мундоқ ишларни беклар ўз бонни билла хонидин ва подшоҳидин бевуқуф қила бошласа, бас, хонлиғига ва подшоҳлиғига не эътибор?»

«Бобурнома»да муаллиф давлат бошқарувида яқка-ҳукмронлик масаласига доир қарашларини шу мавзуга ҳатто хиёл мос келадиган воқеа-ҳодисалар тасвирида ҳам баён этиб кетаверади. Таъкидлаш жоизки, мазкур масала Бобур шахсиятини белгилашда ўта муҳим. Бу унинг мустаҳкам салтанатнинг майда феодал мулкларга бўлиниб кетиши, қўшҳокимлик тарқоқликка, беклар орасида кескин низоларга сабаб бўлади, деган воясининг мавзини ташкил этади.

«Бобурнома»даги 1503—1504 йил воқеалари ҳикоясида Қабодиён, Айбак, Даран Зиндон каби манзиллар учун олиб борилган курашлар тасвирланган. Ажар қўрғонда қўним тутган Бобур ўз қўшинига «уч-тўрт кўч билла Коҳ-

мард келиб» қўшилганини ёзади ва кутилмаганда мазкур воқеага алоқаси бўлмаган қуйидаги матн келади: «Ажарда эканда Султон Маҳмуд мирзонинг Хонзодабегимдин бўлган қизинким, бурун Жаҳонгир мирзога мирзолар тиригида қўлуб эдилар, Жаҳонгир мирзога никоҳ бўлди. Ушбу аснода Боқибек манга каррот ва маррот айтур эрдиким: «Бир вилоятқа икки подшоҳ ва бир черикка икки мири синоҳ мужиби тафриқа ва вайронлиқ ва сабаби фитна ва паришонлиқдур...».

Бу парчага эътибор берайлик. Хонзодабегимнинг қизи Жаҳонгир мирзо даврида бошқа мирзога унаштирилганига қарамасдан, шароит тақозосига кўра, Жаҳонгир мирзога турмушга чиққан. Бундай ҳолат турмушда учраб туради-ку! Нега Бобур айнан шу воқеалар тасвирида, бир қараганда, унча арзимаган ҳолатни давлат бошқаруви масаласига йўйиб ўртага солимоқда?

«Бобурнома»даги ушбу йил воқеаларига диққатни қаратсак, бу саволга жавоб топамиз. Бобур Хуросон ва Мовароуннаҳрда ягона салтанатни барпо этиш устида тинмай ўйлар эди. Унга гоҳ дўст, гоҳ душман бўлиб юрган Хисравшоҳ ва иниси Боқи Чағониёний ҳаракати мутлақо ёқмасди. Чағониён, Шахрисафо ва Термизга бек бўлиб, Коҳмард ва Бомиёни ҳам эгаслаган Хисравшоҳнинг хоҳарзодаси Аҳмад Қосим ўзича бу юртларни бошқариб турган эди. Бошқа бекларда ҳам мустақил ҳукмдорлик қилиш кайфияти васаса қиларди. Бунинг устига, Шайбонийхоннинг Хуросонга тинимсиз таҳдиди Бобурни яна бир карра ҳокимлик воясини амалга ошириш тўғрисида иқдор этарди. У ўзининг бу воясини бир неча марта Хусайн Бойқарога айтганида, у ўз қаламравини ҳамоя қилишни маъқулроқ кўрди: «Менинг бу навоҳиға келган хабарим бориб эди (яъни Хусайн Бойқарога — **Х.Қ.**). Манга ҳам битиб эдиким, сен Коҳмард ва Ажарда ул кўҳнояни беркитиб, Хисравшоҳ Хисор ва Қундуз кўрғонларида элтимодий кишиларини қўюб, ўзи

ва иписи Вали Бадахшон ва Хатлон тоғларини беркитсеунлар. Ўзбак (яъни Шайбонийхон — Х.Қ.) иш қила олмай ёнғусидур, деб».

Гарчи Бобур Хусайн Бойқаронини ўша даврдаги темурийзодалар орасида «андин улқроқ подшоҳ ҳам ёш ва ҳам вилоят ва ҳам черик била йўқ эди», деб баҳолаб, Тирмиз, Килиф, Каркида кемалар ясаб, муҳофаза қўрғонларини барпо этишга кўрсатма бериб, темурийзодаларга бош бўлганини таъкидласа-да, унинг ўз ҳудуди ҳимояси билан чекланган ҳаракатлари Бобурнинг давлатчилик қарашларига мос келмас ва Хусайн Бойқаронинг юртни ҳимоя этиш усулини ноқис, деб биларди. Бунинг асосий сабабини у Хусайн Бойқаронинг Шайбонийхондек ҳарбий имконияти кучли, ҳийлакор ва темурийлар салтанати душманининг шахсиятини яхши билмаганида, у билан юзма-юз олишмаганида кўради. Шу боис, Хусайннинг ватдалари билан элни Шайбонийхонга қарши курашга даъват этиш амри маҳоллигини айтади: «...бу печа йил ўзбак тафриқасидин дилшикаста бўлган элларнинг кўнгли қавий бўлуб, умидвор бўлрайлар эди.

Султон Хусайн мирзодек Темурбек ўрунига ўлтурғон улўф подшоҳ ваимнинг устига юрмакни демай, ер беркитмакни деса, эл ва улўсқа не умидворлик қолмай?»

«Бобурнома» муаллифининг бундай баён услуби, воқеалар тасвирининг изчиллиги мумтоз адабиётимизнинг бошқа намуналарида деярли кўзга ташланмайди. Асарнинг ўзига хос хусусиятларидан бири ҳам шунда.

Заҳириддин Бобурнинг давлатчилик илмида билдирган яқуний ҳулосалари кишини ҳайратга солади. Тарихда Бобурчалик Хусайн Бойқарога ҳар томонлама ҳолис ва бевараз баҳо берган шахс бўлмаса керак. Айрим ўринларда Бобурпоҳнинг шахсий қарашлари устуңлик қилгандир, аммо яхлит олганда, унда адолат туйғуси волиб келган.

«Бобурнома»да Хусайн Бойқаро, унинг уруф-аймоқлари, насл-насаби таърифини яқуллаб, аччиқ ҳақиқатдан ҳуло-

са чиқарган Бобурнинг фикрида таъпадан кўра ўкинч, теурийлар хонадони фожиасидан қайғуриш туйғулари устун: «Султон Хусайн мирзодек улув подшоҳ, Ҳиридек ислом шаҳрининг подшоҳи бу ажабтурким, бу ўн тўрт ўғлидин учи валаддуз—зино эмас эди. Фисқ ва фужур ўзида, ўғлонларида ва эл-улусида асру шойиъ эди. Ушбуларнинг шоматидин эдиким, муцдоқ хонводадин етти-секкиз йилда бир Муҳаммад Замон мирзодин ўзга осор ва аломат қолмади».

Яккаҳукмронлик ҳақидаги Бобур қарашлари унинг умри охиригача давлат бошқарувида асосий мезон бўлиб қолди. Ҳинд олими Л.П.Шарманинг фикрича, давлат бошқарувиининг бу йўли Ҳиндистонда Бобур вафотидан кейин ҳам амалда бўлиб, ягона, мустақил давлат барпо этилишига сабаб бўлган. «Ҳукмдор сифатида Бобур ўз бурчини яхши бажарарди, -- дейди ҳинд олими. — У ҳукмдорнинг мавқеини янада кўтаришига тиришарди ва ягона ҳукмронликнинг қудратига тўла ишонарди. Шунинг учун ҳам у ўзига «Подшоҳ» деган унвонни қабул қилган. Мамлакатта якка ҳукмронлик қилиш услуби ҳиндларга ҳам яқин бўлган ва шоҳнинг улдуғворлигига улар жуда катта эътиқод қўйган».

Шоҳликка бўлган муносабати орқали Бобурнинг жамият, давлатчилик, умуман, ҳаётга муносабатини белгилаш мумкин. Теурий султону шаҳзодалар, саройдаги ҳисобсиз беклар кўпроқ бойликка эга бўлиш ҳирси билан ёлган бир даврда Заҳириддин Бобур ўзининг бутун салоҳияти билан фарзандлари Ҳумоюн, Ҳиндол ва Комронни аҳилликда яшаш, бир-бирига садоқатли бўлиб давлатдорлик қилишига чақирди. У фақат фарзандларининггина эмас, балки теурийлар хонадонига мансуб барча бек ва хонзоларнинг хатоликларини кечирди, уларни эл олдида шармисорликдан сақлаб қолди. Бундай воқеалар ўзининг иззат-нафсига теккан тақдирда ҳам, у агар шундай иш тутибса турли даражадаги султонларни, бекларни бирлашти-

риш имкони бўлади, деган ақидага амал қилди. Бу ақида Бобур назарида Амир Темур салтанатини қайта тиклаш, уни дунманлардан ҳимоялашнинг муҳим чораси ҳисобланган.

«Бобур садоқатли ўғил, меҳрибон ота, содиқ дўст, вафодор эр ва камхўр қариндош эди, — деб ёзади Л.П.Шарма. — Бобур қариндош-уруғларидап меҳр-мурувватини аямас, дўстларининг ташвишига ҳамдардлик қилар ва қувончларига шерик бўлар, хотинлари бир печта бўлишига қарамай, уларнинг барчасини барабар иззат қиларди, ўғилларининг ҳам ҳаммасига бирдек меҳр билан қарарди».

Мисолларга мурожаат этайлик. Кобулни эгаллаб, пойтахт деб эълон қилган Заҳриддин Бобурнинг обрў-эътибори кун сайин ортиб борарди. Шу қатори, Хоразмни забт этиб, Хурожонга кўз тиккан Шайбонийхоннинг таҳдидидан ҳадиксераган Ҳусайн Бойқаро 1506 йилнинг кузида Бобурни Ҳиротга маслаҳатга чақиради. Бироқ ярим йўлда у Ҳусайн Бойқаронинг вафот этганидан хабар топиб, Ҳиротга боради, шох ва унинг яқинлари мазорларини зиёрат қилади. Алпшер Навоий яшаган уй, «Ихлосия» мадрасасида яшаб, бекалар билан учрашиб, қаҳратон қишда Кобул томон йўл олади. Қандайдир бир ички туйғу уни тезроқ Кобулга етишига ундар, шу бонис Қандаҳордан ўтадиган равон йўлни қолдириб, Ҳиндикуш довоми орқали ўтишига қарор қилинади. «Бобурнома»да бу қор кечиб ўтиш воқеаси ниҳоятда жонли, таъсирли тасвирланганки, биз мазкур ишмизнинг бу мавзуга тааллуқли жойида унга батафсил тўхтаганмиз.

Хуллас, Бобурнинг кўнглида шубҳа уйғотган гумонлари рост бўлиб чиқади. Хуросон сафари олтидан Бобур ўз холиснинг эри Муҳаммад Ҳусайн мирзо Дуғлатга Кобул ва унга тегишли қаламравларини назорат қилиб туришини тоширган эди. Бироқ сафари чўзилгани бонис, гўё у дунманлари қўлга асир тушгани, зиндонга таллангани ва

Кобулга етиб келиши амри маҳоллиги ҳақида гап тарқатилди. Бу фитнанинг бошида Бобурнинг бувиси турган, унинг мақсади суюкли невараси Хон мирзони (Султон Вайс) шоҳ этиб тайинлаш эди. Фитналардан огоҳ бўлган Бобур яқинлари билан Кобулга кириб, узоқ тўқнашув ва урушлардан кейин шаҳарни эгаллаб, исёнчиларни асир олади.

Бу тарихий ҳодисалар «Бобурнома»нинг 1506—1507 йил воқеалари тасвирида батафсил ёзилган. Бу ўринда бизни Бобурнинг шундай мураккаб даврда Шайбонийхондек йирик фаним билан эмас, сотқин беклари билан урушиб қалаба қозонгани эмас, балки ўзи ишонган, қаламравига муваққат ҳоким этиб тайинлаган урув-аймоқларининг мислсиз хиёнатига муносабати қизиқтиради. Шунингдек, қўйида Бобурнинг давлатчилик сиёсати ва шахсга алоҳида муносабати йирик империяни идора қилишида қандай ўрни тутган, деган саволга имкон қадар жавоб изланга уринамиз.

Бобурга хиёнат этганлардан бири Султон Сапжар бардодир. Бу шахс апчагина нуфузга эга бўлган, таъкидлашнингча, Бобур «Шингарҳор вилоятини анга ипоят» қилган. Бироқ «ул ҳам бу фитнада булар билан шерик эди». Хиёнату сотқинликларини кўравериб кўзи пишган Бобур бу бегини айби устида қўлга олиб, қўл-оёқларини боғлаб ҳузурига келтирганларида у «музтариб бўлуб қичқирадурким, ҳай, менда не гуноҳ», деб. Шунда «гуноҳ мундин ортуқ бўлдурмуким, бу жамъ била ҳамжиҳат ва ҳамманваратлардин бир удуррови сен», деган Бобурнинг фикрига диққат қилайлик. Ўша даврдаги сиёсий вазият Заҳриддин Бобурдан қанчалик сабр-бардодш, чидам талаб этган! Давлатга хиёнат қилган кимса ўз хиёнатини оддий ҳол деб билса, мамлакат шоҳи эса хиёнат бундан ортиқ бўлмаслигини айтиб турса, бундай шахс устидан қандай ҳукм чиқарини керак? Табиийки, унга ўлим жазоси муқаррар! Биз юқорида ҳам Бобурнинг буюк инсоний фазилатлари ҳақида

сўзладик. Фикрларимизнинг бурҳони қотەъ исботи айни мисол замирида ҳам мужассам. Шу қадар азим гуноҳга ботган Султон Санжар устидан Бобур қўйидаги ҳукми чиқаради: «Чунон додамнинг волидаси Шохбегим хоҳарзодаси бўлур эди, буюрдумким, мундоқ бензатона кездурманг. ўлтур йўқтур». Буида Бобур ўз хоҳиши-иродаси, давлатчилик тартибини темурийлар хонадони шаънини ҳимоя қилишдан тубан қўймоқда. Демак, Амир Темур хонадонига мансуб ҳар бир аъзоннинг обрўйи, шон-шуҳрати бутун авлод шаънини белгилаган. Унинг ҳимояси Бобур дипломатияси, мурувватли ахлоқининг моҳиятини ташкил этиб, бир умрли фаолияти мезонига айланган.

Шох Бобурдаги ана шу юксак хислатни янада теранроқ англашга интилайлик. Бобур Султон Санжар хиёнатини бувиси Шохбегимга ҳурмати биле кечирган. Шохбегимнинг ўзи бу эҳтиромга лойиқмиди? Ахир, Қобулдаги исённинг бош сабабчиси Шохбегим эди-ку? Шу фитнакор, дунё кўрган аёл қанча яхшиликлар кўргизган Бобурни юзхотир қилмай, унинг ўрнига суюкли набираси Хон мирзони султон, деб кўтаришга интилмаганимиди? Заҳириддин Бобурнинг ўзидан ёши ултур темурийзодаларининг, ҳатто аёлларнинг ҳам, хиёнату хонликларига қарамай, иззат-икромларини жойига қўйиб, гўё ҳеч нарса бўлмагандек уларга пешвоз чиққани энг вазмин ўқувчини ҳам ҳайратга солади! «Шохбегим ва хоним бир уйда ўлтуриб эдилар. Доимги ерда тушуб, келиб бурунғидек адаб ва таъзим биле юруб кўрунғум...» (таъкид бизники — **Ҳ.Қ.**). Бобурнинг қўллаган сўз, ибораларига эътибор берайлик. Темурий султонлар сарой дастурига кўра, шох, вазир, бек, сарой хонадони аҳлининг мавқега қараб бир-бирлари билан кўришини тартиблари бўлган. Бу ўша давр дипломатиясининг назик жиҳати эди. Бир қадам олдин бориб кўришини, неча марта таъзим этиши, орқа ўғирмасдан қадам босиши, маътум масофада туриб сўзлаши, қучоқлашиб кўришини ёки кўришмаслик ва бонқа жуда кўп назокатли ҳара-

катлар сарой қонунияти ҳисобланган. Зодагонларнинг ўзаро муносабати даражаси, эҳтироми ёки нафрати, бефарқлиги ёки самимияти, расмийчилиги ёки чин кўнгиладан қилинган ҳатто оддий ҳаракати фақат ўзаро муносабатли эмас, балки поэтик дипломатик даражани ҳам англатган. «Бобурнома»да муаллиф бундай ҳаракатларни изоҳламайди ва, эҳтимол, ўша давр ўқувчиси учун бу ориқча кўрингандир. Биз бутун «Бобурнома»даги таърифларга жиддий эътибор қаратар эканмиз, ҳар бир сўз, ибора, жумланинг замирида муаллиф қарашларининг асл моҳияти, шоҳнинг аниқ шахсга муносабатини кўраемиз. Юқоридаги матига эътибор берайлик: Бобур «доимғи ерда тушиб» кўришганини айтмоқда. Демак, визодан олдин ҳам шоҳ Бобур бувиши Шоҳбегим билан келиб айнан шу ерда сўрашган. Одатда, ҳукмдор гуноҳкорни ўрнидан қўзғалмасдан сурўштирган. Бобурнинг Шоҳбегим гуноҳини кечиргани: «бурунвидек адаб ва таъзим била юруб кўруншум», деганида аниқ сезилади. Бунда «бурунвидек» сўзига алоҳида урғу берилган. Киши ҳаминча ҳам жаҳл ўрнига бардош, шиддат ўрнига ҳалимлик каби руҳий ҳолатни сақлай олмайдди. Бунинг учун ўта мустаҳкам ирода керак. Қолаверса, муаллиф «адаб» ва «таъзим» сўзларини қўлламоқдаки, бу Бобурнинг юксак инсоний хусусиятини билдириб, вазият тасвирига янада тивқиқлик киритган.

Ҳукмдорнинг бундай муносабатидан Шоҳбегим ва бошқа аёллар ўзларини йўқотиб қўйишади, тиллари калимага келмайди, титроққа тушишади. Бобур дарҳол уларни хижолатли ҳолатдан чиқариш пайида таскинли сўзларни айтади. «Бобурнома»да ушбу матндан сўнг бир парча келади. Назаримизда, Бобур Шоҳбегим ва унинг атрофидаги шахсларнинг саройда тутган ўрни, мавқега алоҳида эътибор билан қараган, улар тушган ноқулай ҳолатда ҳам инсоний туйғулар устун келган, қариндонлари олдида на маънавий ва на моддий жиҳатдан тили қисқлик жойин йўқлигини билдирган. Оғир дамларда қариндонлар кўмак-

ка кўл чўзмаганларини таъкидлаб, ички гурур билан ўзининг бу ҳаракатида вараз йўқлигини, нияти темурийлар хонадони шаънини ҳимоя қилишдан иборатлигини таъкидлаган: «Неча қатла ҳам ким, замопа ноҳамворлигинин ва даврон посозкорлигинин ва тахт ва мулк ва навкар ва савдардин айрилиб, аларға илтижо этдим, онам ҳам борди, ҳеч навъ риоате ва шафқате кўрмадук... Ул табақадин ҳар кимки менинг сарвақтимға тушти, илгимдин келганча туққонлиқни ва яхшилиқни бажо келтурдум, нечукким Шохбегим келдилар. Намвонниким, Кобулнинг аъло ерларидиндур, бердим. Яна ҳар навъ фарзандлиқ ва хизматгорлиқта тақсире қилмадим».

Этибор берайлик, Бобур «ул табақадин» деган иборани ишлатган. Бу иборادا катта маъно мужассам. Маълумки, Бобурнинг отаси Умаршайх мўғуллар сулоласидан бўлгани Юнусхоннинг қизи Қутлуғ Нигор хонимга уйланиб, ундан Заҳриддин Бобур турилган («Бобурнома»да муаллиф «мўғулний расм ила...» деб кўн расм-русумлар ҳақида фикр билдирадими, бу темурийлар хонадонидagi уруф-аймоқчилик масаласи борасида кенг маълумот беради. Биз қуйида айни мавзуга алоҳида тўхғаламиз — **Ҳ.Қ.**).

Эҳтимол, Кобулдаги исёни халқ ёки ўша давр сиёсатдонлари Бобурнинг мўғул авлодларига мансублигини пеш қилиб уюштиргандирлар. Асарда бу ҳақда очиқ гапирилмайди. Аммо матндан бунини илваш мумкин. Муаллифнинг асарда она томонидан бўлган зодагонларга алоҳида этибор берганидан аниқлашадими, фитна воқеаси уларнинг Бобурдан ранжиганликлари оқибати эмас, балки темурий бек ҳамда султонларининг тож-тахт таланиб уюштирган навбатдаги фитнаси экан.

Бобур ҳамisha беклари, аъёну ашрафлари, отасининг хизматида бўлган амалдорларининг иззат-иқромини жойига қўйган, уларга турли юрт, туманларини инъом этган, лавозимлар берган. «Бобурнома»да муаллиф миллати, элатига қараб одамларини ажратмаганини кўн таъкидлайди.

Жумладан, Коплар хони Султон Саидхон ўз яқинлари билан ҳеч вақосиз келганда, уларга Ламфор ва Мандовар туманини бергани, бор навкарларини қўшиб, Андижон вилоятига Султон Саидхонни хон қилиб тайинлагани, қўпчилик мўғул султонларига «ўз туққонларидин яхшироқ кўруб, риоят ва шафқатлар» қилганини баён этади.

Назаримизда, Заҳириддин Бобур Қобулдаги ўша фитнадан қаттиқ таъсирланган. У ўтган умрини сарҳисоб этаркан, гўё «Бобурнома» ўқувчиларини саройнинг чалкаши, мураккаб ҳаётда юз берган кирдикорларнинг туб сабабларини топишга ундаб, бу вирром ўйинларда ўзининг пок, хур фикри бўлганини, ёмонга ёмонлик билан эмас, мураса-мадора, ақл ва маърифат билан жавоб берганини алоҳида уқтирган. Асарни ўқиш жараёнида Бобурнинг мурувватидан фақат хиёнаткор ва бебон текурийзолар эмас, балки шундай ёмон амалларга қўл урган сарой мунажжими Шамсиддин қатори, унга заҳар берган Иброҳим Лўдийнинг онаси, Муҳаммад Хусайн мирзо, Боқи Чароғоний ва яна ўиларча кишилар баҳраманл бўлганини билиб оламиз. Бобур гуноҳкорларни кечирибгина қолмай, уларга катта инъомлар, ланкару от-улов беради, ўз ихтиёрларига қўяди, комил мусулмон сифатида бироптасидан ўч олмайди, яъни ўз таъкидига кўра, Шайх Саъдийнинг байтига амал қилади:

*Ту бадкуандайи худро ба рўзгор сипор,
Ки рўзгор туро чокарест кийнагузор.*

(Мазмуни: Сен ўзинга ёмонлик қилганини ҳаётга топиш, ҳаёт сенинг ўч олувчи хизматкорингдир).

Ҳақиқатда ҳам, тақдир уларнинг жуда кўпидан ўч олади, побакорликлари учун Оллоҳнинг ўрнини жазосига гирифтор бўлади.

Ана шундай ҳулосага келган Бобур чинакам иқроп сўзларидан иборат ҳақиқатни баён этади. Қўйида келтирилла-

диган сатрлар «Бобурнома»нинг асл моҳиятини, муаллиф дунёқарашини белгилайди: «Тоғарам ота-оғани ҳар яхшилик ва ёмонликим пойёъ эди, тақдир қилдим ва қариндош ва бегонадин ҳар айб ва ҳунарким баёни воқифъ эди, таҳрир айладим. Ўқувувчи маъзур тугеун, эшиггувчи тааруз мақомидин ўтсеун».

Китобда Бобурнинг ҳаётида, курашларида гоҳ дунман, гоҳ хиёнаткор, иши юришмаганда сулҳ тузиб, бошқа пайтда қўлига қилич олиб курашган Хисравшоҳ шахсиятига бот-бот мурожаат этганини кузатамиз. Қўйидаги мисолда Бобур саройида дипломатик муносабатлар қандай амал қилгани, улардаги назокат ҳақида фикр юритилади.

...Бобур лашкарлари Ҳисор, Хуросондаги Қундуз, Дуншай ва бошқа вилоятларни эгаллаб, зафар билан Кобул томонга интилаётган пайтда, Мовароуннаҳр учун олиб борилаётган жангларда унга қўн дунманликлар қилган, ҳеч вақосиз қолган пайтда бир озрин от, егулик таомин қизрашган Хисравшоҳ Шайбонийхон ва мўғул аскарларидан мақдуб бўлиб, куёви Яъқуб Аюбин Бобурга элчиликка юборади ва учрашини сўрайди. Бобур бу дафъа ҳам гинакудуратни йивинштириб, инсоний муносабатни раво кўради: «Бу йўсуллуқ аҳд бўлдуким, анинг жони амонда бўлғай. Молиға ҳам не миқдорким, ўзи ихтиёр қилса, музояқа бўлмағай».

Бундай мурувватни кутмаган Хисравшоҳ унинг ҳузурига шошिलाди. Ана шу учрашув тасвирида биз таъкидлаган сарой дипломатиясининг ўта назик қирралари чизилган. Бу ҳолатни муаллиф ўзига хос атамалар, сўз-иборалар билан баён этади. Учрашувда қудратли саркарда Хисравшоҳ тақдир тақозоси билан юз тубан бўлиб Бобурга таъзим қилгани тасвирланган. Хисравшоҳ «қонда ва дастур» билан келади. Бироқ Бобур билан аввалгидек яқин келиб кўришполмайди, «ишроқтин тушуб» келади. Бу мақдубнинг ҳолати! Одатда шаҳзодалар, темирлий саркардалар бир-бирлари билан бир юкиниб (таъзим этиб) ёки уч юки-

ниб кўрилишган. Ҳар бир юкиниш муайян бир муносабат мазмунини белгилаган. Хисравшоҳ эса «кўрушурда уч қатла юкунуб, ёнғонда ҳам (орқага тисарилиб ҳам — Х.Қ.) уч қатла, сўрғонда ва тортуқ тортқонда бирор юкунди», деб ёзади Бобур. Бунда муаллиф Хисравшоҳнинг ҳар бир юкинишини унинг устидан эришган бир талабаси рамзи сифатида келтиради. У Хисравшоҳнинг забунлигини неча марта эгилгани билан белгилайди. Зотан, темурийлар салтанатида тиз чўкишнинг бир неча даражаси бўлган. Бу киши қоматининг оёққа қараб даражама-даража эгилишига боғлиқ. Бошпи иргаб қуйи тушириб, қўлни кўксига қўйиб ярим эгилиб ёки тиззасини ерга қўйиб, бошини ҳукмдор оёри томон ергача етказиб эгилиш сингари ҳаракатларнинг ҳар бири, таъкидлаганимиздек, тарафларнинг ўзаро муносабатидан белги берган. Хисравшоҳ «йигирма беш, йигирма олти қатла паё-пай юкунди ва борди ва келди», дейди Бобур. Бу сўзларда волиб Бобурнинг мақлуб душманидан устунлиги, музаффар шоҳнинг фахри мужассам. Ўтибор берайлик, Бобур Хисравшоҳ таъзимини атайин санаган (25-26 марта), бунга диққат қилган. Шу жойда у: «Толиқиб тамом йиқила ёзди. Неча йил қилгон беклиги ва салтанати тамом бурунидин чиқти», деб ёзади. Кўрганимиздек, ана шу мақлублик ҳолатини муаллиф сароӣ расм-русумидаги зодагонлар хатти-ҳаракати, темурийлар салтанатчилик қондалари орқали ифодалаган.

Ушбу матндаги темурий ҳукмдорларга тааллуқли бир жумлага муҳтарам ўқувчи диққатини алоҳида қаратмоқчимиз: «Ҳари танбал мардак неча йиллар ўз муродича юруб, салтанаттин тек бир хутба ўз отива ўқумайдур эди». Бобурнинг Хисравшоҳга берган бу баҳоси кўзга кўринган темурий бек учун ҳақорат аслида. Одатда, бирон бек юксак мартабага эга бўлиб, каттагина ҳудудга ҳукмронлик қилса, намоз олдидан хутбада ўз номини кўтириб ўқишларига амр беради. Бу қонда шу бекнинг ўз қаламравида нис-

батап мустақил экаплигини, шаҳаншоҳ у билан ҳисобла-
шишини билдиради. Айрим ҳукмдорлар юксак мартабага
етгандан кейин ўз номлари битилган танга пуллар зарб
этганларки, бу ҳам унинг қудрати ва нуфузини кўрсатган.

Бобур юқоридаги баҳосида Хисравшоҳга таъна-мало-
матни кўзламаган, балки унинг жуда катта лашкари, обрў-
эътибори бўла туриб, бундай хор бўлишга, биринчи навбат-
да, очкўзлиги, ғайриинсоний ҳаракатлари, одам танимасли-
ги сабаб эканини айтаётир. Бобурнинг фикрича, қодир
Оллоҳнинг унга нисбатан жазоси вожиб бўлган: «Ажаб
қодиредур, бир кишиким, йигирма-ўттуз минг навкарнинг
эгаси эди... Султон Маҳмуд мирзога тааллуқ вилоёт та-
мом анинг тахти тасарруфида эди... Хисравшоҳни бир
ярим кунда уруш йўқ, талон йўқ, бизнингдек қаллон ва
мафлук икки юз-икки юз эллик кишининг қошида андоқ
хору зор ва забун ва ожиз қилдиким, не навкарига ихтиё-
ри қолди, не молига, не жонига».

Хуллас, давлатчилик ва юрт идораси учун ҳаминша ҳам
лашкар сони, бошлиқнинг неча йил ҳарб-муҳорабада бўлган-
ни, мол-дунёси эмас, энг аввало, қўл остидаги кишилар ўрга-
нидаги ҳурмати, уларнинг мушқилликларини тушуниши,
қаттиққўллиги ва аниқ мақсад — юрт бирлигини асраш
нияти устун бўлмоғи лозим. Бобур ана шу инсоний фазил-
латларнинг йўқлигини Хисравшоҳ тапакулига сабаб қилиб
кўрсатади.

Шу тариқа, Заҳрирддин Муҳаммад Бобур темүрийлар
хонадони, уларга яқин бек, уламолар обрў-эътиборини сақ-
лашни юртни бошқарини, ягона салтанатни асрашда асоҳ-
деб билган.

Инглиз олими Уильям Эрскэн Кобулдаги хиёнат ва Бо-
бурнинг бу воқеага муносабатини қуйидагича баҳолаган:
«Бобурнинг Шоҳбегим ва хонимларнинг илтимоси олдига
Хон мирзо ва Муҳаммад Хусайн мирзо ҳамда уларга
қўшилганларнинг гуноҳини кечирганини кўриб, биз Бо-
бурни ҳамияти йўқ, юрурсиз ёки иродасиз киши экан-да,

деган хулюсага келмаслигимиз керак. Унинг меҳр-шафқат-лиги, гуноҳкорни кечира олин қобилияти кучли ирода эгаси эканидан, унинг позик қалбини яралаган муртадлардан ақлап ва ахлоқан бир поёна юқори турганидан, унинг буюк қалб эгаси эканидан ва, айниқса, ўз қариндошларига нисбатан меҳр-шафқати юқори эканидан далолат беради».

Заҳириддин Бобурнинг барча шаҳзодалар, уруф-аймоқлари билан аҳил яшаб ва бирликда фаолият кўрсатиши зарурлигига оид қарашлари ёш пайтидаёқ шаклланган. Зотан, султон ва шаҳзодалар орасидаги гиналар, аразомуз муносабатлар аксар ҳолларда юрт ягоналигини истаган ёш шаҳзодага тўсқинлик қилар эди. Шу боис, у имкон қадар хонота ва таъойилари қошига уларни йўқлаб, гоҳида мадад истаб борганини кўрамиз. Ёш Бобурни ҳар сафар икки масала руҳий қийноққа солган: бири — ноиложлик, ҳарбий қудратининг талаб даражасида эмаслиги, иқтисодий танглик; иккинчиси — темирйоздалигига қарамай, турли даражадаги хонларга ёрдам сўраб боришга мажбур бўлганидир. Боз устига, оилавий низолар ҳамма вақт ҳам иззат-нафасни егиб, ёрдам сўраб боришга имкон бермаган. Бироқ масала ноиложликка бориб тақалган шароитларнинг асл моҳиятини очиб бераркан, Бобур бунинг барчаси ягона мақсадга — мустаҳкам салтанатни барно этишга қаратилганини айтади ёки шунга ишора этади. Демак, Заҳириддин Бобур учун касри нафсан кўра, бош мақсади — юрт ягоналигига эришиш муҳимроқ ҳисобланган.

Шу ўринда бир мисолни келтирсак. Жуда кўп ҳолларда Бобур ночор қолиб, турли ҳоқиму хонларга ёрдам сўраб мурожаат этган бўлса (масалан, Тошкент ҳокими — таъойисига 19 ёшида ёрдам сўраб боргани), қуйидаги ҳолатда, аксинча, Хўжаид, Шоҳрухияни эгаллаб, қирқ кунлик жангдан валаба билан чиққанидан сўнг хонотаси олдига боришни маъқул кўради. Бундай учрашувлар Бобурнинг давлатдорликда жуда узоқни кўзлаб иш тутганидан, тақдир унинг бошига ҳали кўндан-кўн ташвишларни раво

кўришини билганидан дарак беради. Қолаверса, юқорида зикр этганимиздек, ўша пайтдаёқ у темурийзода ва хонларнинг барча кучларини бирлаштиришга интилтапига ҳам гувоҳ бўламиз: «бориб мулозамат қилсам, ўтган кудуратлар рафъ бўлмай, ироқда-ёвуқта эпитур, кўрарга яхши бўлмай деб келиб. Шохрухиядан ташқари Ҳайдарбек солтон бовда хонга мулозамат қилдим». Бу учрашувдан Бобурнинг муроди бирлашиб, кўнгил топиш, энг муҳими, дўстдўшманга умумий бирликни, ягона қудратни кўрсатиш эди.

Хон ёши улуглигига қарамасдан, ўрнидан туриб Бобурнинг таъзимига «таъзим қилиб» кутиб олади. Бу ҳолат тасвирида Бобур «ёшиб юкунгандан сўнг» деган иборани ишлатган. Бу руҳий ҳолатни хонотанинг ёш шаҳзода Бобурга эҳтиромни, меҳри, унинг садоқатига садоқат билан берган жавоби сифатида тушуниш мумкин. «Бобурнома» муаллифининг тилидан айтилган «қалин» сўзи «жуда», «ҳаддан ташқари» деган маъноларни ҳам билдирадики, бундан хоннинг Бобурга нисбатан шафқати ва меҳрибонлиги қай даража эканини англаймиз. «Хон боғининг ўртасида солтон улуг чордара уйда ўлтуриб эдилар. Уйдан киргач, уч юкундум. Хон ҳам таъзим қилиб кўнгилар. Кўрунғуб, ёшиб юкунгандан сўнг ёнларига тилаб, қалин шафқат ва меҳрибонлиқлар кўрсатдилар».

Саройда темурий бекларга муносабатда, биринчи галда, уларнинг мавқеига асосланган. Масалан, «Бобурнома»да таъкидланганидек, Ҳусайн Бойқаронинг отаси Мансур бини Бойқаронинг икки ўғил ва икки қизи бўлган. Ўғиллардан каттаси Бойқаро мирзо, кейингиси Султон Ҳусайн мирзо, қизлари — Оқобегим ва Бадабегимлар. 1469 йили Султон Ҳусайн мирзо Хуросон султони этиб тайинланар чоғида акаси Бойқаро мирзо, ёши катта бўлса-да, шоҳона қабулларда иштирок этмаган. Бобурнинг ёзишича, «Бойқаро мирзо Султон Ҳусайн мирзодан улук эди ва навқари эди (яъни укаси Ҳусайн Бойқаронинг навқари — **Х.Қ.**), вале девон бошида ҳозир бўлмас эди». Бу жумлада «вале» сўзига алоҳида урғу берилган. Демак, темурийзода, қанча-

лик ёши улуғ бўлмасин, саройдаги мансаби даражасидан устун ўринда ўтиришга, давлат ишларига аралашини ҳуқуқига эга бўлмаган.

Бобур бу ўринда яна бир жиҳатни жуда позиклик билан алоҳида таъкидлайди: «ғайридевоида бир тўшакта ўлтурурлар эди». Демак, оила даврасида Хусайн Бойқаро ўз акаси хурматини жойига қўйган, уни ўзидан юқорига ўтказган. Темурийлар хонадонидagi, бир қарашда майда кўринган, ammo позик тартиблар мажмуидан темир интизом низоми юзага келган.

Темурий шаҳзодалар фаолиятини белгилашда, саройдаги хизматларига баҳо беришда уларнинг ўзларига муносиб бек ва саркардалар, давлат ишларини юритувчи олим-фузалоларни тарбиялаб етиштирганликлари ҳам бир мезон даражасини ўтаган. Тўғри, баъзан шаҳзодалар ёшлиги билан, тахтни улар номидан тажрибали беклар бошқарганлар. Масалан, отаси Умар-шайхнинг фожиаги ўлимидан сўнг, 12 ёшида Андижон тахтига ўтирган Бобурга отасининг беклари давлатчилик ишларини ўргатишган. Ана шу беклардан айримлари умрининг охиригача унга садоқат билан хизмат қилган. Шу қатори, Бобур ҳам ҳукмронлиги даврида жуда кўпи бекларни тарбиялаган, уларга давлатчилик илмидан таниқари, лашкарқаллик сирларини ўргатган.

Бобур ўша пайтда Балх вилоятининг ҳокими бўлган ва Хиравшоҳ томонидан қатл этилган Бойсунғур мирзо ҳақида фикр билдирар экан, унга «хунтабъ ва нурфазилат ва ҳасаб ва пасаб била ораста подшоҳзода», деб баҳо беради, унинг шаҳид кетганидан афсусланади. Бобур шаҳзодаларнинг давлатчилик ишларидаги уқувини ниҳоятда қадрлаган. Унинг назарида, ҳар бир подшоҳзодаларнинг, албатта ўзи тарбиялаган, ишонган беклари бўлиши шарт. Бойсунғур мирзо айни шу жиҳатдан оқсаган ва бу мирзонинг катта камчилиги: «Андоқ истиқбол билан салтанат қилмадиким, бир кишини ўз элидин улғайтиб муътабар бек қилиши бўлмай. Беклари ота-оборасининг ўқ беклари эди».

Хулоса шуки, Заҳириддин Бобур бобоси Амир Темурнинг ягона салтанатини тиклаш, пон-шуҳратини ҳимоя этиш учун умр бўйи курашди. Давлатчилик сиёсатида адолатни, инсофни, энг муҳими, инсонийликни асос, деб билди. Унинг Амир Темур саройи қоидаларига юксак эътибори, дипломатик муносабатларда моҳирлиги Афғонистон ва Ҳиндистондаги давлат бошқарувида қўл келди ва ўзини тўла оқлади.

4. Бобурнинг мўғул қавми ва унинг урф-одатларига муносабати

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг она томонидан мўғул қавмига мансублиги тўғрисида илмда турли-туман фикрлар билдирилган. Бобурийларнинг Ҳиндистондаги ҳукмронлик даври «Буюк мўғуллар империяси» дея аталиб келинган ҳам бунга бир мисол. Гарчи кейинги пайтлари шарқшунос, тарихчи олимларимиз «бобурийлар сулоласи» иборатини илмий муомалага киритинган бўлса-да, хорижда ҳамон «буюк мўғуллар» атамаси иншлатилаётгани айни масалага баъзи бир аниқликлар киритишни тақозо этади.

Заҳириддин Бобур «Бобурнома»да отаси Умаршайх ҳақида маълумот берар экан, ўзининг она авлоди томонидан мўғулларга мансублигини айтиб ўтади. У «Умаршайх хотинлари» рукни остида қуйидагича ёзади: «Қутлуқ Нигор хоним эди, Юнусхоннинг иккинчи қизи, Султон Маҳмудхон ва Султон Аҳмадхоннинг эгачиси эди.

Юнусхон Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатоӣхон наслидур». Кўрганимиздек, Бобур Қутлуқ Нигор хонимнинг тўнғич ўғли, Чингизхоннинг 12-бўғиндаги авлоди.

Ота томонидан темурийлар хонадонига мансуб бўлган Бобур Умаршайх авлоди ҳақида шундай ёзади: «Султон Абусаъид мирзонинг тўртунчи ўғли эди... Султон Абусаъид мирзо Султон Муҳаммад мирзонинг ўғли эди. Султон Муҳаммад мирзо Мироншоҳ мирзонинг ўғли эди. Мироншоҳ мирзо Темурбекнинг учунчи ўғли эди».

Заҳириддин Бобурни дунёга машҳур қилган жиҳатлардан бири ўз қўли остидаги кипчиларга, миллати, қавми ва элатидан қатъи назар, бирдек ипсоний муносабатидир.

Андижон тахтига ўтирган ёш шаҳзода, «Бобурнома»да таъкидланишича, салтанатни бошқаришда Умаршайхнинг жуда кўп бекларини ўз хизматида қолдирган. Уларнинг кўпчилиги опаси Қутлуқ Нигорхонимнинг қариндош-уруғлари, яъни мўғул қавмига мансуб бўлган. Бобур отаси Умаршайхга эҳтироми боис шундай қилган. Улар қаторида таъвоиллари Али Дўст, унинг ўғли Муҳаммад Дўст, тоғаси Мир Ғиёс ҳамда Қанбар Али мўғул ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Она томонидан бўлган бу беклар қанчалик яхшилик кўрмасин, барибир, мудом салтанатнинг таназулга юз тутишини нотаб иш кўришган. Бобурга хиёнат қилишган. «Бобурнома»нинг қайси жойида бу беклар ҳақида сўз юритмаган бўлса, Бобур уларнинг сотқинлигини, мансаб ва бойлик учун ҳар қандай қабиҳликдан қайтмасликларини алоҳида таъкидлайди. 1499 — 1500 йиллар воқеалари тасвири бунга бир далил. Бобур Аҳмад Танбалга қарши Андижон учун кураш олиб бораётган пайт. Али Дўст ва Қанбар Али Бобурга Шайбоний билан сулҳ тузишни таклиф этадилар. Уларнинг ҳурмати боис («Чун икки улур бек бу икки мардак эди, агар буларнинг сўзига қулоқ солмай сулҳ бўлмаса, ўзга эҳтимоллари ҳам бор эди, зарурат бўлди, бу йўсенилик сулҳ бўлди») Бобур сулҳга имзо чекади. Лекин ҳаял ўтмай у суянган бу беклар Аҳмад Танбал билан келишиб, унинг ҳимоясига ўтиб, Бобурга бўйсунмай, ўзбошимчалик билан иш юритишди: «Андижонга келгандин сўнг Али Дўстнинг атвори тамом ўзгача бўлди... Ўғли Муҳаммад Дўст худ подшоҳона бунёдлар қўйди. Суҳбат ва шилон ва девон ва дастгоҳ борчани салотин дастури билан бошлади. Бу оталиқ-ўғуллуқ Танбалга орқаланиб, мундоқ ҳаракатлар бунёд қилдилар».

Ушбу матидан сўнг Бобур сиёсий ва иқтисодий аҳволи жуда аялчан эканлигини, мўғул қавмидан бўлган қарин-

дошларига ҳеч нима деб бўлмаслигини алоҳида таъкидлаб, «бу оталиқ-ўғуллуқтин ул муддатда валаба хорлиқлар тортилди», дейди.

Умрининг энг мушкул, хўрликларга тўла кунлари, ҳафта, ойларга чўзилган бедор тунлари уни тақдир имтиҳонидан ўтказарди. Ҳали ёш бўлишига қарамай, юртни бошқаришда юксак ўқуви борлигини кўрган, теран тафаккуридан чўчиган ванимлари, ҳатто дўстлари, қариндон-урувлари ҳам ундан хавфсирардилар. Уларга қарши кураш эса осон эмасди. «Бобурнома»даги сатрлар бундан гувоҳлик беради. Бироқ Бобур ўз дардини, тапшишу изгиробларини вазаллари, қитъа ва рубойларида ҳам аниқ ифодалаган. Эҳтимом, товалари, уларнинг ўзи билан тенгдон ўғиллари томонидан ўтказилган зуғумлар, хиёнатлар боис шоир бу рубойини яратгандир:

*Бобур, неча бу даҳр мени зор айлар,
Сабримни каму ғамимни бисёр айлар,
То даҳрдурур будур анинг расмиким,
Айириб кишини азизидин хор айлар.*

«Бобурнома»ни мутолаа қилган ўқувчи бу шахсларнинг мудом Бобурга хиёнат қилганига гувоҳ бўлади. Бобур Самарқанддан Андижонга қайтаётиб иситмадан азоб чекиб, ётиб қолади. Андижонга ундан олдин етиб келган Али Дўст Бобурнинг ўлим тўшагида ётгани, қазоси яқинлигини айтиб, шаҳар дарвозасини ванимларга очиб беради. Ёки Мовароуннаҳрдаги жуда кўп жангларда ҳам хиёнат йўлини тутган товалар шаҳарни унинг ванимларига тоширадилар.

Заҳириддин Бобур Али Дўст, унинг ўғли Мухаммад Дўст, Қанбар Али ва бошқалар қиёфасида мунофиқ шахсларни кўради. Шу билан мўғул қавмига муайян даражада муносабатини билдирган «Бобурнома» муаллифи, уларнинг вафотига оид маълумотни келтираркан. Оллоҳ продаси би-

дан ёмонга жазо берилишини таъкидлайди. Тоғалари вафотига доир сатрларда ачиниб, куюниб ўрнида нафрат туйғусини ифодалаган сўзлар келади. Қўйидаги парчада Бобурнинг хиёнаткор шахс психологияси таҳлили, ёмон кимса ҳеч кимга вафо қилмаслиги ва оқибатида ўз жафосини тониши аниқ ифодаланган: «Бир-икки йилдин сўнг Али Дўстнинг илгига қорт чиқиб ўлди. Муҳаммад Дўст ўзбакка кириб эди. Филжумла, ёмон эмас эди. Андин ҳам кўрнамаклик қилиб, қочиб, Леდიжоннинг кўхшояларига бориб, ёвийлиқлар ва фитналар ангиз қилди. Охир ўзбак илгига тушди. Кўзларини кўр қилдилар. «Кўзларини туз тутти»нинг бу маъниси бөр эмин».

Биз «Бобурнома»да муаллиф фикрларини таҳлил этарканмиз, кўпинча, буюк адибнинг айтолмай кўнглида қолган, наsrнинг чекланган имкониятидан келиб чиқиб билдирилмаган фикрларини шоир Бобур асарларини варақлаб, англашга уриндик. Қўйидаги рубоий гўё атайин Али Дўст, Муҳаммад Дўстларга — аслида дўст исмида қолиб, душманликни шоир айлаган кишиларга қарата айтилгандек. Бу сатрлар Бобурнинг метин продасидан дарак беради. Турмушдан маълум: ёмон жазосини тонгунича нечача яхшиларни руҳан қийнайди, синдиради, беозор кўнглиларга напштар уради. Қуръони карим, ҳадиси шарифда ҳар мўминнинг сабрли бўлиши, сабр исталган натижага бешак етказиши таъкидланган. Бироқ сабр учун метин прода зарур. Оллоҳ ҳар кимга ҳам уни насиб этавермайди. «Бобурнома»даги беҳисоб далиллар асар муаллифининг ўта сабрли эканлиги, шу бонсдан ҳам комил мусулмон сифатида умргузаронлик қилганини кўрсатади. У ҳеч вақт ўч олин пайнга тушмаган, ванимларини Оллоҳ ҳукмига ҳавола этганки, улар ўз қилмишларига яраша жазога мустаҳиқ бўлганлар. Қўйидаги рубоий буюк Бобурнинг ҳаёт фалсафаси, умр мангиқи сифатида жаранглайди:

*Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидур,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидур.
Яхши киши кўрмагай ямонлиғ ҳаргиз,
Ҳар кимки ямон бўлса, жазо топқусидур.*

«Бобурнома»да муаллиф мўғулча тартиб-қоида, давлатчилик ҳақида кўп ўринларда фикр юритган. Бироқ бирор жойда бу хусусиятларнинг на уруф-аймоқ, на насаб жиҳатидан ўзига мансублигини айтмайди. Аксинча, уларни мутлақо бегона халқ ва элатга оид тартиб-қоидалардек баён этади. Бундай ўринларда, одатда, «мўғул дастури билди...», «мўғул черикиким...», «мўғул одати билди...» сингари ибораларни қўллайди. Яъни матида «мўғул» сўзи учинчи шахс сифатида келади. Муаллиф мўғул урф-одати, тартиби ҳақида ёзганда, унинг баён услуби Ҳиндистон, Афғонистон ёки Ҳалолободдаги (Мовароуннаҳр қавмларидан узоқ) халқлар ҳаётига оид тасвир услубидан фарқ қилмайди. «Тонлаги кичик хон додам (яъни мўғул авлодидаги бобоси — **Х.Қ.**) манга *мўғулча расмлик* (таъкид бизники — **Х.Қ.**) бош-оёқ ва кўрени ва эгарлик хосса отини иноят қилди. Мафтунлик мўғулний бўрк ва сончма тиккан хитойи атлас тўн ва хитойи кўр, бурунви расмлик тоши чиптойи билди чиптойи сўл сари, яна уч-тўрт нима хотун кишининг ёқосива осар анбардон ва харитасидек шималар осибтурлар, сўнг сарида ҳам ушунидоқ уч-тўрт нима осибтурлар».

Матига эътибор берсак, мўғул урф-одати, кийим-кечаги ва унинг хилларини Бобур ўзига мутлақо бегона нарсалар каби тасвирлаганини пайқаймиз. Уларнинг айримларини чериклар бўйнига осадиган хариталарга ўхшатишни шундан далолат беради. Мўғулларнинг кийган кийимлари ҳам унинг учун янгилик, бир томошадек. Шунини ҳам Бобурнинг темурийзодаларга мансублигини, мўғул қавмига узоқ қариндошлиги шартли эканини билдириб турибди.

Ушбу фикримизни тасдиқлаш учун «Бобурнома»даги яна бир-икки мисолга мурожаат этамиз. Масалап, 1506 йил воқеалари баёнини олайлик. Заҳириддин Бобурни отаси Хусайн Бойқаро вафотидан сўнг Ҳиротга даъват этган Бадигўззамон мирзо қабул маросимини ташкил этади. Ушбу маросимни батафсил тасвирлаган Бобур Бадигўззамон мирзонинг уйи, унда меҳмонларнинг жойлашиши, дипломатик муомала-муносабат ва ҳаракатлар, кийим-кечак, тўшакларнинг хили, рангида мўғулча «дастур» аломатларини кўради ва бу унга хуш келмайди. Бу манзарани тасвирлар экап, «бурунлар бизнинг ота-опа Чингиз тўрасини ваариб рнояг қилурлар эди, мажлисда ва девонда ва тўй ва онда, ўтурмоқда ва кўнмоқда хилофи тўра иш қилмаслар эрди», дейди Бобур. Унинг «бурунлар» сўзини ишлатгани мўғуллар салтанати даври ўтганлигини, энци давлатчилик ишида, раем-русум ва муомалада «темурийлар дастури» бўйича иш тутиш раем экашини англатиб, мўғуллар одатига Бадигўззамондек бироз бўлса-да тақлид қилиш ўринсизлигига ишора этади. Фақат бутина эмас, Бобур шоҳ сифатида Чингизхон амр берган қоғун-тартибни темурийлар салтанатида қўллашпи ўт бир амал, деб биледи, Чингизхонни «ёмон иш қилрон ота» қаторига қўшади. Айтиш мумкинки, бундай қараш Бобурнинг мўғуллар сиёсати, давлатчилигига эътирозини, ошкора муносабатини кўрсатади: «Чингизхоннинг тўраси насси қотиб эмастурким, албатта, киши анинг била амал қилвай. Ҳар кимдин яхши қонда қолрон бўлса, анинг била амал қилмоқ керак, агар ота ёмон иш қилрон бўлса, яхши иш била бадал қилмоқ керак».

Заҳириддин Бобурнинг мўғул қавмига муносабатини унинг мўғул аскарлари ҳаракати ва ахлоқига берган баҳосида ҳам кўриш мумкин. У Шайбонийхонга қарши курашаётганида мўғул чериклари ёрдамга юборилади. «Бобурнома»да ўқиймиз: «Мўғул черикким, кўмакка келиб эди, урушурва худ тоқатлари йўқ эди. Урушмоқни кўюб, биз-

нинг элини-ўқ талаб, оттин тушура киришдилар. Бир бу эмас, ҳаминша *бадбахт мўғул*нинг (таъкид бизники — **Ҳ.Қ.**) одати ушмундоқтур. Босса ҳам ўлжа олур, бостурса ҳам ўз элини талаб, тушуруб ўлжа олур».

Қайд этганимиздек, она томонидан Чингизхон авлодига мансублигини ўзи эътироф қилса ҳам, на қавм, на феъл-атвор ва на удум жиҳатидан, на саркардалик ва лашкаркашлик бобида унинг мўғулларга дахли йўқлигига, улар Бобур табиатига мос келмаслигига «Бобурнома»да иноралар кўи. Аслида волидаси Қутлуқ Шигорхонимнинг насли туркистонлик қинчоқ бекларига мансублигини таъкидлаган Бобур яна бир карра мўғул қавми унга бегоналигини, ўзи бутун вужуди билан теурийзодаларга мансублигини билдирган: «Юнусхоннинг онаси туркистонлик қинчоқ бекларидин Темурбек риоят қилвон Шайх Нуриддинбекнинг қизи ё набираси бўлур».

Хуллас, Заҳриддин Бобур шахсияти ва насл-насабини мўғуллар қавмига нисбат бериш ҳам маънавий ва ҳам ижтимоий-сиёсий жиҳатдан асосендир. У умри бўйи Амир Темур салтанатини тиклаш йўлида куранди, теурийзода сифатида ўз қавми шухратини ҳимоя этиб, ўзига шарафли ҳайкат қўйди, қисқа, аммо баракали умриш яшаб ўтди.

II БОБ. БОБУРНИНГ ҲАЁТНИ ТАСВИРЛАНИДАГИ БАДИИЙ МАҲОРАТИ

1. «Бобурнома»да ҳаққонийлик ва бадий талқин

XV асрнинг охири – XVI асрнинг бориинчи ярмига онд насрий асарларга хос бўлган, жумладан, Хондамир ва Восифрий ижодидаги каби жимжимадор услубдан фарқли равишда, «Бобурнома» содда, равои, барча даврларнинг ўқувчисига тушунарли тилда яратилган. Бу ҳақда академик Б.Валихўжаев шундай ёзди: «Бобурнома»да кўзда тутилган воядан унда келтирилган воқеалар тасвири бориинчи планга чиқиб, муаллиф кўзда тутган воядан кўра илфор ақидаларни ифода этган, яъни асарни ёзаётганда воқеалар ёзувчининг объектив бўлишини, ҳаққўйи ва реалист сифатида қалам тебратишини таъминлаб бораверган. Бундай ҳодиса ниҳоятда диққатга сазовордир. Худди ана шу хусусият «Бобурнома»ни ўша даврларда яратилган кўпгина тарихий асарлардан фарқ қилдиради»^{*}

Бобур ижодига берилган бундай таърифларни В.В.Бартолд, С.Азимжонова, В.Зоҳидов, Ҳ.Ҳасанов, А.Қаюмов, Ҳ.Ёқубов ва бошқа олимларнинг тадқиқотларида ҳам кўришимиз мумкин. Ҳозиргача олимларимиз «Бобурнома»дан турли фаилларга доир парчалар, тасвирларни иқтибос сифатида келтириб, муаллифнинг қомусий билим эгаси бўлгани, «Бобурнома» эса мумтоз адабиётимизда воқеий-илмий саргузант асар сифатида жуда кўп фаиллар учун тадқиқот манбаи эканлигини таъкидлаган. Бу каби эътирофлар

^{*} «Ўзбек насри тарихидан». «Фан», Тошкент, 1982, 71-бет.

Бобурнинг олим ва донишманд сифатида оламга кўз-кўз қилинишига асос бўлганини кўрсатади. С.Азимжонов, В.Зоҳидов, Х.Ҳасанов, А.Қаюмов, Х.Ёқубов, С.Жамолтов ва бошқа олимларнинг тадқиқотларида Бобурнинг бадний маҳорати билан боғлиқ фикрлар билдирилган. Бироқ адибнинг адабий-эстетик тафаккури, тасвиридаги баднийлик ва дунёқараш уйғунлиги, ҳаётни ҳаққоний аке эгитириш санъати ҳали старли даражада ўрганилмаган.

«Бобурнома»да ҳаёт воқеалари реал ифодалангани, натурализм кўринишлари мавжудлиги, айни пайтда бу икки жиҳатнинг уйғунлиги диққатни тортадики, биз тадқиқотимизнинг асоси сифатида шунини белгилаб олдик. Бобур ижодига ҳос мазкур йўналишнинг таҳлили эгипда «Бобурнома»дан фақат далиллар келтириши билан қаноатланмай, балки уллуғ санъаткорнинг поэтик маҳоратини очиб беринга унинг теран фалсафий тафаккури кўламини кўрсатишга, асардаги мавзулар моҳиятини батафсил ёритишга интилдик. Ҳаёт ҳодисаларини, жонли ва жонсиз табиатдаги ҳар бир жонзот ва жисмини, воқеа ва тасодифларни мумтоз адабиётимизда Бобурчаллик тиниқ тасвирлаб берган бонқа бир адибни топиш мушкул. Унга ҳос улкан санъаткорлик, назокатли ифода услуби алоҳида таҳлил ва тадқиқни талаб этади. Тасвирланган мавзулар кўламининг кенглиги, фикр билдирилган соҳалар, фаолларнинг турлитуманлиги ва биргина бадний талқинининг ўзи ҳам алоҳида тадқиқ объекти бўлиши мумкин. Тадқиқотимизнинг мазкур бобида, асосан, «Бобурнома»даги ҳаётний, реал тасвирларда муаллиф маҳорати қирраларига, адиб ижодда тахайюл ва илоҳий қудрат талқинига эътибор қаратдик. Наботот ва ҳайвонот оламининг бадний талқини, ҳаётнинг аслича — натуралистик тасвири ҳам шунини бобда ўрганилди.

Биз Бобурнинг Мовароуннаҳрда муносибатини, бу ўлкани тасвирланган маҳоратини алоҳида мавзу сифатида кўриб чиқишнинг лозим топдик. «Бобурнома» муаллифининг

Мовароутнаҳр билан боғлиқ руҳий кечинмалари, орзу-армонлари ҳам бизни шундай йўл тутинга ундади. Бироқ тасвирининг ҳаётийлиги, жонлилиги янада аниқроқ кўрсатиб берин учун айрим ҳолларда (масалан, меъморлик, ҳайвонот олами тасвири мавзуда) бошқа адиблар ижодидан шу мавзуга доир тасвириларни қиёсий таҳлил қилишга уриндик. Бобур дунёқарашини, гўзалликка, ҳаётга муносабатини тўлароқ кўрсатиш мақсадида унинг шеъриятига ҳам муурожаат этдик.

Моҳиятига кўра, «Бобуринома» воқеии-илтмий-саргузашт асар бўлгани боис, биринчи галда, муаллифнинг ҳаётда кўрган-кечирганларига кўпроқ диққатни қаратдик. Бобурнинг ўз бошидан кечирган манақатларни очиқ-ойдин баён қилиши айниқса диққатга сазовор. Адибнинг таржимаи ҳоли, мусофирликдаги Ватан ҳижрони ботиний тарзда турли тасвириларда, мисрлар қатига сингдирилган фикр-мазмунда ҳам ўз аксини тошганки, кузатишларимиз орқали бу жиҳатга оидлилик киритишга уриндик.

«Бобуринома»да муаллиф Ҳиндистон ҳақидаги қиссасини яқинлар экан, бу мамлакатга оид умумий қарашларини баён этади. Буида Бобурнинг умумлаштириш санъати, олим-муфозиллиги, зукколиги бои ҳаёт тажрибаси кўзга яққол ташланади. Бизнинг мууродимиз «Бобуринома»нинг фақат бу жиҳатини очинишга эмас, балки Ҳиндистон ва унинг халқи тасвири орқали муаллифнинг Ватан соғиничини, тақдир тақозоси билан ўзга юртда яшаш мобайнида англаган ҳақиқатларини ҳам ёритишдир.

Бобур асарининг жуда кўп жойларида, шунингдек, назмида ҳам Ватандан айри тушгани ижодига туртки берганини ёзади. Хуросон ва Мовароутнаҳр иқлимига хоё жуда кўп ҳусусиятлар Ҳиндистон табиатига бегоналиги, Бобурдек мусофир учун у ўлканинг иқлими, суви, ҳавоси, ҳатто ҳайвонотино меваси «ўзгача»лигининг батафсил баёнини асарда кўрампиз. Бу ҳақда фикр юрита туриб, Бобур ўз руҳиятида ўзгариш рўй берганини таъкидлайди. Бойлик,

мулк ва юртга эга бўлгани билан кўпги яримлигини, ўз юртида оддий табиий шароитда яшаш хумори барча нарсдан устунлигини бот-бот айтади.

Бобурнинг соғинч туйғуларига йўтрилган ўйлари баёни ҳиндларнинг «девтий» номли қора шамдон тасвири, бу ўлкада оқар сувлар йўқлиги ва маҳаллий аҳоли шармли жойларини бир нарча дувги билан беркитиб юришлари ҳақидаги ҳикояси билан якунланади. Ватан соғинчيني, мусофир юртда «йўқ»ларнинг соғин беҳисоблигини ифода-лаб, у енгил тортади ва Ҳиндистоннинг ижобий жиҳатларини зикр этиш учун «Латофате, ки Ҳиндистонда бор...», дея сўз бошлайди. Асарнинг шу жойидан бошлаб «йўқ»лар юртида бобоси Амир Темурнинг ягона салтанатини асраш, улкан мустақил давлатни барпо этиш учун чидам билан яшашга таян берган, кўниккан адиб ва шоҳ Бобурнинг қиссалари ўрин олади.

«Бобурнома»нинг Мовароуннаҳр ва Афғонистонга доир воқеалари баёнида кўрганимиздек, Ҳиндистон таърифига баришланган ўринларда ҳам тарқоқ фикрли саҳифалар, бода, май базмлари шуқудини ёритган тасвирлар кўпроқ. Ҳинд дёри, халқига берилган баҳонини эслайлик. Икканатмакон юрт — Мовароуннаҳр, унинг Андижон, Самарқанддек шаҳарларини, зилол сувлари, гўзал боғу сабззорлари, Кобулдаги гулгашлар сайридан сўнг Ҳиндистон табиа-ти Бобурга номувофиқдек, бу ўлка урф-одати, набототу ҳай-воноти ҳам бегонадек... Бироқ Ҳиндистон Бобурни эмас, аксинча, Бобур бу юртни танлади, унга келди.

Ушбу адиб дунёси ботинига назар солиш учун, аввало, шеърини мурожаат этган маъқул. Унда гўё «Бобурнома»да муаллифнинг айтолмаган армонлари, нидоси мужас-сам. Бобур шеърини Ватандан айрилган, дунёси, тож-тахти бору, толен ёришмаган, ҳаёт талотумларидан ҳори-ган шоир ва шоҳнинг ички олами ҳувайдо! У тақдирга таян беради, гўё бу юртда ўзи ўзини маҳбусликка маҳкум этгандек фарёд чекади. Бир томондан, буюк салтанатини

барно этиш масъулияти, иккигчи томондан, киндик қони томган юрт соғинчи — шу икки қутб, бири олов, бири сув янглив Заҳириддин Бобурни Ҳиндистонда неча йил умр кўрган бўлса, руҳан эди, имтиҳондан ўтказди. Темурийзодалик орияти боис у бегу аскарларга ялинди, гоҳо куч ишлатиб, фармонлар бериб, мақсад-воясн томон етаклади. Лекин мудом Ватанга қайтиш орзусида ёнди, ўзи ёзганидек, борарга ихтиёр тополмади:

*Кўндин бериким ёру диёрим йўқтур,
Бир лаҳзау бир нафас қарорим йўқтур.
Келдим бу сари ўз ихтиёрим бирла,
Лекин боруримда ихтиёрим йўқтур.*

Бобур Ҳиндистон қушлари ҳақида ёзаркан, тўтилар, уларнинг турларини номма-ном зикр этади. Ерли аҳоли тўтиларни «сухангўй» этиб, ганиртиришларини таъкидлайди ва яна бир тури ҳақида фикр юритиб, шундай дейди: «Хаёл қилур эдукким, тўти ва шорак ҳарне ўргатсалар айтур, ўз бошича маъни тахайюл қилиб, талаффуз қила олмас. Бу фурсатта Абулқосим жалоийрим, яқин мулозимларимдиндур, ажаб нима ривоят қилди: ушбу жипе тўтининг қафаси ёнуқ экандур, тўти айтибтурким, «Рўйи маро во кутки, дамгир шудам» («Менинг юзимни оч, димикдим» **Муҳ.**). Яна бир навбат кўтарган қаҳарлар дам оловли ўлтурсонда раҳгузар эл ўтуб борадурлар экандур, тўти дебтурким: «Мардум рафтанд, шумоён намеравед» («Одамлар кетдилар, етсиз кетмайсизми?» — **Муҳ.**), «вал-ухдату алар-ровий» («Сўзининг тўғри-нотўғрилиги айтиувчининг бўйинига» — **Муҳ.**). Бовужуд киши ўз қуловни билла эшитмагунча инонса бўлмас».

Шу ўринда бир жиҳатга эътибор берайлик. Бобур тўти турлари ҳақидаги ҳикоясини тўлдириб, ўқувчи тасаввурини бойитиши мақсадида тўтининг ўргатилган ганига эмас, балки ўзи фикрлаб айтган ганига жонли мисол сифатида

яқин мулозимларидан бирининг ривоятини келтиради. Лекин матндан англашиб турибдики, бу мулозим шоҳ олдида қанчалик эътиборга лойиқ бўлмасин, унинг айтганларига Бобур ишонмайди. Шу боис бу ёлғоннамо сўзни келтириб, рост сўзнинг ёнига қўйгани учун гуноҳни бўйнидан соқит қилиб, Қуръондан оят келтиради. Шунда ҳам кўпги жойига тушмай, токи одамнинг ўзи бир гапни эшитмаса, бир ишга гувоҳ бўлмаса, унга ишониш мушкуллигини қайта таъкидлайди. Бу мисол ҳам Бобурнинг асарга фақат аниқ, ишончли воқеа-ҳодисаларни киритишга интиланганини кўрсатади.

Аммо «Бобурнома» яратилган даврдаги бошқа муаллифлар ҳам шундай йўлни танлаганлар, дея олмаймиз. Воқеа-ҳодисалар тасвирида адибнинг, тилга олинган шахсларнинг жамиятдаги мавқеи ҳам муайян аҳамият касб этган, таъсир кўрсатган. Масалан, Хондамир «Ҳабиб ус-сияр» асарида Алишер Навоий тилидан бир ҳикоя келтириб, ёзади: Хусайн Бойқаро мулозимларидан бири узоқ ўлкага сафардан қайтгач, ўз шоҳига туяқушнинг катта тухумини ҳадя этади. Хусайн Бойқаро бу тухумни асраш учун хазинабонга беради. Орадан икки йил ўтгач, хазинабон тухум ҳақида эслаб, уни Хусайн Бойқарога топширади. Шунда дейди Навоий, тухум ёриб кўрилди ва унинг ичидан туяқушнинг тирик жўжаси чиқди. Хондамир «Агар бу гапни ҳазрат Навоий айтмаганда ишонмаса бўлар эди», деб ҳикоячини яқунлайди. «Ҳабиб ус-сияр»да ишонини қийин бўлган мисоллар келтирилган ўринларда ҳам «Бобурнома»дагидек, «ёлғон»нинг гуноҳига қолмаслик учун Қуръондан сура, ҳадиси муборакдан иқтибослар келтирилган. Аммо Хондамир юқоридаги парчани келтирар экан, бу услубни қўлламаган. Бунда тарихчи Хондамир Навоийнинг содиқ шоғирди сифатида устози, давр амири ва адибнинг обрўсини кўкларга кўтаради. Унинг ҳикоясида Навоийнинг фикри баҳс-талоб бўлса-да, бу унинг сўзи бўлгани учун рост ва

вожибдур, дегани диққатга сазовордир. Шу боис у «Амир Алишер табиатида каззоблик мутлақо бўлмагани учун бу гапни ҳақ деб қабул қилмоқ керак», дейди.

«Бобурнома»да муаллиф ўзининг Андижондан Ҳиндистонгача босиб ўтган йўли ҳақида ёзар экан, қайси шаҳар ва масканга бормасин, аввало, у жойнинг меъморлиги, кўрғони, табиати ва подир воқеаларга алоҳида эътибор беради. Бу тасвирларнинг ҳар бири ўзича эътиборга лойиқ, бири-бирига ўхшамайди, айни пайтда, улар ўзаро боғлиқли, мана шу узвийликдан бадний жиҳатдан мукаммал ва реал тасвирлар юзага келган. Афғонистоннинг Пингнаҳор вилоятидаги боғ тасвирини олиб кўрайлик: «Ери муртафийъ, оқар суйи муттасил, ҳавоси қишлар муътадил, боғнинг ўртасида бир кичикрак пушта воқийъ бўллубтур, бир тегиримон суйи бу боғнинг ўртасидин ва боғнинг ичидаги пуштаннинг устидин ҳаминна жорийдур. Боғ ўртасидаги чорчаман бу пуштаннинг устида воқийъ бўллубтур. Боғнинг варби-жанубий тарафида даҳи дардах ҳавзедур, атрофи тамом норунж дарахтларидур, анор дарахтлари ҳам бор. Бу ҳавзнинг гирдо-гирди тамом себаргазордур... Норунжлар сарфаршон маҳалда бисёр яхши кўрунур, хейли яхши боғ воқийъ бўллубтур».

Кобулда бўлган зилзиланинг «Бобурнома»даги баёнида том маънодаги ҳаққоний бадний талқини кўриш мумкин. Асардаги бошқа кўплаб реал тасвирлардан кўз юммаган ҳолда, бу даҳшатли табиий офатнинг Бобур томонидан нақадар маҳорат билан ифодаланганининг ўзини инobatга олганда ҳам, «Бобурнома»ни жаҳон адабиётининг подир намуналари қаторига киритиш мумкин. Зотан, зилзила тасвири муаллифнинг теран мулоҳаза соҳиби бўлиши билан бирга, яхшигина руҳшунос, инсон психикаси билимдон эканидан ҳам далолат беради. Бундай даҳшатли офат пайтида (Бобур тасвирлаган ҳодисани ҳозирги сейсмология мезонлари бўйича 9- 10 балли зилзила сифатида белги-

лаш мумкин) киши ўз ихтиёрини қўлдан бой бериши табиий. Ана шу психологик ҳолатнинг тасвири асарда жуда жонли чиққан.

Зилзила пайтида Нурулло тапбурчи Бобур ёнида танбурда куй чалар эди. Зилзила бошланиши билан у ўз жонини асрашни ўйламай, қўлидаги ва ерда турган иккинчи танбурга тапланади. Бу пайт даврада ўтирган Жаҳонгир мирзо жонини асраш пайида ўзини болохонадан пастга отади. Бобур Нурулло тапбурчи ҳолатини тасвирлар экан, унинг ўзини эмас, тапбурини асрашга шопилганини юксак санъаткорлик билан таъкидлаб кўрсатган: «Бу аснода андоқ зилзила бўлдуким, қўрғоннинг фасиллари ва боқларининг томлари аксар йиқилиб, шаҳрда ва кентларда қўн уйлар ҳамвор бўлуб, уй ва том остива қолиб, ўлган бисёр бўлди. Памвон кентининг уйлари тамом йиқилди. Етмиш-сексон ўбдон кадҳудолар том остива қолиб ўлдилар. Памвон била Бектут орасида бир парча ерким, арзи биргина тош отими бўлвай, учуб, бир ўқ отими қуйи борди. Учқан ернинг ўрунидин чанмалар пайдо бўлди. Истарғачтин Майдонгача тахминан олти-етти йивоч йўл бўлвай, ер андоқ ёрилиб эдиким, баъзи тарафи белча баланд бўлур эди, баъзи тарафи белча паст, ёрилган ерга баъзи ерда киши сивар эди».

Бобур зилзила оқибатининг ҳар бир асоратини диққат марказига олиб, зукколик билан тасвирлаган. Табиий офат Кобул ва унинг атрофидаги қишлоқ ҳамда маҳаллаларнинг қайси бирисида қай даражада бўлиб ўтганига доир маълумотлар бугунги кунда ҳам тарихий, ҳам сейсмологик тадқиқот нуқтан назаридан аҳамиятли. Тасвирларда муаллиф келтирган ўзига хос ўлчов бирликлари («арзи биргина тош отими», «учқан ернинг ўрунидин чанмалар пайдо бўлди», «белча баланд бўлур эди», «ёрилган ерга баъзи ерда киши сивар эди» ва бошқалар) зилзилани ўрганувчи мутахассис учун қимматли материал вазифасини ўтайди.

Муаллиф мазкур ҳодиса тафсилотларини давом эттириб, ёзади: «Зилзила бўлғон замон жамий тоғларнинг бошидин гардлар қўпти. Нурулло таибурчи қонимда саз чаладур эди, яна бир саз ҳам бор эди, ўшал замон ҳар икки сазини илигига олди, **андоқ беихтиёр бўлдуким, сазлар бир-бирига урундилар.** Жаҳонгир мирзо тепада, Улуғбек мирзо солғон иморатлардин бир болохонанинг айвоқида эди, зилзила бўлғоч, ўзини ташлади, осибе етмади... Ўшал кун ўттуз уч қатла ер тебранди...».

«Бобурнома»даги ҳаётний тасвир ва турмуш ҳақиқатлари акс эттирилган яна бир неча мисолларга мурожаат этайлик. Гарчи уларнинг айримларида митти воқеалар берилса-да, аммо ҳаммасида аниқ сюжет, ривож, авж ва мантиқий очим бор. Масалан, кўйидаги тўғон тасвирига эътибор берайлик: Пашкол, куз пайти, табиат осойишта, Бобур китобат билан машғул. Бирдан шамол кўтарилиб, тўғон бошланади. Тасвирда динамизм, воқеа-ҳодисалар ривож, изчиллиги, оқибатда инсоннинг ўзини ва ашёларини асрашга тушган ҳолати санъаткорона берилган. Бобурнинг ўз жонидан кўра, азиз китобларини, ёзган асарини, даволу қаламинини эҳтиёт қилиш, уларни йиғиштириш ва қуришни саросимаси фоятда табиий тасвирланганки. Ўқувчи бехос шу воқеалар интирокчисига айланиб, муаллифга ҳамлард бўлади ва ёрдам беришга урингудай ҳолга тушади. Бу тасвир адибнинг ўзи битган ҳар бир сатрни, қимматбаҳо мулк, бойлик сифатида асрашга интилганини кўрсатади. Зотан, Бобур тўғон пайтида чодир остида қолган қимматбаҳо нарзалар ҳақида сўз юритмайди, бироқ тонггача ёзган варақларини асраганини алоҳида зикр этади: «Ушбу охином таровихдин сўнгра бир нос ва беш гарний бўлүб эдиким, папакаал булутлари қайнаб, бир замоннинг ичида андоқ тўғон бўлүб, қаттиқ ел қўйтиким, йиқилмағон чодир кам қолди. Мен хиргоҳ ичида китобат қилладур эдим, коғаз ва ажзони йиқинтирғунча фурсат

бўлмади, хиргоҳни пенхона била-ўқ менинг бошимга йиқти. Хиргоҳ тунглуги реза-реза бўлди. Тенгри сахлади, осибе етмади. Китоб ва ажзо нарқ ўл бўлди. Тапшип била йи-пиштурулди. Сақарлот кат зайлутасиға чирмаб, кат ос-тиса кўюб, устига гилемларни ёптув. Икки гарийдин сўнг таскин топти... Машаққат била ўт ёндуруб. тонг отқунча уюхламай, авроқ ва ажзонинг қурутмоғиға машғул эдук».

«Бобурнома»даги бу тасвирлар муаллифнинг адабиёт ва санъатта юксак меҳр ва садоқатини кўрсатади, шеър-ият ва муסיқанинг ўзигина эмас, балки улар билан боғлиқ ҳар бир восита (тапбур ва қўлғезмалар) унинг учун юзтада қадрли экани аён бўлади.

Заҳрирддин Бобур насаидаги шонрона ибора ва тишиқ тасвирлар муаллифнинг фикрлан миқёсидан далелат бе-ради. Мисол учун, поёненез сув омбори тасвирини олайлик. Бобур фақат кўз ўнгидаги манзарани таърифламайди, бал-ки аниқ илмий хулосалар чиқаради. Табиат инъом этган буюк неъмат — сувнинг иқтисодий томони, сарфлангани, ҳатто қайси минтақа ерларини суғоришга яроқтилиги ҳам таъкидланади: «Бир икки-уч кўчдин сўнг Оби Истодаға етдук. Фариб улув сув назарға келди. Ул юздаги даштлар худ аслю кўрунмайдур. Сув осмон билан пайваст кўруна-дур, ул юздаги тоғлар ва пушталар не таврким, Серобнинг ул юзидаги тоғ ва пушталар муаллақ кўрунур. Бу тоғлар ва пушталар ҳам ер ила кўкнинг орасида муаллақ кўру-надур. Мунда йирилур сувлар Каттавоз водийсининг ва Зурмат жулрасининг ва Фазни рудининг, баҳор ёмғурлари-нинг селлари ва ёзлар сув улғайганда зироатдин ортқон сувлари эмиш».

Мазкур тасвирда муаллифнинг табиат мўъжизалари-дан оддий инсон сифатида баҳраманд бўлгани, унинг маф-тункор сеҳридан ҳайратга тушган ҳолатини кузатиш мум-кин. Бобур Оби Истода ҳудудини сичковлик билан ку-затган, унинг табиий захираси, инсон ҳаёти, деҳқончилик учун сув сарфининг йўли, заруратини кўрсатган. Ўша пайт-

даги сув омборининг аниқ тасвири кишини ҳайратга солади. Тасвири давом эттирар экан, муаллиф энг чиройли, гўзал ва позик лаҳзапи сураткаш сингари айнан тасвири-лаб берганига гувоҳ бўламиз. У кўл устида, киши кўз ўнгида ҳаракатланувчи «шафақ» пайдо бўлишини ёзади. Бир зумда Бобур онгида табиатнинг бу мўъжизасидан ҳайратга тушиш, унинг нималигини аниқлаш, ҳақиқатига етиш каби психологик ҳолатлар кечади. Ана шу ички кечинма табиат ҳодисаси билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ишонарли тасвирланган: «Оби Истодава бир курўҳ етганда ажаб нима мулоҳаза қилдук. Ҳар замон бу сув била осмоннинг орасида шафақдек нима қип-қизил кўрунадур, яна барта-раф бўладур. Ёвуқ етгунча бу ҳол эди, ёвуқ етганда маъ-лум бўлдуким, тоқлон қоз экандур. Не ўн миғ ва не йигир-ма миғ асру кўп тоқлон қоз, қалин тоқлон қоз учуб қанот урғонда қизил нарлари гоҳ кўрунуб, гоҳ кўрунмас экан-дур».

«Бобурнома»да табиатнинг шунга ўхшаш воқеа-ҳодисалари тасвири кенг ўрин олган. Уларнинг барчасида муаллифнинг ҳаётини айнан акс эттирганига, бадний санъатлардан моҳирона фойдаланганига гувоҳ бўламиз. Бобурни ҳайратга солган қуйидаги воқеа ҳам фикримиз далилидир. Бунда турли тасодифларга бой ҳаётга ва табиатга қизиқувчанлик, уни ўрганиш, ҳар қандай жумбоқнинг тагига етишга интилишни кузатамиз. Энг муҳими, Бобурнинг бу воқеани қисқа, лўнда, жозибали ифодалагани алоҳида эътиборга лойиқ: «Санжид дарасининг ораси била ўтуб, Хожа Сеёроннинг яқиниға етганда, бир улув йилонким, йўғонлиғи билакча ва узунлиғи бир қулоч бўлғай эди, ўлтурудди. Бу улув йилонининг ичидин бир ичкарарак йилон чиқти, волибо ўшул яқнида ютуб экандур, бори аъзои бутун эди. Бу ичка йилон бу улув йилондин жузвий қисқароқ бўлғай эди. Бу ичка йилонининг ичидан бир катта ичкайон чиқти, ул ҳам бутун эди, ҳеч ери ҳал бўлмайдур эди».

Бу парчада табиат қонуни — яшаш учун кураш ҳолис тасвирланган. Аввал ингичкароқ илон катта сичқон — каламушни тутиб ютиб юборади, каламушни мўлжал олган катта илон қуруқ қолганини пайқагач, жаҳл билан кичик илонни ютиб юборади. Ҳам кичик илон, ҳам сичқоннинг катта илон ичида бутун қолгани, Бобур таъкидлаганидек, табиатнинг ҳайратланарли ҳодисасидир. Муаллиф бу воқеа — яшаш учун кураш жараёни тасвири орқали ҳаётнинг ички моҳиятини чуқур таҳлил ҳам этган.

Қуйида келтирилган мисолда Ҳиндистондаги суворини усулига оид жиҳатгина эмас, балки халқ ҳунармандлиги борасида ҳам фикр билдирилган. Чивриқ билан ариқдан сув чиқариш жараёнини тасвирлар экан, муаллиф чивриқнинг тузилиши, ҳаракати, бу суворини ускунасининг нимадан тайёрлашганини бадий тарзда батафсил ва айтиш пайтда жуда содда ифодалаб беради.

Диққатга лойиқ жойи шундаки, Бобур халқ деҳқончилигининг бу оддий, ammo жуда қулай усулининг ҳар бир ускурига алоҳида эътибор беради ва уларни эринмай изоҳлайди. Натижада ўқувчи ҳиндлар томонидан жуда кенг қўлланиб келинган оддий сув чиқариш воситаси бўлмиш чивриқни аниқ тасаввур қила олади: «Икки узун ишни чоҳнинг қадича ҳалқа қилибтурлар, икки ишнинг орасига йиғочлар боғлаб, кўзаларни йиғочларга беркитибтурлар. Бу кўзаларни беркитган ишни чоҳ устидаги чархга солубтурлар. Бу чархнинг тийрининг яна бир бонида яна бир чарх қилибтурлар, бу чархнинг қошида яна бир чарх қилибтурларким, ўқи тик турубтур, ўй бу чархни эвургач, парралари иккинчи чархнинг парраларига кириб, ул кўзалик чарх эврилар, сув тўкулур ерда нов қўюбтурлар, новдин ҳар қаён сув элтарлар».

Бобурнинг бадий маҳоратиши белгиловчи юксак ҳаётний тасвирлар, қайси мавзуга доир бўлмасин, ҳаққонийлиги билан ажралиб туради. Муаллиф муайян бир тасвир объекти ҳақида фикр билдирар экан, уни бир ички ҳаяжон,

эхтирос ва ҳаётий тажриба билан уйғунлаштириб ҳикоя қилади, табиат воқеа ҳодисаларини яхлит кузатади. Унинг фикрича, ҳаётда, табиатда содир бўладиган воқеалар, биричи навбатда, Оллоҳнинг иродаси, қолаверса, киши тақдир «чизиви»дан айри содир бўлмайди. Буларнинг ҳаммаси бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Масалан, Бобур қаҳратон қипда Ҳиндукуш тоғини не машаққатлар билан ошиб. Қобул томон тушар экан, чекилган азобу уқубатларга қармай, тоғдаги қалин қор туфайли ўз одамлари билан эшон-омон, душманлар қаршилигига учрамасдан манзилга етиб олганини айтади. Муаллиф фикрича, бу ўткир чўққилардаги қалин қор тақдирнинг тухфасидир: «Агарчи улўв қордип неча кун хейли ташвиш кўрдук, вале охир улўв улўв қор сабабидин ўзумизни манзилга еткурдук. Нетукким, агар мундоқ улўв қор бўлмаса, андоқ бераҳ учма ва секиртмадин ким ўта олмай эди, балки агар улўв қор бўлмаса, учмада-ўқ элининг от ва теваси тамом қолмай эди.

*Гар неку бадеки дар шумораст,
То дар шигари салоҳи кораст».*

(Мазмуни: Ҳар бир яхши-ёмонни текшириб қарасанг, турмуш учун хайрли эканини англайсан.)

Ҳиндукуш тоғини айни қаҳратон, қори қалин пайтда ошиб ўтин «Бобурнома» муаллифига чуқур психологик таъсир ўтказган кўринади. Асарнинг бир неча жойида, турли воқеа ва шахслар ҳақида сўз юритганда, Бобур шу қор кечувини эслайди. Оллоҳ ўшанда ўзи ва шерикларига иккинчи умр бахш этганлигини билдириб шукроналар айтади. Юқоридаги матнда Бобур шахсиятидаги бир поэтик жиҳат ҳам ўз ифодасини топган. Бобур ва унинг ҳамроҳлари учун ҳаёт-мамонт масаласи бўлган бу қор кечувидан ҳам адиб яхшилик белгисини қидиради, қалин қор бонс от-улов чўққиларда қолиб кетганини айтади. Бунда Бобур инсон тақдирини ҳамisha Оллоҳ қўлида эканини, жамми-

ки яхшилиқ ва ёмонлик, рўшнолик ва қора кунлар бизнинг дунёқарашимиз, феъл-аъмолимизга қараб белгила-нишпини таъкидлагандек бўлади.

Яна «Бобурнома» матнига мурожаат этайлик. Бобур камсонли бек ва аскарлари билан қор қамалида қолганда, Яратгандан мушкулларини осон қилишни сўрайди. Аслида қиш, қорнинг ҳам ўз гашти бор: гўзал тоғ манзараси, му-саффо ҳаво. Бироқ, Бобур фикрича, бу гўзалликни пай-қаш, ундан ҳузур қилиш учун кишида шунга мувофиқ кайфият, дўстларнинг шодон давраси лозим. Акс ҳолда, гўзалликнинг мафтункор жиҳатларини кўз илвамайди, кўнгилга ботмайди. Ушбу рубоий Бобур томонидан Ҳин-дукуш чўққисидан яратилгани мантиқан ҳақиқатга яқин-дир:

*Қиш бўлдию бўлди барча тому тош қор,
Жамъияти бор кишига бордур хуш қор.
Бу қишда ямон йўлу паришон ҳолим,
Ё раб, мени яхшилиқ сариға бошқор.*

Одлоқ июяни боис у ва шериклари эсон-омон бу ма-шаққатдан қутулиб, Қобулга келадилар. Бобур бу ҳақда яқинлари, фарзандларига кўн ҳикоя қилган бўлса керак-ки, қизи Гулбаданбегим ҳам «Хумоюннома»да қор кечуви борасида маълумот беради. Муҳим жиҳати шундаки, Гул-баданбегим, яна бир карра «Бобурнома»даги далилларни тасдиқлайди, яъни қор кечувида аскарлар подшоҳ ва Хўжа Калонбекка йўл очмаганлар, балки, аксинча, шоҳ ва вазир ўз яқинлари билан қор шиббалаб оддий аскарларга йўл кўрсатганлар. Буни Бобурнинг ўзи ҳам таъкидлаган. Аммо «Хумоюннома»да Ҳиндукушдаги ҳодисанинг очиқ эъти-роф этилгани жуда муҳим: «Ҳазрат(яъни Бобур — Х.Қ.) билан Қосимбек ўз ўниллари билан уч-тўрт кун давомида қорни кураб йўл очдилар ва аскарлар уларнинг ортидан ўтдилар».

«Бобурнома»да муаллиф ҳаётни аслича тасвирлаш ус-луби орқали ўша даврда содир бўлган жуда кўн тарихий

ҳодисаларни мисоли ойнада акс этгандек кўрсатиб берган. Бобур Ҳиндистонни эгаллашга киришиб, камсонли лашкари билан юз минг аскарли Иброҳим Лўдий армиясини мағлубиятга учратади. Ана шу уруш тасвирида у ҳиндларнинг темурийлар ҳукмронлигига қарши кураш олиб борганини сапъаткорона ёритган. Уруш лавҳалари, қаҳрамонлар руҳий ҳолатини ҳаққоний, жонли тарзда ифодалгани боис асар таъсирчанлиги ошган. Масалан, Ҳиндистонни дастлаб босиб олиб, Иброҳим Лўдий лашкарининг асосий қисмини мағлубиятга учратган Бобур олижаноблик кўрсатиб, Иброҳим ва унинг рожаларига муайян ҳудудларда ҳукмронлик қилиш ҳуқуқини қолдиради. Кейинроқ эса, Иброҳимнинг опасига ўз саройига яқин жойдан манзил беради. Бироқ на Иброҳим ва на унинг яқинлари Бобур ҳукмронлиги остида фаолият юритишни маъқул кўрадилар, унга қарши курашни давом эттирадилар. Ҳатто фитна билан шох Бобур таомига заҳар солиб, унга кўн азиятларни раво кўрадилар. Сабр косаси тўлган Бобур Иброҳимнинг охири таянчларини янчиб, урушда ўлдирилади ва вақини устидан волиб чиқади.

«Бобурнома»да Иброҳим Лўдий билан бўлган уруш сахналари анча батафсил тасвирланган. Айниқса, Чандирийдаги жанг манзараси ҳолис ва реал тасвирлангани билан диққатни тортади. Буида Бобур ҳинд кўрвоқини забт этиш сахнасини тасвирлар экан, аввало, ўз лашкарининг маҳорати, садоқат билан жанг қилганини кўрсатади. Шу билан бирга, ҳиндларнинг тап тортмай урушиши, қаршилик кўрсатишида мислииз мардлик, ўз ватанига садоқатини жуда жонли ифода тайди. Ҳарб тасвирида душман қўлига асир тушиндан кўра, фақат ўзини эмас, аҳли аёлини ҳам қурбон қилган, кейин ўлимга тикка борган жангчилар халқ тимсоли сифатида намоён бўлади. Фидоийлик, мардлик, юртга садоқат шунчалик ҳолис ва жонли ифодаланганки, уларни ўқиб ҳаяжонга тушмай илож йўқ: «Юққоридани

кўрғонда мунча ҳам урупмадилар, бот қочтилар. Ғалаба киши тормошиб, юққориви кўрғонга чиқтилар. Андак фур-саттин сўнгра кофирлар тамом яланғоч бўлуб келиб, уру-ша кириштилар. Ғалаба элни қочуруб, фасилдин учурди-лар. Бир печа кишини чоққулаб, зойиъ қилдилар. **Фасил-нинг устидин бот борғонларининг жиҳати бу экан-дурким, олдурурларини жазм қилиб, хотунларини тамом чоққулаб, ўлтуруб, ўзларига ўлумни кўруб, яланғоч бўлуб, урушқа келимишлар.** Охир тўш-тўшдин зўр қилиб, фасил устидин қочурдилар. Икки юз-уч юз ко-фир Медний Равнинг ҳовлисиға кирди. Ушбу ҳаволида **аксар ўзлари бир-бирларини ўлтурубтур.** Андоқким, бириси бир қиличчи олиб турубтур, ўзгалари бирар-бирар **раъбат била бўюнларини узотиб турубтур.** Аксар бу дастур била дўзахқа борди» (таъкидлар бизники — **Ҳ.Қ.**).

Бобурнома» адибнинг ҳаёт дафтари, тарихи китоби. Ундаги маъналарда муаллифнинг дард-ҳасратларига дуч келавермаймиз. Ҳинд диёрида Бобур шунга ўхшаш печа бор ғалаба напидасини сурган бўлмасин, барибир, ички дард, тугён уни ўз толен, бахти ширин умргузаронлик қилишини орзу этган гўшаси Мовароуннаҳрда эканлигини билдириб, тинчлик бермаган. Тахт тониб бахт, толега тўла эга бўлма-ган шоир шеърларида дўнда, аниқ, юксак шоирона дард билан ана шу ички туйғуларини баён этган. У виждонли, ориятли шахс сифатида бу юртдаги ғазовотларидан, ўзга халқ турмуш тарзини муайян даражада ўзгартирганидан нурурланиш қатори, азият ҳам чеккан, уларни «юз қаро-ливи» деб билган, бошган ҳар қадамга ҳисоб бериб, ўз фаолиятини холис баҳолаганки, бу — Заҳриддин Бобур-нинг буюклиги, мардлигидан далолатдир:

*Толеъ йўқи жонимга балолиъ бўлди,
Ҳар ишники айладим хатолиъ бўлди.
Ўз ерни қўйиб, Ҳинд сори юзландим,
Ё раб, нетайин, не юз қаролиъ бўлди.*

Ушбу сатрларни битган Бобур, балки янада чуқур ўй-мулоҳазаларга берилгандир, Ҳиндистондаги ҳаёти, саргашта тақдирига назар солгандир. Ахир, жуда қисқа муддатда у қапчалик иморатлар, боғ-роғ яратди, юртидан ток қаламчалари, олуболи ниҳоллари ва қовун уруғларини келтиртириб, шу ер набототини бойитди, ҳиндларнинг ибодатхоналарини бузишдан асради, элига, ўрни келганда, ўз қавмидан устуи даражада эҳтиром кўрсатди, лавозимлар берди, ишонди. Мовароуннаҳр ва Хуросондаги беку мирзоларнинг эса Бобурга кўрсатган номардликлари, жабрларининг чеки бўлмади...

«Бобурнома»даги далилларга асослансак, ҳиндлар катта-катта шаҳарларини жангу жадалсиз Бобур лашкарлари ихтиёрига тошширган ҳоллар ҳам бўлган. Лекин, барибир, юқоридаги тасвир ҳиндларнинг бобурийлар салтанатига муросасиз муносабатда бўлганидан далолат беради.

«Бобурнома»да воқеа ривожини шиддатли кечади, тез ўзгаради ва худди шу суръат билан яқун топади. Бундай тасвирларда ортиқча сўз-иборалар, лирик чеккинишлар, Восифий, Абдураззоқ Самарқандий, Хондамир асарларидагидек шарқона жимжимадорликлар деярли учрамайди. Сўзлар ўз ўрнида, узукка қўйилган кўздек, мазмун теган ва бой: «Отлиқ сайр қилурда дарё ёқасида рофил борилгон жарнинг усти билла ўтгум. От дарз қилгон жарнинг устига чиққач, жар учти, мен филҳол сеграб, ўзумни ёқаға солдим, от ҳам учмади. Агар мен отнинг устида бўлсам эди, волиб бу эдиким, от билла-ўқ учқай эдим».

«Бобурнома» — шоҳ ва шоирнинг ҳаёт дафтари бўлиб, унда муаллифнинг оддий инсонга хос хатти-ҳаракатидан жиемоний ва маънавий имкониятларгача ёритувчи далиллар оз эмас. Қуйидаги сатрлардан биз Бобурни фақат шоҳ, шоир, адиб, муסיқашуносгина эмас, балки моҳир сўзувчи эканлигини ҳам билиб оламиз. Унинг мақсади ўзининг уста сўзувчи эканлини кўрсатиш эмас, балки ўзи бўлган юрт дарёсида чўмилганини, дарёларининг бир қирғовидан

иккинчисига сузиб ўтганини айтиш билан бирга, ҳар бир дарёнинг, неча қулоч отиб, бир қирғовидан иккинчисига сузиб ўтиш мумкинлигини, черикларнинг дарёдан ўтиши учун қанча вақт зарурлигини аниқлаш ҳамдир. Бу адиб Бобурнинг синчковлигидан кўра, унинг шоҳ ва саркардалик сифати, десак тўғри бўлади. «Ушбу кун Ганг дарёсини кўл солуб ўтгум. Бир кўлни санадим, ўттуз уч кўл билан ўтгум, яна тинмай ўзуб бу юзга ҳам ўтгум. Бори дарёларни ўзуб, кечиб эдим, Ганг дарёси қолиб эди...».

«Бобурнома»нинг «Йигирма бешинчи йил воқеалари»да муаллифнинг кўп вақт майхўрликка берилгани, гоҳ даврада, гоҳ хосса ўтиришларда, боғ ёки тоғ устида, гоҳ кориз тепасида ичилган човир ва сийилган маъжун ҳақида ёзилган. Бу тасвирларнинг қайси бирини мисол тариқасида келтирмайлик, йигитликнинг саргаптлик, хумор тўла бир даврининг манзарасига дуч келамиз. Уларда Бобурнинг шоҳлиги ҳам, даврадошлигига май сархунлигидан дунё таъвишларини бир қадар унутгани ҳам моҳирона, реал аксини топган.

«Йигирма бешинчи йил воқеалари»га бағишланган саҳифалар аввали йиллар тасвиридек тўлиқ, тирак ифодалар воситасида бадний сайқал топмаган. Ҳисобсиз жанг-жадаллар, беором кечалар, маҳрумликлардан чарчаган оддий инсон — Бобурнинг човирдан тасалли топгани унинг ички дунёсини тунунишда бир омилдир.

«Бобурнома»да муаллифнинг талай кунларни май, маъжун, арақ ва бошқа кўнгилни хуш этувчи воситалар билан ўтказгани айtilган. Бу пайтда уруш ва сарой машмашаларидан ҳориган ёш шаҳзодада ҳаёт лаззатидан баҳраманд бўлишга улгуришдек туйғу ҳукмронлик қилгани сезилади. Наер имкониятнинг чеклангани, фурсатнинг камлиги ҳаминча ҳам муаллифга ана шу ширин дамларнинг асл моҳиятини изоҳлашга имкон бермаган. «Бобурнома»да кўпгина воқеалар моҳияти шоир Бобур ижодида ўз

ифодасини тошгани боис, бу мавзунини янада ойдиштириш учун унинг назмига мурожаат этамиз.

Заҳириддин Бобурнинг муайян муддатда майга ружу қўйгани турли ташвишлари, вам ва муаммоларни бир дамга бўлса-да унутини, ўткинчи дунё лаззатидан, ёшлик суруридан баҳраманд бўлишга интиганидандир. Унинг шеърларида оддий инсонга хос туйғулар, ёр васлидан қувовши, лаззатланиш ифодасини кўрамиз. Шоирнинг қўидаги сатрларида изҳор этган орзуен «Бобурнома»даги дўстлар давраси ҳақидаги гапни эслатади. Шеърда энди лирик қаҳрамон ўз орзуени севимли ёри билан баҳам кўрмоқчи:

*Бир гўшаи боғ ўлсаю сен бўлсангу мен,
Май қуйсоқ иккимиз қадаҳ ичра бир ҳин.
Ондин сўнгра оёқ иликка олибон,
Сен тутсангу мен ичсаму, мен тутсаму сен.*

Барибир, Бобурдаги ички тугён, ҳамият майга сурункали берилишига, ружу қўйишига йўл бермайди. Адиб иккинчи дафъа май ичинини тўхтатади, гўё тавба қилади. Аммо тақдирдаги оромсизлик, беқарорлик уни қайта-қайта шаробга етаклайди, турмуш мушкуллотида фория бўлишни у майдан излайди, чорасизлигини айтади. Қўидаги сатрлар ҳаётний, кундалик турмушни шунчалик аниқ акс эттирганки, улар бевосита «Бобурнома»даги реал тасвирлар билан мантиқан уйғунлашиб кетган. Мисраларда очикқўнгил, беғубор Бобур қалбининг пок иқрори мужассам:

*Май таркини қилғали эрурмен ғамлиқ,
Бор тийра кўнгулга ҳар замон дарҳамлиқ,
Ғам бирла фасурдалиқ ҳалок этти мени,
Май бирла эмиш шодлиғу хуррамлиқ.*

Заҳириддин Бобурнинг майга муносабати ҳеч вақт алоҳида, бугунги кун таъбири билан айтганда, ичкиликбозлик қобилида қолмаган. Бу муносабат яратувчилик, ҳаёт учун

кураш, вамларга бўйин бермаслик тушунчалари билан ҳамонаҳанг. Зеро, вам, шоир фикрича, киши фаолиятининг кушандаси. Май, айни эса вамнинг кушандаси. Қандайдир даражада май фароватли кўнглини поклайди, яратувчилик интиёқига куч бавинлайди, дейди шоир:

*Айшу тараб гулбунига сув бериб,
Гусса ниҳолини қурутмоқ керак.
Ҳар нимага ҳам ема, ҳам кўп турур,
Айш била ўзини овутмоқ керак.*

Лекин Бобур ўзини айш билан овута олмади. У май билан опино дамларини кейинчалик «рафлат дами», деб баҳоллади («*Кечурдунг ою йилни масту бехудлуқ била Бобур, Печа афлат била умр ўткарурсен, печа кун, ой, йил?*»). У гўё умри поёнига етаётганини сезгандек, май ичинни на фақат ўзи тарк этади, балки алоҳида фармон билан бутун қаламравида майхўрликни бекор қилади. «Хумоюннома»да ўқиймиз: «Рано Санго жапгидан икки кун бурун подшоҳ ҳазратлари шароб ичиндан ва болқа номуносиб ишлардан тавба қилган эдилар. Мардоналик ва яқдиллик, ҳамжиҳатлик билдирган яна тўрт юз атоқли йигит ўша мажлисада подшоҳ туфайли шароб ичиндан тавба қилдилар».

Бобур замонида аёлларнинг човир ичин ҳоллари деярли кузатилмаган. Дўстлар даврасида, коризининг тепасида човир ичиб, эркин ўтириганда, «Турдибек дедиким, Хулхул аниқанинг армони борким, сизнинг билла човир ичгайи. Мен дедимким, мен ҳам хотун кишининг ичганини кўрмайдурмен, суҳбатқа тиланг», дейди Бобур. Шундан сўнг «Хулхул аника келиб, манга (яъни Бобурга — **Х.Қ.**) бисёр малойинлиқлар қилди. Охир ўзумни мастликқа солиб халос бўлдум», дейди.

Бобурнинг май ичган кишига хос ҳолатини бундай очиқ ифодалагани «Бобурнома» қимматини янада оширади. XVI

Бобур шоҳ сифатида кўпроқ ҳарбий юришлари, жамиятнинг юқори табақаси ҳаётидаги воқеалар, турмуш тарзи ҳақида фикр юритиб, шунга бевосита ўзининг оддий инсон сифатидаги кечинмаларини ҳам ёритган бўлса, Восифий кўпроқ оддий халқ, ҳунарманд, талаба, муллаваччалар ҳаёти ҳақида ҳикоя қилади. Шу билан бирга, тасвир талабига кўра, Хусайн Бойқаро, Алишер Навоий, Паҳлавон Муҳаммад, Суюнчхожагон каби давр ҳокимлари, машҳур кишилар ҳаётига оид маълумотларини ҳам келтириб боради. Ўқувчи Восифийнинг услубига ҳос беҳисоб жимжимадор тасвирлар орасидан ҳақиқий, ҳаётний лавҳаларни тез ажратиб олади. Лекин «Бадоеъ ул-вақоеъ»да қисқа, мантқан пухта тасвирлар ҳам кўнки, уларда аниқ сюжет, мақсад кузатилади ва бадий сапғат намуналари муаллиф услубидан дарак бериб туради: «Карвон Аму соҳилига яқинлашди. Айни сувнинг тошиб оқаётган пайти экан. Жайҳун тўқинлари тўдаларининг кўник сачратувчи маст туялари осмондек забардаст нортуялар билан жанг бошлади, кемалар саҳнида тоғдек юкларини ташлаб, унга тушган сарбонлар устига уюрилди. Балнқ овлаш қасдида Карвон ҳар тун фалак аксидан юлдузларга тузоғи суфрасини ясади, денгиз сувини смиривчи наҳанг коми учун унга янги ой аксидан ёй ўқини отди... Карвон дарё соҳилига етгач, тўхтади»⁷.

Восифийнинг ўша давр машҳур паҳлавонини, инсони комил Паҳлавон Муҳаммад Кунтигир ҳаётидан сўзловчи лавҳаларида реал ҳаёт тасвири, давр нафасини сезини мумкин. Маълумки, Паҳлавон Муҳаммад Хусайн Бойқаро ҳокимияти даврида давр паҳлавонигина эмас, балки шоир, мустиқашунос, тасаввуф илмининг катта билимдони, ўша даврдаги илм аҳлининг сарварларидан бўлган.

Шу қатори, Ҳиротдаги бошқа бир паҳлавон — Муҳаммад Молоний ҳам забардастликда Муҳаммад Кунтигирча-

⁷ *Зайинидин Восифий. «Бадоеъ ул-вақоеъ»*. Форсийдан Нави Норқулов таржимаси. Тошкент. Ё.Ўзлом помидаги Адабиёт ва сапғат нашриёти. 1979, 14-бет.

лик кучга эга бўлган. Восифий ана шу паҳлавоннинг фил билан кураши саҳнасини келтирар экан, инсоннинг имкониятлари нақадар кенглигини тасвирлайди. Паҳлавоннинг фил билан жон таллашиб олишиши, ғалабага иштиёқи «Бадоеъ ул-вақоъ» асаригаги энг подир саҳифалардандир: «Паҳлавон яктагу дасторини ўраб бир чеккага отди. Кўйлагини енгларини шимарди. Барини танибандига қистирди ва бир оёғини сал олдинроқ қўйиб, жангга ҳозир бўлиб турди. Фил хартумини силкиб, Паҳлавоннинг елкасига қўйди ва қўлтиғи аралаш ўраб бир силкиб тортгани Паҳлавоннинг пошталари ердан узилди. Яна бир ҳаракат қилганда Паҳлавон оёқ бармоқлари учига қолди. Паҳлавон қараса, фил яна бир зўр бериб кўтариб ерга уриши аниқ. Унда суюклари майда-майда бўлиб кетади. Паҳлавон лангар ташлаб, ерга оёқ босиб олди. Филнинг қорнига ниқтай бошлади. Фил овриққа чидай олмай айлана бошлади. Кураш қондаси бўйича белига тепа бошлади. Фил овриққа чидай олмай айлана бошлади. Филбон ўзини ерга отди. Шу чоқ филнинг оёғи осмонда бўлиб қолди. Кўрган одам тўрт устун ҳавога муаллақ бўлиб қолди, деб ўйларди. Халойиқ қий-чув кўтарди. Мирзо (Ҳусайн Бойқаро — **Х.Қ.**) буюрди: бир лаганда олтин ва қумуш келтиришди ва Паҳлавон бошидин инсор қилишди. Филни устунлар билан кўпчилик бўлиб турғаздилар».

Ушбу эпизод тасвирининг давоми янада ҳаққонийлиги билан ҳайратга солади. Восифий тасвири оддий, унда муболаға, истиора, ўхшатиш каби бадний тасвир воситалари йўқ. Адиб диққатини кўпроқ Паҳлавон ва фил ўртасидаги курашнинг якуни — волиб Паҳлавон билан филнинг «ярash» оши жараёни ўзига тортади. Муайян сюжет Восифийга бадний воситаларини иплатишга зарурат қолдирмайди. Садир бўлган воқеанинг ўзи ишончдан узоқроқ, бироқ бу ҳодиса кўпчиликнинг кўз ўнгига бўлгани, айниқса, унда давр султонлари, амирлар иштирок этганлиги биле ишонмасдан ўзга илож йўқ. Асарда инсон қудрати,

ақли, заковати олдида ҳатто филдек баҳайбат ҳайвон ҳам ночор қолгани, инсонга бўйсунганининг ҳаётий тасвирлар воситасида ифода топгани муаллиф саъятидан далолатдир: «Тонг отгач, Мирзо мулозимларига дейди: «Паҳлавонни фил билан яраштириб қўямиз. Тўю базм қурамиз. Алқисса, қўй ва отлар сўйдилар. Тўй бошладилар. Паҳлавонга ва филга фахрли либослар кийдирдилар. Фил учун мош ва гуруч пиширдилар. Барқанда фил олдига қўйдилар. Паҳлавон бир томондан, фил иккинчи томондан овқат ейишга киришинди. Паҳлавон катта-катта ошамлар ясаб, фил олдига келиб, овзига таплар, фил ҳам ошамлар ясаб Паҳлавон ёнига қўярди. Кейин Паҳлавон филнинг пешонасидан ўнди, фил ўзининг пиёзмандлик бошини Паҳлавон қаршисида эгди».

Мавриди келгани боис таъкидлашимиз керакки, бутун «Ўзбек кураши» атамаси бутун жаҳонга маълум бўлиб, спортнинг бу тури бўйича халқаро мусобақалар ўтказилмоқда. Тадқиқот объектимизга айланган манбаларда эса миллий кураш тарихи, курашчиларнинг табобатига оид жуда қimmatли маълумотлар бор. Фақат бутуна эмас. Давр султонларининг курашга эътибори, кураш юрт фахри, яқка паҳлавонлар эса хонликлар, подшоҳликларнинг ифтихори, рамзига айлангани тарихини ўрганиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Шу боис, кураш тарихига оид илмий диссертациялар ёқлаш, монография, рисолалар напир этиш фурсати етди, назаримизда. Фикримиз исботи учун Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» асаридан қуйидаги парчани ўз таржимамизда келтирмоқчимиз. Бунда мумтоз табобатимиздаги мўъжиза ўз аксини топган. Жарроҳликдаги бу амалиётни, эҳтимол, жаҳон табобатида мисли кўрилмаган мисол, дейиш мумкин. Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида Муфрид исмли паҳлавонни Мирхалил номли ваними атрофидагилари билан бир боёда тутиб роса калтаклашади, бу ҳам етмаганидек, баданининг 18 жойига пичоқ ва ханжар уриб, ўлар ҳолатда таплаб кетишади. Бу аҳволдан хабар топган давр султони Ҳусайн Бойқаро энг машҳур жарроҳ

билан жабрланган Муффридни ўз ҳузурига олиб келишни ва қандай бўлмасин паҳлавонни соғайтириш йўлини топишни буюради. Восифий ёзади: «Устод Шайх (яъни табиб — Ҳ.Қ.) Муффриднинг ҳолатини кўриб бир неча катта извош (чумолининг бир тури) чумоли топиб келишларини буюрдик, тезда етказдилар. Устод Муффриднинг эзилган ичакларини кесиб, икки томондан яқинлаштирди ва извош чумолининг овзини ичакнинг уланган жойига тутди. Чумоли нишли лаблари билан иккала ичакнинг чокидан тинилади. Устод шу заҳоти чумолининг бўйинини кесиб, танасини ташқарига ташлади. Шундай қилиб у барча узилган ичакларни тикиб чиқди. Муффрид қирқ кун деганда соғайиб оёққа турди»^{*}.

Шарқ табобатининг кўплаб мўжизаларидан бир намуна бу. Синган бел, билан, оёқ суяқларини асл ҳолига келтириш, машқ дастури ва тартиблари ёшларни эзгулик руҳида тарбиялашда жуда қўл келади. Бу табобат иззатикром, ҳамият, марлик, Ватанга садоқат, рақиб кучи ва шахсиятини ҳурмат этишдек қадриятлар билан уйғунликда намоён бўладики, айни шу жиҳатлар янада муҳимдир.

Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» асарида бунга ўхшап ҳаётий тасвирлар анчагина ва улар тарихий қиммати билан ажралиб туради. Айниқса, Исмоил Сафавий томонидан Ҳирот шаҳри босиб олинганда Восифийнинг сафавийлар томонидан таъқиб этилиши, уларнинг мутафаккир шоир Абдурахмон Ҳомий қабрига ўт кўйиб, мақбарасини бузишлари, Самарқанд шаҳридаги қаҳратон қини ва очарчилик тасвирлари фикримизга далил бўла олади.

Биз «Бобурнома»даги ҳаётни айнан аке эттирган реал, натуралистик тасвирлардан айрим намуналар келтирдик, холос. Ана шу жиҳат Бобур услубини ва «Бобурнома»нинг ўзига хос хусусиятини белгилайди. Китобнинг барча бобларидаги мавзулар таҳлилида бу мавзуга яна қайтишимизни ҳисобга олиб, ушбу хулосалар билан чекландик.

^{*} *Садриддин Айний*. «Восифий ва хулосаи «Бадоеъ ул-вақоеъ». «Ирфон» нашриёти, 1977 йил. Душанбе, 74-бет.

2. Тахайюл ва илоҳий қудрат

Бобурнинг илоҳиёт, тахайюл, фалакиёт ва уларнинг сирларини ўрганиш, тадқиқ этишга доир фикрлари фақат булок адиб дунёқарашини ёритиб қолмасдан, XVI асрда руҳшунослик фанига мўпосабат ҳамда Бобур атрофидаги шахсларнинг ҳам бу масалаларга қарашларини муайян даражада белгилаш имконини беради. Бу мавзуларни ёритишда муаллиф ҳаёт лаҳзаларини илмий тафаккур ва бадний тасвир уйғунлигида ифодалаган ҳамда уларни давлатдорлик билан боғлиқ ҳолда зикр этган. Бобур ижодининг мазкур йўналишини таҳлил қилиш адибнинг ижодий лабораториясига кириш, унинг маҳоратига кенгроқ назар ташлаш имконини беради.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг шахсий ҳаёти ва ижодида киши диққатини тортадиган алоҳида бир жиҳатни унинг нақшбандия тариқатининг маншўр вакили Хожа Аҳрори Валига муносабати, тасаввуф илми ва Хожанинг валилик ҳоли ҳамда салоҳиятига берган баҳосидан билса бўлади.

Академик Б. Валихўжаев «Хожа Аҳрор тарихи» китобида ёзади: «Хожа Убайдуллоҳ -- Хожа Аҳрори Вали XV асрнинг иккинчи ярмида Мовароуннаҳр ва Хўросонда нақшбандия тариқатининг муриди сифатида танилиб, шуҳрат қозониб, ўзининг ранг-баранг фаолияти билан даврнинг ижтимоий-фалсафий ва маънавий ҳаётида катта из қолдириб, XV асрдан кейинги даврда ҳам кўркамли сиймо сифатида мухлислари қалби тўридан ўрин олди».

«Бобурнома»да бу мавзу муаллифининг Оллоҳга ишониши, Яратгандан мадад тилаши билан ҳамоҳанг ифодалаган. Тасаввуф воялари Абдуҳолиқ Фиждўвоний, Баҳовуддин Нақшбанд, Аҳмад Яссавий ва бошқа алломалар ижоди, диний-фалсафий қарашларида ўз аксини тошган. Темурийлар даврида нақшбандия тариқатининг «Дил ба ёру даст ба кор» шиори XV—XVI асрлар ижтимоий, маданий,

маънавий ҳаёти равнақига улкан ҳисса қўшди. Бу давр адиблари олам «вахдат ул-вужуд»дан, яъни ягона вужуддан иборат экаплигини, бу борлиқ ҳаминша ўзидан нур таратиб, оламга ҳаёт бахш этиши ҳақидаги тасаввуф ғоясини тарғибу ташвиқ қилиб, оламнинг чексизлиги, ундаги мавжудотнинг асоси ҳам шу ягона борлиқдан юзага келганлигини уқдирдилар. Масалан, ушбу таълимотга биноан одамнинг моҳияти бўлган РУҲ шу борлиқнинг бир зарраси, у дунёга келиб камол топади ва яна ўз аслига қайтади. Инсоннинг мақсади кишилар оғида ана шу аслиятни қарор топтириш, улғайтириш, инсонни Оллоҳ номи билан тарбиялаш, етукликка етаклашдир. Кейинги пайтда тасаввуф ғояларининг мумтоз адабиётимиздаги инъикоси профессор Н.Комиловнинг «Тасаввуф», «Тавҳид асрори», И.Ҳаққулнинг «Тасаввуф ва шеърият» номли китоб ва мақолаларида тераф таҳлил этилди. Бобурнинг илоҳий қудрат ва тушга муносабати адабиётшунослар — Ё.Исҳоқов, А.Абдувафуров, шоир ва тарихнавис Хуррид Даврон, ёзувчи Хайридин Султон асарларида талқин ва талқин этилган.

Умуман олганда, фалакиёт илми ва сирларига ишонип, уни инсон умрининг башоратгўйи деб билиш Шарқда қадимдан мавжуд. Агар темурийлар даврини оладиган бўлсак, «Бобурнома»дан бошқа насрий асарларда ҳам бу мавзунинг талқини ва тасвирини кўрамиз. Масалан, Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъи сатдайн ва мажмаи баҳрайн» асарида 1417—1418 йиллар воқеалари замирида шаҳзода Рукниддин мирзо Атоудавланинг туғилгани зикрида келтирилган астрологик, аниқроғи, телепатик ҳолат баёни киши диққатини тортади. Маълумки, Шарқда сайёрашунослар шоҳлар учун қайси вақт ва фаслда сафарга чиқиш, урушларни бошлаш ёки қолдиришни, ҳуллас, теле-ни белгилашда ёрдам берганлар ва, айтиш мумкинки, бу соҳа анча ишончли, ривожланган илм сирасига кирган. Адиб, тарихчи, ўз даврининг фалакиёт илмидан хабардор Абдураззоқ Самарқандий шаҳзода Рукниддиннинг Шоҳ-

рух мирзо онласида туғилишини сайёралар ҳаракатига, уларнинг бир-бирига мутобиқ ёки қарама-қаршилигига асосланиб: «осмоний бахт-саодат у билан дўстлик қилишни истаган бир соат ва Муштарий (сайёраси) унда саодат истирофида қилган бир толеда Зухра (сайёраси) руҳни шодлантирувчи навони чертиб Кайвондек улуввор пирни рақсу жазабага келтирди...», деб ёзади. Шоҳрух мирзо кўнглининг «хаёл ойпаси»да илоҳий тушунча ўз аксини топган. Шоҳрух ички оламнинг юлдузлар ҳаракатига мос келгани тасвири бу фикрни янада қувватлайди: «...тангрининг фазлига умид барқарордирки, у (фарзанд) подшоҳликнинг аъло даражаларига кўтарулғусидур. Оллоҳга ҳамд бўлсинки, **хаёл ойнасида акс этган нақш амалда ҳам худди ўшандай жамол кўрсатди.**»

Ўз даврининг етук шахси ва адиби Заҳриддин Муҳаммад Бобур бу таълимотларни ҳар томонлама ўрганиб, улардан ҳаёт ва қисмат мазмунини қидиришга интилгани табиий ҳол. Тасаввуф ва дин, урф-одагларга кўр-кўропа эмас, балки ҳар бир ҳодиса ва ақидага ақл мезони билан ёндашгани унинг дунёқараши нақадар кенглигидан далолат беради. «Бобурнома»да муаллифнинг нақшбандия тариқатига муносабати, биринчи навбатда, Хожа Аҳрори Вали шахсияти орқали очилади. XV аср жамиятининг кўзга кўринган маънавий сардори, давлат арбоби, тариқат пешвоси, шайху валиси бўлган бу шахс темурий шоҳу шаҳзодаларнинг маслаҳатчиси, зарурат туғилганда, моддий жиҳатдан ҳомийси ва маънавий йўлбошчиси ҳам бўлган. Бобур Хожа Убайдуллоҳи Валини бахту толеннинг нобони, барча бало-лардан халос этувчи пир сифатида бежиз тасвирламаган. Бу хислатлар Хожа Аҳрорнинг илоҳий нур тушган қудрати, валилиги, кўпчиликнинг қурби етмаган ишларни бажаришга қодирлиги ва Бобурга руҳий мадад берини билан боғлиқ.

1502—1503-йиллар воқеалари, феодал урушлардан чарчаган, мағлубиятлар шаробини ичган Бобур ёзади: «Ўзум-

ни ўлдумга қарор бердим. Ўпал бовда (Карнон маҳалласи — Ҳ.Қ.) бир сув оқиб келадур эди, вузу қилдим, икки рақъат намоз ўқудум, бошимни муножотқа қўюб, тилак тилайдур эдимким, кўзум уйқуға борибтур. Кўрадурменким. Хожа Яъқуб—Хожа Яҳёнинг ўғли — ҳазрати Хожа Убайдуллонинг набиралари рўбарўйимга аблақ от мишиб кўн жамоати аблақсувор билан келдилар. *Дедиларким, ҳам емангиз, Хожа Аҳроп мени сизга йибордилар. Дедиларки, биз аларға истионат тегуруб, подшоҳлиқ маснадига ўлтурғузуббиз. Ҳар ерда мушкул иш тушса, бизни назарига келтуруб ёд этсун, биз анда ҳозир бўлурбиз. Ҳоло ушбу соат фатҳ ва нусрат сизнинг соридур. Бош кўтаринг, уйғонинг*» (таъкидлар бизники. — Ҳ.Қ.).

Бобур илоҳий қудрат ўз томонида экани ва мурувват Хожа Аҳропнинг унга меҳри туфайли амалга ошиганини айтади. Матндаги фалакиёт ҳодисаси талқини ва илмий яқунга эътибор берайлик. Хожа Аҳроп Бобурнинг келажакда етук подшоҳ бўлишини олдиндан билган ва уни ўз ҳимоясига олган («...дедиларким, биз аларға истионат тегуруб, подшоҳлиқ маснадига ўлтурғузуббиз»). Хожа Убайдуллоҳнинг руҳи Бобурга яқиндан ёрдам берган, мушкул ҳолатга тушганида эса, унга ёрдамга шошилган.

Бобур Хожа Аҳропни тушида кўриб, ундап мадад кутган пайтдан бироз олдин ёнига Қутлуқ Муҳаммад барлоқ келиб, тушида Хожа Аҳроп унинг қаердалигини аниқ айтганини гапириб беради. Қизиқки, Хожа Аҳроп руҳи бир вақтда Бобурнинг ҳамда унга подшоҳликка эрингани хабарини отказган Муҳаммад барлоқнинг тушига кириб, воқеадан огоҳ этади. Шу илоҳий, руҳий ҳолатни тасвирлаган Бобур бунга нечоғли ишонгани, руҳланганини билдириб, шундай ёзади: «Қутлуқ Муҳаммад барлоқ дедиким, Аҳсидин қочиб чиқранда сиздин айрила тушганда Андижон келдимким, хонлар ҳам Андижон келибтурлар. Мен туш кўрдумким, Хожа Убайдулло дедиларким, Бобур под-

шоҳ Карнон деган кенгтадур, бориб ани олиб келингким, подшоҳлиқ маснади анга таалтуқ бўлубтур. Мен бу туш-ни кўруб, хушҳол бўлуб, улур хон, кичик хонва арз қилдим, хонларга дедимким, менинг беш-олти иши, ўлтурм бор, яна бир неча йигит қўшунигиз, Карнон тарафидин бориб хабар олайин».

«Бобурнома»да Хожа Аҳрор шахсияти билан боғлиқ яна бир туш тафсилоти баён этилган. 1501 йили ён саркарда Бобур Самарқандни ишвол этинга киришар экан, кўп қийинчиликларга дуч келади, бир неча марта мавлублиятга учрайди. Навбатдаги жанг арафасида у туш кўради. Шу туш баёни орқали муаллиф Хожа Аҳрори Вали образини, унинг жамиятдаги мавқенини тасвирлайди. Бобур: «Хожанинг олива волибо бетакаллуфроқ дастархон солминлар», дер экан, тушдаги бу ҳолатни унинг обрў-эътибори, мавқенига муносиб ҳаракат қилинмаганидан далелат, деб билади. Аввал Хожа дастурхон Бобур томонидан солинган, деб гумонсираса, кейин бу бошқа кишининг иши эканини аниқлайди ва Бобурга дутф кўрсатиб, уни даст кўтариб, туркий тилда маслаҳат беради («шайх маслаҳат берди»). Бобур ёзади: «Ўшал неча кунда-ўқ Самарқандни олдим». Туш тафсилотидан кўриниб турибдики, Бобур Самарқандни қайта қўлга киритганини Хожа Аҳрор руҳининг ўзини қўллаганидан, деб билган. Туш «қисса»сининг давомида яна айрим далилларни келтиради. Биринчидан, Хожа Аҳрор ён Бобурга иноят қилиб, даставвал меҳр кўргизади («Хожа фаҳм қилиб, бу узр масму тушти»). Хожанинг унга муносабати шайх маслаҳати (тариқат шайхи назарда тутилмоқда — **Ҳ.Қ.**) орқали янада ойдинлаштирилади. Умуман, бу туш тасвири, унинг мазмунни борасидаги мулоҳазалари Бобурнинг шайх ва улур шахсларнинг илоҳий қудратига ишонгани, эътиқод қўйганини билдиради.

Мумтоз адабиётимизда туш мавзун тез-тез учрайди. Кўпинча бу ҳолат киши тақдири, келажакининг башпорати

сифатида ифода топган. Ҳарҳолда, туш кўриш қобилияти инсон руҳиятининг у яшаб турган муҳит ва атрофдаги кишилар, воқеалар билан боғлиқлиги илмий исботланган. Зайириддин Восифий ҳам «Бадоеъ ул-вақоеъ»да бир қизиқ маълумотни келтиради. 1512 йили, Ҳиротда сафавийлар валабасидан сўнг Самарқандни Нажми Соғий босиб олиши ҳақида даҳшатли шов-шувлар кўтарилганда Восифий туш кўради. Восифий: «...бу фақирнинг рўёси ойнасида койибдан хабар берувчилар ва муайян мубашширлар шундай намоён этдиларки...», дея сўз бошлар экан, тушида осмон кўйларни елинларидан сут оқиб «кўча ва бозорлардан сут ариқ бўлиб оқа бошлади», дейди. Шунда у эрталаб туриб, Хожа Табризий олдига боради ва тушнинг таъбирини сўрайди. Хожа тушни: «Сут Муҳаммад динининг нуридир, унинг мазмуни шариятнинг сафосидирки, самовот оламидан ноил бўлгандир. Бу фараҳбахш воқеа хабари бўлиб, порлоқ далил ва қатъий ҳужжатдирки, бу тоифа (яъни Самарқандни босиб олиб, шаҳарни полиз даласига айлантиришни истаган Нажми Соғий — **Х.Қ.**) давлатининг ярамас дарахти... хорлик тушроғига йиқилгуси», деб таъбирлайди. Ҳақиқатда ҳам, 1513 йил 27 январда душман устидан валабага эришилади ва шу тариқа Восифий туши ўнгидан келади.

Бобур Хожа Аҳрори Вали шахсияти ёрдамида ўз ички дунёси, эътиқоду қарашларини бир мезонга солибгина қолмай, балки ижодида ҳам унинг руҳидан мадад олиб, марҳаматидан баҳраманд бўлганини ёзади. Бобур «Қасидан Бурда»нинг муаллифи ўз асарини яратганидан сўнг фалаж (шол) касаллигидан қутулганини ёзади. Шу боис, беморликка учраган Бобур ҳам Хожа Аҳрорнинг «Волидия» рисоласини туркий тилга таржима қилади ва таржима тутани билан касалликдан фориғ бўлади. Таржима жараёнида у фақат Хожа Аҳрорга эмас, Абдурахмон Ҳомийга ҳам ихлос билдиради, зимдан у зотдан ҳам дардига шифо тилайди. Шу боис, таржимада Ҳомийнинг «Субҳа» қаси-

даси баҳри — «рамали мусаддаси махбун, арзуз ва зарбоғоҳи махбуни маҳзуф» вазнини танлайди. Бобур: «Тенгри инояти била, ҳазратнинг ҳимматидин, панжшапба кунин, ойнинг йигирма тўққузиди андаке афсурда бўлди, ўзга бу оризадин халос бўлдум», дейди. У тез тузалганини аввало Оллоҳ, сўнгра пири Хожа Аҳрор шарофатидан, деб билади, пирининг мўъжизакор хислатга эгаллигига ўқувчисини ҳам ишонтиришга ҳаракат қилади ва: «Ўтган йил ва балки ҳар маҳал мундоқ оризаким бўлди, ақали бир ой-қирқ кунга тортти» деб, ўтган йилги касаллигининг чўзилганини кейинги сафар тез соғайгани билан қиёслайди.

Аслида, самовий кучларга ишонч туйғуси Бобурда ёшлигидан шаклланган бўлиб, бу унинг ислом ақидаларига ҳаминча содиқ қолгани билан боғлиқ. Масалап, ёшлигида Андижонни ўз ихтиёрида қолдириш учун отаси Умаршайх авлодлари билан тож-тахт учун талашар экан, ванимларининг ҳужумга ўтишмаганини Оллоҳнинг инояти деб билди: «Тенгри таолоким, ўз қудрати комиласи била ҳар ишнинг ҳар маҳалда андоқким бояду шояд беминнати махлуқ роът келтурубдур, мунда ҳам неча ишни боис қилдиким, алар (Умаршайх вафотидан кейин Андижонни босиб олиш ниятида бўлганлар — **Ҳ.Қ.**) бу келмакдин ўсондилар».

Бобур ислом дини билан боғлиқ қадриятларни, воқеа-ҳодисаларни умр бўйи мулоҳаза қилиб, идрок этиб, ҳаётини тажрибаларига таяниб, теран эътиқод билан турли мўъжизалар ҳақида муайян хулосалар чиқарган. У Ғазни шаҳридаги бир чанма билан қизиқади ва бу ҳақда тугал фикр айтишдан олдин Ғазнини айланиб чиққач, «бу чашмадин ҳеч ким нишон бермади», дейди. Чашманинг мўъжизакорлигига ишонмаган Бобур у ҳақдаги баённи «китобларда битибтурларким...», деб бошлайди: «Китобларда битибтурларким, Ғазнида бир чашма бордурким, агар нажосат ва қозуротни бу чашмага солсалар, ўшул замон тўлоқ ва тўфон ва ёғин ва чопғун бўлур. Яна бир тарихда кўрулубтурким, раайи ҳинд Сабуктигинини Ғазнида му-

ҳосара қилғонда Сабуктигин буюрурким, бу чашмаға нажосат била қозурот солурлар. Тўлғоқ ва тўфон, ёғин ва чонғун бўлур. Бу ҳийла била ул вапимни дафъ қилур. Мен Ғазнида ҳар неча тажассус қилдим, бу чашмадин ҳеч ким нишон бермади». Хондамир ҳам «Ҳабиб ус-сияр» да Ғазнидаги бу чашма тарихи ҳақида Бобур маълумотиини келтиради ва у ҳам бу чашмадан дарак топмаганини ёзади.

Кўриниб турибдики, Бобур халқ орасида тарқалган турли-туман афсонага йўртилган сирли ҳодисаларга ақл мезони билан ёндашиб, уларни обдон текширган ва шундан кейингина хулоса чиқарган.

Ислом оламидаги қарашлар ҳаминша икки қутбга бўлинган. Биринчи қутбга кўра, диний ақидалардан инсон тарбияси учун фойдаланиш мақсад қилинган бўлса, иккинчи қутбдагилар шу ақидаларни шахсий манфаатга, муайян диний оқим ва гуруҳларнинг устунлигига, одамлар онини керакисиз расм-русумларга бўйсундиришга қаратишни кўзда тутишган. Бу масаланинг тўғри ҳал этилиши барча замонларда долзарб ҳисобланади. Зотан, мамлакатимизда истиқлол шарофати билан илмий, амалий мерос тарғиботида фақат асл исломий ақидага таяниб, ўринсиз ихтилофларга қарши бўлган Имом Абу Мансур ал-Мотурудий таълимотини ўрганишга катта эътибор берилгани шу жиҳатдан воятда ўринли: «Ал-Мотурудий ўз таълимоти анъаналари ва илмий асарлари билан Мовароуннаҳр илоҳиёт мактабининг ривожланишига катта улуш қўшди. Илоҳиёт илмларининг тўла шаклланиб, такомилга етишинида уларни қайта ишлаб чиқиб, маълум тизимга солишдек катта бир ишни амалга оширди... У яратган таълимот ислом динининг буюк ақидавий оқимларидан бири сифатида танилди»^{*}.

Бобурнинг юқорида келтирган далиллари билан Ал-Мотурудий қарашлари орасида қаандай боғлиқлик бор? «Бобурнома» асари ва шоир Бобурнинг ижодига назар сол-

^{*} Шовосил Зиёдов. «Ал-Мотурудий ҳаётий ва мероси». Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, Тошкент, 2000 йил. 21-бет.

сак, буюк адибнинг нафақат ислом оламида аҳиллик, бирликни тарғиб этганига, балки бошқа динлар, уларнинг вакиллари билан ҳам тил тошинганига, мураккаб зиддиятларни ечиш йўлларини қидирганига гувоҳ бўламиз. Бобур исломнинг асл ақидаларига бир умр содиқ қолиб, сохтакорликдан, низога элтувчи диндорлардан узоқ турган. Бу эса моҳият эътибори билан Абу Мансур Мотурудий таълимотининг амалидир. Қуйидаги мисоллар ҳам фикримизга ойдинлик киритади, деган умиддамиз.

Маълумки, фол экстрасенселик хусусиятларидан бири бўлиб, кишининг руҳияти, борлиқни қай даражада идрок этиши, қабул қилиши, ишониб ёки ишонмаслиги билан боғлиқ. Қуйидаги мисолда Бобурнинг фолга тўла ишонганини кўзатамиз. Эҳтимол, ромчи унинг кўпчилидагини башорат этгани туфайли. Бобурда шундай ишонч ҳосил бўлгандир. Ҳарҳолда, у фолчининг хулосасига эътироз билдирмайди, аксинча, ром очинг жараёнини қизиқини билан кўзатиб, шавқ билан баён этади. Бундан ташқари, нарчада халқ урф-одати, примы ва саъвати ҳам ўз аксини топган: «Ғолибо, зуафо орасида фоле расмдурким, ўғул бўлурму ё қиз бўлурму экин, деб икки ковазда бирида Али ё Ҳасан битиб, яна бирида Фотима битиб, икки кудула балчиқ ичида қўюб, ул балчиқларни бир аёв сув ичиға қўярлар. Ҳар қайси бурна очилса, андин истидлол қилурлар: эр келса, эр бўлур, қиз келса, қиз бўлур, дерлар. Фол қилдилар, эр келди. Чуи мужда бўлди, анинг юзидин-ўқ хат битиб йибордук».

«Бобурнома»даги турли ақида ва мўъжизаларнинг жопли тасвири диққатни тортади. Айрим мазорот ва зиёратгоҳларнинг сохталигини исботлаш орқали одамларни диний жаҳолатдан асрашга интиланган Бобур дунёвий ёки илоҳий воқеа-ҳодисаларга, ақидаларга, аввало, ҳаққонийлик назари билан қараган. Ғазли қишлоқларидан бирида ҳаракатга келувчи «қабр» сирини очган Бобур уни шунчаки инкор этиш билан чекланмайди, балки бу найрангнинг ил-

мий, ҳаётини исботини келтириб, сохтакорликка қарши ҳатто жоҳиллар онгида ҳам нафрат уйвотиб, сўнг бу «зиёратгоҳ»ни бузишга амр беради. Муҳими, у шоҳ сифатида шундай маънавий жасоратга қўл уради: «Дедиларким, Ғазнининг кентларида бир мазор бордурким, салавот айтғоч, қабр мутаҳаррик бўлур. *Бориб мулоҳаза қилилди*, қабрнинг тебрангани маҳсуе бўлди. Сўнгра маълум бўлдуким, *мушовирларнинг тазвири* экандур. Қабрнинг устига бир жултя ясабтурлар, ҳар замон жултяга тегадурлар, жултя тебрангач, қабр тебрангасдек маҳсуе бўладур. *Печукким, кемага кирмаган эл кемага киргач соҳил мутаҳаррик маҳсуе бўлур*. Буюрдүмким, мушовирлар жултядинг йироқ турдилар, бир печ салавот айтдилар, қабрда ҳаракате маҳсуе бўлмади. Буюрдүмким, жултяни бузуб, қабрнинг устида гунбаз қилдилар. Мужовирларни бу ҳаракатини таҳдид биле маъг қилилди» (таъкидлар бизинки — **Ҳ.Қ.**).

Узоқ асрлар давомида фалакиёт илмининг ривожланиб, мунажжимлик шоҳлар саройида энг мўътабар вазибалардан бўлгани тарихий рисолаалардан маълум. Те-мурийлар салтанати даврида, айниқса, Мирзо Улугбекнинг фалакиёт илмини ривожлантиргани туфайли бу касб янада кўпроқ обрў-эътибор тошган. Бобур ҳам ўзининг юришлари ва саёҳатларида сарой мунажжими хизматида фойдаланган. «Бобурнома»даги далилларнинг гувоҳлик беринчи-ча, Бобур учун салтанатни яхлит сақлаш, мақсад сарф до-вюраклик билан илдам бориш ҳар нарсадан устун эди. 1526 йил воқеалари тасвиридан унинг Ҳиндистондаги юришлари гоҳ қалаба, гоҳ умидсизликлар билан кечгани аён бўлади. Айниқса, ваним Бобур турган жойга етганда, аскарлари «жиба кийиб, отларга кежим солиб, яроқланиб» урушга ҳозирлик кўраётган паллада мунажжим Муҳаммад Шариф шумнафаслик билан юлдузлар Бобур ланкари хавф остида экапидан дарак бераётганини билдиради. Шунда мунажжим «башорат»идан Бобурнинг ўктамлиги

устун келади — у само юлдузларига қараб айтилган «башорат»га ишонмайди. «Муҳаммад Шариф мунажжим шумнафас, агарчи манга айтур ёроси йўқ эди, ҳар кимга йўлуқса муболағалар билта айтур эдиким: «Бу айёмда Миррих гарб саридур, ҳар ким бу тарафдин урушса, мактуб бўлур». Мундоқ шумнафас неким сурди, бедил элнинг кўнглини кўпрак синадурди. Анинг бу париншон сўзларига гўш қилмай, қилтур ишларимизни тикилмай, уруш ишида бажид ва масоф қилмоққа мустаид бўлдук».

Кўрипадики, Заҳириддин Бобур ривоят ва башоратларга ҳамма вақт ҳам ишонавермаган, аксарият вазиятларда воқеа-ҳодисаларга ўз нуқтаи назари билан ёндашган. Юқоридаги матнда у «бедил элнинг кўнглини кўпрак синадурди», дейди. «Бедил эл» деганда муаллиф тезда таҳликага тушадиган, бирор воқеа-ҳодисанинг моҳиятига етиб-етмай ўзини йўқотиб қўядиган, айниқса, Бобурнинг шахсий мунажжими башоратини эшитганда буткул таҳликага тушган кишиларни назарда тутмоқда. Хуллас, Бобур мунажжимнинг «башорати»га қарамай, қатъий қарор билан урушга шайланганини айтади. Аслида, бундай прода жуда кучли руҳий ўзгаришлар, фикрлар қарама-қаршилиги жараёни замирида содир бўлади. Биз бир асосга таяниб шундай хулосага келдик: кишининг саводсизлиги, турли ақидаларга муккасидан кетиши уни ўзгалар фикрига эргашидиган, маънавий мўрт ва руҳан ожиз қилиб қўяди. Чунки бундай кимсанинг онг умуртқаси бўш, ҳар қандай ўзгаришга мойилдир. Ана шундай беқарор, муртадларнинг «ислом жангарилари» пиқобидаги кирдикорларига — истиқлолимизга соя солиш йўлидаги нокасликларига гувоҳ бўлдик.

Заҳириддин Бобур «бедил эл» — «юраксиз эл»ни журъатта, бир мақсад сари бирлашишга, Ҳинд элида теурийлар салтанати номини оқлашга чақирган. Гарчи айни давват «Бобурнома»да очиқ ёзилмаган бўлса-да, бу — шоҳ

Бобурнинг қалб пидоси эди. Бу пидо адиб Бобур дунёқарашининг, шоҳ Бобур фаолиятининг моҳиятини тапшиқ этади.

Гулбаданбегим отасининг қалб тувёни, мақсадини унинг Ҳиндистондаги юриши сарҳисоби даражасида ифодалаган. Бунда ўта мураккаб сиёсий, ижтимоий пароятда ҳам ўзини йўқотмаган саркарда қиёфаси қад ростлайди. У Ватани учун, олий мақсади йўлида жонини беришга ҳозир, пиятларининг бекам-кўст инобати учун бу дунё роҳатидан кечувчи, ҳатто ўлимга тик қаровчи жангчи сифатида гавдаланади. Қуйидаги сатрларни мутолаа қилган ўқувчи Шекспир Ҳамлетнинг «ё ҳаёт, ё мамот» монологини Заҳириддин Бобур ҳаётидан олиб ёзмаганмикан, деган хаёлга бориши ҳам мумкин. Гулбаданбегимнинг бу иқрорида ҳақиқий темурий шаҳзоданинг — умрини ҳисобсиз жангу жадалларда ўтказган, буюк империяни тиклаш учун ҳатто жонини аямаган жасур саркарданинг метин характери бутун борлиғи билан намоён бўлади. Мана ўша сатрлар: «Шуни эсингиздан чиқармангизки, Ватанимиз ва шаҳримиздан бизни печа ойлик йўл ажратиб турибди. Худо у кундан асрасин. Агар аскарларимиз бу жангда енгилса, худо бизни ҳимоя қилсин, биз қаерларда қолиб кетамиз? Шаҳримиз қаерда, ватанимиз қаерда. Иш ажнабийлар ва бегоналар қўлига тушиб қолади. Аҳвол шундай экан, икки йўлдан бирини танлаб олиш керак. Агар душманни ўлдирсак, вози бўламиз, агар ўлдирилсак шаҳид бўламиз. Шу ҳар иккала тақдир ҳам бизникидир. Бизнинг улув даражамиз ва олий мартабамиздир».

Заҳириддин Бобурнинг ўша пайтдаги ҳолатини бугунги кун одамнинг қарашлари билан таҳлил этишга маънан нечоғли ҳақли эканимизни билмадигу, бироқ гумроҳ, «бедел эл»нинг назарида эл манфаатини кўзлаган шохдан кўра мунажжим Муҳаммад Шарифнинг фикри тош босиб турган вазият, бундай вазиятда Бобурнинг маънавий устуңлиги, фикрий волиблиги, шоҳ сифатида ўзининг қарашларини

ўтказиш сиёсати кишини ҳайратга солади. Шоҳ Бобур эзгу ниятларини амалга ошириш учун сўнгги имконияти — сўз бойлиги, таъбир жоиз бўлса, ҳамиятини ишга солади. Ахир, бугун умри давомида эришилган орзулар, буюк салтанатни тиклаш мақсади якуний наллага кирган бир шароитда ҳал этувчи жангги бир мунажжимнинг баширати йўққа чиқариши тайин эди. Бобурнинг даъватига, қалб нидосига эътибор берайлик, курашга чорловчи ибораларининг, мантиқ кучига назар солайлик. Унга қанчалик руҳий азоб, фикрий қийноқ ва касри нафени енгиш эвазига келган экан, бу сўзлар: «Подшоҳ(яъни Заҳририддин Бобур — **Ҳ.Қ.**), худо хоҳласа, то жону танимизда охириги нафасимиз қолгунча урушамиз, жон фидоликда ва қон сочишликда ўзимизни аямаймиз, *агар шу гандан қайтсак, хотинимиз та лоқ бўлсин*, деб Қуръон билан қасам ичдилар».

Ҳурматли китобхон! Аҳли аёли, айниқса, Қуръони карим билан қасам ичиш содиқ мусулмон учун сўнгги қасам! Бундан ортири Оллоҳ номи билан бовлиқ. Лекин Қуръон Оллоҳ каломи бўлгани бонс, унинг муқаддас исми ҳам бунда бор. Ушбу қасам ва ниятдан сўнг Заҳририддин Бобурга Ранго Сапо устидан валаба насиб этади. Ният ва имон бирлиги тантана қилади.

Бобур характеридаги ўта нозик хусусиятлар айнан шу сатрларда — унинг қизи иқроида теран, таъсирчан аксини тошган. Бу, аслида, Бобурнинг Ҳиндистонга қилган юришининг мағтиқий чўққиси, умр хулосаси, мақсадининг сарҳисоби ҳамдир.

Бобурнинг илоҳий кучга, унинг мадади ва войнбона таъсирга ишонини «Бобурнома» охирироидаги бир воқеа — суюкли ўғли Ҳумоюннинг қаттиқ бегоб бўлиб ётгани тасвирида, унинг дардини ўзига олиб, Ҳумоюн сиҳат топиб, ўзи қаттиқ овриб, охири вафот этганида кўринади. Шубҳасиз, бу мисол меҳрибон отанинг азиз фарзандига чексиз меҳридан далолатдир. Бу мисол мулоҳаларимизга муносиб хулоса бўла олади.

Бобур умр бўйи инсон руҳиятига бевосита таъсир этувчи илоҳий қудратга қаттиқ ишонган. Ҳумоюннинг соғайишини астойдил тилаган Бобур, бутун вужуди билан унинг дардини олишга, ҳатто бу дард билан қазо бўлишига ҳам ўзини руҳан ҳозирлайди. Бобурнинг эътиқоди, оталик меҳри ва ўзи сиғинган самовий қудрат бирлашиб, бу бағрикенг инсонни йиқитади. Унинг руҳи, орзу-умидлари ўели Ҳумоюнга кўчади. «Бобурнома»даги бу сатрлар ички кечинмалар, меҳр ва садоқатнинг ёрқин ифодасидир. Оллоҳнинг мавжудлиги ва қодирлигига астойдил ишониб, қалбаб тан берган инсон ўз ниятига етиши мумкинлигини Бобур ўта таъсирли ифодалаган: «Мир Абдулқосимким, улур киши эди, арзва сткурдиким, ушмундоқ дардларға дармон будурким, яхши нимарсалардин тасаддуқ қилмоқ керак. Тоинки Тенгри таоло сиҳҳат бергай. Менинг кўнглумга келдиким, Муҳаммад Ҳумоюн(нинг) мендин ўзга яхшироқ нимарсаси йўқ. Мен ўзум тасаддуқ бўлайин, Худой қабул қилсун. Хожа Халифа, ўзга муқарраблардин арзва тегурдиларким, Муҳаммад Ҳумоюн сиҳҳат тонар, сиз бу сўзни нечун тилингизга келтурасиз. Фараз будурким, дунё молдин яхшиенини тасаддуқ қилмоқ керак. Бас, ўшал олмоским, Иброҳимни урушида тушуб эди, Муҳаммад Ҳумоюнға иноят қилиб эдингиз, тасаддуқ қилмоқ керак. Тилга келдиким, дунё моли апинг ивазига нечук бўлмай, мен анинг фидоси қилтурменким, ҳол анга мушкул бўлбтур. Ва андин ўтубтурким, мен анинг бетоқатливини тоқат келтурмаймен. Ўшал ҳолатга кириб, уч қатла бошиндин ўргулуб, дедимким, мен кўтардим ҳар не дардинг бор. Ўшал замон мен овир бўлдум, ул енгил бўлди. Ул сиҳҳат бўлб қўпти. Мен нохуш бўлб йиқилдим».

Кейинги пайтда дунёнинг турли нуқталарида экстра-сенслар ва руҳшўносларнинг ҳар хил усулларда фаолият кўрсатиши, бир-биридан олисдаги икки кишининг бир хилда фикр юритиши, узоқ масофадан туриб таъсир ўтказиб, беморларни даволашлар кундалик ҳаётимизга кириб

келмоқда. Телепатик ҳодисалар кўшигча (телепатик сезгилари ўта кучли шахсларни ҳисобга олмаганда) шу ҳодисалар билан бевосита боғлиқ кишиларнинг руҳияти, дунёқарashi, жамиятдаги ўрнининг яқинлигида, бир масала ва бир мавзуда фикр юритишнинг ҳар иккала кишида бир вақтда содир бўлишида кўринади. Бундай ҳолат баёнига «Бобурнома»да ҳам дуч келамиз.

Бобур томонидан Бадахшонга ҳоким этиб жўнатилган Ҳумоюн отасидан кўнгли нотинч бўлиб, соғинчдан безовталанди. Шунда у ўз ўрнига кўёви мирзо Сулаймонни вақтинча қолдириб, Ограга отаси дийдорига шошिलाди. Ҳумоюннинг кириб келишینی илгаридан сезганини Бобур қўидагича тасвирлайди: «Бир неча кунда дор ул-хилофа Ограга етиб, ўшул соатким, *биз ашинг онаси билан отини тугуб*, сўзлашиб ўлтуруб эдукким, *ета-ўқ келди*. Кўнгуллар гул янглиғ очилиб, кўзлар чирокдек ёруди».

Зайниддин Восифийнинг «Бадосъ ул-вақоеъ» асарида телепатик ҳолатнинг жуда бир камёб мисоли келтирилган. Восифий ҳикоя қилишича, бир адабий даврада Келди-муҳаммад Султон Восифий ва Қатилийга Абдурахмон Ҳомийнинг девонидан диққатга лойиқ ўнта шеър танлашни топширади. Восифий ва Қатилий ҳар қайсиен мустақил равишда Ҳомий шеърларидан намуналарни танлаб, уч кундан сўнг олиб келиб кўрсатганларида, улар танлаган ўнта шеър мутлақо бир хил чиқади ва Восифий бу нодир телепатик ҳолатни қўидагича тасвирлайди: «Мавлоно (Қатилий — Ҳ.Қ.) Мавлавий (Абдурахмон Ҳомий — Ҳ.Қ.) куллиётини олиб уйига кетди ва уч кундан кейин у ҳам ўн парча шеърни танлаб келди. Очиб қарасак, Қатилийнинг Ҳомий куллиётидан танлаган парчалари мен танлаган 10 шеърини парчанинг ўзгинаси эди. Бу — дунёда содир бўладиган ажойиб тасодифлардан бири эди».

Хуллас, Бобурнинг фалакиёт илми ва илоҳий қудратга оид қарашлари роят теран ва ибратлидир.

3. «Бобурнома»да табиат ва муҳит инъикоси

«Бобурнома»нинг насрий асар сифатидаги қимматли жиҳатларидан бири унда инсоннинг табиат билан боғлиқликда тасвирланишидир. Бобур табиат гўзаллиги ҳақида гапирганда, албатта, унинг муайян ҳудуднинг релйефи, тупроқ таркиби, набототи ҳақида ҳам фикр билдириб, ўқувчи тасаввурини бойитади, жонли ва жонсиз мавжудотнинг мутаносиблиги, ўзаро боғлиқлигини таъкидлаб, борлиқни асраш ҳақида қайғуради.

«Бобурнома»да Ҳиндистондаги ҳайвонлар ҳақида сўз юритиларкан, улар яшайдиган иқлим шароити, жойи, озикланадиган ўсимликлар ҳақида маълумотлар бериб борилади. Бобур ижодининг жуғрофияга доир жиҳатларини тадқиқ этган олим Ҳ.Ҳасанов ёзади: «Бобур стилига яна шу нарса ҳам характерлики, у ўзи кўрган жойни, ўзи гувоҳ бўлган воқеани «кўрдим», дейди. Бопқалардан эшитган бўлса, «дерларким», «андоқ ривоят қилурларким», «бўлур эмиш» иборалари билан изоҳлайди. Бу реал тасвир Бобур ижодига хусидир»^{*}.

Дарҳақиқат, «Бобурнома»даги аксар маълумотлар муаллифнинг ўзи бевосита иштирок этган ёки кўрган, ёхуд эшитгани асосида баён этилганки, улар муаллифнинг табиат ва борлиққа муносабати орқали дунёқарашини тевранроқ таҳлил этиш имконини беради.

«Бобурнома»да табиат манзараларининг ҳаққоний, жонли тасвирига оид мисоллар кўп. Улар чуқур билим ва турли фан соҳаларидан кенг маълумотга эга кишининг хулосаларидир. Мазкур тасвирлар муайян ўлка, мамлакат, шаҳар, қишлоқ ҳақидаги мушоҳадалар якунида ёрқинроқ кўзга тапланади.

Амударёдан ўтиб, Кобул шаҳрига кириб борган Бобур унинг тасвирини шу даражада боғи ва сермазми аке эттирганки, бу кишини ҳайратга солади. Тасвир кенг қам-

^{*} Ҳ.Ҳасанов, «Заҳридин Муҳаммад Бобур». Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1966, 38-бет.

ровли бўлишига қарамай, бир мавзу иккипчисига халал бермайди, баён эа қисқа ва аниқ. Муаллиф «Қобул вилояти тўртунчи иқлимдидур», деб сўз бошлар экан, аввало, унинг Ер қуррасидаги мавқеини илмий жиҳатдан белгилайди. Ҳар бир жумла, ибора илмий асосга эга («Шимоли Қундуз ва Андароб вилоятидур. Ҳиндуқуш тоғи воситадур. Жануби Фармул ва Навар ва Банну ва Афғонистондур»). Бундай илмий талқин бевосита бугунги Афғонистон деб аталмиш мамлакат тарихига ҳам дахлдор. Чунки Бобур давридаги «Афғонистон» ҳозирги ҳудудни эгалламаган, давлатнинг номи ҳам «Афғонистон», деб юритилмаган. «Бобурнома»даги «Афғонистон» ўша пайт яшаган афғон напитунарининг жойларини англатади (бутунги Қандаҳор, Пактия, Лўгар, Калолобод ва бошқа жойлар). Бобурнинг Ҳиндуқуш тоғини «восита» дейишида ҳам жон бор. Ҳақиқатда, бу энг баланд ва қорли тоғ Хуросон ўлкасини жанубдаги афғон, балуж ва ҳиндлар яшайдиган ўлкалардан ажратиб турган, уни ошиб ўтадиганлар учун восита-кўприк вазифасини бажарган.

Бобур Қобулнинг жуғрофий мавқеини таърифлаганидан сўнг бошқа жойлар тасвирига кўчади, ҳеч нарса унинг назаридан четда қолмайди: на тоғ этакларида Шоҳи Қобул томонидан қурилган иморат («Шоҳи Қобул иморат қилгани учун бу тоғни Шоҳи Қобул дерлар». Бунда муаллиф ҳатто жой этимологиясига эътибор берган), на унда қурилган сурорини шиоотлари («менинг амаким Улутбек мирзо замонида Вайс атка мирзонинг аткаси бу тоғнинг доманасида бир ариқ чиқарибтур. Доманадаги боғот тамом бу ариқ билла маъмурдур»), на Қобул шаҳрининг кўрки бўлган Қобул арки («ёзлар Қобулда шимолий ели кам эмастур... Аркта шимол сари даричалиқ уйлар асру хушхаводур») ва бошқалар.

Бобурнинг ўзи яратган бир боғ тасвирига эътибор берайлик. Унда муаллифнинг табиатга ошиқлиги, яратувчилик руҳи, имкони борича ҳар бир борган жойини обод

этишга интиганини кўрамиз. Балки бу борни яратишда унга амакисен Улуғбек Мирзонинг Кобулда қазган арифи ибрат бўлгандир. Одинашурдаги бу борга найпакар олиб келиб ўстиришни тажриба қилади, банан дарахти кўчати-ни ҳам биринчи бўлиб шу боққа ўтқазади. Бу — Бобур фаолиятининг бир томони. Муҳим жиҳати тасвир объек-тининг мантиқий баркамоллиги, композицион бутунлиги-дир. Муаллиф олдин борнинг мавқеи, қурилган йили, қай-си тарихий воқеа содир бўлганда кўчат ўтқазилганини баён қилиб, кейин борни жуғрофий томондан таърифлай-ди. Бобур учун табиатнинг напъу намоси оқар сув билан боғлиқ. Шу боис, унинг учун борнинг энг афзал томони «бир тегирмон сўйи бу борнинг ўртасидан ва борнинг ичи-даги пуштасининг устидан ҳаминша жорий»лигида. Бор-нинг қолган жиҳатлари ана шу имконият билан боғлиқ. Муаллиф ўқувчини бор аро айлаштириб, «айни ери»га етак-лайди ва диққатни шунга қаратади. Тасвирнинг тадри-жий мукамаллигига эришганидан сўнг, «хейли яхши бор воқит бўлбтур», дейди.

«Бобурнома»нинг Афғонистонга онд қисмида муаллиф Бови Вафо тасвирига алоҳида тўхталади ва Ҳиндистонга сафар тараддуудида Ҳумоюн мирзо туфайли шу борда тўхта-дик деб, давом эттиради: «Бови Вафонинг ҳадди ва ҳудуди ва сафо латофати бу тарихда (яъни «Бобурнома»да — **Ҳ.Қ.**) мукаррар мазкур бўлбтур. Асру сафолиқ бор воқит бўлбтур. Ҳар ким *харидорлик кўзи била кўрса*, бил-гайким, не турлук ердур». Ушбу нарчадаги бир иборага диққатни тортмоқчимиз. Бобур ўқувчини Бови Вафо ҳақида асарининг тегинли жойида тўхталиб ўтгани ва мавзу таф-силотини бу ўринда келтириш услубига мос келмаслигини зимдан билдирмоқда, борнинг тузилиши, гўзаллиги ва ҳаша-матига эътиборни тортмоқда. «Бобурнома» — муаллиф-нинг ҳаётдаги барча воқеа-ҳодисалар ва нарчаларга «ха-ридорлик кўзи билан» қараши китобидир.

Заҳириддин Бобурнинг Кобул ҳудудида яшовчи аҳоли тили, элати, миллати ва этник таркиби ҳақидаги маълумотлари бугун ҳам улкан илмий қимматга эга. Ҳақиқатан, Буюк Ипак Йўлида жойлашган, араб ва мўғул истилосини бошидан кечирган, ўша даврда катта савдо маркази бўлган бу минтақа ва унинг маркази Кобулда турли тилда сўзлашувчи кўнлаб миллату элатлар ўтроқ ҳолда яшаган. Бироқ бу хусусиятни зийрак англаб, алоҳида тасвирлаш, илмий ҳулоса чиқариш муаллиф услубини бошқа адибларникидан ажратиб туради: «Мухталиф ақвом Кобул вилоятида бордур. Жулғасида ва тузларида атроқ ва аймоқ ва аъробдур. Шаҳрида ва баъзи кентларида сортлардур. Яна баъзи кентларида ва вилоётида пашойи ва парожий ва тожик ва бараки ва афғондур. Фарбий тоғларида ҳазора ва нақдарийдур...

Ўн бир-ўн икки лафз била Кобул вилоятида талаффуз қилурлар: арабий, форсий, туркий, мўғулий, ҳиндий, афғоний, пашойи, парожий, габрий, баракий, ламғоний. Мунча мухталиф ақвом мутаъойир алфоз маълум эмаским, ҳеч вилоятта бўлмай».

Шундан сўнг Бобур Кобул атрофидаги шаҳар ва қишлоқлар ҳақида батафсил маълумот беради. Уларда ҳам илмий таҳлил, бадиий тасвир етакчилик қилади. Шу боис, биз Кобул ҳақидаги тасвирга кенгроқ тўхталидик. Самарқанд, Фарғона, Андижон, Ўш, Ҳиндистон каби шаҳар ва минтақалар ҳам Бобур томонидан шундай кенг, ҳар томонлама тасвирланган.

Бобур бирор минтақа, жой ҳақида гапирганда, унинг табиатини тасвирлаш билан чекланмайди. Ўзи шохид бўлган воқеалар, табиатнинг гўзал манзараларини ипсон турмуши лавҳалари билан уйғунликда аке эттиради. Бу «Бобурнома» саҳифаларини ширати ва мазмундор сатрлар билан бойитган. Фикримиз исботи учун уларни Абдураззоқ Самарқандийнинг ижодидан олинган мисол билан қийслайлик. Абдураззоқ Самарқандий «Матлаъи саъдайн ва

мажман баҳрайи» асарида 1426 йилги воқеалар ҳақида ёзаркан, совуқ қиш ҳавосини қуйидагича тасвирлайди: «Йўлда совуқ ва қор шу қадар зўрайиб кетдики, таҳрир қаламининг тили шарҳлаб ёзишга ожизлигидан бармоқ унинг баёнини адо эта олмай (ташлаб) кетди». Бу парчада муаллиф совуқнинг қаттиқлигини тасвирлашга қалами ожиз қолганини айтиб, қаҳратон қишни шундай ифодалаш билан чекланмоқда, ҳолос.

Абдураззоқ Самарқандий томонидан тасвирланмай, «қалами ожиз» қолган қиш манзараси Бобур тасвирида гўё тўлдирилгандек бўлиб туюлади. Манзарада инсон ва табиат илжиклиги ўртасидаги кураш қор бўрони билан одамлар сабот-матонати, мапаққатлар эвазига табиат қаршиликларини енгиши очиб берилганини кўрамиз: «Қутий деган ҳаволга келдик. Ушбу кун вариб чопқун била қор ёвар эди. Андоқким, борчаға ўлум ваҳми бўлди. Ул эл торлағи вор ва ковакларни ҳавол дерлар; бу ҳаволга етганда чопқун беҳад тез бўлди. Ушбу ҳавол қошида-ўқ тушүлди. Қор улүқ, йўл якраҳа, тепилган-босилган йўл била ҳам от ба хийла борадур. Қунлар воят қисқалиққа илгарини киши ёрув чоқта ҳавол олиға келдилар. Намози шом, намози ҳуфтангача эл кела қолди. Андин сўнгра турфон ерда-ўқ тушти. Қўн эл от устида-ўқ тонг оттурди, ҳавол торроқ кўрунди. Мен ҳаволнинг овзида курак олиб, қор кураб, ўзумға бир такня миқдори ер ясадим, қорни кўкусгача қоздим, ҳануз ерга етмайдур эди. Бир нима елга паноҳ бўлди, ўшанда-ўқ ўлтүрдүм...».

Табиат ҳодисаларини ҳар ким ўзича кўради, ўзича идрок этади. Лекин кўпчилик кўрганларини тез унутади ёки кўрганича эътибор қаратмайди. Адиб, санъаткорнинг оддий кишилардан фарқи ҳам шундаки, у ўқувчи диққатини лозик жиҳатларга, табиат, атрофимиздаги мавжудот ва содир бўладиган воқеаларга кенгроқ жалб этади. Геология фанида берилган маълумотга кўра, ёш тоғларнинг тепасидан пастга қараб майда тошларнинг тўкилиши куза-

тилади. Бобур ёзади: «Бу икки дашт (Дашти Шайх ва Парвон)нинг орасида бир кичикрак тоғ тушубтур, бу тоғда бир нарча қум тушубтур, тоғ бошидин тубигача Хожа Регировон дерлар. Ёзлар дерларким, пақора ва духул уни бу қумдин келтур». Бобур «нақора ва духул уни» келишини эшитмаган, шунинг учун ишонқирамай «дерларки» деб, одамлардан эшитганини билдирмоқда. Аслида бу гап рост бўлиши ҳам мумкин. Каминна Афронистоннинг Топиқўрвон шаҳри агрофидаги нисбатан ён тоғлар қулласидан доимо шағал тошлар тўкилиб туриши, ўзига хос товуш чиқаришининг гувоҳи бўлганман. Маҳаллий аҳолининг айтишича, бу товуш икки тоғ орасидаги дарага «оқиб» тушган тошларнинг бир-бирига урилишидан ҳосил бўлар экан.

Заҳириддин Бобурнинг табиат ва борлиқни тасвирлашида кишига завқ берувчи манзаралар талайгина. «Бобурнома»ни мутолаа қилган бугунги ўқувчи ҳам уларнинг жозибасига, ҳаққонийлигига таян бермасдан иложи йўқ. «Бобурнома»даги лолалар ва уларнинг хиллари ҳақидаги маълумотлар фикримизга далилдир. Ўқувчида бейхитёр Дашти Шайх ва Парвоннинг «бир нарча еридагина» ўсадиган «садбарг лола»ни ўз кўзи билан кўриш интиёқи тувилади. Лола адибнинг асосий тасвир мавзуси бўлиб, унда Бобурнинг ҳаётга меҳри, табиат мўжизасидан лаззатланиши ва илмий ҳулосалари мужассам. Айни шу каби мушоҳадалар «Бобурнома» шухратини оширган, муаллиф устубининг ўзига хослигини таъминлаган. Муаллиф дастлаб «ранго-ранг» «ҳар навъ» лола ҳақида гапирди. Бир қараганда, бу икки ибора синонимга ўхшайди, аслида эса — бошқача. Биринчи ибора лоланинг турли рангларини, иккинчиси — унинг навиини англатмоқда. Бобур эришмай лола навларини санаб чиқади ва улар «ўттиз икки-ўттиз уч навъ», деган ҳулосага келади. Бу ҳулосадан ўқувчи бир хил навъ, аммо турли рангдаги лолалар сони кўнайтириб кўрсатилибди, деган фикрга бормаслиги учун: «вайримукаррар лола» иборасини илова қилади. Демак, лолалар нав жиҳа-

тидан айнан бир хил эмас, балки бетакрордир. Саналган ўттиз уч навга кирмайдиган яна бир нав бор — «лолаи гулбўй». Бобурнинг бу навни ажратиб таъкидлаганининг боиси шундаки, ҳар қандай лола хушбўйи ҳидга эга эмас. «Лолаи гулбўй» эса ўзгача, хушбўйи. Бобур ва унинг ҳамроҳлари бу навни шундай аташган. Садбарг лола ҳамма жойда ўсавермайди, Дашти Шайхдаги мўъжазгина ерда упади. Хуллас, бу парчада Бобурнинг бадиний талқини, табиатни терапидроқ этиши яна бир карра намоён бўлган: «Бу домана (Дашти Шайх — Ҳ.Қ.) да ранго-ранг ҳар анвоъ лолалар бўлур. Бир қатла санатгим, ўттуз икки-ўттуз уч навъ *ғайримукаррар лола чиқти*. Бир навъ лола бўлурким, андин андак қизил гул иди келур, лолани гулбўйи дер эдук. Дашти Шайхта бир парча ерда бўлур, ўзга ерда бўлмас. Яна ушбу домана Парвондин қўйироқ садбарг лола бўлур, ул ҳам бир парча ерда Гурбанд тағисининг чиқишида бўлур».

Заҳридин Муҳаммад Бобур беҳисоб жангу жадаллардан, сарой ичидagi ифво-қудуратлардан толиққан пайтларда кўпинча табиат сайрига чиққан, бетакрор мўъжизаларга боқиб роҳатланган, юқорида кўрганимиздек, лола сайрида бўлиб, ўзи сезмаган ҳолда бизга «Бобурнома»нинг олтин саҳифаларини инъом этган. Бу саҳифалар табиат муҳлиснинг шунчаки оддий кузатишлари эмас, балки етук олим, юксак мушоҳадакор адибнинг ўта нозик эстетик диди, терапидроқ тафаккурининг маҳсули. Уларда ўқувчи Бобур юрагининг сасини, имкон қадар мусаффо ҳаводан нафас олиб, кўзини юмиб роҳатланиш кайфиятини кузатади.

Худди шундай ҳолатларда, шубҳа йўқки, шоир ҳаёт напидасини суриб, ўткинчи умрин имкон қадар хуш ўтказиш лозим, деган кайфиятда ғазаллар битган. Ғазалларида у юрт олиш, шаҳзодаларни инсофга чақиритиш, мамлакат иқтисодини юксалтиришдек ташвишлардан узоқроқ. Бундай дамларда у на маслаҳатгўйи вазир, на насихатгўйи шайхулислом ва на ўзга ҳамроҳу дўстларга муҳтож. Унда

оддий инсоний кайфият устун. Май сархуплиги, бода кай-
фи, ёр жамоли, мутриб чертаётган дуторнинг сеҳрли оҳанги
қалбини мафтун этган. Гоҳ-гоҳда, аҳёнда насиб этадиган
бундай дамларда табиат мўъжизаларидан ёш боладай қувон-
иш бахтига муяссар бўлган позиктаъб зот қўйидаги дил-
бар вазалида дил изҳорини янада равшан ошкор этган:

*Ёз бўлдию бўлди мна жаннат киби ёзи,
Хуш ул кишиким айш ила ўтгай қишу ёзи.*

*Дутора уни айшу фароғатни берур ёд,
Мутрибга қулоқ тутки, не дер нағмада сози.*

*Чун қиблам эрур ёр, қилай қошида сажда;
Носиҳ сўзиш найлай, эмас сўзи намози...*

«Бобуринома»да муаллиф ўқувчига унча таниш бўлма-
ган маълумотларни иложи борича кенгроқ ёритишга урин-
ган. Бу, биринчидан, муаллифининг ўзи билмаган нарсалар-
ни синчковлик билан ўргангани аломати бўлса, иккинчи-
дан, ўқувчининг табиат мўъжизалари билан таништириш,
уни табиатнинг ранг-баранг оламга олиб кириш иштиё-
қидандир. Шу боис, Бобур ҳар бир воқеа ва нарсанинг
позик, кишини ҳайратга солувчи томонларини алоҳида
бўрттириб кўрсатишга ҳаракат қилган. Хусусан, у кад-
ҳал меваси ҳақида маълумот берар экан, дарахтнинг ба-
ҳайбатлиги ва мевасининг бемазаллигини таъкидлайди. Шу
билан бирга, меванинг «хейли часпандадур, часпандалиғи-
дин баъзи илқини, овизини ёглаб ер эрминлар», деган фикр-
ни келтириб, ўқувчи тасаввурини кенгайтиради: «Яна
кадҳалдур. Бу тариб бадҳайъат ва бадмаза мевадур, би-
айниҳи қўйининг қорнидурким, кепадек қоринининг ичи та-
шқари бўлмай. Мазаси дил очур чучукдур, ичида фундук-
дек-фундукдек доналари бор. Хурмога филжумла шабо-
ҳати бор. Муниинг доналари гирддур, узун эмастур. Бу до-
наларининг хурмодин юмшоқроқ гўшти бор, ани сўдурлар,

хейли часпандадур, часпандалигидин баъзи илқини, оғизни ёглаб ер эрмишлар. Ҳам дарахтнинг шохиди бўладур, ҳам танасида, илдизида ҳам бўлур эмиш...».

«Бобурнома»да Ҳиндистонда муаллиф томонидан тоқзорлар барпо этилгани, қовун экипи ва етиштириш тажриба қилингани ҳақида ҳам ўқиймиз. Бобур Ҳиндистонда қовун ва узум етиштириш мумкин эмаслигига ишонмайди, уларнинг бу ўлкада йўқлигини ерли аҳолининг ҳафсаласизлигидан, деб билади. Натижада ўзи ишга киришди: «Балхий полизкорни қовун эккали кўюллуб эди. Бир печа қовун сахлағон экандур, келтурди. Хейли яхшигина қовунлар эди. Бир-икки бута тоқ «Ҳашт беҳишт» боғида эқтуруб эдим, анинг ҳам яхшигина узумлари бўллуб эди. Шайх Гўран ҳам бир сабад узум йибориб эди, ёмон эмас эди. Ҳиндистонда қовун, узумнинг мулча бўлтуридин филжумла хурсандлиге бўлди».

Бобурнинг тоқ эқтириб қовун полизи яратип нияти атрофидаги кишиларга ҳам аён бўлган кўрипади. Ҳиндистоннинг «Ҳашт беҳишт» боғи томонига Бобурнинг келганини эшитган бобон (Шайх Гўран) ва полизчи (Балхий) унга қовун ва узум пешкаш қилганлар. Тўхфа ўз вақтида берилган ва Бобур уни қадрлаб, қониққан: («филжумла хурсандлиге бўлди»). Бироқ тажрибанинг илк натижалари — бу неъматлар, бизнингча, унча мазали бўлмаган. Чунки уларнинг таърифида Бобур услубига хос сифатловчи ибораларни кўрмаймиз. Қовунни «хейли яхшигина», узумни «ёмон эмас эди», дегани бу неъматларнинг асл сифатига эмас, тажрибанинг натижасига берилган баҳо эди. Барибир, бу нарча Бобурнинг табиат инжиқлиги устидан фолиблиги, ижодкорлигининг самараси сифатида қадрли.

Ватанга бўлган муҳаббат ҳамма вақт ҳам кишида тунроқ, умуман, туғилган юрт, эл тимсолида гавдаланавермайди. Киши маъшуқасини фақат жисман севиб, эслаш билан чекланмай, унинг хатти-ҳаракатлари, кийимлари, юрган

кўчаю хиёбонларини кўз олдига келтириб, шуларга-да ҳиссиётини боқлайди, эслайди. Зотан, Ҳиндистонда Бобур шунчаки умумий ҳавас боис тоқзорларни, полизни расм этишга киришмаган. Табиатнинг бу неъматлари шоҳ Бобурга Ватан тимсоли, рамзи бўлиб қолган. «Бобурнома»дан Андижондан келтирилган қовун, узумни кўриб Бобурнинг ҳўнграб йнелаганини биламиз. Ватаннинг рамзлари узоқ вақт унга ором бермаган, чови. Охири тажриба қўллашга — Ҳинд табиатига янгилик, ўзгартириш киритишга жазм этган. Кўйидаги фард эса Бобурнинг бу кайфиятини янада ойдин ифодалаган:

*Қовун бирла узумнинг ҳажрида кўнглумда ҳам ҳар сў,
Оқар сувнинг фироқидин кўзумдин ҳар дам оқар сув.*

«Бобурнома»даги яна бир тасвирни кўзатайлик: «Яна бир маҳвадур, гул чикон ҳам дерлар. Муниг дарахти ҳам хейли болида бўлур. Ҳиндистон элининг иморатлари аксар маҳва йнвочидиндур. Маҳванинг гулидин арақ тортарлар ва гулини мавздек қурутиб ерлар ва арақ ҳам тортарлар. Филжумла кишиминга шабоҳати бор. Бадмазаллиги бор. Гулининг ўли ҳам ёмон эмас, еса бўлур. Бу ҳам саҳройи бўладур. Меваси бемаза бўладур. Донаси улукроқ, териси юпқа, муниг донасининг мавзидин ёр ҳам тортарлар». Ушбу ҳаётний тасвирнинг ўзи муаллифнинг юксак бадиий санъатидан дарак беради. Бир дарахт ва унинг меваси ҳақида қапчалик кенг маълумот берилган! Бошқа нарсалар тасвирида кўзатганимиз каби, бу гал ҳам Бобур маҳва дарахти меваси таърифида унинг киши учун заруратини мезон қилиб олади. Бобур фикрига асослансак, бу дарахтнинг турган-битгани фойда, чиқитга чиқадиган жойни йўқ. Чўнидан маҳаллий аҳоли иморат қуришда фойдаланади, гулидан арақ олади ёки қурутиб сўйди, агар қурутишга фурсат бўлмаса ҳўдлингида ҳам еса бўлади, дейди муаллиф. Маҳванинг данаги ҳам бекорга кетмайди — ундан

ёғ олинади. Ижобий хусусиятлари қатори бу дарахтнинг камчилиги ҳам Бобур назаридан четда қолмаган. У ўз ус-дубига содиқ қолиб, ҳар бир нарсага турли томондан ён-дашиб айтади: «бадмазаллиги бор».

Жаҳон адабиётининг кўнлаб машҳур адиблари асар-ларида ов манзаралари тасвирини ўқиганмиз. И.Тургенев, Л.Толстой, Г.Мопассан, Э.Хемингуэй асарларидаги ов ва овчининг психологик кечинмалари тасвири фикримизга далилдир. Шарқ мумтоз адабиётида эса бу мавзу Ғарб адабиётидагидан анча илгари пайдо бўлган. Фирдавсий-нинг «Шоҳнома», Низомийнинг «Ҳамса», Навоийнинг «Ҳам-са», Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома», Али Яздий-нинг «Зафарнома», Абдураззоқ Самарқандийнинг «Мат-лаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» каби асарларида бу мавзу атрофлича ёритилган. Бу асарлар сюжети асосида яра-тилган миниатюра санъати намуналари ҳам фикримизни тасдиқлайди. Ҳеч муболағасиз айтиши мумкинки, Заҳи-риддин Бобурнинг «Бобурнома»сидек ов мавзусига кенг эътибор берилган асар камдан-кам топилади. Ундаги тас-вирлар жонлилиги, реал, айнан ҳаётнинг акси эканлиги билан киши диққатини тортади.

Биз Заҳриддин Бобурнинг ов ва овчиликка доир қарашларини таҳлил усулимиздан бироз чекинган ҳолда, яъни кенгроқ, батафсил, аналитик таҳлил орқали ёритиш-ни маъқул кўрдик. Бу усул, назаримизда, Бобур насри по-этикасининг айрим қирраларини батафсилроқ очиб бери-шидан ташқари, муаллифнинг ички олами, руҳий турғени, табиат ва инсон ўртасидаги мутаносиблик, вайри мутано-сиблик, ҳайвонот, қўшлар ва балиқлар хатти-ҳаракати каби ҳали биз пайқаманган, эътиборимиздан четда қолган жи-ҳатларга диққатимизни тортади.

«Бобурнома»даги айрим нарчаларни ҳижжалаб ўрган-масак, олдимизга қўйган мақсадимиз юзага чиқмайдиган-дек, назаримизда. Бизнинг бундай таҳлил усулини таъла-ганимиз бонси шундаки, ов темурийлар хонадони учун

пунчаки кўнгилочар машғулот бўлмай, балки мардлик, шижоат, тошқирлик, турли жонзотлар психикасини билиш мактаби ҳам ҳисобланган. Бобурнинг бу борадаги билим ва тажрибаси фақат адиб яшаган даврда эмас, балки бу-гунги кунда ҳам аҳамиятини йўқотгани йўқ. Қуш, балиқ овининг муфассал баёни бу машғулот билан мутлақо шуғулланмаган кишида ҳам, «Бобурнома» мутолаасидан сўнг, жуда катта қизикини уйвотини тайин. Бу --- масаланинг бир томони. Қўйида келадиган парчалар мисолида Бобур-нинг пасрдаги маҳоратини белгилан инятидаги тадқиқ эса асл мақсадимизга киради. Шу боис, адиб ишлатган ҳар бир сўз, ибора, жумла, уларнинг мантиқий яхлитлиги таҳлилимиз объектига айланади. Шу тарзда Бобурнинг сўз бойлиги, санъаткорлиги унинг табиат олами ҳақидаги билими билан уйғунликда кўриб чиқилиб, муайян хулоса-ларга келинади.

«Бобурнома»да ов манзаралари содир бўлган ва тасвир-ланган воқеанинг табиийлиги, ҳаққонийлигидан ташқари, уларнинг муфассал баён этилгани билан ҳам қимматли. Яна бир муҳим жиҳати шундаки, шоҳ ва адиб Бобур тур-ли миллату элат вакиллариинг ов усуллари, ов асбоб-ан-жомларини шунчалик батафсил тасвирлайдики, ўқувчи мазкур ашёларини ўзи бемалол тайёрлаши ҳам мумкин. Қолаверса, ов жараёндари тасвирида инсоннинг табиат, ҳайвонот ва ўсимлик дунёси билан узвий муносабати санъаткорона кўрсатиб берилган. Инсон феъл-атвориға хос ботирлик, кўрқоқлик, иккилашши, тез хулоса чиқара олинн ёки бунинг акси, шерикларига ёрдамга келиш ёки ўз жонини асрашға уринини, сабр-чидам билан овланадиган қуш, ҳайвонини қутини ёки чидамсизлик қилиб овини тарк этини ва бошқалар бунга мисолдир. Булардан ташқари, яна бир позик жиҳат бор: ов объекти бўлган ҳайвон, қуш, балиқнинг одам онги, ҳаракати олдида ожиз қолиши, ўзини асраш хусусиятини зоҳир этини каби ҳаракатлар ҳам Бо-бур томонидан диққат билан кўзатишган.

Биз қуйида шу поэтик маҳорат ҳақида сўз юритамиз.

Жангу жадаллардан чарчаган Бобур дам олиш учун кўпинча ов ташкил қилган. «Бобурнома»да атайин ташкил этилган ов манзараси тасвири кам учрайди. Аксинча, муаллифнинг турли юртларни кезганда йўл-йўлакай учраган ҳайвонларни овлагани тасвирига кўпроқ дуч келамиз ва улар жонли, ҳаётий чиққан. Уларда тўсатдан рўпара келган овчи билан ҳайвон ёки парранда ҳаракатлари табиий ифодаланган. Бобур турли юрт ва элатлар, шаҳар ва тоғлар ҳақида ҳикоя қила туриб, тўсатдан тўқайзорда оёқ остидан чиқиб қолган ҳайвон, қуш, илон ва бонқа мавжудотларга тўқнаш келганини айтади ва бу манзараларни қандай кўрган бўлса шундай тасвирлайди. Бундай вазиятларда муаллиф ҳикоя қилаётган мавзунини тўхтатиб, вақтни вақимат билиб, қизиқарли ов жараёнини тасвирлаб кетади. Бу, аслида, «Бобурнома» муаллифи услубига хос. Асарда ов тасвири учунгина шундай услуб қўлланилган дейиш нотўғри, албатта. Бобур муайян воқеа баёни давомида қизиқарли, қутилмаган ҳодисани тасвирлаганки, бу «ҳикоя ичида ҳикоя» услубини вужудга келтирган.

Мана, қутилмаган бир ов тасвирига эътибор берайлик. Заҳириддин Бобур Сипд дарёси ёқалаб ланкарлари билан бораётир. Табиат гўзаллиги киши кўнглини мафтун этади. Бобур кайфиятида ҳам Олтоҳнинг бутдай мўъжизасидан имкон қадар баҳраманд бўлиш завқи кучли: «Ўрду ёвувида бир баланди устида ўлтуруб, гулзор тафарружи қилдук. Тарроҳлиқ қилвандек бу тенанинг олти тарафида бир дафъа сариқ ва бир дафъа арғувоний гул хат-хат мусаддае шаклда очилибтур». Тасаввур қилинг, жанг-жадаллардан чарчаган, узоқ йўл азоби тинкасини қуритган шох Бобур бир лаҳза бўлса-да гулзорлар чиройидан маст, табиат оғушида ором олмоқда. Саҳарлаб «дарё ёқасидин бир шер вирқираб чиқти...». Ана шу иборадан сўнг «Бобурнома»даги табиат манзараси ўрнини ов тафсилюти эгаллайди. Ўқувчи беҳосдан шиддатли кураш жараёнини, ўз

навбатида, кучли ҳайвоннинг жон талвасасини ҳис этади. Ҳар иккала томон ҳам волиб чиқини учун курашади. Бунда овчиларнинг ўз жонларини аямастиклари, шерни мағлуб этишда турли усулларда олишишлари, мардлик ва жасорат ҳувайдо.

Охири йиртқич ҳайвон қанчалик кучли бўлмасин, одамзоднинг ақли, шафқатсизлиги олдида енгиледи. Бу тасвир Бобурнинг поэтик маҳорати намойиши, ҳаётнинг ҳаққоний акси. Унда мумтоз насримиздаги сўз нардози, тапбиҳ, муболаға, истиора йўқ. Натуралистик тасвирнинг ўзи холос: «...отлар шер унни эшитгач, беихтиёр ҳар сарива эли олиб, титраб, жар ва чуқурға ўзини ташлади. Ёниб, яна жангалға кирди. Буюрдуқким, говмиш келтуруб, жангалға солиб, шерни чиқарғайлар. Яна вирқираб чиқти, ҳар тарафтин ўқладилар, мен ҳам ўқладим. Холвий пиёда найза била санчарда найзанинг сипонин ушата тиллади. Шер қалин ўқ еб, бутаға сиқнишиб туриб эди, Бобо ясовул қилич суғуриб, яқин юриб эди, шер ҳамла қилтурда, бошиға чопти. Андин сўнг Али Сийстоний белиға чопти, шер ўзини дарёға солди, сув ичида-ўқ ўлтурдилар».

Юқорида кўрганимиздек, Бобурнинг овларида жамиятнинг барча табақа вакиллари иштирок этадилар: олдин балиқчи, аскар, филбон, шоҳ ва унинг амирлари, шаҳзода Ҳумоюн ва бошқалар. «Бобурнома»даги ов манзаралари орасида балиқ ови тасвири алоҳида ўрин тутди. Бонқа овлардан фарқли ўлароқ, балиқ ови баёнида кенг тафсилот, балиқчига хос хусусиятларни очувчи кўндан-кўп далиллар диққатни тортади. Бобур Ҳиндистоннинг Борон деган жойини таърифлаб, қиш фаслида ерли аҳолининг ўқор номли қушни кўп ов қилишларини ёзади ва «ушбу мавсумда Борон суйида балиғнинг гузари бўлур», дейди. Шу қисқа жумладан ҳам Бобурнинг балиқ ови ҳақида тасаввурни кенглигини билиш мумкин. Чунки балиқ йилнинг муайян фасли ва муддатида дарё, оқар сувларнинг муносиб жойидагина бўлади ёки маълум жойидан ўтади.

Айнан шу муддатда ва жойда маҳаллий аҳоли «тўр биляна жах бовлаб, қалин балиқ тутарлар». Бироқ бу—балиқ тутишнинг умумий усули. Боронликларнинг ўз балиқ овлаш усулини кўрган Бобур уни батафсил ёритади. У жойда «қулон қўйруғи» ўти бўлиб, унда эфир мойи моддаси кўп ва бу ўт маст қилувчи хусусиятга эга. Балиқчилар бу ўтни сувга ташлаб, балиқларни гаранг қилиб тутиб олишадди. Аммо бу шунчаки осон иш эмас. Сувга тапланадиган ўтнинг меъёри, ҳажми, қай пайтда, қай тарзда тапланса балиққа таъсир этиши овда ҳал этувчи омилдир.

Бобур бу масалаларга ойдинлик киритиб, шу даражада аниқлик билан тасвирлайдики, балиқ овидан мутлақо бе-хабар киши ҳам «Бобурнома»ни ўқиб, балиқчилик сираларидан тўла хабардор бўлиши мумкин: «Яна куз маҳалларидаким, қулон қўйруғи деган ўт чиқиб камолға етиб, гўл қилиб, дона бовлар, бу қулон қўйруғидиш ўн-ўн икки пуштвора, яна кўк шибоқдин йиғирма-ўттуз пуштвора *сув бошиға келтуруб янчиб*, сувға солтурлар, *солғон замон-ўқ сувға кириб* маст бўлғон балиқни тута киришурлар».

Бу ерда муаллиф балиқчини аниқ дастур асосида ҳаракат қилишга ундамоқда. Имиллаш барча меҳнатни йўққа чиқариши аниқ. Қулон қўйруғи ва кўк шибоқ кўп бўлиши мумкин, аммо кам бўлмаслиги керак, шу бонс унинг ҳажмиши аниқ билдирадиган «пуштвора» сўзи ишлатилган. Бу сўз бир кипининг орқасига кўтариб келадиган юк, яъни матнда ўт ҳажмиши англатади. Сувга киришни ҳам кечиктириб бўлмайди, ўт солинган захоти ишни бошлаш керак. Демак, вақт ўттиши билан ўтнинг балиқни маст қилувчи хусусияти йўқолади, оқар сув ўтнинг таъсир кучини сўсайтиради.

«Бобурнома»даги ушбу манзарадан сўнг Борон элининг «жах бовлаб» балиқ тутиши тасвирланган. Бунда ҳам, асосан, ов деталарига эътибор берилган. Бу усул билан Гулбаҳор, Парвон, Исталиф сувларида балиқ тутилиши айтилган, бироқ муаллиф у ҳақда юқоридагидек батафсил

тўхталмаган. Чунки мазкур усул, унинг фикрича, нисбатан кенг тарқалган.

Бобурнинг диққатини қишда Ламғонотда балиқ овлаш жараёни кўпроқ ўзига жалб этади. У балиқчи маҳоратини алоҳида таъкидлаб, унинг ақл-фаросат билан ов қилиши ва топқирлигини таърифлайди. Аслида, Бобур учун бу усул ҳам унчалик янгилик эмас, лекин овнинг қишда амалга ошиши, совуқ кезлари ҳам балиқ («ҳар қачон балиғ керак бўлса... бир замонда») олиб келиш муҳимроқ. Қуйидаги парчада асосан балиқчиларнинг сувнинг ўртасида қазилган чуқурдан биронга ҳам балиқни чиқариб юбормасликка уринишлари тасвирланган. Чунки бу усулнинг моҳияти балиқни чуқурликда тўшлаш эмас, балки тўпланган балиқларни ундан чиқариб юбормасликда: «Яна қиш Ламғонотда *ғариб тавр* балиғ тутарлар. Сув тўқулур ерларда уй ўрунича ерни чуқурроқ қилиб, ўчоқ поясидек тошларни бу чуқурларда қўюб, устига тош қаларлар. Бу ерга сув қуйидин бир эшик қўярлар, тошни андоқ қаларларким, ушбу бир эшикдин ўзга ҳеч ердин балиғ кириб-чиқа олмас, бу қолрон тошнинг устидин сув оқар, моҳихона амали қилурлар. Қишлар ҳар қачон балиғ керак бўлса, бу чуқурларнинг бирини очиб, қирқ-эллик балиғни бир замонда келтурурлар. Бу тариқ очарларким... (бу ўрин қисқартириб олинди — **Ҳ.Қ.**) балиғ чиқа олмас, ёнса бу кичик чиянинг ичкариги овзининг ишишлари жиҳатидин ўта олмас...».

«Бобурнома»да турли хил қушларни овлаш жараёни ҳам батафсил, чиройли тасвирланган, Бобурнинг фасиҳ баёнлиги, қушчиларнинг ўзларига хос услуби, маҳорати жозибали берилган. Балиқ ови тасвирида кўрганимиздек, бу гал ҳам муаллиф асосий жиҳатларга кўпроқ эътибор қаратган.

Нижровдаги қуш ови тасвирини қузатайлик. Овчининг иштирмаси кўталнинг чиқини жойида топдан омонат ясалган. Бундай қуш ови оддий бўлиб, кўп жойда қўлланилади.

Шуниг учун Бобур тафсилотларга берилмайди. Бироқ овнинг бу усули қанчалик оддий бўлмасин, натижаси ижобийдир («қушлар ўзи-ўқ тўрға кирар»): «Нижров тавобиндип Пичрон эли бу кўталда қатин қуш тутарлар. Кўталнинг чиқишида ҳар ерда-ҳар ерда тошдин паноҳлар ясабтурлар. Қуш тутар кишилар бу паноҳларда ўлтуруб, тўрнинг бир учини беш-олти қари йироқроқ беркитурлар, тўрнинг бир тарафини ерда тошқа бостирурлар. Яна бир тарафида тўрнинг ярмигача уч-тўрт қари йиғоч боғларлар. Йиғочнинг бир учи паноҳда ўлтурғон киппининг илигидадур. Ясағон паноҳнинг тушукларидин мунтазирдур. Қушлар ёвуқ келгач-ўқ тўрни кўтарурлар. Қушлар ўзи-ўқ тўрға кирар. Бу тадбир била ғалаба қуш тутарлар. Лицоқ муболага қилурларким, гоҳи андоқ қатин қуш тутарларким, бўғузларға фурсат бўлмас».

Тасвирининг мантиқий заنجири печоғли изчил ва мустаҳкамлигига эътибор қилмайлик: «эпарлар», «ясабтурлар», «беркитурлар», «чирмарлар», «отарлар» каби феъллар овчининг изчил ҳаракатини билдирса, «йиқитур», «учарлар», «паст учар», «борурлар», «келурлар», «етарлар» каби сўзлар қушларнинг жон талвасасидаги уришинини англайди. Бобурнинг насрдаги поэтик маҳоратини намойиш этган бу тасвирлар ўқувчига муаллифнинг назмий асарлари қатори бадийий завқ беради, ҳаётининг ва бадийий талқини билан уни мафтун этади: *«Тутмоғининг кайфияти бу турлукдирким*, бир газ отимн илчка таноб эпарлар, бу танобнинг бир учиде газин беркитурлар, яна бир учиде шохдин билдурга ясабтурлар, бу билдургани беркитурлар, яна бир билакча ёвочтур, узунлуғи бир қаринш бўлғай, газ тарафидин бу танобни бу йиғочқа тутангуча чирмарлар, таноб тутангандин сўнг билдургани беркитурлар, андин сўнг билакча йиғоч таноб ичидин чиқарурлар, таноб чирмоғлиқ, ковок-ўқ турар. Билдургани иликка солиб келадурган қушнинг оли сари газин отарлар. Қушнинг қанотира ё бўйниға туша чирмашиб, қуш йиқитур».

Бобур иплатган «таноб», «газ», «билдурга», «билакча ёғоч» каби овчилик атамаларига эътибор берайлик. Бу воситаларсиз қуш овини ташкил этиш мумкин эмас, қолаверса, уларни иплатиш тартиби ҳам муҳим. Қушлар пайқамаслиги учун таноб «бир газ отими инчка» бўлиши керак. Қуш ови учун «билдурга» лозим, у қушнинг қаерда ҳаракат қилгани, тўрга илингани ёки илинмаганини билдиради. Билдургани қуш пайқаб қолмаслиги учун яшириш зарур: «бу билдургани беркитурлар». Ов воситаларини ишга солиш учун яна бир ишни моҳирона бажариш талаб этилди: узун ҳам, калта ҳам бўлмаган «бир билакча йиғоч» олинади. Бобур масалани ойдинлаштириш учун ёғочнинг узунлигини аниқ айтади: «узунлири бир қарин бўлғай». Газ билан тапобнинг мутапосиблигини таъминлаш учун уларни ёғочта «чирмаб» боғлаш ва кейингина билдургани беркитиш керак. Фақат шундан сўнггина «билакча йиғочни таноб учидин чиқарурлар». Шундай қилинганда тушган қушнинг ҳалос бўлиши амримаҳол. Аммо яна бир нозик жиҳати ҳам борки, таноб қавак ҳолда туриши лозим, агар қавак турмаса унга келиб урилган қуш илинмай, чиқиб кетиши тайин. Бу ишлар бажарилгач, билдургани қўлга олиб, қушга қараб отиш қолади, ҳалос.

Ов жараёнини Бобур диққат билан ҳар томонлама қузатиб, ўрганиб, кейин асарига киритган. Тасвир ов деталарига жуда бой. Бундай тасвирни яратини учун киши овчиёзувчи ёки бу ишга ўта қизиққан бўлиши керак. Шубҳасиз, ов лаҳзаларини моҳирлик билан тасвирлаш Бобурнинг нозик услубидан далолатдир.

Қуш овининг тасвири давомида муаллиф «тамом Борон эли бу тариқ била қалин қуш тутарлар», деркан, бу иш осонгина амалга ошмаслиги, овчидан машаққат чекишни, катта маҳоратни талаб этишини алоҳида таъкидлайди. Бобур руҳшунос сифатида овчи сабр-матонатли, ов қийинчиликларига бардошли, мақсадига ишончи мустаҳкам бўлгандагина натижага эришини уқтиради. Муаллиф

тасвирида қушларнинг ўзини асраш инстинкти — жон ваҳмида қанот қоқиши, уларга сув оқими ва ундан таралган ёруғлик ёрдам бериши, айни дамда шу ёруғлик қушларнинг домга илинишига сабаб бўлишини ҳам жуда ҳаётий лавҳаларда кўрсатиб берган.

Бобур ҳар қандай воқеани олдин ўзи текшириб, кейин баён этган. Юқоридаги жараёни ўз кўзи билан кўрган муаллиф, бу усул билан қуш овлашни синаб кўради. Унинг ҳаракати дастлаб натижасиз қолгандек кўринади, ammo эрталаб одамлар танобга илинган қушни Бобурга олиб келганларида унинг бу ишдан қаноат ҳосил қилганини билдилар. Шунинг учун қуш ови тасвирида Бобур «овлар эмишлар», «айтишларича» каби ибораларни ишлатмасдан манзарани аниқ тарзда ўз номидан ҳикоя қилади: «...вале бу қуш тутмоқнинг хейли машаққати бор. Ёмғурлуқ ва қоронғу кечалари керак, бу кечаларда бу қушлар сибоб ва дарандалар жиҳатидин тонг отқунча тишмаслар ва мутгасил учарлар ва наст учарлар, қоронғу кечаларда қушларнинг йўли оқар сувдур, қоронғуда оқариб кўрунур. Кўрқунчдин сув юққори, сув қуйи тонг отқунча борурлар ва келурлар. Танобни бу маҳалда отарлар. Мен бир қатла кеча таноб отгим, таноб узулди, қуш ҳам тошлмади. Тошласива қушни узулган таноб била тошиб келтурдилар».

Қанчалик жангу жадалларда, қонли урушларда иштирок этган бўлмасин, Бобур қалбини табиатта, мавжудотларга ва ихлослик, инсонга хайрихоҳлик, шафқат туйғуси ҳеч қачон тарк этмади. Қуш ови баёнида ҳам у ўзининг айни эзгу туйғусига содиқ қолади, инсон табиатини асраши, инсоний фазилатларни сақлаб қолиши зарурлигини тарғиб қилади. Масалан, у Борон элининг қуш овлаш усулидан бирини тасвирларкан, бу усул қушларга нисбатан ваҳшийларча муносабат эканини, қушни бу тарзда овлаш инсофдан эмаслигини таъкидлайди. Бобурнинг бу даъвати бугунги кунда ҳам долзарбдир: «Борон ёқасида қишнинг охириларида ўрдак қалин келур, бисёр семиз бўлур... Бо-

рон ёқасида турпага таноб отиб, таноб била қалин тутарлар. Ўқор ва қарқара ва қўтонни ҳам таноб била қалин тутарлар, *бу нав қуш тутмоқ ҳайримукаррардур*».

Аслида овчилик ҳам бир касб. Онда-сонда ҳаваскорлик юзасидан шуғулланидиган кишиларнинг ови бароридан келавермайди. Овчи жониворларнинг янаш тарзи, хавф туғилганда ўзини қандай тутишини пухта ўрганмас, ўрганганини эса амалда синаб кўрмас экан, овдан қуруқ қайтиши аниқ. «Бобурнома»да тасвирланган кўпгина ов жараёнларида асар муаллифининг ўзи қатнашган. Бобурнинг овчилик бобидаги тажрибаси кишини ҳайратда қолдирадиган даражада бой. Адибни овлапаётган жонзотга хос хусусиятларгина эмас, балки унинг янаш муҳити, жуғрофий шароити, йил фасллариининг метеорологик жиҳатлари ҳам қизиқтирган. Ана шу билим ва кўпикмалар овнинг самарасини белгилаган. Энг муҳими, омадли ов овчига ҳузур бахш этган. Эҳтимол, бу жиҳат ҳам ов мантиқи ва мазмунини ифодаласа керак: «Ёзлар Кобул қушлоғи қалиндур. Аксар қушнинг гузари Борон ёқасидур, не учунким, шарқи тоғлардур. Ғарб тарафи ҳам тоғлардур. Ушбу ернинг тўғрисидаким, Борон ёқаси бўлмай, бир улур Ҳиндукуш кўталидур ва бас ўзга кўтал йўқтур. Бу жиҳаттин тамом қушлар мунинг била ўтарлар. Агар ел бўлса ё Ҳиндукуш кўтали устида андак булут бўлса, қушлар ўта олмас. Тамом Борон тузига тушар, бу маҳал ул Навоҳидағи эллар қалин қуш олтурлар».

Бобурнинг қуш овлашга доир юқоридаги назарий қарашлари амалда унга кўп қўл келган. Бироқ унинг ҳар турли жониворларни шахсан овлагани ва бу жараёни «Бобурнома»да жонли тасвирлагани диққатга лойиқ. Қуйида келтирилладиган парча асосида моҳир ёзувчи ажойиб сценарий ёзиши ёки талафтли мусаввир ҳайратланарли ов жараёни манзарасини чизиши мумкин. Ўша даврдаёқ «Бобурнома» матни асосида ов манзараларини акс эттирган

миниатюрочи мусаввирларнинг диққатини ҳам айнан шу манзаралар ўзига жалб этган бўлса ажабмас.

«Бобурнома»нинг Ҳиндистон ўлкасига оид саҳифаларида каркидон тасвирига тез-тез дуч келамиз. Хурӯсон ва Мовароуннаҳрда бу ҳайвоннинг йўқлиги боис, муаллифнинг ўзи ҳам каркидон ҳақида кўпроқ маълумот олишга интилгани матндан сезилиб туради. Бобур ҳамроҳлари билан Бишромдан ўтиб кетаётиб, тўсатдан каркидон(карк)-нинг жапгалзорга кириб кетганини кўриб қолади. Шундан сўнг ов авжига чиқиб, тасвир динамикаси бошланади. Ондагилар «жилаврез тебраб», «жапгалра чарга солиб» каркидонни чакалақдан қувиб чиқарадилар. Шу тариқа жонини асрашга уринган каркидон билан уни маълум этишга интилган овчиларнинг ўзаро олишуви бошланади. Бобур овчиларнинг руҳий ҳолатини қизиқарли тасвирлаган. Улар биринчи марта баҳайбат, беўхшов, тумшугида битта ўткир шохи бор ҳайвон билан юзма-юз келишади. Овчилар, жумладан, Бобур ҳам бу ҳайвон филни ҳам енгади, деган гапларни эшитган. Тарихий, насрий асарларда карк ҳақида маълумотлар бор. Масалан, Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» асарида карк фил билан олишиб, филни тумшугидаги шохи билан кўтариб ўлдиргани, фил қони карк кўзига қуйилиб, уни кўр қилгани ёзилган. Овчиларда ҳадикдан кўра бу қудратли ҳайвонни маҳв этиш ҳисси зўр келганини тасвирлаган Бобур, инсоннинг қудрати ва ақл-заковати ҳар қандай кучдан устунлигини уқтирган. Шу боис, уларнинг ҳаммаси «хотирхоҳ» — интилиш ва қизиқиш билан ҳаракат қилганлар. Бу ов Бобур учун ҳам тажриба майдонига айланади, олдин синаб, кейин ишонин олатига кўра, у дарҳол овга киришади. Каркни от, фил билан юзма-юз қиладди, бироқ карк уларга ҳамла қилмайди, кўрқади. Демак, карк филни елган деган гап ўз исботини топмайди. Лекин каркнинг кўрққани, аҳтимол, кўпчиликдан ҳайнқини оқибатидир.

Бобур карк овини қуйидагича тасвирлайди: «Битромни-нинг ёвуғида - ўқ озроқча жангалга карк кирди, теграси-ни олиб турубтурлар, ўшандин жилаврез тебраб етгук. Жангалга чарга солиб, кавво қилвои била карк чиқиб, туз-га қоча берди. *Хумоюн ва ул юздин келганлар ҳеч ким каркии кўрган эмас эди*, бори хотирхоҳ тафар-руж қилдилар. Бир курўҳга ёвуқ қовлаб, қалин ўқлаб йиқтилар. Бу карк ҳеч кишига ва отга яхши ҳамла қил-мади. Яна икки каркии ҳам ўлтурдилар. *Дойим хоти-рға кечар эдиким*. фил била каркии рўбарў қилса, печук муомала қилвайлар. Бу навбат филбонлар филларни кел-турадур экандурларким, бир карк рўбарў-ўқ чиқар, фил-бонлар илгаррак юруган била карк рўбарў келмас, ўзга сари қочар».

Қуйидаги қисқа баён ҳам карк ови ҳақида. Унда таф-силотлар кам, бироқ ҳазиломуз бадеҳа бор: «Яна Хиндис-тонда Сару дарёсининг ёқасида қалин бўлур (яъни карк кўи — **Ҳ.Қ.**)... Бир овда Мақсуд отлиқ чухранинг оти-ни шохи била бир найза бўйи ташлади. Бу жиҳаттин Мақ-суд каркка мулаққаб бўлди».

Бобурнинг ов мавзудидаги маълумотларида умумлашма характердаги хулосалар ҳам мавжуд. Бироқ улар қанча-лик қисқа, умумий бўлмасин, ўша жойининг ҳайвонот ва набототи, уларнинг миқдори, ов учун қулай ёки ярамасти-ги ҳақида бой маълумот берилган. Маълумотлар мазкур давлатнинг тарихини билсини, бугунги мавқеи билан қиё-с-лашда ҳам фойдали: «Иламин дарёсининг яқинидағи қалин чапгалларда бўғу, марал ва тўнғуз кўи бўлур. Ушоқ-ушоқ чапгалларида қирғовул ва товушқон қалин бўлур. Пушта-сида тулкуси бисёр бўлур ва рангин бўлур, тулкуси ўзга ернинг тулкусига боқа **югурук бўлур**... Қирғовуллари беҳад семиз бўлур. То ул қишлоқта эдук, қирғовул эти фаровон эди».

«Бобурнома»дан табиат манзаралари тасвири орқали жонли ва жонсиз мавжудот ҳақида бой маълумот оламиз,

табиат, жамият ва борлиқни инъикос этишда Бобурнинг юксак поэтик маҳоратига гувоҳ бўламиз. Инсон, табиат ва ҳайвонот оламидаги ҳодисаларни ўзаро алоқада ва уй-қуликда ифодалаш Бобур тасвирларининг жонли ва қизиқарли чиқишини таъминлаган. Бу ҳол, айниқса, ов манзараларида ёрқин ифодасини тошган. Айни тасвирлар инсон қудрати, ақл-заковати, яшаш учун курашининг аниқ шарҳи сифатида ҳам қимматли. Умуман олганда, воқеий-илмий саргузашт асар бўлган «Бобурнома»да ҳозирги замон бадиий асарларига ҳос жиҳатларнинг учраши ўрта асрлар ўзбек мумтоз насрининг хусусиятларини кўрсатади. Бобурга ҳос қисқа баён, ҳодиса-воқеаларни реал, натуралистик тасвирлаш ўша давр насрий асарларида учрамайди. Бу муаллифнинг ўзига ҳос, бетакрор услубини белгилайди.

4. «Бобурнома»да суворини мавзуй

«Бобурнома»да зикр этилган кўп фан соҳаларига доир тафсилотлар орасида суворини мавзуй алоҳида эътиборга молик. Ушбу мавзудаги саҳифалар Бобурнинг яратувчанлик фаоллигини — иморат қуриш, боғ яратиш, умуман ҳаётда умид ва ишонч билан яшашдек руҳий хусусиятини очишга ҳам кўмак беради. Темурийлар даври тарққиётини, улкан шаҳарларни безаган боғ-роғлар, сайлгоҳ ва чаманзорларни сув иншоотлари қурилиши ва улардан фойдаланиш санъатисиз тасаввур этиш амримаҳол. Айниқса, Заҳириддин Бобурдек табиатда шаҳарсозликка, меъморликка, боғу чаманзорлар яратишга рағбати чексиз шахсининг «Бобурнома»да сув, ер, суворини, дарё ва кўлларга қизиқишини таҳлил этмасдан бу улкан ижодкор дунёқарашини тўлалигича тасаввур қилиш мумкин эмас.

Дастлаб «Бобурнома»даги бу мавзуга олимлардан Ҳ.Ёқубов, С.Азимжопова, Ё.Валихўжаев, А.Қаюмов ва бошқалар эътибор қаратганлар. Биз қўйида мазкур асардаги суворини мавзуйга доир тасвирлар таҳлилин асосида Бобур-

нинг насрдаги поэтик маҳоратини кўрсатишга, унинг бу соҳа билгимдоши эканлигини батафсил очиб беришга ҳаракат қиламиз.

Амир Темурнинг бепоён салтанати ҳудудида темурий-зодалар томонидан кўплаб бов-роғлар, сайлгоҳ ва кошопалар барпо этилган. Заҳирриддин Бобур бу анъананинг давомчиси сифатида энг кўп иморат қурган, бов яратган шаҳзода сифатида ҳам тарихда қолди. Бугунги Кобул шаҳри атрофида Гулкина отлиқ хушманзара мавзе бор. «Бобурнома» муаллифи бу масканининг гўзаллиги ҳақида тўлиб-тошиб ёзади, ўзининг энг сармаст, беғам дамлари шу ерда ўтганини таъкидлайди («ғалаба лавандиқлар анда қилилиб эди»). Қалъалари тоғ этакларига тутанган бу жойда Бобурнинг Вайе исмли амакиси ариқ қаздирган. Қазилган ариқ бир тўда зодагонларга эмас, бутун элга хизмат қилган, шу ернинг обод, фаровон, маъмур бўлишини таъминлаган («Доманадаги бовот тамом бу ариқ билан маъмурдир»).

Бобур бу жойдаги сув ва суворини масалаларига, ариқ, чашмалар орқали бов-роғли иқлим яратилганига эътибор беради. Чашмалар атрофида мазорот, ҳатто Хўжаи Хизрнинг қадамжоси ҳам борки, бу Кобул аҳлининг дам оладиган сайлгоҳи бўлган.

Камина XX-асрнинг 70-йилларида Кобулдаги гўзал маскан — Гулкинада бўлганимда айнан «Бобурнома»да тасвирланган манзара, тиниқ сувли чашмалар ва зиёратгоҳларнинг яхши сақлангани, маҳаллий аҳоли шу жойдан узоқ бўлмаган Бобур мақбарасини авайлаб асраётгани, ундан миннатдор эканликларини билдирганларига гувоҳ бўлгандим. «Қалъанинг жанубида, Шоҳи Кобулнинг шарқида бир ултув кўл тушубтур, — деб ёзади Бобур. Гирдо-гирди бир шаръий ёвуштур. Шоҳи Кобул тоғидин Кобул сари боқа уч кичикрак чашма чиқар, иккиси Гулкина навоҳисидадур. Бир чашма бошида Хожа Шаму отлиқ мазордур; яна бирида Хожа Хизрнинг қадамгоҳидур. Бу икки ер Кобул

элининг гапигохидур. Яна бир чашма Хожа Абдусамад тўғрисидадур, Хожа Рўшнойи дерлар».

Таъкидлаганимиздек, Шоҳи Кобул мавзеида маҳаллий аҳолининг сайлгоҳи, кўнгилочар макони бўлган. Бу жойдаги бир неча катта булоқ сувларидан ободончилик юзага келганини кўрсатган «Бобурнома» муаллифи, асарнинг кўп жойида ободонлик, эл ризқ-рўзи, бов-роқларининг таърифини, албатта, сув билан бовлик ҳолда тасвирлайди. Бобурнинг барча ўлчовлари, бовлар сатҳи, аҳоли нуфуси, жойнинг орасталиги, аввало, сув миқдори, албатта, ернинг мелиоратив ҳолати асосида баён этилади. Иккиланмай айтиш мумкинки, мумтоз адабиётимизнинг бирон-бир нарсий, бадиий ёки тарихий намунасида бунчалик сувга аниқ ва илмий тирак ёндашилганини учратмаймиз.

Бобур Самарқанд атрофидаги ҳисобсиз бовлар, айниқса, аҳолининг дам олиш жойлари — ўланлар ҳақида сўзларкан, бу жойларнинг сайлгоҳга айлангани сабабини сув ҳажми, унинг бошланиши ва сарфи, фойдали коэффициентлари орқали тўшунтиради. Ўқувчи бу далилларга дарров ишонади, чунки улар шубҳа ва баҳсга ўрин қолдирмайди — «Сув бор жойда ҳаёт бор» деган мақол ўз исботини топади: «Бир манхўр ўланг Кониғил ўлангидур. Самарқанд шаҳридин шарқ тарафидадур, бир нима нимолга мойил... қора сувким, Оби Раҳмат ҳам дерлар, Кониғилнинг ўргасидин оқар, етти-секкиз тегирмон суйи бўлвой. Бу сувнинг атрофи тамом обгирдур. Баъзи дерларким, бу ўлангнинг асли оти Копобгир экандур, вале тарихларда тамом Кониғил битирлар, хейли яхши ўлангдур. Самарқанд салотини ҳамини бу ўлангини қўруқ қилурлар».

Бобур тасвирлаган Оби Истода кўлининг ҳаётлий тасвири ҳақида юқорида фикр билдирдик. Шу сув манбаининг суворишга доир жиҳатини таърифларкан, муаллиф табиий сув омборининг вужудга келиши, унинг иқтисодий томони, сувнинг қанча ерни суворишга етишини баён этади: «Бир икки-уч кўчдин сўнг Оби Истодага етдур. Ғариб улур сув

назарга келди. Ул юздаги даштлар худ асло кўрунмайду. Сув осмон билла пайваст кўрунаду... Мунда йнвилтур сувлар Каттавоз водийсининг ва Зурмат жулгасининг ва Фазни рудининг, баҳор ёмғурларининг селлари ва ёзлар сув улгайганда зироатдин ортқон сувлари эмин».

Бу шунчаки тасвир эмас, балки давр шоҳининг сувга стратегик хазина сифатида қарашидир. Сув қаерда тўплана бошлаб, қаерга қўйилиши, унинг ҳудуди аниқ таърифланган. Юқорида ёмғир, сел сувлари, уларнинг сарфи, ортиши ва камайиши, қайси ерларни суворилишию партав сувнинг қаерда тўпланиши ҳақида маълумот берилмоқда.

Шўролар даврида Ўзбекистон Афғонистондаги ирригация қурилишлари бўйича бош нудратчи эди. Камина шу соҳада хизматда бўлганимда Сарде сув омбори, Фазни, Қорабоя, Зурмат каби жойларнинг ирригацияси ва суворилишида Бобур қолдирган маълумотлардан лойиҳалаштирувчи муҳандислар қандай фойдаланганларига гувоҳ бўлганман.

«Бобурнома»да Ҳиндистонда дарёлардан таниқари бошқа оқар сувлар йўқлиги кўп айтилади. Мақсадга кўчишдан олдин мана бу парчага эътибор қилайлик: «Ора кўнуб, Банўр ва Санўр руди ёқасива туштук. Ҳиндистонда дарёлардин бошқа бир оқар сувким бор — будур, муни Гагар суви дерлар. Читр ҳам бу сув ёқасидаду. Бу сув юққори сайр қила отландук. Читрдин уч-тўрт курўх юққорроқ бу сув рудининг зиҳидин чиқиб келаду, руд юққориким, сайра борилди, бир кенг дарадин тўрт-беш тегирман сув чиқиб келаду. Юққорроқ хейли латиф ва хушхаво муносиб ерларду. Ушбу сувнинг кенг дарадин чиқинида бир чаҳорбоя булордум. Бу сув тузга тушуб, бир-икки курўх йўл бориб, рудга сингаду. Гагар суви зиҳобдин чиқар, бу сув сингар ердин уч-тўрт курўх қуйироқ бўлмай. Пашакаалда бу руд суви қалин келиб, Гагар сувива қотилиб, Самана ва Сунамга борурлар».

Бу ўринда матидаги бир жиҳатта эътиборни қаратмоқчимиз. Дастлаб Ҳиндистонда оқар сувлар йўқлигини айт-

ган Бобур, бу юртни кезиб Банўр ва Санўр рудига етар экан, дарёлардан бошқа оқар сувлар ҳам борлигини кўриб хурсанд бўлади. Шубҳасиз, уни миттақанинг шароити, гидрогеологик ҳолати жуда қизиқтирган. Айниқса, бу сувнинг сарчашмаси ва қуйилиш жойини аниқлаш унга жуда муҳим кўринган. У сув ёқалаб бориб, унинг манбаи ва ҳажмини («тўрт-беш тегирмон») аниқлаган. Ҳиндистон иқлимининг намлиги, ҳавосининг диққинафаслиги Бобурни жуда қийнаган. Бу жой эса унга, аввало, оқар суви борлиги, қолаверса, «хейли латиф ва хушҳаво муносиб ерлар» бўлгани боис эътиборини тортган. Аниқроғи, бу мавзе унга қай бир хусусияти биландир ўз Ватанини эслатган. Шу туфайли, Бобур бу жойда боғ яратишни буюрар экан, боғнинг ўрнини «сувнинг кенг дарадиди чиқишида» белгилайдики, бу бежиз эмас. Ҳозирги замон курортология фани ҳам дам олми масканларини айнан тор дараларининг чиқишида, шамол, оқар сув ва мўътадил микроиқлим мавжуд жойда қуришни тавсия этади.

Бобур мавзени ўрганаркан, сув ёқалаб бориб сувнинг бошқа рўд -- катта ариққа қўпилишини ёзади. Бироқ Гагар суви «зиҳобдин чиқар», дея таъкидлайди. Зиҳоб (захоб) суви одатда шўр, суворинга яроқсиз ҳисобланади. Шунинг учун муаллиф унинг қуйилиш жойини, дарёчасини алоҳида-алоҳида кўрсатган. Илмий тил билан айтганда, Бобур юқоридаги парчада гидрологик тадқиқот сирасидати фаразларини баён этган: сувнинг ҳосил бўлиш манбаи, ҳажми, ҳавзаси, ер рельефи, суворини майдони, сув таркиби, сув ҳавзасида қурилиш олиб бориш имкони, истиқболли ва боғ яратилишга мослиги ҳақида фикр билдирган.

Албатта, Мовароуннаҳр ва Хуросонда яшаб, тўрт фасл оқар сув ва ҳисобсиз дарёларни кўрган Бобурдек одам учун Ҳиндистоннинг биқик, қарийб оқар сувсиз табиий шароити руҳий азобларга сабаб бўлган. Шунинг учун ҳам у: «доим хотирва етар эдиким, Ҳиндистоннинг бир улур айби будурким, оқар суви йўқтур», деган. Бу юртнинг қасри-

га бормасин, «ҳар ерда ўлтурушлук» ер бўлса «чархлар ясаб, оқар сувлар қилиб, тарҳлик ва сиёқ ерлар» яратиб фикри уни тарк этмаган. Бобур қаерда боғ яратмасин, иморатлар қурмасин, «тарҳ» ва «сиёқ»ли бўлишини алоҳида таъкидлайди. У боғнинг тўрт томонли, тўтри чизиқли, хуллас, ҳар жиҳатдан гўзал чиқишини биринчи шарт даражасига кўтарган. Шундай боғни у Оғранинг Жўуп суви ёқасида қуришни ихтиёр этади. Бироқ бу жойнинг ҳаддан ташқари тапландиқлигини кўргач, «чорбоғ хаёли хотирдин чиқди», дейди. Ўша давр шароити сабабиданми, боғ яратиб учун боғча мавзе топилмагани учунми, барибир, боғни шу жойда барпо этиш зарурати тувилади.

Бобур кейинги тасвирда сувдан оқилона фойдаланиш, суворип ва ичимлик сувни покиза сақлаш, нерофгарчиликка йўл қўймай, тежаб сарфлаш, муҳими, «макруҳлиги ва похулиғидин» киши табиати торгмайдинган сувни тозалаш йўлини тоғанини баён қилади. Бунинг учун бир неча ҳавзалар қуриб, сувни тиндириб, тозалайди. Қўйиладиги сатрлар Бобурнинг ижодкорлиги ва яратувчилигига ёрқин далилдир: «...неча кундин сўнг зарур бўлди, бу ерга ўқ иллик қўюлди. Ул улўф чоҳким, ҳаммом суви андиндур, бўиёд бўлди. Яна бу парча ерким, анбиллий дарахлари ва мусамман ҳавз андадур, булардин сўнг улўф ҳавз ва саҳне бўлди. Андин сўнг тош иморат оидави ҳавз ва толор бўлди. Андин сўнг «Хилватхона» боғчаси ва уйлари бўлди. Андин сўнг ҳаммом бўлди».

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаётнинг мазмунини, фаровон ва гўзаллигини, аввало, сув, айниқса, оқар сув билан боғлайди. «Бобурнома»да муаллиф хоҳ Андижон, хоҳ Самарқанду Кобул, хоҳ Хиндистон ҳақида сўз юритмасин, бу жойнинг келажаги, ободонлиги мезонини сувда кўради. Таҳлилга ўтиндан аввал фикримизни асардан олинган бир неча парча орқали далиллашнинг лозим кўрдик:

«Чавонсарой сўйи шарқ-шимоллий тарафидин Кофиристоннинг ичи била келиб, бу вилоятнинг ораси била ўтуб, Кома бўлдукида Борон сўйиша қўшулди, шарққа боқа оқар»;

«Ғаразким, мунча йўлким бордилар, сув бир қоида била отнинг қорнида эди. Туз ер учун волибо суйи чуқур эмас-тур. Каттавоз даштипинг Оби Истодаға келур рудининг ёқасиға келиб туштук. Бу руд қуруқ рудтур, мунда ҳаргиз сув оқмас, неча навбатким, мундин ўтубтурбиз, ҳаргиз бу рудда оқар сув кўрулмабтур. Бу навбат ёз ёвинлари жиҳатидин бу рудқа андоқ сув келибтурким, асло гузар тополмадик».

Мисоллардан Бобурнинг асл мақсади сув, суворини ва у билан боғлиқ масалалар ҳақида сўз юритиш эмаслиги аён кўринади. Биринчи мисолдан ойдиплашадики, Қунар ва Нургир туманларининг мавқеини аниқлаш мақсадида Бобур дарё, сув мавзуйига мурожаат қилган («Нургил бу сувнинг варб тарафидур, Қунар шарқ тарафи»)(шу жумладан сўнг Мир Саййид Али Ҳамадонийнинг Нургилга қилган сафари ва бошқа мавзулар ҳақида сўз юритилмадики, бу фикрлар сув мавзуйига дахлдор эмас).

Иккинчи мисолда эса, ўзига хос ҳолат ифодаланган. Лашқари билан юрт кезган Бобур ҳаминша турли тасовифларга дуч келган. Бу мисол ҳар қандай вазиятга доимо тайёр туриш, қалтич ҳолатдан эсон-омон чиқиб кетишни ўйлаш, табиат инжиқликларидан оқилона фойдаланишга ундайди. Бобур бу руддан неча марта ўтган, аммо унда сув кўрмаган. Бироқ бу сафар бевақт ёққан «ёз ёвинлари жиҳатидин» катта сел келиб, ҳатто отларнинг ўтишига ҳам халат берган. Бунда синчковлик, маҳаллий шароитни аъло даражада билишдек жиҳатларни кўзатамиз.

Бобур Ҳиндистонда ерни суворини ва уш маҳаллий ўрит билан озиқлантириш ҳамма жойда ҳам йўлга қўйилмаганидан афсусланади. Бироқ бу камчилиқни ислоҳ қилишга уринади. Муаллиф бу жараёни шу қадар аниқлик билан батафсил ёритганки, унинг маслаҳатларига амал қилган кишининг қўлидан бу иш келиши табиий. Бобур фикрича, бу иш «манаққатликдур», аммо «мурдорлири ҳам бор». Одамларни меҳнатга чорлаш, эринмаслик, яратувчанлик

руҳида тарбиялаш Бобур дунёқарани ва умр мазмуни-
нинг мавзини ташкил этади: «Яна Огра ва Чандвар ва
Байана ва бу навоҳида давт (резина пақир — Ҳ.Қ.)
била сув берурлар. Бу машаққатлиқтур ва мурдорлиғи
ҳам бор. Чоҳ ёқасида айри йиғочни беркитиб, айрининг
орасида қалтак тартиб қилибтурлар. Узун арғамчина улут
далвини боғлаб, бу қалтак устива солибтурлар. Арғамчининг
бир учини ўйта боғлабтурлар. Бир киши ўйни ҳайдамоқ
керак, бир киши давт сувин тўкмак керак. Ҳар қатла ўй
тортиб, давтни чиқориб, ёпар маҳалда ул арғамчи ўйнинг
йўлиғаким, ўй сийдук ва тезағи била мулаввасдур, тегиб,
яна чоҳқа тушар. Батъи зироатларға сув эҳтиёж бўлса,
кўза била эр ва хотун сув ташиб суворадурлар».

Заҳрийддин Муҳаммад Бобурнинг ирригация ва ер-
нинг меллиоратив ҳолатини яхшилашга доир қарашлари
унинг бадний маҳоратини ўрганишда ҳам қўл келади.
Кўпинча бу мавзу меъморлик борасидаги адиб фикрлари
билан уйғунлашиб кетган...

Бобур даврида ҳовузлар фақат сув захирасини сақлаш
вазифасини бажармасдан, боғ, шаҳар ва табиатнинг аж-
ралмас бўлаги сифатида гўзал манзарага уйғунлик бағиш-
лаган ҳамда аҳолини ичимлик сув билан татминловчи ин-
шоот ҳам ҳисобланган. Шу билан, «Бобурнома»да ҳовузлар-
нинг мавқеи, чуқурлиғи, сув қайси томонидан қуйилиб, қайси
томонидан чиқини, атрофидаги дарахтлар, суналар, кўрғон
ва бошқа бинолар билан уйғунлашгани, мармар тошлар-
нинг тарашиланган ёки тарашиланмагани, уларнинг ранги,
сув захираси, таркиби, сифати ва бошқа хоссалари ҳақида
ҳам маълумотлар берилган. Мана бу парчага эътибор қара-
тайлик: «Якнора тошда буюрулғон кайладор ҳавзининг
юзини бир мартаба тамом кўтармайдурлар эди, буюрулди-
ким, саптарошлар кўпрак келиб, бир мартаба, ҳавзининг
тубини дуруст олсунларким, сув қўюб, атрофини тарозу
қилса бўлмай. Кеч намози дигар ҳавзининг бир мартаба
юзини тамом олдилар. Буюрдимким, сув тўлдурдилар.

Атрофиши сув била тарозу қилиб, ҳамвор қилмоққа машғул бўлдилар. Бу навбат яна бир обхона буюрдимким, ерини якпора тошдин тарош қилгайлар, ичидаги кичик ҳавзни ҳам якпора тошдан қозғойлар».

Бобурнинг бу далилларига эътибор билан назар солайлик. У ҳовуз қазувчилар ишидан тамом порози. Бунда адибнинг муҳандислик қобилияти яққол намоён бўлмоқда. Усталар ҳовузнинг ост саҳнини текисламадан устки, ҳошия қисмига яхлит мрамартошларни терганлар. Бобур кўплаб сангтарошларни ишга солиб, ҳовуз саҳнини обдон текислатади, кейин сув ёрдамида тарози (шайтон) орқали ҳовуз ҳамворлигини синовдан ўтказади. Фақат шундан кейингина кўнгли тўлади, сув ҳамворлиги, ҳовуз сатҳининг мақсадга мувофиқлигига ишонч ҳосил қилади. Яна кичик ҳовуз, обхонадаги ювинадиган жойни йирик мрамартошдан қуришни буюради ва бу иш ҳам бажариллади. Айни мисол яна бир карра Бобурнинг бишкорлик, сўвориш илимидан хабардорлигини, ҳар бир иморатни алоҳида эътибор бериб қурдирганини кўрсатади.

Қуйидаги мисол эса ўзгача характерга эга. Унда сувнинг захираси, сув таъсирида вужудга келган ҳолатлар («сув тушар ердин қуйроқ узур кўл бўллубтур») кўрсатилган. Шулар қатори, бу кўл қанчалик катта бўлмасин, унинг захираси «алдамчи»лиги («вале бу сув доимий эмас эмиш») ҳам уқдирилган. Бу шох Бобур диққатини йўл-йўлакай ўзига тортган шунчаки ҳолатлар эмас, балки стратегик масала. Чунки Бобур қўшини мабодо шу йўлдан қайтишига тўғри келса, сувнинг бор-йўқлигига ишонч ҳосил қилиш лозим. Шу билан ҳам, муаллиф бу мавзуний оқар сув эканлигига диққатни тортган: «Бир арғамчи баланд қиёдин бир тегирмон суён шорилдоб тушадур. Бу сув тушар ердин қуйроқ *улуғ кўл* бўллубтур... Бу сувнинг ёқаларида якпора парча-парча тошлар тушубтур, *ўлтур-ғудек, вале бу сув доимий эмас эмиш*». Мазкур матндан Бобур характеридаги сув билан боғлиқ бир назокат-

ни ҳам кузатдик. Муаллиф матннинг давомида: «сувнинг бидоятгача сайр қилиб» келганини ёзади. Юқорида зикр этганимиздек, Бобур Ҳиндистоннинг қаерда оқар сув кўрса, чанқоқ кипидек унга талинган. Ушбу шаршаранинг йил бўйи оқиб туришини умид қилган Бобур эринмай унинг бошланиш жойигача борган. Буни ўзи «сайр» деб атаган эса-да, аслида, сув захирасини аниқлаш, унда оқилона фойдаланиш, одатига кўра, унинг атрофида оромгоҳ, ҳовуз, боғлар яратиш иштиёқида уни назардан ўтказган бўлиши мумкин.

Бобур бирор жойни тасвирлаганда ҳаминша сув таъминотига алоҳида эътибор берган. Афғонистоннинг Нингнаҳор вилояти — субтропик ўлка. Унинг атрофини Кўҳи Сафид (ҳозир афғонлар бу тоғни пушту тилидаги номи Спийвар — «Оқ олтин» номи билан атайдилар. — **Ҳ.Қ.**) ўраган. Бобур шу тоғларнинг сув манбаи, ёвнини, ҳавосини *жуда қисқа ва аниқ* ифодалаган. Унинг синчковлиги шу даражадаки. «Ҳар қачон Кобулда қор ёрса, бу тоғнинг қулчасига қор тушар. Ламгон эли Кобулда қор ёқронини мундин билурлар» (Кобул ва Нингнаҳор ораси 140 — 150 км. — **Ҳ.Қ.**), дейди. Мана ўша матн: «Кўҳи Сафид Нингнаҳорнинг жанубида воқигъ бўллубтур, Банган биле Нингнаҳорға восита ушбу тоғдур. Отлиққа йўл йўқтур. Тўққуз руд ушбу тоғдин чиқар, бу тоғдин қор ҳаргиз ўксумас. Бу жиҳаттин волибо Кўҳи Сафид дерлар. Кўйи жулғада ҳаргиз қор тушмас. Фосила тушчилик йўлдур. Бу тоғ домана-сида яхши ҳаволик ерлар бор. Сувлари совуқ, яхга анда ҳеч эҳтиёж бўлмас».

«Бобурнома»ни синчиклаб мутолаа қилар эканмиз, бой мумтоз адабиётимиз тарихида ўтган буюклар қаторидан ўрин олиш, улардай шўҳратга эришниш осон эмаслигига қайта-қайта иқроор бўламиз. Бобур асарда Афғонистон ҳудудидаги Хожа Сеёрон чапмаси ҳақида маълумот беради. Ушбу маълумотномада тарих, биология, гидрология,

тилшунослик (этимология), жуғрофия, этнография (этнонос-лик), геология ва бошқа фанларга оид далилларга, рақамларга дуч келамиз.

Диққатни тортувчи жиҳати шундаки, турли фан маълумотлари ягона мантиққа изчил бўйсундирилган, асосий мавзу — сув, бу ўрнида Хожа Сеёрон чашмаси тарихи, жуғрофий ўрни, суғориш имконияти Бобурнинг боғ яратиш иштиёқи ҳамда санъати билан ҳамоҳанг ифодаланган: «Бу кентлардин қўйироқ даштдин бир курўҳ-бир ярим курўҳ юққори боқа доманада тоғнинг тубида чашма воқий бўллубтур. Хожа Сеёрон дерлар. Бу чашмада ва бу чашманинг атрофида уч навъ дарахтлардур. Чашманинг ўртасида қалин чинор дарахтларидур. латиф сояси бордур. Чашманинг икки тарафида тоғ тубидаги пуштатарда қалин балут дарахтидур. Ушбу икки парча балутистондин ўзга Кобулнинг фарбий тоғида балут дарахти асло бўлмас. Чашманинг олидаким, данг тарафи бўлмай, қалин арғувонзор воқий бўллубтур. Бу вилоятта ушбу арғувонзордин ўзга арғувонзор асло йўқтур. Дерларким, бу уч жинс дарахт уч азизнинг кароматидур. Сеёронга вақҳи тасмия мунн дерлар. Бу чашманинг атрофини мен сангкорлик қилдурдум... мунча ер маълум эмаским, оламда бўлмай».

Заҳридин Мухаммад Бобур учун юрт олиш, қўшин тортиш, шеър ёзиш, «Бобурнома»дек жаҳоншумул асарни яратиш қанчалик умр мазмуни бўлса, ариқ қазини, сув чиқариш, боғ яратиш, сув тўғонлари қуриш, бор сув иштиотларини таъмирлаш ҳам шу қадар умрининг маъно-мазмунига айланган эди десак, муболаға бўлмайди. Фикримизни «Бобурнома»да келтирилган талай далиллар исботлайди. Султон Маҳмуд Ғазнавий (X–XI асрлар) даврида кўпгина сув тўғонлари, иштиотлари қурилган. Жумладан, Ғазни шаҳрида ўша пайтда яшаган Абу Райҳон Беруний таклифи, Султон Маҳмуд амри билан коризлар (ер ости ариқларини юзага чиқариб суғориш усули)дан фойдаланилган. Ҳозир ҳам Афғонистоннинг бу вилоятида кориз усули би-

лан суғориш кенг йўлга қўйилган. Ўша даврда қурилган сув тўғони (банд) Алоуддин Жаҳонсўз Ғўрий томонидан бузиб танланган. Оқибатда катта-катта ер майдонлари суғорилмай қолиб кетган. Бобурнинг ёзишга, у тўғонни қайта таъмирлашга амр берган. Биз 1978—1979 йиллари Ғазни шаҳрида бўлганимизда, бу сув тўғони ҳали ишлаб турар, халқ уни «Банди Султон» деб атади. Маҳаллий аҳоли тўғоннинг Бобур томонидан таъмирланганлигини мамнуният билан эслашга гувоҳ бўлганмиз: «*Султон (Маҳмуд) замонида уч-тўрт банд бор экандур...* Алоуддин Жаҳонсўз Ғўрий бу вилоятқа мусаллит бўлганда бу бандни бузубтур ва султоннинг авлодиниңг бисёр мақобирини куйдурубтур. Ғазни шаҳрини бузубтур ва куйдурубтур, элни талабтур, ўлтурубтур, қатл ва бузуқлукдин дақиқасе номаръи қўймабтур. (Бирон дақиқа ҳам қатл этиш, бузуқлик билан шуқулланишдан қўл узмабди). Андин бери бу банд бузудур. Ҳиндустонни фатҳ қилгон йил бу бандни ясамоқ учун Хожа Калондин ярмоқ йиборибди. Тенгри иноятини умид борким, бу банд ободон бўлмай».

Мазкур матнининг яна бир жиҳатига эътибор берайлик. Бобур Ғазни шаҳрини харобага айланггириб, аҳолисини қатли ом қилган Алоуддин Жаҳонсўз Ғўрийга баҳо бераркан, унинг барча қайринисоний ҳаракатлари орасида энг ёмони Банди Султонни бузгани эканини алоҳида таъкидлаётир. Алоуддиндан фарқли ўлароқ, Бобур бунёдкор, борган юртини обод этиш учун жон куйдирадиган шоҳ бўлгани шу мисолдан ҳам кўриниб турибди. Яна бир нуқта жиҳати шундаки, Бобур Афғонистонда яшаб, унинг ҳудудидаги Ғазни шаҳри сув тўғонини таъмирлагани йўқ, балки Ҳиндистондан туриб бунга амр бермоқда. Яъни ўз салтанати тасарруфига кирган ерларнинг барчасини, ўзи қаерда бўлмасин, обод этишга интилмоқда.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур қурган иморат, ишпоот, бов-роғларнинг ҳисоби йўқ. Уларнинг муайян қисми «Бобурнома»дан маълум. Бу ўринда биз асардан олинган қуй-

идаги парча билан чегараланиб, фикримизни умумий тарзда хулосаламоқчимиз. «Бу чашманинг атрофини мен сангкорлик қилдурдум. Чашмани гач ва соружа била даҳидардах қилдурдум. Бу чашманинг чор ҳади сиёқлик, гўшиялик тахти бўлди, тамом арғувонзорға мушриф, арғувонгули очилган маҳалда мунча ер маълум эмаским, оламда бўлмай. Сарик арғувони ҳам бисёр бўлур. Сарик арғувон била қизил арғувон доманада дарҳам очилур. Бу чашманинг варби-жанубий тарафида бир дарадин ҳамнаша ярим тегирмон суйи жорийдур. Бу сувни мен ариқ қаздуруб, дашти Сеёронинг варби-жануб тарафидани пуштанинг устига келтуртдум. Пуштанинг устида улўв гирд суфа солдурдум. Суфанинг гирдида тамом тол дарахлари экилди. Хейли яхши манзиле бўлди. Бу суфадин юққорроқ пуштанинг ёнида узум боғи солдурдум. Бу ариқнинг таърихи «жўйи хуш» тошилди», — дейди Бобур.

Шундай қилиб, «Бобурнома»даги борлик, табиат, ҳаёт тасвирида қаламга олинган сув ва суюқлик мавзуи асардаги бошқа барча мавзулар билан чамбарчас боғлиқ тарзда ифодаланган. Бу тасвирлар ҳаётгиллиги, турмушнинг ўзиндан олингани, муаллифнинг кенг дунёқарани, қомусий билими билан уйғунлашиб кўзгудагидек тиниқ акс этиб турибди.

5. Бобур — бунёдкор шоҳ

XV аср охири — XVI аср бошида Мовароуннаҳр ва Хуросонда темирликлар салтанатини жаҳонга кўз-кўз қиладиган меъморий обидалар бунёд этилди. Шўбҳасиз, бу бунёдкорлик ўша даврда меъморлик муҳандислигини, унга қизиқишни жуда юксакликка кўтарган эди. Мана шу ижтимоий-маданий уйғонининг тарихий, бадиий адабиётга бевосита таъсири кучли бўлган. Хусусан, насрий асарларда қурилган, қурилиши лозим бўлган бинолар кенг тасвирланган. Бу маълумотлар манба сифатида фақат меъмор-

лик тарихигагина алоқадор бўлмасдан, балки ҳар бир адибнинг мазкур соҳага қандай ёндашганини кўрсатиши билан ҳам муҳимдир. Масалан, Бобур ўз асарларида бинолар, ўзи яратган боғлар ҳақида ҳикоя қиларкан, мавзуга ўша даврнинг ҳокими — шоҳ нуқтаи назари билан ёндашади. Уни кўпроқ тикланажак иморатнинг баланд-настлиги, жойланган мавзеи, иморат қайси материалдан қурилгани, атрофидаги боғларнинг тарҳи, ҳатто дарахтлар, гул кўчатлари билан мувофиқ келиш-кечмаслиги қизиқтирган. Хуллас, Бобур масалага юртбоши назари билан қараган ва шундай тасвирлаган.

Алишер Навоийни эса, кўпинча қурилган бинонинг асл вазифаси қизиқтирган. Зайниддин Восифий асардаги иморатлар тасвирида на шоҳ Бобурнинг, на адиб, вазир Навоийнинг «ташвишлари»ни сезамиз. Уларда кўпинча гап шаҳар бинолар, ёки бирон конкрет иморат ҳақида борса, адибнинг сўз санъати, услуби бадий бўёқларда ўз ифодасини тошган. Фиёсиддин Хондамир асарларида эса меъморликка доир тасвирларни деярли учратмаймиз. Бирор воқеага ҳамоҳанг тарзда бу мавзу тилга олинса-да, муаллиф иморатнинг қайси ҳукмдор томонидан қурилгани, унда қайси котибнинг хаттотлик ҳиссаси кўшилгани ва бошқалар асосий маълумот сифатида келтирилади, холос.

«Бобурнома»да Ҳиндистон рожалари Ман Синг ва Бикрамажит иморатлари бадий тасвирлангани диққатга лойиқ. Бобур кўпроқ Ҳиндистоннинг меъморлик услубига катта эътибор билан қарайди, бу иморатларнинг «вариб» (гўзал)лигини таърифлаш билан бирга, ўз дидига ўтиришмаган томонлари — «беснёқ»лигини таъкидлайди. Қолаверса, ҳинд устаслари томонидан қўлланилган афзаллиқни («бу иморатлар тамом санги таропидадиндур») алоҳида таъкидлайди ва намуна сифатида Ман Синг иморати тасвирига ўтади. Бу тасвир китобхон кўз ўнгида ёзувчи Бобурдан кўра, меъмор Бобурни кўпроқ эслатади. Иморатнинг тузилишидан ташқари, унинг қайси материалдан

ишлангани, қаватларининг ер сатҳидан қўйи ёки баландлиги, ҳинд услубидаги гунбазлар, кошинкорлик нозик дид билан таърифланади. Бобур Ман Синг иморатларида «гирдо-гирдини тамом кейла (банан) дарахтларини кўрсатибтурлар» деб, Ҳиндустонда ўсадиган машҳур банан дарахтининг расмини деворга солиш одат эканини алоҳида уқдиради: «Ман Сингнинг ва Бикрамажитнинг иморатларини тамом юруб, сайр қилдим, ғариб иморатлардур. Агарчи бўлук-бўлук ва бeсиёқдур, бу иморатлар тамом санги тарошидадиндур. Барча рожалар иморатларидин Ман Сингнинг иморатлари яхшироқ ва олийроқтур. Ман Синг иморатининг томининг бир зилъи шарқ соридур. Бу зилъни ўзга зилъларга боқа кўпрак такаллуф қилибтур, баландлиги тахминан қирқ-эллик қари бўлғай, тамом санги тарошидадиндур, юзини гач била оқортибтурлар. Баъзи ерда тўрт табақа имораттур, икки қўйғи табақаси хейли қоронғудур, андак ёруғлуғи муддате ўлтурғондин сўнгра зоҳир бўладур...».

Бобур тасвирида муаллиф дунёқарашини, фикр теранлигини намоён бўлади. Ҳиндистон вилоятларидан бири — Чандерийни тасвирлар экан, иморат сифатлари орқали жамиятдаги турли табақага мансуб кишиларнинг мавқеини кўрсатади. Азалдан иморатлар, саройлар, йирик меъморий обидалар ўша давр ҳукмдори шуҳратининг белгиси бўлган. Шубҳасиз, Бобур яшаган ва ҳукмронлик қилган даврда ҳам бу масалага шундай қаралган, ҳатто бундай эътибор ўзининг энг юксак даражасига чиққан эди. Шу жиҳатни яхши билган Бобур бу ҳолат Ҳиндистон учун ҳам хос эканини жуда усталик билан ифодалаган: «Вазиф ва шарифнинг иморати тамом тошдин, улукларининг иморатларини такаллуф била тарошида тошдин қилибтурлар. Резапой элининг иморати ҳам тошдин, вояташ тарошида эмас, пўшиши сафол ўрнига тахта санглар била қилибтурлар».

«Бобурнома»даги меъморликка оид тасвирлар зийрак нигоҳли ёзувчининг кузатишигина эмас, балки ўзи кўплаб

иморатлар қурган, улар тарҳини чизган моҳир меъмор мушоҳадаларидир. Муаллиф Ман Синг иморатларининг ҳар бир деталига эътибор беради, уларни Мовароуншаҳр ва Хуросон меъморлик обидалари билан солиштиради. Қиёсларда меъмор Бобурнинг ўз юртига меҳрини, Ватанга садоқат ва муҳаббатини ҳам англаймиз. Бобур бу муҳташам иморатдаги асосий камчиликни («агарчи ҳиндустоний такаллуфлар қилибтурлар, вале беҳавороқ ерлардур») кўрсатиб, ўз юртидаги пурсафо ва гўзал биноларни эслайди. Бобур Ман Синг иморатидан сўнг унинг ўғли Бикрамажит томонидан қурилган биноларни кўздан кечиради. Бу тасвирда таъқидий руҳ хийла кучли ифодаланган. Унингча, энг асосий камчилик — иморат ичига ёрувлик тушмаслигидир. Шу биле, бу бинолар Бобурга маъқул тушмаган: «Ман Сингнинг ўғли Бикрамажитнинг иморатлари кўрғоннинг шимоли сори ўртада воқиф бўлубтур. Ўғлининг иморатлари отасининг иморатича эмас, бир улук гулбаз қилибтур, хейли қоронғу, муддате турғондин сўнгра равнаблиқ зоҳир бўладур. Бу улук гулбазнинг остидани бир кичикрак имораттур, анга худ ҳеч тарафдин ёрувлук кирмас».

«Бобурнома»да меъморликка доир соф тасвирларни қарийб учратмаймиз. Муаллиф ҳар бир манзарани қандай идрок этса, кўзига шима кўринган бўлса, қайд этиб борган. Бикрамажит иморатлари борасида сўз юрита туриб, Бобур бино ёнидаги Раҳимдод исмли шахснинг мадрасаси тасвирини келтиради ва қутилмаганда бу мадраса ҳовлисида ўсаётган гуллар ҳақида: «Бу бовчада хейли гуллар тикибтур... Бу ерларнинг канейри гули шафтолудек бўлтур. Гвалийарнинг канейри қип-қизил хушранг канейрилардур. Бир пора қизил канейри Гвалийардин Огра бовларига келтуруб эктурдум», дейди.

Демак, Бобур иморат таркибини, унинг ҳар жиҳатдан мукамаллигини бов, гулзор, чиройли манзарали ва мевали

дарахтларсиз тасаввур этмаган. Ҳатто узоқ ўлка — Гвалийардан Огра боғларига мос гулни олиб келиб ўтқаздирган.

Бобурни ҳаминша ҳам меъморий обидаларнинг баландлиги, серҳашамлиги ҳайратга солмаган. У, аввало, иморатнинг сиёқи мутаносиблигига аҳамият берган. Бунда иморатлар учун ишлатилган материаллар — қурилиш ашёларининг сифати, хили, қаердан олингани, кўннинг захираси, узоқ-яқинлиги ҳам уни қизиқтирганки, булар муаллиф тасвирида етакчи унсурлар ҳисобланади. Иморат учун ишлатилган тош, қум, ёғоч, фиштининг ранги, пишиқлиги, қалинлиги, чидамлиги, агар маҳаллий материал бўлса, қаердан олинмишига (ёки узоқ ўлкалардан ташиб келтирилиши) зикр этилган. Қуйидаги парчада Бобур диққатини бутхонанинг баландлиги ўзига тортганини айтиб, жуда катта меҳнат эвазига бунёд этилган обидани бесиёқ, «беандомроқ» айвонлар бузиб турганини таъкидлаган. Айни пайтда у бутхона қурилиши учун ишлатилган тошлар шу иморатнинг ёнгинасидан олинганини, яъни узоқдан ташиб келтирилмаганини ибрат сифатида таърифлайди: «Бу бутхона хейли баланд бутхонадур. Қўрғонда мундин баландроқ иморат йўқтур ва Қўлпурнинг товидин Гвалийар қўрғони ва бутхона мушаххас кўрунур. Дёрларким бу бутхонанинг тошларини тамом ушбу улук қўлдин қозиб олибтурлар. Бу боғчада бир йиғоч толор қилибтур, настрок, беандомроқ. Боғчанинг эшигида ҳиндустоний вазълиқ бемаза айвонлар қилибтур».

Амир Темурдан Заҳириддин Бобургача ва ушдан кейин ҳам Ҳиндистонда шукӯҳли копоналар қурилди. Бобурий Шоҳ Жаҳон қурдирган Тож Маҳал бунинг тенгсиз далилидир. Бобур вафотидан сўнг ўғли Ҳумоюн ҳам қурбн етгунча меъморликка қўл урган. «Ҳумоюннома»да бу ҳақда диққатга лойиқ мисоллар келтирилади. Гулбаданбегим тасвирлаган обидаларнинг Бобур тасвирларидан фарқланадиган жиҳатлари кўп. Унинг тасвирида кўпроқ аёллар

нигоҳи тушадиган томонлар: уйлардаги токчалар сони, уй анжомлари, шу қатори, теурийзодалар фойдаланадиган уй жиҳозлари, айниқса, буюмлар тавсифи кўпроқ ўрин олган: «Тилсим (тўйхона вазифасида қурилган иморат — **Ҳ.Қ.**) учун солинган қасрнинг жойланиши бундай эди: саккиз бурчакли энг катта уй бўлиб, бу хонада тўй берилди. Бошқа кичик хона ҳам худди шунга ўхшаш саккиз (бурчакли) бўлиб, ҳар иккала саккиз (бурчак) турли безаклар билан безатилган эди. Катта уй тўйхона бўлиб, унга олтиндан тахт қўйилган эди. Бу тахтнинг усти ва тагига зар тикилган зардеворлар ташланган... Тахтнинг бағрига осилган зардеворнинг узунлиги ўттиз-қирқ газга яқин бўлиб, унга ҳам марварид шодалари осилган».

Кўрганимиздек, Гулбаданбегимнинг меъморий обидалар тасвирида халқ ҳунармандчилиги билан урф-одатларга тааллуқли маълумотлар ёнма ён келтирилган. Бундай маълумотларни бошқа бирор тарихий асардан топиш амримаҳол. «Ҳумоюннома» шу каби нодир маълумотларга бой асар сифатида катта аҳамиятга моликдир.

Заҳириддин Бобурни Ҳиндистондаги кўчманчи элатларнинг яшаш тарзи, айниқса, уй-жой қуриш усули ҳайратга солган. Қуйидаги парчада муаллиф ҳинд лўлиларининг ўтроқ яшай олмаслигини, ер, мулк ва унинг ободонлигига мутлақо эътиборсизликларини тасвирлаш билан бирга, бирикки кеча-кундузда «шаҳар»лар бунёд этишларидан ҳайратга тушади ва зарурат туғилганда шундай қисқа муддатда бу «қурилиш»ларни йиғиштира олишларига қойил қолади: «Ҳиндистонда мавозий ва кентларнинг, балки шаҳрларнинг бузулмоқ ва тузалмаги бир замонда бўладур. Ушмундоқ улук шаҳрларким, йиллар анда мутаваттиндурлар. агар қочарлари бўлса, бир кунда-бир ярим кунда андоқ қочадурларким, осор ва аломатлари қолмайду. Агар тузалмакка юз қўйсалар, ариқ қозмоғи ва банд боғламоғи эҳтиёж эмас. Экинлари тамом лаълмидур. Элига худ ниҳоят йўқтур, жамиъ йиғилдилар, бир ҳавз ясадилар, ё чоқ қозидилар. Уй ясамоқ ё том қўпармоқ худ йўқтур. Ҳас

бисёр ва дарахт бешумор, чирилар қилдилар, филҳол кент ё шахр бўлди».

«Бобурнома»даги Самарқанднинг Кўҳак мавзеи Боғи Майдон ўртасидаги боғ тасвирида муаллифнинг юксак эстетик қарашлари, синчковлиги ёрқин акс этган. Бу иморат Амир Темур салтанати даврида қурилган олий меъморлик санъати дурдонаси. Бобур тасвирининг қиммати аввало шундаки, асарда эндиликда умуман ном-нишони қолмаган бу боғ ва иморатларнинг қарийб тўла тарҳи келтирилган. Боз устига тасвирларда давр шоҳининг назари мужассам. Ўқувчи мутолаа жараёнида иморатнинг ҳар бир гардиши, сиёқи, баланд-пастлиги, атрофидаги боғчалар, кўкату гуллар — бари-барини аслидагидек тасаввур этади. Айниқса, иморат ўртасида қўйилган «тоштахт»нинг катталиги, сайқал берилгани Бобурни ҳайратга солган. Шундай катта тошни узоқлардан қандай олиб келингани унинг ақлига сиғмайди. Бу ишнинг машаққатли эканига ҳам, бобоси Амир Темурнинг юрт ободончилигига ҳафсаласи нақадар катта бўлганига ҳам қойил қолади: «Бу боғнинг ўртасида бир олий иморат қилибтур, Чилсутун дерлар, ду ошёна, сутунлари тамом тошдин. Бу иморатнинг тўрт бурчида тўрт манордек буржлар кўпорибтурларким, юққориға чиқар йўллар бу тўрт бурждиндур. Ўзга тамом ерларда тошдин сутунлардур. Баъзини морпеч хиёра қилибтурлар. Юққориғи ошёнининг тўрт тарафи айвондур, сутунлари тошдин... айвоннинг ичида бир улур тош тахт кўюбтур, тули тахминан ўн тўрт-ўн беш қари бўлрой, арзи етти-сиккиз қари, умқи бир қари. Мундоқ улур тошни хейли йироқ йўлдин келтурубтурлар. Ўртасида дарз бўллубтур...».

Заҳрирддин Бобурни Самарқанддаги пуршукўҳ иморатлар, мадраса ва масжидлар мафтун этган. У «Ўлутбек мирзонинг иморатларидин Самарқанд қалъасининг ичида мадраса ва хонақоҳдир», деб ҳикоясини бошлар экан, бугунги кунда ҳам Регистон ансамблида ўзининг беш юз йил олдинги сеҳру жозибасини кўз-кўз этиб турган муҳташам меъморлик обидаси ҳақида фикр юритади: мазкур мад-

расанинг ўша давр учун ягоналиги ва мислсизлигини таъкидлаш билан бирга («хонақоҳнинг гунбази бисёр улўф гунбаздур, оламда онча улўф гунбаз йўқ деб нишон берурлар»), унинг яхлит бир кошона эканига эътибор беради.

Темурийлар даврида салобатли ҳаммомлар қуриш ҳам расм бўлган. Кундалик турмуш учун зарур бу қурилишлар ички ва ташқи кўриниши, безатиши, қандай материалдан бино бўлганлиги, каттаю кичиклиги, сув билан таъминлаш системаси, хуллас, барча жиҳатлари билан кишилар диққатини жалб этган. Улўфбек мирзо қурган мадраса ёнида «яхши ҳаммом солибтур... ҳар нав тошлардин фаршлар қилубтур», дейилади «Бобурнома»да. Бобур бу ҳаммомга ҳам Улўфбек мадрасаси нуқуҳини тасвирлагандек таъриф беради («Хуросон ва Самарқандта анча ҳаммом маълум эмаским, бўлмай»). Демак, Регистон ансамблига мос мадраса, хонақоҳ билан бирга, уларга уйғун тарзда ҳаммом ҳам бунёд этилган. Мадраса таълим-тарбия олиш талабларига жавоб беради, хонақоҳда тоат-ибодат учун, ҳужра-ларда мулаваҷчалар ва устозлар яшаб, баҳс-мунозара ўтказадилар. Ҳаммомнинг вазифаси эса ўз-ўзидан аён.

Мазкур ҳаммомнинг қурилиши Бобурга ўзгача шавқ-завқ бағишлаган чоғи, ҳаммом ҳақида у икки рубоний ҳам битган. Чунинчи:

*Ҳаммомки қилдим кўрунгузим, айём
Ўхшатти ашинг бори иши манга тамом.
Кўз ёшию кўнгул ўти бирла мендин,
Гулчехралар истабон юруйдур ҳаммом.*

Ансамблга тағин, албатта, намоз, ибодат, амри маъруфларни ўтказадиган масжид зарур. Бобур Улўфбек мирзонинг бунёдкорлик дидини тўла мақуллаган ҳолда, бу ерда қурилган масжид ҳақида завқ билан ҳикоя қилади. У, аввало, масжиднинг помидан қизиқади («масжиди Муқаттаъ дерлар») ва уни изоҳлаб беради. Айни шу изоҳда сичков бинокор-муҳандис Бобурнинг эстетик қарашлари ўз

ифодасини топган: «Бу жиҳаттин Муқаттаъ дерларким, қитъа-қитъа йиғочларни тарош қилиб, ислимий ва хитойй пақшлар солибтурлар, тамом деворлари ва сақфи ушбу йўсунлуқтур».

Маълумки, масжиддаги меҳроб қибласи кўрсатиб туради, умуман, меҳроб ҳамма жойда бир жуғрофий нўқтада бўлиши шарт. «Бу масжиднинг қибласи била мадраса қибласининг орасида бисёр тафовуттур», деганда Бобур ўзида бу ердаги тушунмовчилик сабабини қидирини майли туғилганини айтади. Чунки иккала иморатдаги «қибла» кўрсаткичларидаги фарқ оз эмас, «бисёр». Бобур бу фарқни топиб, ўқувчига билдиради. Матндаги «ролибо» сўзи лойиҳачилар томонидан йўл қўйилган чаткашликка ишора қилади. Албатта, бинодаги бундай фарқни англаш учун киши астрономия фанидан хабардор бўлиши керак. Бунда Бобур айнан шу қобилиятини намоён этган: «Ролибо бу масжид қибласининг самти мунажжим тариқи била амал қилибтурлар».

«Бобурнома»да XV — XVI асрларда ва ундан олдинги асрларда қурилган истехком қалъалари, деворларига оид тасвирларга ҳам дуч келамиз. Уларда шоҳ Бобур ва «Бобурнома» муаллифи — адиб Бобурнинг яхлит қараплари акс этган. Табиатан қуриш, яратилга мойил бўлган Бобур қалъалар меъморлигига алоҳида диққат қаратган. Зеро, ҳисобсиз дўшман ҳужумларидан ҳимояланишда, жанда ролиб келишда мустаҳкам истехкомлар алоҳида ўрин эгаллаган. Хусусан, Заҳрирдин Бобур Ўш қўрғонларини эгаллаш учун Аҳмад Тапбал билан уруш олиб борган. Ўшдаги Мозу қўрғонини муаллиф «рустлиқ била машҳур», деб баҳолайди. «Рустлиқ» — мустаҳкам, кириш амримаҳол бўлган истехком маъносига. Бобур мазкур қўрғоннинг мустаҳкамлигини таъкидлаб, «хейли», яъни ўта мустаҳкамлигига диққатни тортади: «Мозу қўрғони хейли руст қўрғондур, шимол сариким, сойдур, хейли баланд воқиб бўллубтур». Эътибор билан қарасак, Бобур қўрғоннинг мустаҳкамлигини икки марта такрорласа-да, тавин шу фикрига қувват бериб, шимол томонда сойи борлиги, яъни

ўтиш мушқиллиги ва боз устига деворлари жуда баландлигига ишора қилмоқда.

Назаримизда, бу тасвирдан Бобурнинг кўзлаган ўз мақсади бўлган. Қўрғон мустаҳкам, фанимнинг унга кириши жуда қийин. Биз ана шу парчани келтиришдан олдин Бобурнинг адиб сифатидаги маҳоратига эътиборни қаратмоқчимиз. Демак, ана шундай мустаҳкам қўрғонда Бобурнинг душмани Аҳмад Танбал ўрнашган. Бобур лашкарлари ташқаридан туриб ҳужум қилиб, Танбалнинг қалъадан қочишига эришадилар. Қалъани эгаллаган лашкарлар ҳатто «Танбалнинг иниси Халил бошлиқ етмиш-саксон-юз ўбдон кишини банд қилиб», Андижонга юборадилар. Қалъа тасвири орқали Бобур ўзининг саркардалик маҳоратини намойиш қилган: фаним кучли, кўпсонли лашкарга эга. У мустаҳкам истехком-қалъа ичида. Бироқ Бобур лашкари уларни енғади, бир қисмини асир олади...

Ёзувчи танлаган усул ўқувчини ҳайратга солади — қалъа тасвиридаги аниқлик, меъморлик талаблари ижроси, назокат бирикиб, мукамалликни таъминлаган: «Агар сойдин ўқ отсалар шоядким, фасилға етгай. Обдузд ушбу тарафда воқитъ бўлбтур. Қўрғондин қуйнға боқа кўчадек икки тарафдин фасил қўпориб келтуруб сувға еткурубтурлар. Пушта тарафлари хандақтур. Сойға ёвуқ учун сой тошларидин улук-улук қазондек тошлар қўрғонга чиқариб эдилар. Ул миқдор улур тошлариким, Мозу қўрғонида оттилар, ушмунча қўрғон уруши бўлб ҳеч қўрғондин мундоқ тошлар отмадилар».

1506 — 1507 йиллар воқеаларини ҳикоя қилиб, Бобур ёзади: «Музаффар мирзо бизни Бобур мирзо солғон Тарабхона отлиқ иморатқа олиб борди, Тарабхонада човир мажлиси бўлди». Бу ўринда темурийзодаларнинг хос мажлислари, дам олиб ишрат қиладиган бино ҳақида сўз бормоқда. «Бобурнома»да Тарабхонани тасвирлаётган муаллифнинг кўтаринки кайфиятини сезиш қийин эмас. У, аввало, бинонинг вазифасига оид деталларга кўпроқ эътибор қаратади, иморатнинг қандай вишгдан тиклангани, ўлчами ва бошқа деталлари уни унча қизиқтирмайди. Аксинча,

мирзозодаларнинг айш-ишрати, дам олиши учун нималарга эътибор берилгани — ҳужраларнинг алоҳидалиги, шаҳнишинларнинг хос суҳбатларга мос қурилгани, иморатнинг ички саҳни, девордаги кўнгилочар расмлар диққатни тортади. «Бобурнома»даги архитектурага оид иморат тасвирида табиат, уруш манзараси, ҳайвонлар расмининг чизилгани ҳақида фикр билдирилмаган. Бироқ Тарабхона бу қоидадан мустасно. Бу бинони Самарқанднинг олдинги ҳукмдори Бобур мирзо солдирган, расмларини чизишни Султон Абусаид мирзо буюрган. Ана шу уйғунликни зийраклик билан илвагани, бино вазифасига мос тасвири ўз ўрнида зикр этгани Заҳириддин Бобур адабий-эстетик оламининг теранлиги, ранг-баранглигидан яна бир далолатдир: «Тарабхона боғчанинг ўртасида воқиф бўлубтур, мухтасарроқ имораттур, икки ошёналиқ, вале ширинғина имораттур, юққориғи ошёниди такаллуф кўпроқ қилибтурлар. Тўрт кунжида тўрт ҳужрадур. Ўзга бу тўрт ҳужранинг ўртаси ва мобайнлари тамом бир уй дохилидур, бир уйдурким, ҳужраларнинг мобайни тўрт шаҳнишин йўсунлуқ бўлубтур. Бу уйнинг ҳар зилъи мусаввардур, агарчи бу иморатни Бобур мирзо қилгандур, вале бу тасвирларни Султон Абусаид мирзо буюргондур, масоф ва урушларини тасвир қилибтурлар...».

Навбатдаги тасвирда, аввалги мисоллардагидек, иморат деталлари йўқ, фикрлар умумлашма тарзда, лўнда ифода-ланган. Бунда фақат шоҳ Бобурнинг давлатчилик манфаатлар борасидаги нуқтаи назари — мамлакатни душмандан асраш, қалъанинг мустаҳкамлиги, кириб-чиқиш йўллари, сув таъминоти масаласи, аниқроғи, унинг стратегик мавқеига кўпроқ эътибор берилган: «Андижондурким... Мовароуннаҳрда Самарқанд ва Кеш қўрғонидин сўнгра мўндин улурроқ қўрғон йўқтур. Уч дарвозаси бор. Арки жануб тарафида воқиф бўлубтур. *Тўққуз тарнов сув кирар. Бу ажабтурким, бир ердин ҳам чиқмас.* ...Қалъанинг гирдо-гирди тамом маҳаллотдур. Бу маҳалла била қалъага фосила ушбу хандақ ёқасидоғи шоҳроҳтур».

Бобурнинг қурилишга оид қарашларини Алишер Навоийнинг ушбу мавзудаги мулоҳазалари билан қийослаш диққатга молик. Темурийлар даврида Оллоҳнинг «якка ва ягона»лиги ҳақидаги таълимот асосида оташпарастлик, бутпарастлик ва айрим жойларда христиан динига тааллуқли иморатларни бузиб масжид, хонақоҳ қуриш ҳоллари кузатилади.

Алишер Навоийнинг «Вақфия» асарида ҳам шундай воқеа тасвири бор. Навоийга Хусайний томопидан ҳадя этилган ерда қадимда қурилган, аммо харобага айланган черков биноси бўлган. Мазкур бино тасвирида улўф шоирнинг юксак бадий услубини кузатиш мумкин. Тасаввуф ақидасига содиқ, мусулмони комил, шў қатори барча тариқат ва мазҳабларни тан олган Навоий эскирган, вайронага айланган черковни буздирётганидан хижолатда эканини айтади. У бадий санъат имкониятидан фойдаланиб, кераксиз ҳолга келиб қолган черков ўрнига масжиду мадраса қуриб фойдаланиш авлороқлигини зикр этиб, ўқувчини шўнга ишонтиришга уринади. Китобхон черков тасвири орқали ваҳмангиз иморатга киради, унинг тим қоронғулиги, бойўғли (бум) ва кўршапалаклар (хуффоп) маконига айланганини тасаввур этади. Черков томларининг вайроналиги («юқори оқшони бузукливидин фироқ аҳли кўнгли эвидин нишони...») тасвири китобхонда бундай иморат баҳридан кечган маъқул, деган истакни тўдирса, бадий насрнинг бевосита истиора, сажъ ва ўхшатини санъатини ишлатган Навоийнинг фикр-мулоҳазаси эа: бу иморатни бузиб, ўрнига бошқа бино қўрган тўзук, деган фикрни тўдирати. («анда навмидлик чўзлари била мотамий либос кабутарлар ошўти»).

Мазкур калисо, унинг атрофида қурилган мадраса («Ихлосия») ва масжид тасвирида Навоийнинг меъморликка оид қарашлари ўз аксини топган. Шоир «Ихлосия» мадрасасини Бобур каби барча деталари билан тасвирламайди. Бироқ ўқувчи мадраса тўзилишини ҳақида умумий маълумотга эга бўлади. Навоийнинг мадраса қуришдан кўзлаган мақсади — бу даргоҳда толиб ул-илмларга таъ-

лим берилдир. Шу боис, бино тасвирида ҳам ана шу мақсад бўлган кўринган. Навоий мадрасанинг шимолида қурилган гунбаз остида ҳар куни Қуръондан ўттиз пора тиловат қилишни, толиб ул-илмларнинг фикҳ, ҳадис ўқишлари, ёш, мадрасага энди қадам қўйган «тифли абжадхон»ларнинг «ой гирдаси ва қуёш курси икки фатир ва табоҳлари тахтасига қаҳқашон шакли ун сепган бир зувола хамир» каби қалдирғочсимон доира шаклида ўтириб таълим олишларини тасвирлайди. Бундаги ҳар бир ифода ва сўзда муаллиф бадний маҳоратини кузатиш мумкин. Аниқ тасвирий ифодалар сўз кўрки билан ҳамоҳангликда юксак бадний наслни юзага келтирган. Қолаверса фақат Навоийнинг наслдаги маҳорати эмас, балки таърифат фидоиси, эл дарди ва тарбияси учун қуюлган тасаввуф ва ислом ҳомийсининг сиймоси ҳам ўз аксини топган: «Мадрасадан киргач, масжид анинг ҳадди фарбики, қибла сори бўлғай, воқиф бўлди. Ва *хушхон имом ва хушовоз муқри муқаррар бўлдим*, салоти хамсани маҳалла аҳли билан қоим тутуб ул ҳазрат дуосива машғул бўлғайлар. Ва мадрасанинг тўридаким, ҳадди шимолийдур, *гунбазе ясалдим*, *сураи қуръоний ва оёти фурқони адосида қироат гулшанининг Исавий нафас андалиби хушилхонлари ва тажвид равзасининг Довудий наъма фохтаи ширин адолари ҳар куни си пора калом ўқуб ул, ҳазрат дуоси билан хатм қилғайлар...* Омий ва нодон ва ҳар толиби илм олинда Аторудким иккинчи суфа мустакиддур — тифли абжадхон, ходимлари суфасида ой гирдаси ва қуёш курси икки фатир ва табоҳлари тахтасида қаҳқашон шакли ун сепган бир зувола хамир...».

Матндаги биз таъкидлаб кўрсатган сўз, ибораларга бир карра диққатни қаратайлик. Навоийнинг «Ихлосия» мадрасасини тасвирлашдан қўзғатган пияти иморатнинг зебу зевари, тарҳини берилш эмас, балки ҳар бир суфа, гунбаз остидаги кошона қандай мақсад асосида қурилганини ўқитиришдир. Бундан ташқари, Навоий «Вақфия» асарининг вазифасидан келиб чиқиб, бу мадрасада ўқиладиган Қуръондан давр ҳукмдори Хусайн Бойқарога савоб етишини

алоҳида таъкидлайди. Демак, Навоий учун «Ихлосия» мадрасасининг биноси тасвирдан кўра, бу даргоҳнинг вазифасини зикр этиш муҳим кўринган. Шунинг учун тасвирда меъморликка оид деталлар эмас, балки маънавиятга тааллуқли жиҳатларни тасвирлаш етакчилик қилган. Бу, албатта, Навоий дунёқарашининг яна бир қиррасини очиб беради.

Дарҳақиқат, «Вақфия»да Навоий бу ерни унга Ҳусайн Бойқаро тортиқ қилганини айтган. Тасвирдан аён бўлишича, иморат учун ажратилган жой жуда баҳаво, бу жиҳат ҳам шоҳнинг Навоийга эҳтироми, садоқатининг рамзи сифатида қабул қилинган. Навоий мавзенинг очиқ, тоза ҳавосини таърифлаб, буларнинг бари Ҳусайн Бойқаро ҳиммати туфайли амалга ошганини айтади. Бундай тасвирлар «Бобурнома»да ҳам бор ва уларни таққослаш учун асардан кичик парча келтирамиз: «Бу кентта Боғи Калон отлиқ Улуғбек мирзонинг бир мағсуб боғи бор эди. Мен эгалариға баҳо бериб олдим. Боғдин ташқари улуғ чинорлар бор, чинорларнинг туби сабзалиқ, сафолиқ манзиледур. Боғнинг ўртасидин бир тегирмон суйи ҳамиша жорийдур. Бу ариқ ёқасида боғ ўртасида чинорлар ва дарахтлардур, бурун бу ариқ эгри-бугри ва бесиёқ эди. Мен буюрдумким, бу ариқни ража ва сиёқ била қилдилар. Бисёр яхши ер бўлди».

Энди Навоий яратган боғ тасвирини кузатайлик: «Бу фақир ул ерда ўттиз жериб ерни девор тортиб, сарой иморат қилиб, боғчасиға ҳар турлик ашжор била сафо ва назрат ва ҳар чаманиға ҳар навъ раёҳин била зебу зиёнат бердим ва анинг таърифи мундин ўтмаским, ул ҳазратнинг (яъни Ҳусайн Бойқаронинг — **Ҳ.Қ.**) мавкиб гардунсойи неча қатла ул манзилни ғайрати биҳишти барин ва мақдами фалак фарсойи неча навбат ул маъманни ришки нигорхонаи Чин қилди. Ва умидим будирким, ҳамиша ул ер бу давлатқа сазовор ва мудом бу хоксор ҳам бу иноятқа бархурдор бўлваймен...».

Бу икки боғ тасвирини келтиришимиздан мурод икки буюк адибнинг меъморликка оид тасвирини қиёслашдан

гина иборат эмас. Балки жуда муҳим бир мазмунни очиш, яъни темурийзода шаҳзодалар, амирларнинг ўз даврида иморат қуриш, боғ яратиш, имкони борича юрт, Ватанни боғ-бўстонга айлантириш йўлидаги ихлоси, саъй-ҳаракатларидан хабардор этиш. Бу ўринда Бобур узоқ Афғонистонда Амир Темур набираси Мирзо Улуғбекдан қолган бир боғни муқаддас билиб, бу жойни темурийларнинг бир парча ватани сифатида қадрлагани ва боғ эгасини рози қилиб, уни сотиб олгани муҳим. Бобур бу боғга бошқа иморатлардан кўра жуда катта меҳр қўйиб, унга аслидан ҳам гўзалроқ тус беради. Навоий мисолида эса, Ҳусайн Бойқаро ўз вазирига олтин эмас, ганжина эмас, балки юртни обод қилиш учун ер бергани муҳим. Бу ерда Навоий «Ихлосия» мадрасасини қуради, уни кўркам боғга айлантиради. Ҳар иккала мисол ўша давр кишилари учун ҳам, бугунги авлодлар учун ҳам ибрат намунасидир. Қолаверса, темурийларнинг фақатгина ақидада эмас, балки ҳаётда ҳам тасаввуф таълимотининг ҳар ким яратувчилик билан шуғулланиши керак, деган ғоясининг амали сифатида қадрлидир.

Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» асарида меъморликка оид тасвирлар кам учрайди. Борлари ҳам жуда умумий тарзда. Бошқа ҳикоялардаги сингари бу каби тасвирларда ҳам муболаға, истиора, ташбеҳ ва ўхшатишлар бор. Агар Навоийнинг шаҳар ва обидалар мавзуидаги тасвирида меъморлик деталлари баён этилса, Восифийда бу масала умумийлик касб этган: «Бир шаҳар кўрдимки (Тошкент шаҳри — Ҳ.Қ.) зангори фалак ҳар шом гозандаларни қувиш учун юлдузлардан исриқ уруғини унинг учун шафақ оташида куйдиради; аҳолиси йўли ва равишига деб оининг жаҳонни ёритувчи машғаласини ёқарди. Қон ичувчи Баҳром бу қатъа забти ва қўриқланиши учун юлдузлардан милтиқларга соққа тайёрларди... Бу шаҳар атрофида Қайковус биоларидин чорбоғлар бўлиб, Эрам боғининг дилида доғи бордир».

Қуйида келтирилган Самарқанд шаҳар кўрғони ҳақидаги парча ҳам Зайниддин Восифий қаламига мансуб «Бадоеъ

ул-вақоеъ»дан. Бунда шоҳ ва адиб Бобурни қизиқтирган, давлатнинг ҳимоясига тааллуқли қалъа деталлари деярли учрамайди. Самарқандга кириб келган Восифий эътиборини кўпроқ шаҳар қалъасининг баландлиги ва хандақларнинг чуқурлиги тортади. Шаҳар қурилиши, қалъа архитектурасига оид аниқ тасвир ўрнини шоирона муболаға, ўхшатиш, тапбеҳлар эгаллаган. Ҳақиқатда, бутун асарда кузатилгани сингари, мазкур парчада ҳам Восифийнинг ўзига хос услуби кўриниб туради: «Карвон Самарқанд шаҳар дарвозасига етгач, шундай бир шаҳар кўрдиларки, ғоят мустаҳкам ва маҳкам. Деворнинг баландлиги шу қадар эди, агар фалак ҳўкизи унинг тепасидан ўтганда, кунгирасининг учи қорнини йиртган бўлар эди... Шаҳарнинг хандақ чуқурлиги шу қадар эдики, ер ости ҳўкизи унинг қаъри сабзозорида ўтлаб юрар эди».

Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» асарида ҳам меъморликка оид тасвирларни кўриш мумкин. Масалан, у Шоҳрух мирзо амри билан тасаввуф илмининг пешволаридан бири Хожа Абдуллоҳ Ансорий мазори устида қурилган иморат ҳақида ёзади. Бунда муаллиф иморатнинг позик жиҳатларига унча эътибор бермайди. Тарихчи сифатида у кўпроқ бу иморатни қуришга амр берган Шоҳрух ҳақида мақтов сўзларини битади. Бобур тасвиридагидек иморатнинг ер майдони, қурилиш воситаларининг шакли, сифати, хона ва суфасининг ҳажми, тош ва вишт билан қоплангани ва бошқа тафсилотлар учрамайди. Ушбу қиёсда ҳам Бобур нарсининг устулинги, ҳаётийлигини кўриш мумкин:

«У олий даражадаги иморатнинг тарҳи ва нодир фазилати пойдеворнинг қуйилиши қуйидагича воқеъ бўлган: Шарқ томонидаги унинг пешгоҳига бузургворнинг мазорига қаратиб ғоят баланд камоли латофат билан олий бир айвоннинг суфаси қурилган ва суфанинг икки тарафида суфалар ва уларнинг тепасида яна суфалар ва айвонга яқин баландликда пасту баланд хоналар, унинг ўртасида эса олий бир суфа: шимол томонда ҳам суфалар ва

хоналар; шимол томоннинг ўртасида катта бир суфа; яна, жануб томонда ҳам хоналар бўлиб, уларнинг ўртасида олий суфа; саодат эшигининг очилиши бўлмиш мағриб томонда эса нурга тўла мазорга қараган олий иморат икки томонда иккита жамоатхона бағоят гўзал тарзда тартибга келтирилган, бузургвор мазорининг тапқарисида, мағриб тарафда баланд бир курси ўрнатилган ва осмон билан тенглашадиган айвон қад кўтарган».

Парчадан кўрини турибдики, Абдураззоқ Самарқандий бинонинг ижобий жиҳатларини сифатнинг орттирма даражаларини белгиловчи: «олий», «паст-баланд хоналар», «катта», «бағоят гўзал», «осмон билан тенглашадиган» каби сўзлар орқали берган. Тўғри, бинонинг сифатини мадҳ этувчи тўртликдан кейин муаллиф иморат қурилишида ишлатилган материал ҳақида фикр юритади. Аммо бу ўқувчига бино безаклари бўйича умумий тасаввур берсада, Бобур тасвирига нисбатан умумийлиги билан фарқ қилади: «У олий иморатларни барча топ ва ишиқлардан воят гўзал тарзда қуриб битиргандан кейин, кошпий зарҳал ва ложувардлардан зийнат берилди, ҳар томонига маъқаллий, қуфий ва форсий хатлар ва шаклларни жуда позик қилиб чизилди».

Шундай қилиб, Навоий, Бобур, Хондамир, Восифий асарларидаги меъморликка оид тасвирлар таҳлили орқали ҳам ҳар бир адибнинг ўзига хос насрий услуби, жамиятга муносабати, дунёқарашини белгилаб олиш мумкин.

6. «Бобурнома»да Мовароуннаҳр

«Бобурнома» уч минтақа — Мовароуннаҳр, Афғонистон ва Ҳиндистон ҳақида батафсил маълумот беради. Асарни тадқиқ этган олимлар ҳам аксар ҳолларда шу ҳолатга алоҳида эътибор қаратганлар. Масалан, академик С.Азимжонова Бобурнинг Афғонистон ва Ҳиндистондаги давлат ҳокимиятини тадқиқ этган бўлса, Сайфиддин Жалилов «Бобурнинг Фарғона давлати» асарида Бобур-

нинг Фарғона ерларидаги ҳукмронлигини алоҳида мавзу сифатида тадқиқ этган. Ёки бир қанча инглиз, ҳинд олимлари Бобурнинг Ҳиндистондаги ҳукмронлик даври ҳамда ҳаётини диққат билан ўрганганлар.

«Бобурнома»да Заҳириддин Бобур Фарғона водийси — киндик қони тўкилган юртни тасвирлар экан, бу ўлканинг хоҳ унумдор ерлари, хоҳ Косон, Аҳси, Андижон, Ўш, Ўзган, Конибодом сингари шаҳарлари тўғрисида бўлсин, алоҳида меҳр билан сўз юритади.

Аввало, диққатимизни жой тасвирларига қаратсак. Бобур Косон ҳақида фикр юритар экан, фавқуллодда маҳоратини намоён этади. Ҳар бир сатрда муаллифнинг юртга чексиз меҳри, унинг хуш ҳавоси, мувофиқ жуғрофий ўрнидан фахрланиш, ҳузурланиш кайфиятини кузатамиз. Ҳар бир иборада, жумлада шаҳарчанинг гўзаллиги аниқ-тиниқ очилиб, ўқувчини ўзига ром этиб, Бобур суйган бу юртни ўз кўзи билан кўришга ошиқтиради. Косон тасвири ниҳоясида ўқувчини Бобурнинг навбатдаги жумласи («Сафо ва ҳавода Ўш билан Косон элининг таассуби бор») ҳайратга солади. Бобур Фарғона водийсида Косон сингари жойлар кўплиги, эли эса ўз юрти табиати, Ватани билан фахрланиши, унинг гўзаллигини оламга кўз-кўз қилишга қодирлиги, ҳатто бу қасабаларнинг қайси бири чиройлилиги борасида ўзига хос баҳслар бўлганини мамнуният билан қайд этади: «Яна бир Косондур, Аҳсининг шимолида тушубтур. Кичикроқ қасабадур. Нечукким, Андижон суйи Ўшдин келур, Аҳси суйи Косондин келур. Яхши ҳаволиқ ердур. Сафолиқ боғчалари бор. Вале сафолиқ боғчалари тамом сой ёқасида воқит бўлгон учун, «пўстини пеш барра» дебтурлар. Сафо ва ҳавода Ўш билан Косон элининг таассуби бор».

Адиб учун юртнинг ҳар бир гиёҳи қадрли. Айниқса, Фарғона водийси ҳақида сўз юритар экан, Бобур унинг тоғларидаги яйлоқларидан ҳам ўлканинг афзаллигини, ўзига хослигини билдирувчи аломатларни кўради. Ҳар бир нарс ва жониворни алоҳида-алоҳида таърифлаб, уларга имкон қадар илмий шарҳ бериб ўтади. Масалан, муаллиф

Фарғона тоғларида учрайдиган тобулғу оғочи ҳақида фикр юритади, бу оғочнинг турмушда зарурлигига доир бир қанча хусусиятини санаб ўтади. Бунда бизнинг кўз ўнгимизда синчков, ишбилармон шоҳ Бобур сиймоси гавдаланади. У юртнинг мўъжизакор оғочини табаррук билиб тасвирлайди: «Фарғона вилоятининг гирдо-гирди тоғларида яхши яйлоқлари бор. Тобулғу йиғочи бу тоғларда бўлур, ўзга ҳеч ерда бўлмас. Тобулғу бир йиғочедур, пўсти қизил, асо қилтурлар, қамчи дастаси ҳам қилтурлар, қушларга қафас қилтурлар, тарош қилиб тиргаз қилтурлар, хейли яхши йиғочдур. Табарруклик биля йироқ ерларга элтарлар».

Маълумки, Мовароуннаҳр, алатхусус, Ўзбекистон тоғлари азалдан шифобахш гиёҳларга бой. Бугунги кунда ҳам халқ табиблари бу гиёҳлардан унумли фойдаланиб, беморларни даволамоқдалар. Қадимда ҳам олим ва табибларни, ҳатто Заҳириддин Бобур диққатини шифобахш ўсимликларнинг хосияти қизиқтирган. Улар орасида меҳригиёҳ деб аталувчи алоҳида мўъжизакор гиёҳ борасида кўп ривоятлар бор. Таъкидлашларича, ҳар ким меҳригиёҳни топиб истеъмол қилса, қаримас, ёшликдаги қуввати сақланар ва узоқ умр кўрар экан. Бугунги кунда ҳам бу сирли ўсимликни кўрган, истеъмол қилган кишилар ҳақида бот-бот эшитиб қоламиз. Бироқ масаланинг мураккаб томони шундаки, меҳригиёҳ тоғ чўққиларига яқин жойларда ўсар, жуда камёб, уни қўлга киритиш мушкул эмис. «Бобурнома»да муаллиф меҳригиёҳнинг арабча номини («ябруҳ ус-санам») келтириб, уни ўзи кўрмаганини, китобларда ўқиганини ёзади. У ўқувчисини ноумид қилмаслик учун Еттикент тоғларида ўсадиган «айиқ ўти» меҳригиёҳ эканини айтади ва бу фикрда ҳалис қолиш учун «эл бу от биля айтурлар», дейди: «Баъзи китобларда битибтурларким, «ябруҳ ус-санам» (меҳригиёҳ) бу тоғлардадур, вале бу муддатта ҳеч эшитилмади. Бир гиёҳ эшитилдиким, Еттикентнинг тоғларида бўлур, ул эл «айиқ ўти» дерлар, меҳригиёҳ хосиятлик, волибо меҳригиёҳдур, ул эл бу от биля айтурлар».

Бу ўринда Заҳириддин Бобур Фарғона тоғларини тасвирларкан, уларнинг гўзал манзараси, дам олиш учун қулай-

лиги ҳақида фикр юритмайди, балки водийнинг мафтункор табиатини «Бобурнома»нинг кейинги саҳифаларида завқ билан таърифлайди. Юқоридаги сатрлар асарнинг дастлабки саҳифаларидан — Бобурнинг илк хотиралари, холос. У ўз юрти набототидан олинган икки мисолда кишини ҳайратга солувчи гнёҳ, ўсимликлар ўлкада сероблигини алоҳида таъкидлайди. Ушунгча, Фарғона водийсининг ёрчи ҳам шу қадар азизки, уни табаррук билиб узоқ ўлкаларга олиб борадилар, тоғдаги мўъжизакор ўтлар эса одамларга боқий умр баъишлайди. «Бобурнома»даги ушбу сатрлар бейхитёр Ҳамид Олимжоннинг «Ўзбекистон» шеъридаги юртимизни мадҳ этган қўидаги байтни ёдга солади:

Бунда қуртлар ипак тўқийди,

Бунда ари келтиради бол...

Бобур Фарғона ўлкасининг асосий иқтисодий базасини таъминловчи жиҳатга ҳам эътибор қаратган. У тоғлардаги феруза ва темир конлари билан боғлиқ масалага диққатини тортади: Фарғона вилоятидан олиннадиган даромад ва унинг харжини чамалаб, бу даромад уч-тўрт минг кишини сақлашга (аскарлар назарда тутилган — **Х.Қ.**) етишини ҳам билдирадики, бу жуда муҳим: «Бу тоғларда феруза кони ва темир кони бўлур. Фарғона вилоятининг ҳосили била, агар адл қилсалар, уч-тўрт минг киши сақлаша бўлур».

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўша даврдаги жузурфий бирлик — «Фарғона вилояти» ҳудудини ҳақида фикр юритаркан, унинг қайси қасаба, шаҳар ёки қишлоқлари ҳақида сўз юритмасин, муаллифнинг юрак энтиқишларини, бу ерларнинг тоза ҳавосидан симириб нафас олганню, бетакрор табиатига содиқ ошиқ мисоли ҳайрат билан термулганини сезиб турасиз. «Бобурнома» муаллифи томонидан севилиб тасвирланган макон Ўш қасабасидир. Бобур, бу шаҳарга чекенз меҳри бонс, Бароқхон тоғ қулласининг тепмасида бир айвонлиқ ҳужра солади.

«Бобурнома»ни ўқирканмиз, муаллиф диққатини бор, оқар сув, гулзор, ораста майдон ва расталар кўпроқ ўзига жалб этганини кўзатамиз. Адиблинг ҳар бир ибораси, сўзи унинг сурурли қалб тафтига йўғрилиб қовозга тушган. Кейинги жумлалар бу гўзал юрт пашъасидан маст Бобурнинг меҳр тўла сўз бисотини кўз-кўз қилгандек — шода-шода гавҳардек асарга гўзаллик ато этган. Иккинчи жумла биринчисини, учинчи жумла иккинчисини шу тариқа тўлдириб ўқувчи кўз ўнгида табиати гўзал, шарқираган сувлари зилол, ерлари гулзор, тоғлари дилкаш бир маъсум ўлканинг яхлит манзарасини гавдалантирган: «Андижон руди Ўшнинг маҳаллотининг ичи била ўтуб, Андижонга борур. Бу руднинг ҳар икки жониби бовот тунгубтур, тамом боғлари рудқа мушрифтур, бинафшаси бисёр латиф бўтур, қалин лола ва гуллар очилур...».

Фарғона водийсининг қайси шаҳар, қасаба ёки қишлоғини таърифламасин, Бобур бу элнинг сахийлиги, меҳмондўстлиги, гўзал табиати ҳақида ҳам гапиради. Айни пайтда имкон қадар шаҳарларнинг бир-биридан фарқланиб турадиган жиҳатларига эътиборни қаратади. Масалан, у Марғилон ҳақида сўзларкан, унинг пурисъматлиги, айниқса, анор ва ўриги «асру кўп»лигини таъкидлайди. Марғилон ўриқларининг олий сифатлигини айтиб қолмай, марғилонликларга хос ўрик қуритиш усули ҳақида завқ билан маълумот беради: «Яна бир жинс ўрук бўлурким, донасини олиб, ичига маъз солиб қурутурлар, «субҳоний» дерлар, бисёр лазиздур». Қолаверса, шох Бобур диққатидан Марғилон элининг жасурлиги — ботир аскарга хос хусусияти ҳам четда қолмаган: «Ўкангалиқ расми Мовароуннаҳрда шойиъдур, Самарқанд ва Бухорода номдор жангаралар аксар марғиновийдир».

Заҳириддин Муҳаммад Бобур учун Самарқанд ва унга қарашли музофотлар фақатгина жуғрофий муҳит эмас, балки бобоси Амир Темур салтанатининг пойтахти, Мовароуннаҳр маркази, темурийзодалар ором тошган муқаддас шаҳар сифатида ҳам қадрлидир. «Бобурнома»да Самарқанд

ҳақида маълумот берган муаллиф, назаримизда, юксак масъулиятни ҳис этган, билимини харж этиб, бугунги аҳволда шаҳар тарихи учун жуда қимматли маълумотларни қолдирган. Зотан, асардаги бошқа шаҳарларга берилган маълумотлар билан Самарқандга оид муаллиф қарашларини қиёсласак, катта фарқни кўрамиз. Бу, аввало, маълумотлар қамровининг кенглиги, бир-бирини мантиқан тўлдирариши ва, ниҳоят, бу буюк шаҳар ҳақида имкон қадар бой далиллар воситасида фикр юритилгани билан характерланади.

Заҳириддин Бобур олим сифатида Самарқанднинг Ер куррасидаги журрофий ўрнини ўша пайтдаги «бешинчи иқлим», «рамзи нужумий», «даража ва дақиқа» ва бошқа атамалар билан белгилайди ва «рубъи маскунда Самарқандча латиф шаҳр камроқтур», дейди. Эътибор берсак, Бобур Самарқандга қанчалик меҳр қўйган бўлмасин, одоб юзасидан бу шаҳарчалик дунёда бошқа шаҳар йўқ демайди, балки «камроқтур» сўзини ишлатади.

Муаллиф Самарқанднинг, умуман, Мовароунаҳрнинг ислом дини ва мафкурасини назарий жиҳатдан асослашда ўзига хос бешик бўлганини фахр билан таъкидлайди, Самарқанд элига юксак баҳо беради («эли тамом сунний ва пок мазҳаб ва муташарриъ ва мутадаийин элду»). Бу баҳода исломий ақидага содиқликдан ташқари, инсоннинг фазилатларини белгиловчи муҳим жиҳат — жамият тартиб-қоидаларига бўйсунувчи, ўз қадр-қимматини ардоқловчи кишилар сифати ҳам айтилмоқдаки, бу жуда муҳим.

Шундан сўнг Бобур ҳаёти Самарқанд шаҳри билан боғлиқ ҳолда кечган буюк шахслар, аллома ва олимлар номларини тилга олади. Унинг фикрича, ислом дини пайдо бўлгандан бери дунёда ҳеч бир шаҳар бу дин ривожига Самарқандчалик хизмат қилмаган, бунчалик кўп олиму фузалоларни етиштириб бермаган. Шайх Абу Мансур ал-Мотурудий, Имом Бухорий, Бурҳониддин ал-Марғиноний

сингари алломалар номларини зикр этаркан, Бобур уларнинг муборак қабрлари шу шаҳарда эканлигини ёзади. Шу ўринда бир жиҳатга диққатни тортмоқчимиз. Юртимиз мустақилликка эришгач, ҳукуматимиз ўтмиш қадриятларимиз, алломаларимиз меросини ўрганиш, тиклашга киришаркан, дастлабкилар қаторида айнан «Бобурнома»да муаллиф тилга олган Имом Бухорий ва Абу Мансур Мотурудий таваллудлари саналарини кенг миқёсда нишонлади, уларнинг қадамжолари қайта тикланиб, обод этилди, илмий мерослари бугунги авлодга етказилди. «Ҳазрати Рисолат саллаллоҳу алайҳи ва саллам замонидин бери ул миқдор аниммайи исломким, Мовароуннаҳрдин пайдо бўллубтур, ҳеч вилояттин маълум эмаским, мунча пайдо бўлмиш бўлғай. Шайх Абу Мансурким, аниммайи каломдиндур, Самарқанднинг Мотурид отлиқ маҳалласидиндур. Аниммайи калом икки фирқадур, бирни «мотуридия» дерлар, бирни «ашъария». Мотуридия Шайх Абу Мансурва мансубдур. Яна соҳибни «Саҳиҳи Бухорий» Хожа Исмоил Хартанак ҳам Мовароуннаҳрдиндур...».

Самарқанднинг жуғрофий ўрнини таърифлаган Бобур шаҳар тарихига алоҳида тўхтаган. Унингча, «Самарқандни Искандар бино қилғондур» (аслида Искандар забт этганда Самарқанд катта шаҳар бўлган ва шу ном билан аталган). Бобурнинг Самарқандга онд маълумотида диққатни тортувчи муҳим жумла бор. Унда шоҳ Бобурнинг мулк, Ватан муҳофазасига куюниши, саркарда сифатида душманлардан ҳимоя этишга интилишини кузатамиз. Маълумки, қадимда шаҳарлар мустаҳкам қўрғонлар билан ўралган. Қўрғон деворининг мустаҳкамлиги, узунлиги шаҳарни, давлатни бошқарган ҳукмдор қудратининг рамзи сифатида баҳоланган. Ўн минг олти юз одимли Самарқанд қўрғони Бобур орзу қилган пойтахт қўрғонидир: «Қўрғонини, фасилнинг устидин буюрдумким, қалам урдилар. Ўн минг олти юз қадам чиқти».

Заҳириддин Бобур Самарқанд қад кўтарган водний ҳақида завқ билан ҳикоя қилади. «Бобурнома»ни мутолаа қилар эканмиз, муаллиф шаҳар гўзаллиги, оқар сувлари, муҳташам биюларидан тўйган завқни биз ҳам туямиз. Бобур яхши географ олим сифатида, Самарқанд чегараларини бирма-бир санаб ўтар экан, шаҳардаги Кўҳак, Копил, Боғи Майдон мавзеларининг мафтункор гўзаллигини алоҳида шавқ билан тасвирлайди. Уни, аввало, Кўҳак ариқларидаги тиниқ, зилол сувлар, Дарғом каналининг шукӯҳи ўзига тортган. У Дарғом суви ҳақида ёзаркан, Мовароуннаҳр ерларининг муайян қисми шу капалдан баҳрамандлигини уқтиради: «Самарқанднинг ботот ва маҳаллоти ва яна печа тумоноти бу сув билан маъмурдур. Бухоро ва Қорақўлгачаким, ўттуз-қирқ, йиғоч йўлга ёвуқлаштур, Кўҳак суви билан маъмур ва мазруъдур». Бобур ўша даврда ҳам Самарқанд аҳолиси бовдорчилик ва сабзавотчилик билан шуғулланганини, деҳқончилик элининг асосий юмуши ва ризқ-рўзи манбаи бўлганини таъкидлаган. Бунга Бобурнинг қўйидаги фикри янада ойдинлик киритади: «Мундоқ улурларё (Зарафшон — Х.Қ.) асло зироаттин ва имораттин ортмас, балки ёзлар уч-тўрт ой Бухорога сув етмас».

Самарқанд таърифида Бобур бир жуда назик, ўзига хос қиёсий таҳлилчи келтирган. Гап Самарқанд ва Кобул обҳавосини таққослаш, Самарқанд мевалари довроти ҳақида. Бу икки шаҳар Заҳириддин Бобурнинг ҳаёти мазмуни, унда пойтахт интиёқини туғдирган маконлар сифатида хушҳаволиги, ўзгача табиати билан бошқа шаҳарлардан алоҳида ажралиб турган, адиб меҳри тушган йирик масканлардир. Шу билан, муаллиф бу шаҳарларнинг ўзига хос фазилатларини қиёслайди, ижобий жиҳатларини жамлаб, бир шаҳар тимсолида кўришни истайди.

«Бобурнома»ни муаллиф кўрганларини кунма-кун ёзиб бориб яратган, деган фикр мавжуд. Қўйида келтирилган парча эса шундан далолат берадики, муаллиф зарур ўрин-

ларда асарни таҳрир қилиб, тўлдириб борганга ўхшайди. Зеро, Самарқанд ҳақидаги қуйидаги фикрни муаллиф 1497 — 1498 йил воқеалари кечган пайтда ёзган. Афғонистоннинг Кобул шаҳрида эса у фақат 1503 йили бўлган. Парчада Бобур Самарқанд ҳавосини Кобул ҳавоси билан қиёсан таҳлил этган, демак, кейинчалик «Бобурнома» («Вақоит») муаллиф томонидан кўздан кечирилиб, асарнинг бу жойига айрим ўзгаришлар киритилган: «Ўзуми ва қовуни ва олмаси ва анори, балки жамиъ меваси хўб бўлур. Вале икки мева Самарқандтин машҳурдур: себи Самарқанд ва соҳибийи Самарқанд. Қини маҳкам совуқтур, қори агарчи Кобул қорича тушмас. Ёзлар яхши ҳавоси бор, агарчи Кобулча йўқтур».

Заҳириддин Бобурнинг Самарқанд шухратини беҳисоб боғлари, муҳташам меъморлик обидалари орқали кўрсатгани табиий ҳол. Зеро, темурийлар салтанати даврида бу шаҳар империя пойтахти бўлиб, Амир Темур шаҳарнинг ободчилиги, боғ-роғлар билан чирой топиши, шунга мос юксак меъморий обидалар яратилишга катта эътибор берган. Шаҳзодалар Шоҳрух, Улдуғбек, Муҳаммад Султон томонидан бу ашъана давом эттирилиб, бир қанча мадрасалар, бинолар, осмонўпар миноралар қад кўтарган. Амир Темур вафотидан юз йилча вақт ўтгач, Самарқандни кўрган, бу шаҳарда яшаб, уни тасвирлаган Бобур буюк масканининг муҳташам кўшклари, масжиду мадрасалари ҳақида мароқ билан ҳикоя қилади. Боғи Дилқушо, Боғи Бўлду, Нақши Яҳаҳон, Боғи Чанор, Боғи Шамол, Боғи Беҳишт сингари боғлар инсон кўлинини яратувчилик меваси эканини таъкидлаб, бунинг натижасида жаннатсимон ўлка бунёд бўлганини мароқ билан таърифлайди. Бобур боғларини алоҳида-алоҳида тасвирлар экан, ўқувчи диққатини боғдорчилик санъати, уни яратувчиларнинг эстетик дид ва қарашлари сирхонасига бошлайди. Меъморлик жозибаси, «гўниялик», «тарҳлик», «сиёқлик» боғлар — шаҳар кўрки ва жозибаси тавсифи ўқувчини бефарқ қолдирмай-

ди, диёнатли аждодларимизнинг табиатга имон мезони билан қараб иш тутганларига тасаннолар айтади, албатта.

Самарқанд шаҳрининг беқиёс фазилатларини санаб ўтган Бобур, ўша пайтда ҳукм сурган султон ва беклар, ворисийлик тарзида, боболари Амир Темурнинг анъаналарига содиқ қолиб боғлар яратаётганини, бу боғлар ҳам ўзининг пурфайзлиги ва пурсафо, ҳаволи масканларни вужудга келтираётганини мароқ билан тавсиф этади: «Султон Аҳмад мирзонинг замонида ҳам бек ва бекот қалин боғ ва боғча солдилар. Ул жумладин, Дарвеш Муҳаммад тархоннинг чорбоғича сафолиқ ва ҳаволиқ ва мадди назарлиқ чорбоғ кам бўлмай. Боғи Майдоқдин қўйироқ, баландининг устида Қулба ўлангига мушриф бир чорбоғ солибтур, тамом бу ўланг оёғ остидадур. Чорбоғда ҳам мартаба-мартаба ерларни сиёқ била тузатиб, яхши норванлар ва сарв ва сафелорлар тикибтурлар, хейли саромад манзилдур. Айби будурким, улғу сўйи йўқтур».

Бобоси Амир Темур сингари боғ яратиш, муҳташам кошоналар қуришга юксак иштиёқ сезган Бобур учун Самарқанднинг Кўксаройи, муҳташам масжидлари, Улғубек мирзо мадрасаси, ҳаммомлар, муҳандислик санъати мўъжизаси ҳисобланган Муқаттаъ мадрасаси, Кўҳак пуштасидаги боғ ва иморатлар, санғфарш кўчалар ва тартибли савдо расталари, хуллас, барчаси ҳайрат ва ҳавас намунаси бўлган. Бобур Самарқанд кошоналари ичида Улғубек расадхонаси ҳақида батафсил маълумот беради: «Пунтайи Кўҳак доманасида расаддурким, зиж битмакнинг олатидур. Уч ошёнлиқтур. Улғубек мирзо бу расад била «Зиж Кўрагоний»ни битибтур...». Бу маълумотда олим Бобурнинг аниқ қарашлари, Мирзо Улғубек илмига эҳтироми мужассам. Бу сатрлар шўро даври идеологияси тарқатган, гўё Улғубек расадхонаси унинг вафотидан сўнг Хожа Аҳрори Вали «жоҳилияти» билан бузилган деган сафсатани йўққа чиқаради. Зотан, орадан шунча вақт ўтиб, Бобур расадхонани ўз кўзи билан кўриб тасвирлаганки, айни шу ҳақиқат

«Бобурнома»нинг тарихий жиҳатдан ҳам жуда қимматли манба эканини яна бир бор исботлайди.

Бобур Мирзо Улуғбекнинг фалакиёт илмида нодирлиги, бошқа астрономлардан устунлигини аниқ далиллар келтириб исботлайди, қондош шаҳзоданинг илмий ютуғидан нурурланади. Бу сатрлар Бобурнинг фалакиёт илми тарихидан хабардорлигини ҳам кўрсатадики, бу ниҳоятда муҳимдир: «Улуғбек мирзо бу расад била «Зижи Кўрагоний»ни битибтурким, оламда ҳоло бу зиж мустаъмалдур. Ўзга зиж била кам амал қилурлар. Мундин бурун «Зижи Элхоний» мустаъмал эрдиким, Хожа Носир Тусий Ҳалокухон замонида Маровада расад боғлатибтур, Ҳалокухондурким, Элхон ҳам дерлар. Фолибо оламда етти-секкиз расад беш боғламайдурлар...».

Ушбу сатрлардан сўнг Бобур фалакиёт илмида «Зижи Маъмуний», «Зижи Батлимус» борлиги, Ҳиндистонда ҳам ўз зижлари мавжудлиги, улардан энг мукаммали эса Мирзо Улуғбек асари эканини алоҳида уқтиради.

Заҳириддин Бобур темурийлар даврида Самарқандда жуда кўп иморатлар қурилганини айтиб, шаҳардаги бир қадимий иморатга ўқувчи диққатини тортади: «Самарқанднинг қалъасининг ичида яна бир қадимий имораттур, Масжиди Лақлақа дерлар. Ул гунбазнинг ўртасида ерга тепсалар тамом гунбаздин лақ-лақ ун келур, ғариб амредур, ҳеч ким мунинг сиррини билмас».

Бобур шаҳар атрофидаги унча муҳташам бўлмаган, аммо табиатнинг хайрли инъоми боис яратилган ва ўша давр ҳокимларининг дам олиш гўшаларига (ўланглар) айлан-тирилган қатор масканларни ҳам тилга олади. Бу жойларнинг аксарияти Бобурнинг ҳаёти, Самарқанд учун олиб борган курашлари, ғалаба нашидаси ва маълумият аламлари билан боғлиқ. Қўйидаги парчада Кониғил, Хон юрти, Бўдана қўриғи, Кўли Мағок, Қулба ва бошқа ўлангларни бир-бир санаб ўтаркан, бу юртдан кўнги-л узгиси келмаётгани, унинг таърифини тутата олмаётганини пайқаш қийин эмас: «Яна бир ўланг Бўдана қўруғидур, Дилкушо боғи

била Самарқанд орасида воқий бўлбтур. Яна бир Кўли мафок ўлангидур, Самарқандтин икки шаръийга ёвушқай, фарб саридур, бир нима шимолга мойил... Яна бир Қулба ўлангидур, бу мухтасарроқ ўлангдур...».

Заҳириддин Бобур Самарқанд таърифини яқунлар экан, фикр-мулоҳазаларини умумлашма тарзда баён этади. Бунда фақат шаҳар тавсифи эмас, балки аҳолисининг сарф-саранжомлиги, ўз ишининг устаси бўлган касб-ҳунар эгалари кўплиги алоҳида таъкидланган. Зотан, бу таърифда ўтмиш маънавиятимизининг бир саҳифаси, савдо, ҳунармандчилик маданиятининг уступлиги ва жаҳоншумул аҳамият касб этгани ўз аксини топган: «Самарқанд шаҳри ажаб ороета шахредур, бу шахрда бир хусусияти борким, ўзга кам шахрда андоқ бўлрай. Ҳар ҳирфагарнинг бир бошқа бозори бор, бир-бирларига махлут эмастур, тавр расмедур. Хўб понволиқлари ва ошпазликлари бордур. Оламда яхши коғаз Самарқанддин чиқар. Ҳувози коғазлар суйи тамом Кониғилдин келадур. Кониғил Сиёҳоб ёқасидадурким, бу қора сувни Оби Раҳмат ҳам дерлар».

Заҳириддин Бобурнинг Мовароуннаҳр ҳақидаги мулоҳазаларида Бухоро шаҳри ва туманларининг «яхши вилоёт ва тумоноти» борлиги таъкидланади. Бироқ «Бобурнома»да биз Бухоро шаҳри ҳақида унчалик кўп маълумотни учратмаймиз. Асарда шаҳар 25 марта тилга олинса-да, бу асосан уруш лавҳалари, шахслар тақдири, мадраса ва мударрислар ҳаёти билан боғлиқ ҳолда эсланади. Бу, эҳтимол, Бобур ҳаётининг, «Бобурнома» воқеаларининг ислом оламидаги бу машҳур шаҳарга унча алоқадор бўлмаганидандир. Шунинг билан Бобур «Бухоронинг ҳам неча тумоноти бор. Тавр шахре воқий бўлбтур», дея унинг тарихий обидалари ҳақида фикр билдирмаган, аксинча, бу музофот таърифидан унинг мева ва поллиз экинлари тавсифини берин билан қаноатланган. Хусусан, «Мовароуннаҳрда Бухоро қовунича кўб ва хўб қовун бўлмас», «яна «олуғи бухорий» машҳурдур», «Бухоро олусидек ҳеч ерда бўлмас»,

«Мовароуннахрда Бухоро човирларидин тундроқ човир бўлмас» каби баҳоларда бундан беш юз йил олдин бу шаҳар ва туманларда ҳисобсиз боғ-роғлар, токзорлар, яъни воятда мувофиқ экологик муҳит мавжуд бўлганидан хабар топамиз.

Булардан ташқари, «Бобурнома»да Мовароуннахрга тегишли Кеш (Шаҳрисабз) вилояти ҳақида ҳам сўз юритилган, у ерда Жаҳонгир мирзо ва бошқа қариндошларининг қабрлари борлиги ва Амир Темур билан боғлиқ маълумотлар келтирилади. Бобур яшаган даврда Қарши Насаф ва Нахшаб деб аталганлигини биламиз. Ғузор, Кармана, Шовдор вилоятлари ҳақида ҳам қисқача маълумот бериб, муаллиф бу жойларнинг табиати, ўсимлик ва ҳайвонот олами ҳақида тўхталиб ўтган. Шу билан Бобур Мовароуннахр ўлкалари ҳақидаги таъриф-тавсифларини «агарчи яна туманлари ҳам бор, бу мазкур бўлгонларча эмас. Ушмунча била иктифо қилилди», деб сўзини якунлайди.

III БОБ. ШАХС СИЙМОСИДА ЗАМОН РУҲИ

1. Воқелик ва руҳий ҳолат тасвири

Табиийки, барча бадиий, тарихий асарларда, эсдаликларда инсон ҳаёти, турмуш тарзи ва феъл-атвори ўз ифодасини топади. Мумтоз насрий асарлар ҳам бундан холи эмас. Зеро, одамлар орасидаги муносабат, аввало, ҳиссиёт, ҳаяжон, руҳий ўзгаришларсиз юзага келмайди. Бу ҳолатлар бадиий, саргузашт, тарихий-илмий саргузашт асарларда қандай ёритилганини ўрганиш адиб устуби, баён тарзини белгилашда ёрдам беради.

Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» китобида Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асари таърифланиб, асар персонажларининг руҳий ҳолатлари жонли ва ҳаётӣ акс эттирилгани алоҳида таъкидланган: «Зафарнома»нинг муаллифи, жаҳоннинг энг лабофатли ва шарафли (кишиси), ётган тупрови пок бўлгур, Мавлоно Шарафиддин Али Яздий у юришда олийжаноб шаҳзода Абул Фатҳ мирзо Иброҳим Султоннинг узангиси ёнида мулозим бўлган экан. У айтади: «Ўта жанговар душманнинг мустаҳкам истеҳкоми бўлган Салмос рўбарўсида мен довюраклилик ва шижоатлиликнинг мукамаллиги, диловарлик ва вайратлиликнинг чексизлигини ўз кўзим билан кўрдим ва бу борада ниманики аниқ кўрган бўлсам, ҳақ устига ҳақдирки, агар уни юздан бирини бўлса ҳам нақл тариқида овизлардан эшитилса, ақл уни қабул қилишдан, албатта, ибо қилган бўлур эди».

Абдураззоқ Самарқандийнинг бу баҳосини тарихчи адибнинг «Зафарнома» ҳақидаги мулоҳазаси сифатида қабул этиш мумкин. Бунда асарнинг муҳимлиги, ундаги воқеа-

ҳодисалар имкони борича кенг, ҳаётий тасвирлангани шаҳзода Иброҳим Султон таърифида кўзга ташланади. Албатта, Абдураззоқ Самарқандий баҳо берган ҳаққоний тасвир бизнинг тушунчамиздаги баҳога мос келмас. Бироқ «Зафарнома»даги бўрттириш, муболаға ва истиорага бой тасвирлар бу баҳода ўша давр адабий-эстетик мезонини акс эттирган десак, тўғри бўлади.

Мушкулликларга бардош бериб, машаққатларни матонат ила енгган, қийинчиликлардан нолимайдиган Бобур ҳам баъзан оддий одам қатори кўнгли тўлиб, кўзига ёш олади. Асарнинг айрим жойларида ана шу ички туйғу, муаллифнинг руҳий ҳолати, изтироби бетакрор ўхшатишлар ёрдамида ифодаланган.

Вафотидан икки йилча олдин Бобур умр карвони манзилга етаётганини савқитабий билан англаганга ўхшайди. У, айниқса, 1527 — 1528 йиллар воқеаларига доир дил изҳорларида фарзандларига тез-тез васиятномалар битади, насиҳатлар қилади, мулкларини зурриётлари ва яқинларига тақсимлаб, бош вориси сифатида Ҳумоюнга мактуб ва фармонлар ёзиб жўнатади.

Унинг сўнгги икки-уч йиллик ҳаёти ўта зиддиятли руҳий кечинмалар, қарама-қаршиликлар гирдобиди ўтган. Бир томондан, Ҳиндистонни фатҳ этгани, Иброҳим Лўдийдек саркардани енггани, ҳисобсиз бойликни қўлга киритгани кўнглига таскин берган бўлса, бошқа томондан фарзандлари Ҳумоюн, Комрон ва Ҳиндол ҳаракатларида тож-тахт, мол-мулкка ўчлик кайфияти, ворисликка даъвогарликлар ташвиш туғдиради. Қолаверса, ҳиндларнинг қанчалик бошини қовуштирмасин, уларни давлат, юрт бошқарувига тайинламасин, айримларининг бобурийлар салтанатига ишонқирамай қараши, гоҳида душманлик кайфияти Бобурнинг беором қалбига таҳлика соларди. Ахир, у Иброҳимнинг онаси Байдага қанча яхшиликлар кўргизиб, фарзандидан кўрмаган июятлар қилганда ҳам бу аёл унинг таомига заҳар солган эди. Энг яқин кишилари, ҳатто у суянган бек Хўжа Калон Ҳинд иқлими ёқмагани боис уни тарк этиб, Ғазнига жўнайди...

Бу воқеаларнинг барчаси—Бобур учун ички руҳий толиқиш, дунёдан безиш даражасида таъсир этган нохушликлар “Бобурнома”да зикр этилган. Келинг, қуйидаги ғазалга эътибор берайлик. Шоир руҳий ҳолати аввалгидан овирроқ, кайфиятида тушкунлик ғалаба қилгандек. Унинг метип иродаси, бардам руҳияти ҳам тақдир бошига солган сарнавинг дастидан мумдек эзилган, гўё чорасиздек. Бунинг устига сурункали беморлик ҳам қандайдир ноумидлик соясини солган:

*Сўрма ҳолимшики, бўлдум бурноғидин зорроқ,
Жисм жондин зору жоним жисмдин афгорроқ.*

*Банда тақрир айлай олмон банди-бандим дардиш,
Юз темур банд ўлса андин бу эрур душворроқ...*

*Келмас ўхшар заҳматинг ислоҳға, Бобур, магар,
Ҳар давоким қилдилар, бўлдунг доғи беморроқ.*

Ҳақиқатда ҳам бу ғазал Бобурнинг умр қарвони поёнига етаётган, табибларнинг ҳаракатлари ожиз қолган дамларда ёзилган бўлиши мумкин. Эҳтимол, бу мисралар буюк адибнинг умри давомида қалбидан кечган тугёнлар, амалга оширган ишлари сарҳисоби ва армон тўла юрагида қолиб кетаётган қониқмаслик ҳислари ифодаси тарзида юзага келгандир. Унинг хаста пайтини Гулбаданбегим чуқур ҳиссиёт билан бой маълумотлар асосида тасвирлайди. Бемор шоҳ кўзига бундай дамларда на эгаллаган ҳудудсиз ўлкалари, на тепсиз бойлиги кўринади. Уни, аввало, фарзандлари, невараларининг тақдири, уларнинг темурийзода сифатида келажакда қандай иш юритишлари кўпроқ ўйлантиради. «Ҳумоюннома»да Бобурнинг Ҳиндolini беморлик тўнагида кутиши ўта ҳаяжонли тасвирланган. Бу сатрлар аёвсиз ҳаёт саҳнасининг айнан ўзи. Санъаткорона тасвирланган Бобур ва унинг атрофидагиларнинг руҳий ҳолати ўқувчини ҳайратга солади. «Бобурнома»да кўрга-

нимиздек, шоҳ фарзандлари орасида Хумоюнга меҳри биландек, гўё фақат уни суядигандек туюлади. Лекин бу мисолда фарзандларининг барчасини бирдай меҳр билан севадиган ота — Бобур гавдаланади. У ўзининг сўнгги дамлари яқинлашганини сезаркан, Ҳиндол ўвтини ҳалигача кўнглидагидек суймагани, унга оталик меҳрини беролмагани боисдир, жуда безовталаниб: «Ҳиндол қасрда, қачон келмоқчи, нима бало куттириб қўйди?» деб атрофидагиларга жовдираб қарайди, фарзанди «ҳа» деганда етиб келавермагани боис таҳликага тушади.

Ана шу руҳий ҳолат Бобурни ота, шахс, оддий инсон сифатида кўз ўнгимизда гавдалантиради, унга меҳримиз янада опади: «Ҳазрат Ҳиндолнинг қал-қомати қандай экан, кўрсам эди, деб яна қаттиқроқ талаб қила бошладилар. Ҳар соат, ҳар вақт, афсуски, Ҳиндолни кўра олмадим, дер эдилар... Касаллик асносида онамга: Гулранбегим билан Гулчеҳрабегимларни эрга бериш лозим, деб ҳукм қилдилар ва агар аммам ҳазратлари келсалар, у кишига подшоҳ, менинг фикримча, Гулранбегимни Эсон Темур Султонга ва Гулчеҳрани Тўхта Бува Султонга берсак деганлар, деб хабардор қилинганлар, дедилар».

Заҳириддин Бобурнинг меҳрибонлик билан ўз жигарбандларининг турмуш қуришлари ҳақида васият қилгани, нимага асосланиб айнан шундай қарорга келгани бизга қоронғи. Аммо бир нарса аёнки, Бобур бундай ҳулюсага келгунча қариндош-уруғларининг кайфияти, фикр-мулоҳазалари, салтанатининг келажаги борасида кўп ва ҳўп ўйлаган, қанчалик руҳий изтироб чеккан ёхуд орзулар чаманида сайр этган. Нима бўлганда ҳам, бу ҳолат Бобурни яна бир карра ўзгалар бахти, тинчлиги учун охириги дамгача қайғургани, ота сифатида фарзанд меҳрига чанқоқ эканини кўрсатади — кўз ўнгимизда унинг шахсиятини янада юксалтиради.

Юқорида Заҳириддин Бобур ҳаётининг охириги йилларидаги руҳий ҳолатига қисман тўхталидик. Энди унинг ёшлик даврига, жўшқинлик палласига назар ташлайлик.

Бир муддат (1524—1526 йиллар) Бобур чоғир — май ичишга берилади. «Бобурнома»даги айрим саҳифалар унинг «чоғир мажлислари»дан гувоҳлик беради. Шундай мажлислардан бири тасвирида унинг оддий инсонга хос руҳий ҳолати акс этган. Бобур кемада «намози хуфтангача» май ичиб, қаттиқ маст бўлади. Албатта, шароб ичган ҳар қандай одам ақлий фаолиятини муайян даражада идора қилолмай қолиши табиий ҳол. Шундай ҳолат «Бобурнома»да жонли ва ҳаққоний тасвирланган. Муаллиф ўзи ҳақида ҳеч нарсани яширмасдан — воқеа қандай рўй берган бўлса, шу ҳолида тасвирлаган. Бобур «ғариб маст экандурмен» дейди ва мастлик аломатлари — отга миниб, бир қўлда машғалани, иккинчи қўлида жиловни тутиб («якжилов») от сурганини ёзади. Унинг ўша пайтдаги руҳий ҳолатини кўрганлар эрталаб ҳикоя қилганда, эсида қолмаганини айтади: «Намози пешин сайрға отланиб, кемага кириб, арақ ичилди, аҳли мажлис... намози хуфтангача кемада ичиб, намози хуфтан кемадин маст тофиҳ чиқиб отланиб, машғалани илгимга олиб, дарё ёқасидин ўрдуғача отнинг бу юзига эгилиб, гоҳ ул юзига эгилиб, якжилов чопиб келибтурмен, ғариб маст экандурмен. Тонгласиға мундоқ машғала олиб, ўрдуғача якжилов келганимни шарҳ қилдилар. Асло хотиримға келмади. Уйга келганимда хейли истифроғ қилибтурмен».

Кейинроқ Бобур май ичишни ман этувчи фармон эълон қилади. Албатта, бирор-бир шахс ёки салтанат аҳлини бир фармон билан май ичишдан тўхтатиш амримаҳол. Аммо бу фармон Бобурнинг жамият ахлоқига ҳушёр муносабатидан, унинг майхўрлик иллатига қарши чиққанидан далолат беради. Мазкур фармонгача унинг май ичишга раъбати борлиги, бу иллатнинг унда пайдо бўлиши сабаби оддий инсон ҳаёти, онгида юзага келувчи руҳий кечинма билан боғлиқ. Бобурнинг ижодида унинг шаробдан бирйўла озод бўлиш, ичмасликка интилиш нақадар мушкул кечганини тасвирловчи ажойиб лавҳалар бор. Ичмасликка қанчалик аҳд этмасин, барибир, ҳаётнинг мураккаб дақиқала-

ри, турмуш ташвишлари уни май ичинга мойил этгани, муникулликлардан бирқадар форир қилувчи восита фақат май экаи қуйидаги сатрларда аён кўрилади:

*Май таркини қилғали паришондурмен,
Билмон қилур ишимнио ҳайрондурмен,
Эл барча пушаймон бўлур, тавба қилур,
Мен тавба қилибмену, пушаймондурмен.*

Шоҳнинг продаасизлиги юртнинг бузилтишга олиб келишини, ваъдага вафосизлик эса киши табиатини тубанлаштиришини билган Бобур ўзини енгади, чидайди, кўникади. Қуйидаги парча унинг ички дунёси мустаҳкам ирода, руҳий тетикликка вобаста эканини яққол аке эттирган. Олдий инсон бошидан кечадиган бундай ҳолат Бобур тасвирида енгил, табиий, жонли ифодасини топган: «Филвоқеъ, бу ўтган икки йилда чоғир мажлисини орзу ва иштиёқи беҳад ва воят эди, андоқким, чоғир иштиёқидин борлар йиғламоқ сарҳадива етар эдим. Бу йил, алҳамдулиллоҳ, ул давдага тамом хотирдин рафъ бўлди».

Бу сатрлар Бобурнинг чоғирдан тамомила форир бўлгани, айни пайтда, унинг май ичиния тарк этгиш жараёни воят мураккаб кечганининг жонли тасвирини беради. Қанчалик оғир бўлмасин, Бобур ўзини енгган. Маънавий юксалиш жараёнига у тезда мушарраф бўлмаган, албатта. «Бобурнома»да ўспиришлик давридаги руҳий тугёни замирида бу жиҳат ўзининг ҳаётий, бадий итгыкосини топган. Бобур Музаффар мирзо уйида меҳмон бўлганини тасвирлайди. Бу пайтда у ўспирин, чоғир базмларига кўн қўшилган бўлсада, шароб истеъмол қилмаган эди. Аммо руҳиятида аҳли базмга қўшилши, ундан баҳраманд бўлиши ҳаваси кучли, у эса ичин керакми, йўқми, дегаи иккиланишини енгтишга уринар эди. Ҳалигача, дейди у, «нашъа бўлгунча чоғир иртикоб қилмайдур эдим, мастлик ва сархушлуқ кайфияти ва ҳолатини камоҳаққуху билмайдур эдим...». Аммо давра аҳлининг сархушлиги, майнинг ақлга шиддатли таъси-

ри, хуш кайфият («мураввақ чоғирларни мажлис аҳли ҳам ҳайвон суйидек юта кириштилар, мажлис қизиқти, чоғирлар бошқа чиқти, бу хаёлда эдиларким, манга ичиргайлар») ёш Бобурда ҳам ичишга иштиёқни кўзгайди («ичмоққа майлим бор эди ва бу водийни тай қилмоққа кўнглум тортар эди»).

Эътибор берсак, «Бобурнома»даги бу парчада базм муҳитининг, даврадошларнинг ҳамсухбатга кучли таъсир ўтказишининг ёрқин манзараси аке эттирилган. Киши руҳиятида содир бўлувчи ҳар бир ўзгариш, уни камолотга ёки забунликка олиб бормасин, ҳам объектив, ҳам субъектив жиҳатдан етилгандан сўнггина амалга ошишини кўра-миз.

Бу базм саҳнаси Бобурнинг йиғитлик палласига кирганидан далolat беради. Биринчидан, базм ўтаётган қошона муҳташам, тарабхона Султон Абусаид мирзо буюртмасига кўра, наққошлар томонидан унинг жанглари манзаралари тасвири билан безатилган. Ёш Бобур темурий шаҳзодалар томонидан ҳурмат-эҳтиромда, унга энг азиз меҳмон сифатида ҳатто Музаффар мирзодан ҳам юқорида жой берганлар: «...шимоллий сарива шаҳнишинида икки тўшак солдилар, бир-бирига рўбарў, тўшакларнинг ёнларини шимол сари эди, бир тўшакда Музаффар мирзо ва мени ўлтурдук, яна бир тўшакда Султон Масъуд мирзо ва Жаҳонгир мирзо ўлтурдилар. Музаффар мирзонинг уйида чун меҳмон эдук, мени Музаффар мирзо ўзидин юқори олди».

Иккинчидан, Бобур шаробга майл бутун пайдо бўлмагани, ҳатто отаси Умаршайх ҳаётлик пайтида ҳам чоғир ичишни таклиф қилингани, аммо ичмагани, айниқса, «Хожа Қозининг юмини қадамидин зоҳид ва муттақий» бўлганини ёзар экан, ўзининг сабр-бардонни, атрофидагилар эҳтиромини тўла инобатга олганини баён этади. Учинчидан, Бобур у пайтда ёш йиғит эса-да, уруш майдонларида тажриба орттирган, Шайбонийхондек қудратли фанимини Самарқанддан чиқариб, шаҳарга эгаллик қилган ва шаҳар берган

султон эди. Ана шу руҳий кўтаринкилик, ўзига ишонч уни човир базмига киришга тайёрлигини билдирган.

Заҳириддин Бобур бу нодир руҳий ҳолат тасвирини давом эттираркан, яна иккилашиб қолганини — ички руҳий ҳолатини жозибали тасвирлайди. Юқорида таъкидланган сабабларга кўра, Бобур кўнглида «човирга майл пайдо» бўлганини ўзи ҳам сезган. Шундай бўлса-да муаллиф яна бир неча инкор этиб бўлмас сабаблар, объектив далилларни келтириб, майхўрлар даврасига қўпилиш учун руҳан тайёрлигини зикр этади. Бироқ айни дамда яна бир мисолик сезади: Бобурни билган кишилар ичмаслигидан хабардорликлари туфайли уни қисташмайдилар. Унинг ўзи эса журъат этиб, ичиш истагида эканини очиқ билдира олмаслигини жуда аниқ, ҳаётий тасвирлаганки, эҳтимол, бу ҳолатни шарҳу изоҳлар билан мазмунлироқ ёритиб бўлмас. Шу боис парчани айнан келтирдик: «...сўнгра-лар йиғитлик ҳавасидин ва нафе тақозосидинким, човирга майл пайдо бўлди, таклиф қилур киши йўқ эди, балки човирга майлимни билтур киши йўқ эди. Кўнглум агарчи мойил эди, мундоқ қилмарон амрни ўзтук била қилмоқ мушкил эди».

Мумтоз адабиётимиз намуналари воситасида юксак маънавий фазилатларни бутунги ёш авлодга етказиш борасида кўп гапирамиз. Бобурнинг юқорида келтирилган парчадаги андишаси темурийзодалар ахлоқи, инсоний қадр-қимматга эҳтиромни, атрофдагилар фикр-мулоҳазаси билан ҳисоблашинилари, жамият қонун-қоидалари барча учун, жумладан, шоҳ Бобур учун ҳам бирдек амал қилишининг ёрқин далили эмасми?! Бобур майга қанчалик майл сезмасин, ёши катталар, давradoшларнинг хоҳиши-истаги бўлмаган экан, ўзини тияди, иродасини ишга солади, ичмайди. Айни хислат бугунги ёшлар учун, уларнинг май ва бошқа сархуш этувчи моддаларни истеъмол қилишдан тийилишларида бир ибрат, маънавий сабоқ вазифасини ўтатиши мумкин.

Чоғир базми тасвири давомида Бобур барибир май ичишга жазм этганини, бунга руҳан ҳозирлиги, базм муҳити, давра аҳли кайфияти ҳам шунга мувофиқлигини ёзади: «Хотирға кечтиким, чун мунча таклиф қиладурлар (ҳалигача ҳеч ким таклиф қилмаган — Х.Қ.), яна Хиридек ороста шаҳрига келиб туриббизким, жаминъ айш-ишрат асбоб ва олоғи мукамал ва муҳайё ва бори такаллуф ва танаъум аниё ва адавати омода ва пайдо, ҳоло ичмасам қачон ичармен деб ичмакка азм қилдим ва бу водийни тай қилмоқни жазм қилдим».

Бобур майхўрлик жараёнидаги руҳий ҳолатини дастлабки босқичдан охиригача усталик билан тасвирлайди, воқеа ривожига аҳамият беради—бошланиши, ривож, ечими ва ниҳоясини аниқ кузатади. Бу мураккаб руҳий ҳолат натижасида, таъкидлаганимиздек, шарқона тарбия, тавозе устун келади ва Бобур бу мажлисда ҳам чоғир ичмасликка аҳд қилади. Бунга оддий инсоний эҳтиром туйғуси сабаб бўлади. Ҳусайн Бойқаронинг катта ўғли Бадигўззамон мирзо уйда бу ўтиришдан олдин меҳмон бўлган Бобур унинг қўлидан шароб ичмаган (эҳтимол, унда Музаффар мирзо мажлисидагидек катта кўтаринкилик, ичишга интиқлик бўлмагандир). Шу боис, кўп ўтмай унинг укаси Музаффар мирзо уйда биринчи марта шароб ичиш. Бобур назарида, катта шаҳзодага нисбатан ҳурматсизлик билан тенг. Бу позик психологик жараён тасвирида Бобурнинг ўта сезгирлиги, ўз истак-хоҳиши, нафсини қурбон қилиб бўлса-да, теғурийлар хонадонини назокатига, аниқроғи, инсоний ахлоқига зиён етказмасликка интилганини кўрамиз. Ниҳоят, «Бобурнома» муаллифининг ҳикоя санъати, воқеа ҳулосасини тасвир сўнгида бериб, ўқувчини ҳаяжонга солиши ва мантиқий якунлаш маҳоратини ҳам кузатиш мумкин: «Вале хотирға кечтиким, Бадигўззамон мирзо оғадур, анинг илигинин ва анинг уйда ичмай, инисининг илигинин ва инисининг уйда ичсам, хотирига нима келай деб, бу тараддудимни айттим. Бу узрумни маъқул деб, бу суҳбатта чоғир таклифи қилмадилар...».

Бобур тасвирлари, асосан, йўл воқеалари билан боғлиқлиги туфайли қаҳрамонларнинг руҳий ҳолати ва ички дунёси ҳам бевосита табиат манзаралари ва ҳайвонот олами тасвири билан уйғун тарзда ўз ифодасини топган. Мана бу тасвирнинг ҳаётийлигига, динамизми ва сержилолигига эътибор берайлик. Воқеа бир неча бўлақларга бўлиниб, бир яқин билан хулосаланган. Бобур ўз шериклари билан отда кетаётир. Тўсатдан ёшлик, мусобақа завқи уни Қанбар Али ва Қосимбек билан пойгага чорлайди. Отлар югуради, ҳар ким галаба напидасини татиб кўрмоқчи... Бобур шеригининг оти «қолвонини боқар хаёл қилиб» ўтирилади. Бир лаҳзада эгар айланиб, Бобур боши билан ерга урилади... Бобур тасодифий нохушликка тушганини пайқамай қолади. Адиб ўзининг кечинмалари, азоб чеккани, аниқроғи, мияси чайқалганини қисқа, содда, аммо аниқ баён этади: «Бу оламда ўтган вақойиъ туп ва хаёлдек кўзумга ва кўнглумга кўрунур ва кечар эди».

Бу тасвирда бир нозик детал бор. Унда ҳам руҳий ҳолат, ҳам ҳаётний воқеа ўз аксини топган. Бобур боши билан ерга урилар экан, зарб ҳарорати, отнинг шиддати, мардлик ва ғурур туфайли қўзғалиб, йўлни давом эттиради, аммо кейин ҳушдан кетиб, бу ҳодиса охирини тасаввур қила олмайди («агарчи ўшул замон қўнуб отландим, вале ақлим охиломвача қарорига келмади»).

Академик Б.Валихўжаев ёзади: «Маълумки, мазкур даврда тарихий асарлар билан бир қаторда мемуар-эдалик ёзиш ҳам давом этди... Кўпгина тарихий асарларда эдалик сифатларининг элементлари, яъни муаллифларнинг тасвирланаётган ҳодиса-воқеанинг шохиди бўлишлиги ҳам кўзга ташланади. Аммо бу шохидлик кузатувчилик доирасидан четга чиқмай, воқеалар тасвири муаллифнинг саргузашти билан бевосита боғланмайди. Ана шу жиҳатдан мемуар-эдалик тинидаги энг яхши асарларнинг хусусияти шундаки, уларда тасвирланаётган тарихий воқеаларнинг актив қатнашувчиси сифатида муаллифлар намён бўлади. Натижада бундай асарлар тарихий-мему-

ар эсдалик доирасида қолмай, бадинийлик хусусиятларига ҳам эга бўладилар».

Заҳириддин Бобурининг тасвирлари кўпинча жангу жадаллар, нотанин муҳит, тор, дала, адир, табиат ва ҳайвонлар билан боғлиқ. Табиат билан бевосита алоқада бўлган кишининг ички олами, руҳий ҳолати — қўрқув, қувонч, ҳадиксираш, табиатнинг турли ҳодисаларига бардош берип, уларни енгип ва енгиллидаги психологик тасвир ўз аксини топган. Бу тасвирлар ортиқча сўз ўйини, баландпарвоз образлардан холи бўлиб, ҳаётий, киши ички кечинмаларини табиий очиб бергани билан диққатни тортади. Масалан, Бобурининг қуйидаги тасвирини инсон руҳий ҳолатини ифода этувчи полотно дейиш мумкин.

Сел ёмоқда. Сув тошқинидан таҳликага тушган одамлар, аскару уловларнинг саросимаси, жонларини асрашга интилишлари муаллиф томонидан реал акс эттирилган. Тасвирда асар муаллифининг ички дунёси ёрқин ифодаланган. Бобур элни фалокатдан асраш, черик ва уловларни ноқудай вазиятдан эсон-омон олиб чиқиш устида ўйлайди. Ёмғирнинг зўрайгани, сел ваҳимасидан таҳликага тушади. «Черик элига ҳам бисёр таваҳҳум бўлди», дер экан, Бобур табиий офатнинг авжига чиққанини билдиради. Тасвирда одамларда мол-мулкдан кўра, ўз жонларини асраш ҳиссиёти кучли. «Тузларини тамом аксар сув тутуб» кетгани воқеа шиддати янада ошганини англатади. Ҳодиса кимдир кечини жойини топгани ва бу ташвиндан барчани халос этгани билан яқунланади: «Якшабба кунин андоқ ёмғур ёдиким, тамом тузларини сув тутти. Бҳира била ўрду тушган боғлар орасида озгина шўр сув эди. Намози пешингача арзи бир улуғ дарёча бўлди. Бҳиранинг ёвуғида бир тиргаз отими ердин кўпроқ гузар йўқ эди, уздуруб ўтар эдилар, икки намоз орасида кирган сувларини сайр қила отландим.

Ёғин ва чошқун андоқ бўлдиким, яна ёғиб ўрдуға келмакка таваҳҳум бўлди. Икки намоз орасида ўшул кирган сувни уздуруб ўттум. Черик элига ҳам бисёр таваҳҳум

бўлди. Аксар эл ўтоқларини ва оғир партоқларини ташлаб, жиба ва кийим-яроғларини эгниларига олиб, от яланғочлаб, уздуруб ўттилар. Тузларини тамом аксар сув тутуб эди».

Заҳириддин Бобур одамларнинг руҳий ҳолатини фақат уларнинг бошига тушган ҳодиса, кайфиятга таъсир этувчи воқеа орқали ифодаламайди. Қуйидаги парчада Бобур Сири тоғ кўталини тасвирлар экан, уни кесиб ўтувчи йўловчининг ҳолати, руҳий кечинмаларини ифодаламайди. Адиб фақат кўталнинг релйефи, шакли ҳақида «буичалик учма товғи кўрган эмасмен» деб, кейингина ундан юз машаққат ва ранж ила ўтилганини ёзади. Сел тасвиридаги кишиларнинг руҳий ҳолати бу гал очик баён этилмасе-да, кечувдан ўтиш азобиинг умумлашма сўзлар орқали ифодаланиши, кўталнинг муаллақлиги туфайли тортилган машаққатлар ёрқип акс эттирилган: «Сири тоғ кўталига етук, кўтал ва не навъ кўтал, ҳаргиз мундоқ баланд ва танг кўтал кўрулган эмас, ҳеч вақт мундоқ танги ва учма йўллар биле юрулган эмас. Қўп ташвини ва суубат биле мухотара танги ва учмалардин ўтуб, юз ранж ва машаққат биле муҳлиқ баланд ва танг кўталлардин ошиб, Фон навоҳисига келдук».

Кўталдан ўтаётган кишиларнинг руҳий ҳолатини бериш учун муаллиф ўзининг ички кечинмалари, тор табнатиининг ваҳиматлиги, бопқа тоғларга ўхшамас ҳайратланарли жиҳатларини акс эттирган. Бобурнинг бу ўтишдан хавотирга тушгани, ўзи ва шериклари жонини асраш инстинкти «кўтал ва не навъ кўтал», «баланд ва танг», «қўп ташвини ва суубат биле», «мухотара (хавфли — **Ҳ.Қ.**) танги ва учмалар», «юз ранж ва машаққат биле», «танг кўталлардан ошиб» каби сўз ва ибораларда ўз аксини тошган.

«Бобурнома»даги айрим парчалар қисса ва романлардаги тасвирларга ўхшаб кетади. 1506 -1507 йиллар воқеалари баёнида Бобур Аҳмад Қосим кўҳбур ва яна бир неча йилгитин қочиб кетаётган Мирзохонини тутиб келиш

учун юборати. Асарда асир тушган Мирзохоннинг руҳий ҳолати: ўз-ўзини асраш инстинкти, қўрқувдан оёқларининг ҳаракатдан қолиши, ўз гавдасини бошқара олмаслиги маҳорат билан тасвирланган. Ўқувчи кўз ўнгида юлиб ва марлуб, кучли ва кучсиз, жон таслим этган ва, таъбир жоиз бўлса, жон олувчининг ички дунёси, хатти-ҳаракатлари, руҳий валаёни ва бу тўфоннинг сўниши санъаткорона гавдалантирилган: «Қарғабулоқ нушталарида Мирзохонга етарлар, қоча ҳам олмас, илик тебратгунча қувват ва журъати ҳам йўқ эди, олиб келдилар. Мен эски девонхонанинг шарқи-шимолний сориғи айвонида ўлтуруб эдим, мен дедимки, кел кўрушатиш. Олдарафондин юкунуб келгунча икки қатла йиқилди, кўрушгандин сўнг, ёнимда ўлтурғузуб, кўнгул бердим. Шарбат келтурдилар, Мирзохоннинг дафъи таваҳҳумига шарбатни аввал ўзум ичиб, анга бердим...».

Уруш ва йўл азобларидан чарчаган, ташвишлар гирдобидан бир оз фориғ бўлган Бобур бир оз муддат дам олишга имкон тонади. Муаллифнинг қўйидаги сатрлари ҳам «романбон» бўлиб, Бобурнинг руҳиятида содир бўлган кўтаринкилик. Борон, Чошгуба, Гулбаҳор каби гўзал доманалар—тоғ ёнбағирларидан баҳра олганига бағишланган. Мазкур минтақанинг ўзига хос гўзаллиги, латофати, гулзорларнинг бетакрор манзараси, ҳатто бу ерда доланинг 34 нави мавжудлигини тасвирлаган Бобур руҳиятида олдиний инсонга хос табиатдан ҳузурланиш кайфияти пайдо бўлади. Одатда, «Бобурнома»да муаллифнинг бундай ҳолати тасвири берилганда, унинг назмга мурожаат қилганини кўзатамиз. Бу—жуда позик жиҳат. Чунки шеър китида руҳий кўтаринкилик, яхши кайфият, ҳаёт ва турмушдан қониқини паллаларида қўйилиб келади. Дарҳақиқат, бу тасвирда Бобурни айнан шундай руҳий кўтаринкилик чулғаб олгани сезилади. Олдин у Бобурнинг гўзал жойлари ҳақида битган бир байгини ёд олса, кейинги назал шу сайр маҳсули сифатида яратилганини билдирган: «Булар-

га рухсат бергандин сўнг Борон ва Чопгуба ва Гулбахор доманаси сайрига бордук. Баҳорлар Борон ёзиси ва Чоштуба дашти ва Гулбахор доманаси бисёр хўб бўлур. Сабзаси Кобул вилоятининг ўзга ерларига боқа, хейти яхши бўлур, турлуқ-турлуқ долалар очилур, бир қатла дола анвоини буюрдумким, саладилар, ўтгуз тўрт навъ дола чиқти, печукким бу ерларнинг таърифиди бир байте айтилиб эди:

*Сабзаву гуллар била жаннат бўлур Кобул баҳор,
Хосса бу мавсумда Борон ёзисию Гулбахор.*

Ушбу сайр келганда бу вазални тугаттим:

*Мешинг кўнгулмуки, гулшинг эунчасидек таҳ-батаҳ қондур,
Агар юз минг баҳор ўлса, очилмоғи не имкондур».*

Мумтоз адабиётда Бобурнинг «хуш эди» радифли вазалчалик реал ҳаётни, мажлис аҳлининг руҳий ҳолатини аниқ акс эттирган вазал жуда кам. Шoir дўстлар анжумани манзарасини шу даражада таъсирчан ифодалайдики, ўқувчи ҳам бейхотиёр ўзини шу давранинг қатнашчисидек ҳис этади. Мажлис аҳлининг майдан сархушлиги, барчанинг фикрда яқдиллиги бонс суҳбат мазмунли, ширин кечади. Лирик қаҳрамоннинг руҳияти тетик. Мажлис аҳлининг пок руҳий фазоси юксак инсоний туйғу, маданият муносабат имконини тувдирган. Май, суҳбат, мусиқа, «созу хонанда била нуқту майи беғаш»нинг уйғунлиги Бобур руҳиятини поклаган, унинг хаёлини сертаҳлика кунлардан айириб, руҳан бардамлик бағишлаган. Хуллас, бу сюжетли, аниқ композицияга қурилган вазал жуда дилкашлиги, лирик қаҳрамон ҳолатини аниқ акс эттиргани билан алоҳида ажралиб туради:

*Туну кун бирла бутун мажлиси асру хуш эди,
Мажлис аҳли бори дилхоҳу бори дилкаш эди.*

*Борининг сўзи эди хубу, латифу рангин,
Не паришону, не бемаънию не чирмаш эди.*

*Яхши май йўқ эдию, нашъаи май яхши эди,
Нохуш эл йўқ эдию, асру ҳавоийи хуш эди.*

*Барча таъзим қилиб бир-бирини мастона,
Гоҳ бошта оёқ эрди, гоҳ оёқда бош эди...*

«Бобурнома»да тасодиф ва шароит тақозоси туфайли содир бўладиган руҳий ҳолатлар тасвири, мазмуни ва ифодасига кўра, ўта ранг-баранг. Масалан, Бобурининг Шохбегим ва бошқа хонимлар билан учрашувини олиб кўрайлик. Бобур Боғи Биҳиштин муҳосара этар экан, шу пайтгача ўзига душманона муносабатда бўлиб, уни писанд этмай, виқор билан юрганлар маълубиятдан сўнг «мулойим»лашибгина қолмай, бутунлай ўзга ҳолатга тунганликларини тасвирлайди. Шохбегим ва унинг атрофидагилар Бобур билан, одатдагидек, ўзларига тайинланган жойда туриб кўришадилар. Авваллари уларда салтанат аёлларига хос виқор билан кўришини расм бўлган. Энди эса ҳолатлари мутлақо ўзгача: «Шохбегим ва хоним бир уйда ўлтуруб эдилар. Доимий ерда тушуб, келиб бурунғидек адаб ва таъзим била юруб кўруштум, Шохбегим ва хоним беҳад ва беқиёс музтариб ва мунфайл ва сарафканда ва хижил бўлбтурлар, не маъқул узр айта оладурлар, не мушфиқона сўрмоқ тарҳин сола оладурлар, булардин тамаим мундоқ эмас эди...».

«Бобурнома»да ҳар бир сўз мулоҳаза билан танланиб, чертиб-чертиб қўлланган. Юқоридаги матнда «доимий ерда тушуб» дер экан, шох Бобур ўзини сипо тутгани, аёллар билан ўринсиз ҳисоблашгани эп кўрмаганини билдиради. «Юруб кўруштум», деган иборада ҳам катта маъно бор. У аёлларнинг ўз олдига келиб кўришинларини истамайди, балки улар маълуб, мустар ва хижил бўлсалар-да, истиқболларига бориб кўришганини ёзади. Бу ҳам темурий зодагонларнинг ахлоқ-одобига хос жиҳат. Кейинги гапда келган сўзлар ҳаддан ташқари хижолатда қолган аёлларнинг руҳий аҳволини очиқ баён этганки, буни Бобурининг

поэтик маҳорати сирасига киритса бўлади: «беҳад», «беқиёс» каби сифатнинг орттирма даражалари шоҳбегимларнинг умумий руҳий ҳолатига ишора қилса, «музтариб», «мунфайл», «сарафканда», «хижил» сўзлари ҳолатни янада яққол ёритиб беради. Муаллиф «булардан тамаим мундоқ эмас эди...», дер экан, ўйламай қилинган ҳаракат, те-мурийлар салтанатининг бирлигига раҳна солиш кишини ана шундай ўта ноқулай руҳий ҳолатга солажагига ишора қилган.

Профессор А.Ҳайитметов ёзади: «Бобур сиймосида шoirларга ҳос эмоционаллик, олимларга ҳос синчковлик, ҳар масала юзасидан чуқур мулоҳаза юритишга мойиллик, жангчиларга ҳос дадиллик, донишманд давлат арбобларига ҳос тadbиркорлик, эҳтиёткорлик, мақтаншдан ўзини тийиш, ўзга кишиларга талабчанлик фазилатлари жамланган, бир-бирига табиий уйғунлашган эди».

Бобур яшаган даврда аксарият бек, амиру султонлар ўша пайтда расм бўлган иллат- бесоқолбозлик билан шуғулланганлар. Бобур бу иллатдан ҳазар қилган. «Бобурнома»да гап турли давр султон ва беклари ҳақида борар экан, юрт сардорларидан кимки шу иш билан машғул бўлса, муаллиф томонидан ахлоқсиз шахс сифатида қораланган. Масалан, Бобур Султон Маҳмуд ҳақида ёзар экан, унинг «муттасил чоғир ичпини», бадмаош ва зolimлиги қатори чухрабозлигини таъқид остига олади: «Чухра қалин саҳлар эди. Қаламравида чиройлиқ амрад ўғлон бўлса, ҳар навъ била келтуруб, чухра қилгур эди. Бекларнинг ўғлонларини, балки кўкалдошларини чухра қилиб эди, балки ўзининг кўкалдошидин туққонга доғи бу хизматни буюриб эди. Бу шум феъл анинг замонида андоқ шойиъ эдиким, чухрасиз киши асло йўқ эди. Чухра сахламоқлигини хушар билтурлар эди».

Кўриниб турибдики, Бобур бу иллатни жамиятнинг «шум феъл»и, деб атаган. Бироқ расмга айланган бу касофат одат Бобур руҳиятига ҳам таъсир этмасдан қолмаган. Қуйидаги мисолда муаллифнинг «Бобурнома»да ҳаётнинг

бир лаҳзасини ҳаққоний тасвирлагани, бу иллатни умр бўйи ўзига ёт билгани яққол кўринади. Парчада романтик туйғуни эмас, айнан ҳаётнинг реал акс эттирилганини кўра-миз.

Муаллифнинг руҳий ҳолати Бобурий номли ўспиринни кўриб ўзгариб кетади, «андоқ ҳол бўлдуким, яқин эдиким, эригаймен», дейди у. Ўзини йўқотган Бобурда ички туғён жўш уради, у мажнунсифат ҳолга тушади. Бобурга Султон Аҳмад мирзонинг Ойша Султонбегим исмли қизини никоҳлаб берадилар. Бироқ бу хотинидап кўнгли совиб, учрашмай юрган пайтда у Бобурийга йўлиққанини ёзади. Бу парчанинг яна бир муҳим жиҳати шундаки, киши қанчалик ўз истагига эрк берса, ноўрин ишларга шунчалик тез берилиб кетиши мумкин. Бобур бу «ишқ»дап тез қутулади ва ўзини ўнглаб олади. Асарда киши руҳиятидаги ўзгариш бу ишнинг нақадар ноўринлигини англаш, атрофдагилардан ҳадиксеираб юриш, бу ҳолатини ҳуфёна сақлаш лозимлиги ёрқин тасвирланган:

«Аҳёнан Бобурий менинг қошимга келур эди, вале мен ҳаё ва ҳижоб жиҳатидин Бобурий сори туз боқа олмас эдим, не жойи улким, ихтилот ва ҳикоят қила олмаймен ва напъа ва изтироб сабабидин шукр қила олмас эдим, не имкони улким, кетганидин шикоят қила олмаймен...

Бир кун ўшул меҳр ва муҳаббат авонида жамъи ҳамроҳ эдилар, бир кўчада келадур эдим, баякбор Бобурий рубарў учрай тушти. Манга инфилдин андоқ ҳол бўлдуким, яқин эдиким, эригаймен. Туз боқмоқнинг ё сўз қотмоқлиқнинг худ имкони йўқ эди. Юз ҳижоб ва ташвиш била ўтулди. Муҳаммад Солиҳнинг бу байти хотирва келди:

Байт:

*Шавам шарманда ҳар гаҳ ёри худро дар назар бинам,
Рафиқон сўи ман бинанду, ман сўи дигар бинам.*

Бу байт ажаб ҳасби ҳол воқитъ бўлди. Ишқ ва муҳаббат тувёнидин, шабоб ва жунун ғалаботидин бош яланг, оёқ яланг кўйи ва кўчада ва бор ва боғчада сайр қилтур эдим...».

Бобур асарларидаги руҳий ҳолат ифодаси ҳақида гапирганда ҳинд ошпазларининг унинг овқатига заҳар солиб, суиқасд уюлтирганлари тасвирига тўхталмасдан илож йўқ. Бу ҳодисани Бобур ўз бошидан кечиргани—заҳар азоби уни ҳаддан ташқари қийнагани боис тасвир жуда жонли чиққан. Ўқувчи кўз ўнгида заҳар таъсиридан азоб чекаётган киши ҳолатигина эмас, балки унинг ички олами ҳам гавдаланади. Ўлим ва ҳаёт орасидаги кураш, воқеа замирида ҳақиқат ва гумоннинг таҳлили ва, ниҳоят, гуноҳкорларни шафқатсиз жазолаш—буларнинг бари бу ҳодисага дахлдор кишиларнинг мураккаб руҳий ҳолатини ёритиб берган. Бобурнинг ички олами, ҳаётдан умидворлиги—«тирик қолганимдан сўнг» дейишида кучли психологик тасвир ва киши руҳиятининг ўзгариш жараёни бор: «Дастурхон устида икки-уч марта кўнглум барҳам уруб, қусаёздим. Охир кўрдумким, бўлмас, кўнтум. Обхонаға борғунча йўлда яна бир павбат қусаёздим. Обхонаға бориб, қалин қустим. Ҳаргиз ондин сўнг қусмас эдим, балки ичганда ҳам қусмас эдим. Кўнглумға шубҳа кечти. Бовурчини сахлатиб буюрдимким, ул қайни итга бериб, итни сахлавайлар. Тонгласиға бир паҳарга ёвуқ ит беҳолроқ бўлуб, қорни дам қилфондек бўлди. Ҳар неча тош била урдилар, эвруштилар, қўлмади. Кўн тушгача бу ҳоли бор эди, андин сўнгра қўпти, ўлмади. Бир-икки чухра ҳам бу ошдин егандур. Тонгласиға алар ҳам қалин қустилар. бирисининг худ ҳоли хароб эди, охир бори халос бўлдилар...».

Тенгри манга бошдин жон берди. Ул дунёдин келадурмен, онадин эмди тувдум. Мен хаста ўлуб эдим, тирилдим. Жон қадриши, биллоҳ, эмди билдим...».

«Бобурнома»да бундай терап руҳий ҳолат тасвирлари кўп бўлганидек, Алишер Навоий насрий асарларида ҳам инсон руҳияти, унинг такрорланмас лаҳзалари замон, маъ-

навийт ва ахлоқ мавзулари доирасида талқин этилганини кўрамиз.

Аввал айтганимиздек, Бобур ҳар бир воқеани Оллоҳнинг иноятидан биллиб, илоҳий қудратсиз бирон ҳодиса юз бермаслигини қайта-қайта таъкидлаган. Навоий ҳам киши руҳий ҳолатини кўпинча Оллоҳ инояти билан боғлиқ ҳолда тасвирлайди. Ул зот «Насойим ул-муҳаббат» асарида тасаввуф машойихларидан Зуннун Мисрий руҳий ҳолатини ажойиб тасвирлаган. Ган сўфиёна атамалар ва уларнинг моҳияти ҳақида кетар экан, Зуннундан «Мурид кимдур ва мурод ким?», деб сўраганларида, «Шайхул ислом дедиким, мурид тилар ва андин юз минг ниёзу мурод қочар ва андин юз минг ноз», деб жавоб беради. Ана шу тасаввуф тушунчасини очиб бериш, Зуннун Мисрийнинг дунёқарашини ёритиш учун Навоий Зуннун Мисрий ҳаётидан қуйидаги мисолни келтиради:

«...Зуннун сайёҳ эрминш. Дебдурки, бир кун борур эрдим, бир йнгит кўрдумки, анда шўре бор эрди. Дедим, қайдинсан, эй ғариб? Деди: Ғарибму бўлур улки, онинг била мувонасати бўлмай? Бу сўздин қичқириб, беҳуш йнқилдим. Ҳушумға келгандин сўнгра, дедиким, сента не бўлди? Дедимки, дору дардға мувофиқ тушти».

«Ғариб» тушунчаси нимани англатади? Зуннуннинг дардига нима даво бўлди? Биригчидан, тасаввуф ғояси, аввало, Оллоҳнинг ягоналигини тан олиш ва фақат унгагина сивиниш. Зуннун, аҳтимол, тасаввуф рукнини ижро этаётган кишининг ташқи қиёфаси, почор аҳволи ёки тушкун руҳий ҳолатига қараб, унга «ғариб» сўзини раво кўрган-дир. Бироқ айнан шу ҳолга тушган, шўру раво билан тиловатлар қилиб, ўзлигини унутган кишининг Оллоҳ васлига етишини мумкинлиги тасаввуфда тан олинади. Шу боис, дарвеш «ғариб» сўзини ўзига писбатан нолюйиқ билади, жисми илоҳий руҳият билан «мувонасат бўлган» киши ҳеч ғариб бўлиши мумкинми, дея жавоб берганида, Зуннун ўзидан кетади. Зуннун Мисрийни ҳайратга солган, унинг сўфиёна қарашларини кўзватган, қаттиқ руҳий таъ-

сир ўтказган нима? Бу, энг аввало, дарвешнинг жавобидаги тасаввуфнинг маърифат ва тариқат йўли билан ҳаққа етишиш, бу йўлда ҳар қандай азоб, ғариблик, ташналикка сабр-чидамли бўлиш, Оллоҳни қалб билан таниш воқеадир. Дарвеш ўз жавоби билан тасаввуф уйига кириш ҳар қандай неъматдан устунлигини, бу ақида эгаси ҳар қандай ташқи ҳолат ва иқтисодий ноқисликка қарамасдан ғариб эмас, ғанилигини айтган, инсон руҳий оламнинг тасвири тасаввуф таълимоти ёрдамида ифодаланган. Яъни, киши Оллоҳдан ўз тилагини тилаши лозим, агар эътиқоди ва садоқати пок, самимий бўлса, муроди ҳосил бўлади.

Алишер Навоий «Муншаот»идаги Хусайн Бойқарога номасида кишининг ички, руҳий ҳолати бой бўлиши ёки муфлис қолиши унинг пок нияти ва иймони билан боғлиқлигини билдирган: «Ҳар киши тиласаким, муроду мақсуди ҳосил бўлуб, офат ва балодин эмни бўлғай, тенгри таоло буйруғи билан амал қилиб, наҳйдин ижтиноб қилғай. Ва оламда ҳеч киши йўқтурким, ҳар навъ муроди бўлмағай ва ўзин балодин эмни тиламағай. Аммо ҳар кишининг муроди кўирак бўлса, ҳақ таоло амрига итоати кўирак бўлса, керак, бағаҳсе салотин...».

Алишер Навоий асарларида ҳам «Бобурнома»даги каби инсоннинг кундалик ҳаёти лаҳзалари, хатти-ҳаракатлари орқали руҳияти тасвирланган ўринлар талайгина. Кўпинча, муаллиф воқеалар баёни ёрдамида жамият аҳлини инсоний фазилатлар руҳида тарбиялашга ҳаракат қилади.

Навоий тасвирлаган шахс Хусайн Бойқаро салтанатида вазир. Қўйидаги парчада Саййид Ҳасан Ардашер — тасаввуф воқеаларига содиқ шахснинг ички олами барча жиҳатлари билан ёритилган. У юксак мансаб эгаси эканидан қатъи назар, меҳмонларга хизматкор каби муносабатда бўлиши, уларнинг маст ҳолатларидан жеркимасдан, аксинча, кайфиятлари кўтарилиши учун шароит яратилиши лозим. Навоий суҳбат аҳлининг ички дунёси, ҳолати ҳақида ўқувчига аниқ тасаввур беради. Унинг «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер» асаридан олинган парчага эътибор қара-

тайлик: «Оқпомки мажлис аҳли одат била усруб, уор чор бўлса эрди, алар бирин-бирин усрук бошига етиб, мулозим-лиг элни мулозимларига топшуруб, навкарсиз номуродларни муҳофазат қилиб, ёнлари остива нима солдуруб, бошлари остида нима ястаб, илайларига кўзати сув қўйдуруб, баъзининг кавш ва дасторларин ва ёвликларин ва анинг учида тугунгинаси бўлса, белгулуқларни мулозимларга топшуруб, хотирларин ул тоифа жамитдин сўнгра хуфтон намозин адо қилиб, ул хужраларида осойишва машғул бўлур эдилар».

Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоъ» асариди қаҳрамонларнинг руҳий ҳолати ўзгача тасвирланган. Албатта, бошқа мавзулар таҳлилида кўргансимиздек, бунда ҳам адибнинг снгил ҳикоя услуби, бадиий санъатлардан ўринли фойдаланиши тасвирни бойитган. Қўйидаги мисол Восифийнинг қаҳрамон руҳий ҳолатини тасвирлаш маҳоратини белгилабгина қолмасдан, Навоийнинг шогирд-парварлиги, асар муаллифининг бу масалага муносабатини ҳам ёритади. Восифий Ҳиротга келиб, муаммо фанидан билимини синаб кўришни ихтиёр этади ва Соҳиб Доронга эртага Навоий хузурига бориши лозимлигини айтади. Ёш шоир ва адиб Зайниддинни шоирлар сарвари Амир Алишер билан шахсан ҳамсуҳбат бўлишдек масъулият қаттиқ ҳаяжонга солади:

«Кечқурун уйга қайтдим ажойиб кайфият мени чул-ваб олдн. Илон чаққан кншидек у ёқдан-бу ёққа арнаб, ухлаёлмадим. Фақирнинг отаси изтиробимдин воқиф эдилар:

*Эй жони падар, чй ҳол дорй,
Аз рйи чй дард беқарорй.*

*(Ҳа, жоним ўқлим, нечук уйроқан,
Не дард билла сен беқарорсан?)*

Мен у кишига: «Э ота, нимасини сўрайсиз. Эртага Мир Алишер мажлисига боришим керак, ҳолим не кечарини билмайман», дедим».

Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» асари фақатгина маш-хур шахслар ҳаёти ва тарихи ҳақида маълумот бериш билан чекланмайди. Балки оддий халқ вакилларининг аҳволи, турмуш тарзига оид маълумотларга ҳам бой. Восифий ўша давр мусаввири «Монин Соний» Камолиддин Беҳзод ҳақида қизиқарли маълумот берганки, ундан Беҳзоднинг моҳир санъаткорлиги, тасвирий санъатнинг киши руҳияти, кайфияти ва соғлиғига таъсири, мусаввирнинг давр султони Хусайн Бойқаро ҳамда Алишер Навоий билан ҳамкор, ҳамсуҳбат бўлганини билиб олиш мумкин. Муҳими, Беҳзод ўз асарлари билан кишилар руҳиятига таъсир этган, тасвирий санъатда ўша пайтдаёқ мазах расм жанридан фойдаланган: «Ҳар гал бу олий мартабали подшоҳни (яъни Хусайн Байқарони — **Ҳ.Қ.**) бирон гал ёки алам хотирини айлантирганда ва хира кубор унинг мунаввар хотири ойнасига ўтирганда мазкур устод бирор суратни жилвагар қилар ёки бир пайкарни намоен этарки, ҳазрати подшоҳнинг кўз қири тушини билан унда таъб ойнаси кудурат зангидан ва хотири саҳифаси кулфат куборидан дарҳол тозаланад эди...»

Баъзан Восифийнинг кишиларга берган баҳосида Бобур услубига хос қисқа, аниқ ифодалар орқали муайян шахснинг портрети яратилган ҳолларни учратамиз. Қўйидаги мисолда Камолиддин ҳожига баҳо берган муаллиф унинг ташқи қиёфаси билан бирга руҳий ҳолатига ҳам эътибор берганини кузатамиз. Руҳан сокин, камган ва фақирнамо, аммо фазлу камолга бой бу шахс юксак маҳорат билан тасвирланган:

«Ҳазрат Хурӯсон Шайх ул-исломи мавлоно Ҳожи таърифида қўйидаги мадҳ сўзларини дедилар:

— Ўн икки йил бўлдики, мавлоно Камолиддин ҳожи бу фақир дарсига қатнашадилар. Ган келган ўринда ҳаргиз хомуш ўлтурмас ва чурқ этмай ўлтуриш лозим бўлган жойда сўзга ҳаргиз оғиз очмайдилар. Фазлу камол аҳлининг мунаввар хотирларига махфий ва марғуб қолмагайки, бундан ўта етук ва баланд таърифни тасаввур қилиб бўлмайди...».

Восифий «Бадоеъ ул-вақоеъ»да инсон руҳияти ва асабиниң имконият чегараси ҳақида жуда зўр мисол келтирган. Бу тасвир ҳар қандай шароитда ҳам киши ўзини тутиши, асаби ва руҳиятини идора қилишга қодир бўла олиши мумкинлигига бир ибратдир. Восифий «бу ҳол оламдаги энг ғаройиб ишлардан бири эди», дер экан, мазкур руҳий жараён ўзига ҳам қаттиқ таъсир этганини, Ҳожининг ҳолати инсон продасидан баланд, киши бардош қила олмайдиган руҳий юкни чидам билан кўтара олганидан далилат беради:

«Тонготар маҳалда совут кийган ва қуролланган бир киши жамоатхона эшигидан кириб келди. Ҳожин сўради: «Эй фалончи, қасрдан келаянсан? Не хабар айтмоқчисан?»

— Бухородан келаянман. Келтирган хабарим шуки, уйингизни ворат қилишди. Ўзлингизни ушлаб олиб, изо бердилар ва қийнадилар. Аммо аҳли аёлингиз саломат қочиб қутулди, дўстларингиз уйда яшириндилар.

Ҳожин бу сўзларни эшитиб, кулиб қўйдилар-да, гапириб турган ҳикояларига қайтдилар. Авзойларини заррача бузмай, ўша кўйда гапириб борардилар. Бу ҳол оламдаги ғаройиб ишлардан бири эди».

Ғиёсиддин Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» асарида ҳам кишилар руҳий ҳолати ва психологик жараёнлар кенг тасвирланган. «Бобурнома»да муаллиф турли сафарлари, дам олиш ҳолати ва одамлар билан мулоқоти давомида уларга баҳо берган бўлса, Хондамир ҳам деярли ўхшаш услубни қўллаган. Бироқ, Хондамир тарихчи сифатида, аввало, тарихий воқеа-ҳодисалар, шахсларни бош мавзу қилиб олган ва улар билан боғлиқ тарзда психологик жараён, руҳий ҳолат тасвирини чизган. Восифийда эса воқеа шиттирокчиларнинг ҳолатига тааллуқлиниги биле, психологик жараён ва руҳий ҳолат тасвирланган.

Хондамир «Ҳабиб ус-сияр»да Халил Султоннинг ўлдирилиши воқеасини алоҳида сарлавҳа остида баён этади. Муаллиф Халил Султон бошлиқ аскарларнинг мухолифларга қарши курашини, жанг майдонидаги вазиятнинг ас-

карлар руҳиятига таъсирипи алоҳида қаламга олади. Шаҳзода рақиб имкониятидан ўз кучининг наслигини сезар экан, асабийлашиб, қарши томонга икки марта элчи юборади. Элчилар рад жавобини келтирадилар. Шундан сўнг Халил Султоннинг руҳий ҳолати ўзгаради. Хондамир жуда нозик иборалар орқали шаҳзоданинг асабийлашгани, кайфиятида кескин ўзгариш содир бўлганини маҳорат билан тасвирлайди. Ўканг олиб бораётган томонлар асабининг тарақлиги ва вазиятнинг хийла овирлигини муаллиф юксак санъаткорлик билан ёритган: «Ўтган гаплардан кейин Халил Султоннинг кўкарган чеҳрасида шиддатли вазаб чизиқлари пайдо бўлиб, унинг қиёматга етувчи вазаб шиддати фалакка бўй чўзди».

Халил Султон рақибни Кўр Сулаймонни қочиртириб, вофил қолиб базм уюптирганда, у пистирмадан келиб, шаҳзоданинг бошини танасидан жудо қилади. Бу тасвирда Хондамир тарихчи адиб сифатида иш тутган. Темурий шаҳзодалардан бирининг ўлими оддий, тарихий факт сифатида талқин этилган, холос: «Халил Султон ниҳонхонага кирди. Кўр Сулаймон унинг орқасидан югуриб борди ва шаҳзода қатли учун келганлигини билдирди. Халил Султон деди: «Бандаси фармонга бўйин эгмаса, нима қилиш керак». Шунда, Кўр Сулаймон шу заҳотиёқ унинг бошини танасидан жудо қилиб, ташқарига олиб чиқди...».

Ғиёсиддин Хондамир тарихий воқеалар замирида унинг иштирокчилари руҳий ҳолатини яхши ифодалай олган. «Ҳабиб ус-сияр»да бир шахс ёки гуруҳнинг руҳий кайфияти эмас, балки жамиятда содир бўлган сиёсий-ижтимоий воқеалар оқибатида кишилар оғида рўй берган руҳий ўзгаришлар тасвири кўп учрайди. Муаллифнинг бу услуби асар таъсирчанлигини ошириб, ўша давр ҳодисаларини тараққ англаш имконини беради. Масалан, Мирзо Улуғбек ва унинг аъёнлари ҳақида сўз юритилганда, ҳукмдорнинг ўша давр уламоси Саид Ошиқ билан ихтилофга бориб қолгани айтилади. Бу зиддият Самарқанд шаҳрида ўтган бир тантанада эркак хонада ва созандалар қатори аёл

санъаткорлар ҳам иштирок этгани туфайли келиб чиқади. Уламо Саид Ошиқ бу ҳолат ислом дини ва одатига қарши эканини айтиб, кўпчилик олдида Улуғбекка қарата: «Муҳаммад динини ўртадан кўтардинг ва кофирлар ишини қилдинг», дейди. Бу сўздан қаттиқ вазабланган Улуғбек кейинги пайтда Саид Ошиқ ўзига жуда катта эрк бергани, ҳатто подшоҳ билан баҳслашганига журъат этган бу дардағаси, Қонигида қилган қўполлигидан кейин, иккинчи воқеа жапелигини айтади. Хондамир Улуғбек саройидаги бу воқеа шаҳар аҳолисига аён бўлиб, кенг тарқалганини тасвирлайди. Ихтилоф муносабатларни тарап-лаштириб, Саид Ошиқнинг шайх ул-исломга шикоят билан мурожаат этгани шаҳар аҳолисининг умумий руҳий ҳолатини янада жиддийлаштиради. Можарони саройининг нуфузли ҳайъати кўриб чиқади ва Улуғбек фойдасига ҳат этади. Хондамир тасвиридаги руҳий ҳолатни аниқ тасаввур қилиш учун матнга мурожаат этайлик: «Саид нек пакарда, ки нисбат ба Шумо (яъни Улуғбек — **Ҳ.Қ.**) ва Шайх ул-ислом ин навъ суҳанон бар забон оварда, зеро, ки Шумо дар камолти адолат ва раиятпарвари сулук менамоед». (Мазмуни: Саид яхши иш қилмабди, Сизга (яъни Улуғбекка — **Ҳ.Қ.**) ва Шайх ул-исломга нисбатан бундай сўзларни раво кўрибди, чунки Сиз камолти адолат ва раиятпарварлик билан йўл тутгансиз.)

Хондамир Улуғбек мирзонинг адолат билан иш тутганлигини кўрсатаркан, унинг давридаги нуфузли шахслардан Мавлоно Ғиёсиддин Жамшид, Мавлоно Муҳаммад Олим, Саид Ошиқ, Шайх ул-ислом, Мавлоно Муҳаммад Ардастоний, Али Қўшчи ҳақида ҳам маълумот беради. У Улуғбекнинг ўз салтанатида Саид Ошиққа ўхшаш кишилар билан курашиб, ошкора қарши чиқшини ўлимга сабаб бўлди, деган фикрни ҳам зимдан илгари сўради. Тўғри, бу фикрни Хондамир очик айтмаган, аммо юқорида келтирилган мисоллимиз ҳамда Хондамирнинг инсонлар руҳий ҳолати орқали воқеаларни тасвирлаш маҳорати шундай фикрга туртки беради.

2. Тарихий ва саргузанг асарларда адабиётшунослик масалалари

XV аср иккинчи ярми—XVI аср бошларидаги адабий муҳитнинг ўзига хос хусусиятларидан бири ўша даврдаги адиблар ижоди адабиётшунослик нуқтан назаридан таҳлил этилгани, баҳолангани ва уларга танқидий ёндашилгани билан изоҳланади. Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» тазкираси, Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг «Мухтасар» рисоласи, Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг «Бадойиъ ус-саноиъ», Ҳусайн Воиз Кошфийнинг «Бадоеъ ул-афкор фи саноеъ ул-ашғор» каби адабиётшунослик назариясига оид асарларида адиб мавқеи, ахлоқи жамият талаблари мезони асосида баҳоланган. Шулар қатори эпик достонларнинг кириш ва хотима қисмларида, ишро ҳамда мушпаотларнинг ёзилиш қоидалари ҳақидаги назарий маъналарда ҳам адабий танқид, адабиётшуносликка оид фикрларни учратиш мумкин.

Бу даврдаги тарихий, тарихий-саргузанг, воқеий-илмий-саргузанг асарларга, жанр талабларидан ташқари, адабий жараён, адиб ахлоқи, ижоди, яъни адабиётшуносликка оид фикрлар билдириш вазифаси ҳам қўйилар эди. Бундан ташқари, давр адабий-эстетик талаблари асосида мусиқа ва мусиқа назарияси, тасвирий санъат ва бошқа соҳа вакиллари ижодига баҳо бериш, уларни таҳлил этиш каби масалаларга ҳам кенг ўрин берилганки,бу жуда диққатга лойиқдир. Бобурнинг «Бобурнома», Заиниддин Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ», Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» каби асарлари шулар сирасидандир. Бобур ва Восифийнинг адабиётшунослиги, айрим адибларга муносабатлари муайян мавзу жиҳатидан олимларимиз томонидан ўрганилган бўлса-да(масалан, В.Зоҳидов, И.Султон, Б.Валихўжаев, А.Ҳайитметов, С.Азимжонова, С.Ғаниева ва бошқалар), Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» асари бу нуқтан назардан деярли ўрганилмаган. Фақат тожик адабиётшуноси Ҳасмон Карим «Ҳабиб ус-сияр»да бир юз эликка яқин

шоир ва олим ҳақида маълумот берилгани, улардан аксарияти Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асарида ҳам қайд этилгани. Хондамир эса асарида бу шоирлар тўғрисида қўшимча маълумот қолдирганини таъкидлаб, айримларидан мисоллар келтирган.

Тарихий, саргузашт асарларда адабиёт, унинг ижтимоий вазифаси, адиб ахлоқи ва унинг жамиятдаги ўрни, адабий жанр ва давр талаби, адиб услуби ва унинг моҳияти каби масалалар борасида фикр юритилган. Адабиётшуносликда ҳалигача бу улкан хазинани махсус ўрганиш, ҳар бир муаллифнинг адабиёт ривожига қай даражада ҳисса қўнганини тадқиқ этиш, шу орқали муаллиф услуби, баён тарзи, асар тили каби масалаларни текширишга астойдил киришилгани йўқ. Бу манбалардан тадқиқотчилар ўзлари таҳлилга олган мавзу доирасида фактик материал сифатида фойдаланишган, холос. Биз қуйида Навоий, Бобур, Восифий ва Хондамирнинг насрий асарларидаги адабиёт ва адибга муносабат билан боғлиқ айрим жиҳатларни тадқиқ этарканмиз, ана шу катта, хайрли ишни баҳолиқудрат ҳал этишга интилдик. Аслида бундай йирик тадқиқот илмий теран, кенг миқёсли таҳлилни талаб қилади.

Таҳлилимизни Сайфий Бухорийдан бошлаймиз. Алишер Навоий бу шахсни «Мажолис ун-нафоис»да Мавлоно Сайфий деб атайдди. (Хондамир ҳам ўз асарида шу номни келтирган.) Бобур эса, “Мавлоно”ни тушириб қолдириб, Сайфийнинг Бухоро шахридан эканига ишора этиб, Сайфий Бухорий, дейди. Алишер Навоий Сайфийни ўз даврининг зукко, хуштабъ кинчиси сифатида таърифлайди, унинг масал жанрида қалам тебратиб, турли касблар таърифида ёзган шеърларини ўзига хосликка интилиши сифатида баҳолайди ва муаммо жанри ҳақида рисола ёзганини таъкидлайди. Шу қатори, шоир ахлоқига тўғри келмайдиган сархушлик (мастлик) борлигидан ачинади ва унинг бу камчилиқдан қутулишига умид боғлайди. Демак, Навоий Сайфийга мураббий сифатида ҳам, мунаққид сифатида ҳам баҳо беради, келажакига ишонч билдиради.

Сайфийга берган баҳосида Бобур кўпроқ адабий танқидчи сифатида кўзга ташланади. Зеро, у Сайфий шахсиятидаги камчилик—манманликни айтаркан, асосий эътиборни унинг ижодига беради: «Девон тартиб қилибтур, яна бир девони ҳам борки, жамиъ ҳирфагарлар учун айтибтур, масални кўни айтибтур». Бобурнинг қарани шу жойгача Павоийнинг Сайфийга берган баҳоси билан бир хил. Шундан кейин келадиган сатрларда эса унинг Сайфий Бухорийга берган таърифи бошқача мазмун касб этади. Бобур Сайфийнинг адабий жанрлар ичида вазалга фидойилигини жонли мисол орқали исботлаб, адибнинг арузга бағишланган асарини қўйидагича баҳолайди: «Бир форсий арузи бор. Бисёр камсухандур, бир ҳисоб билла асру пурсухандур. Камсухан бу маъни билаким, кераклик нималарни битимайдур. Пурсухан бу маъний билаким, равшан ва зоҳир калималарни нуқта ва иъробивача битибтур». Бу баҳода ўша давр адабиётидаги жанр муаммолари, шакл ва мазмун уйғунлигини таъминлаш, кўичилик учун фойдали асар яратиб, ижод жараёнида вақтни беҳуда кеткизмаслик каби масалалар ўртага қўйилган. Бобур кейинги сатрларда муаллифнинг бадий асар яратиш услуби, ижоднинг энг назик жиҳати—қисқабаёнлик, мантиққа эътибор зарурлигини, барчага маълум масалаларни қайта-қайта шарҳлаш, исботлашга уринишнинг бадий асар салмоғи ва бадиятига футур етказишнинг аниқ кўрсатган. Зотан, «Бобурнома» муаллифнинг бу қарашлари амалининг ёрқин исботидир. Асардаги қисқалик, фикрни манتيқий изчиллик билан баён этиши каби хислатлар Бобурнинг юқоридаги фикрлари ўз ижодида татбиқ этилганини кўрсатади.

Хондамирнинг Сайфий ҳақидаги маълумоти Павоий ва Бобур фикрларини тўлдиреди. Улардан фарқли ўлароқ, Хондамир Сайфийнинг охириги кунлари тўғрисида маълумот бериб, унинг амир Хусравшоҳ томонидан ўлдирилганини таъкидлайди. Яна бир характерли томони шуки,

Хондамир Сайфийнинг бадеҳа жанрига доир бир байтини келтиради. Бу байт орқали ижодкорнинг бадий маҳорати ҳақида муайян тушунча ҳосил қилини мумкин. Сайфийнинг адабий мероси бўйича тадқиқот олиб борган академик Б.Валихўжаевнинг фикрича, у ўз даврида анча шухрат қозонган шоирлардан бўлган.

Адиблар эътиборига тушганлардан яна бири Камолиддин Хусайндир. Навоий Камолиддин Хусайннинг давлат, бойлик баҳридан кечиб, илм ўрганиш учун Ҳиротга келганини ижобий фазилат сифатида баҳолайди. Айни пайтда, Хожа Абдулло Ансорийнинг машҳур сўфиёна асарига шарҳ ёзганини, унинг «Фазойил ва камолотнинг белгиси» номли рисоласи борлигини таъкидлайди. Лекин Камолиддиннинг ўта дарвинлиги, сўфийлиги ва камтарликни унутиб, «ўзини шайхлик исмига мавсум» қилиши Навоийга маъқул бўлмаган.

Бобур Камолиддиннинг тасаввуф илмидаги ютувини таъкидлаб, бу фанда унинг ўз усули борлигини уқдиради. Бироқ Камолиддиннинг Хусайн Бойқарога бағишлаб ёзган «Мажолис ул-ушшоқ» асарига Бобурнинг танқидий муносабати характерлидир: «Бир таснифи бор, «Мажолис ул-ушшоқ» отлик, Султон Хусайн мирзонинг отига борлаб битибтур, бисёр суст ва аксар ёлтон ва беаза беадабона ҳарфлар битибтур. Андоқким, баъзидин таваҳҳуми куфрдур. Печукким, хейли анбиёни ва авлиёни алайҳимис салом мажозий ошиқликқа мансуб қилиб, ҳар қайсиға маъшуқ ва маҳбубе пайдо қилибтур. Яна бу ажиб гўлона амредурким, дебочада Султон Хусайн мирзо, ўзумнинг таҳрир ва таснифимдур, деб битибтур».

Кўриниб турибдики, Бобур биринчи навбатда Камолиддин Хусайн асаридаги шакл ва мазмунга алоҳида эътибор берган. Унга асарнинг «суст»лиги ва аксар «ёлтон»лиги маъқул бўлмаган. Бунинг устига, «беадабона ҳарфлар битибтур» дер экан, Бобур бадий асарда сўз ва ибораларни инлатишда меъёрни сақламаган Камолиддин Хусайнни

танқид қилади. Бобур фикрича, муаллифнинг «таваҳҳуми куфр»лиги анъанавий мумтоз адабиётдаги сюжетлардан қочиб, оригиналликка интилганлигида. Зеро, муаллиф анбиё ва авлиёни ишқбозлик руҳида тасвирлаган, бунинг устига уларнинг ҳар бирига маъшуқа танлаган. Бунда муаллиф илоҳий ишқ—тасаввуф ғояларини тарғиб этмаган, албатта. Камолиддин Ҳусайннинг бу сюжетни танлаши, Бобур назарида, ўша даврдаги ахлоқ меъёрларини бузгани билан изоҳланади. Бу эса, ўз навбатида, Бобурнинг адабиётга муносабатини, унинг ахлоқ ва жамият, шахс ва бадний асар, сюжет танлаш каби масалаларда меъёрларга амал қилиш шарт, деган қарашини очиб беради.

Бобур комил мусулмон бўлиб, ҳаминша Оллоҳ ва унинг қудратига бўйсуниб иш юритган, жанг-жадаллар олтидан Яратгандан мадад тилаган шахс бўлса-да, гап ўзи бошқарган жамият қонуни, давлатни бир бутунликда сақлаш ҳақида бораркан, анбиёларни ошиқ қилиб кўрсатган Камолиддин Ҳусайннинг мавзу танлашида янгиликка интилганини ахлоқни оёқости қилиш билан барабар кўради. Шунинг ҳам айтиш жоизки, Бобур ҳаётда ислом ақидаларини кўркўрона татбиқ этиш, ҳар қандай диний урф-одатларга бўйсуниш, сохта авлиёларга сивинишдан ҳаминша ўзини тийган, кўпинча бутдай ақидаларга қарши чиққан. Шу билан, унинг Камолиддин Ҳусайн ижодига онд бу танбеҳини адолатли деб, қабул қилса бўлади.

Камолиддин Ҳусайн асари ҳақидаги фикрини давом эттириб, Бобур диққатни яна бир ажойиб деталга тортади. У ҳам бўлса, «Мажолис ул-ушшоқ» асарига ўша даврнинг султони, шоир Ҳусайн Бойқароннинг сўзбоши ёзганидир. «Мажолис ул-ушшоқ»ни шакл ва мазмун жиҳатидан заиф деб билган Бобур Ҳусайн Бойқароннинг бу асарга дебоча ёзгани ва бевосита иштирокини «ғўлона амредур», деб баҳолайди. Айниқса, унинг «ўзумнинг таҳрир ва таснифимдур», деган иборасини маъқулламайди.

Хуллас, Бобур бадний асарда тасвирланган воқеаларнинг ҳаётга яқинлиги, унда шакл ва мазмун бирлигини

сақлаш тарафдори бўлган. Хўш, Навоий билан Бобурнинг Камолиддин Хусайн шахсияти ва ижодига берган баҳосида яна нималарни қузатиш мумкин? Аввало шуки, «Мажолис ул-ушпоқ» асари Навоий ҳаётлиги пайтида яратилган бўлиши керак. Назаримизда, Навоий асар сюжетини оригиналликка интилиш сифатида баҳоласа-да, лекин мазмун ва бадиияти суетлигидан воқифга ўхшайди. Бироқ асарга Хусайн Бойқаро дебоча ёзгани боис, унинг камчиликларини қайд этишни лозим топмаган. Бобур эса Хусайн Бойқаро шахсиятига эътибор бермай (чунки Бобур ҳам шоҳ, у Хусайн билан бир даражада турган), ўз фикрини очиқ айтган. Бошқа бир ўринда у Хусайн Бойқаронинг ҳарбий юришларини, қиличбозлигини мақтайди, лекин шеърларини ўзига хос баҳолайди: «Баъзи байтлари ёмон эмастур, вале мирзонинг девони тамом бир вазидадур».

Алишер Навоий эса Хусайн Бойқаро ғазалларини таҳлил этиб, «Мажолис ун-нафоис» тазкирасининг 8-мажлисини тўла шоҳ ва шоир Хусайнийга бағишларкан, унинг ижодига инсбатан деярли танқидий фикр билдирмайди (яна қаранг: Х.Қудратуллаев. «Хусайний ижоди Навоий таҳлилида». «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1991, 20 сентябр). Айни мисол шахснинг жамиятдаги мавқеи унинг ижодини баҳолаш, умуман, танқидий фикр билдиришга қанчалик таъсир этишига бир мисолдир.

Хондамир устодлари Навоий ва Бобурдан кейин Камолиддин Хусайн ҳақида маълумот беради. Унинг бу шахс ҳақидаги далиллари ўша давр адабиётшунослиги, адабий муҳити, юқори давраларда адиб ахлоқи, ижодига бўлган муносабатга ойдинлик киритади, устод, шоир, шоғирд ўрта-сидаги метёрни ойдинлаштиради. Хондамирнинг ёзишича, Камолиддин Хиротга таҳсил учун келганида Кичик Мирзо қўли остида бўлади. Қўнларнинг бирида ҳоким адибга ўзи билан Маккага боришни таклиф этганда Камолиддин турли баҳоналар кўрсатиб унинг таклифини қабул қилмайди. Бироқ мулоҳаза юритиб, бу ишдан нўшаймон

бўлиб, ҳукмдори орқасидан йўлга чиқади. Аммо Кичик Мирзо Камолиддиндан астойдил рағжигани боис, уни ўзидан узоқлаштиради. Кейинроқ Алишер Навоий Камолиддин Хусайннинг илмга иштилиши, адабиётга иштиёқини сезиб, уни ўз шаоҳига олади.

Бир кун Алишер Навоий нуфузли ҳайъатга Камолиддинни раҳбар қилиб, Ироққа—Яъқуб мирзо хузурига юборди. У тортиқ ва инъомлар билан бирга адабиёт ва маданият ҳомийси саналган Ироқ ҳокими Яъқуб мирзога Камолиддин орқали Абдурахмон Ҷомийнинг янгигина битилган «Куллиёт»ни бериб юборишни ҳам лозим кўради. Ҳайъат Ироққа етиб боргач, Яъқуб мирзо Камолиддиндан йўлда зерикмаднингизми, деб сўраганда, Камолиддин: “Йўқ, ҳазратим, мен зериккан пайтимда ҳазрат Ҷомийнинг куллиётлариким, ёнимда эди, олиб мутолаа қилар эдим ва мамнунманки, шу фурсатда кўп илмдан баҳраманд бўлдим”, дейди.

Абдурахмон Ҷомий куллиётининг Ироққа етиб келганини эшитган Яъқуб мирзо жуда хурсанд бўлиб, Камолиддинга яна-да илтифот кўрсатиб, қимматли китобни келтиришни сўрайди. Китобни олиб келганларида, у, Ҷомийнинг куллиёти эмас, балки шу қалиблик ва рандаги «Футухоти Маккия» китоби бўлиб чиқади. Хиротда китобдор Ҷомий куллиётининг ўрнига бошқа китобни бериб юборган экан!..

Хондамир «Ҳабиб ус-сияр»да ушбу воқеани Камолиддин Хусайн билан юз берган «ғаройиб воқеот»лардан бири сифатида келтирган. Бизнингча, асар муаллифининг Камолиддин билан юз берган бир неча воқеалари ичидан жуда усталик билан китобида айнан шу воқеани келтиргани бежиз эмас. Биринчидан, воқеанинг давомда ҳикоя қилинишича, ўша “ғаройиб воқеот”дан хабардор бўлган Алишер Навоий Камолиддин Хусайнни ўз хизматидан четлаштиради. Бунинг биринчи сабаби, бизнингча, Камолиддиннинг ёлвончилиги—дўстликка, мансабу илмга полдойиқ иш тутиб, фақат Ироқ ҳокими Яъқуб мирзонигина эмас, балки ўзини ҳам алдагани, сохтакорликка қўл урганидир.

Иккинчидан, Навоийни Камолиддин хулқидаги энг ранжитган жиҳат—унинг Жомий ижодига муносабати бўлган. Навоий илм-маърифат, адабиёт вакилининг шунчалик паст кетиши кечириб бўлмайдиган ҳол деб билиб, жазо сифатида уни ўз даврасидан четлаштирган.

Ушбу воқеа Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» тазкираси ёзилгандан кейин, ҳатто Жомий вафотидан сўнг рўй берган бўлиши эҳтимолдан холи эмаски, далиллар ҳам шундан dalolat беради. Навоий тазкирасида Мир Камолиддин Хусайини асосан ижобий баҳолайди: «Хуросонда улум таҳсили қилди ва Ироққа тушти. Султон Яъқуб яҳиши эъзоз ва эҳтиром қилиб Биёбонни суюрол бердиким, юз минг олтура яқин ҳар йили тегар эрди. Опча ваниматқа ҳиммат этагани силкиб, яна Хуросонга келиб, дарवेशлик ихтиёр қилди ва ҳазрат иршод маобий Нуран хизматида матбуъ ва мақбулдор ва тасаввуф илмида таъби баъоят қобил ва алар истилоҳотидин соҳиби вуқуф...

Мир хушшақл ва хуштаъб ва хушмуҳовара йнгитдур. Барча ҳунарлар била ороста ва мундин ўзга айби йўқтурким, дарवेशваш ва сўфиваш кишидур ва ўзин шайхлик исмига мавсум қилибтур...».

Абдурахмон Жомий 1492 йили вафот этган ва алломанинг кулшиёти (барча асарлари тўтлами) вафотидан кейин тартиб берилиб, дастлаб Ироққа—Яъқуб мирзога подир адабий янгиллик сифатида юборилган. Бунини яна бир далил тасдиқлайди: Хусайин Бойқаро ва Бадигуззамон орасидаги келишимовчиликлар ҳам, асосан, «Мажолис ун-нафоис» яратилганидан кейин авж олган. Хондамирнинг таъкидлашича, Алишер Навоийнинг, юқорида келтирилган воқеадан кейин, Камолиддинга таибх берини натижасида у Ҳиротни тарк этиб, Бадигуззамон хизматига борган. Бадигуззамон Камолиддинни мамнуният билан қарши олган, бироқ темурийлар салтанати Ҳиротда инқирозга учрагандан кейин, у волиб Шайбонийхон хизматига кирган. Бу ҳақда Хондамир асарида маълумот бор.

Бобур, Навоий ва Хондамирнинг Бадриддин Ҳилолий ижодига муносабатлари ҳам диққатга лойиқ. Навоий «Ма-жолис ун-нафоис»ни яратган пайтда Бадриддин Ҳилолий адабиёт даргоҳига эндигина кириб келаётган эди. Шу сабабдан улунг устоз ўз тазкирасида Ҳилолий тўғрисида қисқагина сўз юритган: «Ҳофизаси яхшидур, таъби дағи ҳофизасича бор. Сабақ ўқумоқ таклифи қилибтур, умид улким, тавфиқ толгай...». Хондамир ўз асарида Навоий «умид»ининг амалга ошгани, Ҳилолий ўз даврининг етук шоири бўлиб етишганини ёзади, уни замон шоирларининг сардори ва давр билафонларининг сарвари сифатида таърифлайди, қасидалари, ғазал, маснавийлари кўпинча юк-сак савияда ва равои тилда ифода қилинганини алоҳида таъкидлайди. Яна Хондамир Ҳилолийнинг бадиий маҳоратига кенг тўхталиб, унинг «Шоҳ ва Дарвеш», «Сифот ул-ошиқин», «Лайли ва Мажнун» каби достонлари ҳамда қасида ва ғазалларга бой девони борлигини айтади, ижоди-дан намуналар келтиради.

Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, Ҳилолий ўша давр учун мазмун ва шакл жиҳатидан янгилик бўлган «Шоҳ ва Дарвеш» ва «Сифот ул-ошиқин» достонларини яратган. Айниқса, «Шоҳ ва Дарвеш» достонида у ўша даврнинг энг катта иллати—бесоқолбозликни танқид остига олган.

Бобур Ҳилолий «ғазаллари ҳамвор ва рангли ва кам хаднадур» дея, унинг ижодига тўғри баҳо беради. Лекин уни анъанавий услубни бўзиб, «Шоҳ ва Дарвеш» асарини яратганликда айблаб, адабиётда ахлоқ масаласини устун қўяди, жамиятнинг обрўли кишиларини ҳурматсизлантиришни маъқул кўрмайди: «Шуароини мутақаддам ишқ ва ошиқлик учун маснавийларким айтибдурлар, ошиқликни эрга ва маъшуклуқни хотунва нисбат қилибтурлар. Ҳилолий дарвешни ошиқ қилибтур, шохни маъшук».

Бироқ шунга қарамасдан, Ҳилолий ижоди ва шахсиятининг ижобий жиҳатларига баҳо беришда Бобур ҳаққонийликни зоҳир этади: «Бисёр қавий ҳофизаси бор

эмиш, ўтгуз-қирқ минг байт ёдида бор эмиш. Дерларким, «Хамсатайн»нинг аксар абёти ёдида бор. Аруз ва қофия ва шеър илмига ҳейли мустаҳзардур».

Навоий, Бобур ва Хондамирнинг назари тушган шоирлардан яна бири Осафий бўлиб, уни баҳолашда уйғун ва айрича жиҳатлар бор. Улар Осафий ижоди ва шахсига ўз нуқтани назарларидан келиб чиқиб ёндашганлар. Масалан, Навоий таърифида Осафийнинг хуштабълиги, ҳофизаси (шеър ёд олиш қобилияти) «бароят ҳуб»лиги таъкидланади. Бироқ характеридаги «раъносифатлик ва худройлик» танқид қилинади.

Бобур ҳам Осафий шеъридаги бадиийликни ижобий баҳолайди, ammo «ишқ ва ҳолдин бебахрадур», деб унинг плоҳий ишқ ва ички дарддан бебахралигини камчилик сифатида таъкидлайди, фикрини далиллар келтириб ишботлайди. Ушбу хусусият Осафийдаги Навоий уқтирган камчилик («ғариб сифот»)нинг бир лавҳаси сифатида кўз ўнгимизга келади: «Ўзининг даъвоси бу эдиким, мен ҳаргиз ҳеч ғазалимни йнғиштурмоқ водисида бўлмадим. Голибо такаллуф бўлмай. Бу ғазалиётини иниси ё қаробати жамъ қилибтур». Ана шу баҳода Бобурнинг яна бир ижобий жиҳати кўзга ташланади. У ҳам бўлса, Осафий ахлоқини унинг ижоди билан бирга олиб кўриш, шоир хулиқидаги сохтакорлик, фирибни қоралашдир.

Хондамир Осафийнинг ўткир зеҳн эгаси эканлигини, унинг Султон Абусанд, Алишер Навоий, Бадигўззамон хизматида бўлганини таъкидлаб, девони борлиги ва эл орасида машҳурлигини айтади ва девонидан бир байт келтиради. Осафий шахсиятидаги камчиликка ишора қилмасанда, Хондамир унинг ҳаётдаги беқарорлигини, қисқа умри давомида бир неча ҳукмдор, устозлар хизмати ва тарбиясида бўлганини ёзади.

XV асрнинг иккинчи ярми—XVI асрнинг биринчи ярмида фақатгина адиблар ва уларнинг асарларигагина эмас, балки адабиётшунослик, адабий танқидга доир асарларга

баҳо берип ҳам кўшигча Навоий, Бобур, Хондамир ва Восифий зиммасига тушган. Ўша даврда ҳам адабиёт назариясига оид асарларга адабиёт манфаати нуқтаи назари билан ёндашип, адабиёт даргоҳига кириб келаётган ёш ижодкорга тўғри йўл-йўриқ кўрсатиш муҳим аҳамиятга эга эди. Бу вазифани бажарип учун жа, зукко адабиётшунос, ҳолис мунаққид, тасаввуф тариқатидан хабардорлик талаб этиларди. Фикримиз исботи учун бир мисол келтирайлик.

Навоийнинг Мир Атоуллоҳга берган баҳосида адабиёт назарияси ҳақида ёздиган киши бу соҳанинг турли жанр ва турларидан тўла хабардор бўлиши кераклигига ишора қилинади. Зеро, Атоуллоҳга «бовужуди допишмандик, шеър ва муаммо ва саноеъда дафи маҳорат пайдо қилди», деб баҳо берар экан, Навоий унинг тарап назарий «Бадоеъи Атоий» («Бадоеъ ус-санойй»нинг иккинчи номи) асари ҳақида сўз очади. Бироқ, шунга қарамасдан, Навоий Атоуллоҳ шахсиятидаги айрим нуқсонларга ишора этиб, унинг тўғри йўлдан бориши лозимлигини таъкидлайди.

«Бобурнома»да Атоуллоҳ ўз даврининг йирик адабиёт назарийчиси сифатида таърифланади. Бироқ Бобур Атоуллоҳ ахлоқидаги нуқсон ҳақида гапириб, уни ҳақли равишда танқид қилади. Одатда, мумтоз адабиётда шеър қонуниятини назариясига оид асар ёзган киши шеърний мисолларнинг аксариятини ўзидан олдин ўтган сўз санъати усталари, ўткир шоирлар ижодидан келтириши одоб ва зарурат саналган. Бироқ қофия ҳақида илмий рисола ёзган Атоуллоҳ, Бобур зикр этганидек («амсила учун тамом ўзининг абётини келтурубтур»), шу қондадан чекинган. Натигада, юзага келган адиб ахлоқига зид ҳолат Бобур танқидига учраган.

Навоий, Бобур, Хондамир ва Восифий кўплаб адиблар ижодини таҳлил этганлар, илк марта уларга ҳолисона баҳо берганлар. Дарвешбек, Султон Маҳмуд, Хўжа Абдуллоҳ, Мавлоно Биноий, Мир Сарбараҳна, Бойсуғур мирзо, Амир Шайхимбек Суҳайлий ва бошқалар шулар сирасидандир. Бу ижодкорларнинг адабиётга муносабати, ижодларидаги

ранг-баранглик ва ўзига хослик, ҳар бир разал, байт ва достоннинг замон талабига мослиги, ҳаёт билан ҳамнафаслиги ёки унинг поэтик талабларига жавоб беролмаслигига устозлар эътибор қаратишган. Бундан ташқари, улар ҳар бир ижодкор истеъдоднинг турфа қирралари, масалан, Хожа Абдуллоҳнинг мусиқага рабати, айниқса, унда маҳорат билан куй ижро этиши, Бойсунғур мирзонинг настаълиқ хатини чиройли ёзиши, паққошликка «илиги ёмон эмаслиги», Биноийнинг мусиқага оид рисола битгани ва жуда қисқа вақтда мусиқа асбобида куй чалишни мукамал ўргангани ҳақида маълумотларни келтирганлар.

Бобурнинг адабиётнинг моҳияти ва вазифасига доир қарашлари фақат унинг мунаққидлик фаолияти билан чегараланиб қолмаган. Унинг ўзи ҳам баъзи янги тарзлар ёзган, Хожа Аҳрорнинг «Волидия» рисоласини таржима қилгани, бу адиб ижодининг ранг-баранглик касб этганини кўрсатади.

Умуман, Заҳриддин Бобурнинг илм, таълимга оид қарашларида ҳам адабиётга, шеърятга тирак муносабати акс этган.

Бобур фикрича, илм ўрганиш ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Биринчи гада, кишига илм ёр бўлмоғи, яъни Оллоҳ томонида илм эгаллашга мойиллик ато этилмоғи лозим. Шундагина у толиби илм бўла олади. Лекин киши мавжуд илмларнинг барчасидан хабардор, «ўргангани илме» қолмаган бўлса-чи? Эҳтимол, биз қуйида келтирадиган рубоий Бобур ҳаётининг охириги йилларида яратилгандир. Бунда, муайян даражада, шонининг ифтихор ҳиссини туйганини кузатамиз. Даврининг қарийб барча илмларини эгаллаган, «Бобурнома»дек қомусий асар яратган аллома яна ўрганиш, изланишга ҳозир, аммо энди у ўрганадиган илм қолмаган. Бундан шундай ҳулосага келиш мумкинки, Заҳриддин Бобур ўз даврининг етук олими, билимдони ва адиби сифатида шаклланган, ўзини қизиқтирган жамики илмни эгаллаган, бироқ шунга қарамай, у яна илмнинг янги кашфиётларига эҳтиёж сезаётганини билдирмоқда:

*Ким ёр анга илм толиби илм керак,
Ўргангали илм толиби илм керак.
Мен толиби илму толиби илме йўқ,
Мен бормен илм толиби, илм керак.*

«Бобурнома»да муаллифнинг адабиёт, шеъринят, китобатга доир қарашлари, араб алифбосини ислоҳ қилиш йўлида яратган «Бобурий хати» ҳам унинг ижод кўлами нақадар кенглиги, адабий-эстетик қарашлари серқирра бўлганлигидан далолат. Асардан келтирилган қуйидаги парча муаллиф ички олами, адабиёт, илм, маданиятга муносабатини яққол кўрсатади. Бобур Ҳумоюннинг ўғил кўргани, Комроннинг «кадхудолиғи таҳният»ига атаб Ҳиндистондан Кобулга улар учун совға-салом жўнатади. Муҳими шундаки, Бобур фарзандларига ҳисобсиз зар-зевар қатори, ўзининг шеърлари, таржималари (Хожа Аҳрорнинг «Волидия» асари таржимаси), ўзи ихтиро этган «Бобурий хати» билан битилган муфрадот ва сархатларни юборади. Шеър ва китобат санъатини қимматли совға сифатида фарзандларига жўнатгани унинг олиму шоирлигидан далолатдир, қолаверса, Бобур маънавияти ва маърифатининг олийлиги ниспонасидир: «Ҳумоюннинг ўғли бўлғонининг таҳниятига ва Комроннинг кадхудолиғининг таҳниятига Мирзо Табризийни ва Мирзобек тағойини ўн минг шоҳрухий сочинқ била юборилди. Ўзум кийган тўн ва боғлағон камар ҳар икки мирзова йиборилди. Мулло Биҳиштийдин Ҳиндолға мурассаъ камар ва ханжар ва мурассаъ давог ва садафкорлиқ сандали ва кийган нимча ва тағбанд ва «Бобурий хати»нинг муфрадотини йиборилди... Ҳумоюнға, таржиманким, Ҳиндистонға келгали айтқон ашъорни йиборилди. Ҳиндолға ва Хожа Калонға ҳам таржима ва ашъор йиборилди. Мирзобек тағойидин ҳам Комронға таржима ва Ҳиндқа келгали айтқон ашъор ва «Бобурий хати» била битилган сархатлар йиборилди».

Бобур совғалар қатори ўғилларига Хожа Аҳрорнинг «Волидия» рисоласи таржимасини юборгани ҳам ибратли-

дир. Мазкур таржимани у яқин килгиси—Хожа Қалонга ҳам жўнатган. Бунда Бобурнинг таржима тугаши ҳамон қувончини яқинлари билан баҳам кўриш, уларни ҳам бундан баҳраманд этиш нияти сезилиб туради. Бизнингча, бу масаланинг бошқа томони ҳам бор. Бобур яратган асари ва таржимасини ўқиб ҳамда яқин дўстига топшириб, фикрларини билимоқчи бўлган, Хуросон ва Мовароуннаҳр илму адаб аҳлини баҳраманд этиб, уларнинг ҳам бу таржимага муносабатини аниқлашни истаган. Назаримизда, адиб ўзи яратган таржимага муносиб таққидчи, маслаҳатчини Ҳиндистондан топмагани боис, уни фарзандлари ва дўсти Хожа Қалонга юборган кўринади.

3. Адабий жанрларга муносабат

XV аср иккинчи ярми—XVI асрнинг биринчи ярмида адабиётшунослар адабий жанр муаммоларига ҳам муносабат билдирганлар. Ҳўмладан, Бобурнинг адабий-эстетик қарашларида бу масала алоҳида ўрин тутати. Бу борада Навоий, Бобур, Хондамир, Восифийнинг сатира ҳақидаги фикрлари алоҳида диққатга молик. Хусусан, «Бобурнома»да ўқиймиз: «Ҳолада шеър айтур эл хейли бор эди. Мисли Шайх Абул Важд ва Шайх Зайн ва Мулло Алихон ва Турдибек Хоксор, яна баъзилар ҳам бор эди. Суҳбатта Муҳаммад Солиҳнинг бу байти мазкур бўлдиким:

*Жое ки ту боши дигареро чй кунад кас,
Махбубии ҳар ишвагареро чй кунад кас.*

(Мазмуни: *Ҳар бир ноз-карашмачининг муҳаббатини шима қилсин киши. Сен бўлган жойда бошқани шима қилсин киши.*)

Дедукким, бу гўшада айтувчилар. Табъи назми бор эл айтмоқ мақомида бўлдилар. Чун Мулло Алихон билан хейли мутояба қилинур эди, ҳазл тариқи билан бу байт бадиҳада хотирва келди:

*Монанди ту мадхушу кареро чй кунад кас,
Ҳар говкупу мода хареро чй кунад кас.*

(**Мазмуни:** *Сенга ўхшаш ҳулисиз карни нима қилсин киши.
Ҳар бир ҳўкизга ўхшаган ва урғочи эшакни нима қилсин киши.*)

Мундин бурун яхши ва ёмон, жид ва ҳазл ҳарпе хотирға етса эди, мутояба тариқи била гоҳи манзум бўлур эди. Ҳар печук қабиҳ ва зишт назм ҳам бўлса марқум бўлур эди. Бу фурсаттаким, «Мубаййин»ни назм қиладур эдим, хотири фотирға хутур этти ва ҳазин кўнгулга мундоқ еттиким, ҳайф бўлғай ул тилдинким мундоқ алфозни дарж қилғай, яна фикрини қабиҳ сўзларга харж қилғай ва дариф бўлғай ул кўнгулдинким, мундоқ маоний зуҳур этғай, яна зишт ҳасёллар анда хутур этғай. Андин бери ҳажв ва ҳазл шеър ва назмидин торик ва тоиб эрдим».

Мазкур парчада Бобурнинг адабиёт жанрларига, шеърингга муносабати ўз аксини топган. Матндан кўриниб турибдики, муаллифнинг асл мақсади Муҳаммад Солиҳнинг шеърини татаббуга лойиқ мисол сифатида келтиришдан кўра, ҳазил ва мутойиба байтларга ўзининг муносабатини билдириш бўлган. Бу давргача ҳам Бобур ижодида ҳазил ва мутойиба шеърлар яратилган, шеърини анжуманларда ўқилган бўлиши керак. Бироқ юқорида «бу байт бадихада хотирға келди», дейди у. Бу бадеҳа шеър унинг ижодида сатирик жанрда яратилган охириги мисралар эканини таъкидлаган Бобур, айни фурсатда «Мубаййин»ни ёзаётганини зикр этади. Маълумки, «Мубаййин» адибнинг ислом дини ва ақидаларига оид асари. Бу эса шеър мисраларини турли мутойиба, ҳазил, гоҳида масхараомиз оҳангга йўвиришдан кўра, маънавий қимматга молик асар яратиши лозим кўрган Бобур дунёқарашинида жиддий ўзгарини содир бўлаётганидан дарак бериб, йиғитлик ҳавасидан фазлгу камол, илоҳий сифиниш томон интилиб бораётган шахс ички кечимчаларининг валаёни, курашини кўрсатади. Шу пайтдан бошлаб унинг шахсиятида ҳам шоҳ, ҳам шоиру адиб ва ҳам тасаввуф тариқатининг шоғирди, муриди, содиқ муҳлис етилаётгани кўзатилади.

“Бобурномада” Бобурнинг ҳазил, мутойиба ва одобсиз мавзуда асар яратишдан воз кечгани, адабиётнинг жиддий жанрларини афзал кўрганининг тасдиқи бўладиган яна бир жонли мисол бор. Юқоридаги парчада «бу фурсатта-ким, «Мубаййин»ни назм қиладур эдим, хотири фотирға хутур этти ва ҳазин кўнгулга мундоқ еттиким...», дейди Бобур. Асардаги шу матндан олдин битилган саҳифаларга диққат билан назар солсак, май, чоғир базмлари, маишат ва Бобурга унча мос бўлмаган қақпатқич қирғинлар тас-вирланган. Тасвирларда бадий юксаклик, позик ифода-лар кам кўринади, воқеалар баёнида кўпинча фактик да-лиллар келтирили билан кифояланилади. Назаримизда, айна ўша пайтлар Бобур учун бесамар, ҳаётий мазмундан йи-роқ, маст-аласт кишилар суҳбатидан безган ва ўзининг пок маънавиятини қидириб юрган давр бўлган.

Бобур юқоридаги фикри билан кўнгулда яна айтилмай қолаётган, онгида содир бўлаётган руҳий тиниқлиш, ўзга-ришни янада кучлироқ, таъсирчанроқ баён этишни кўзла-ганини билдиради. Айтиш мумкинки, бу ниятини у жуда ўринли амалга оширган. Наср тилининг кучи гўё дил амри, «ҳасби ҳол»ни баён этиш, тўла ифодаланишга имкон берма-ган чоғи, у ўша давр адабиётига хос услуб—насрда билди-рилган фикрни янада қувватлаш учун назмдан фойдалан-ган. Ҳақиқатда ҳам, Бобур келтирган бу шеърий парчада унинг «ҳар йўталганда қон тупурур эдим, аксар иситма бўлди, билдимким, бу иситма қондиндур», деган жисмоний заиф ҳолатининг рамзий ифодаси ҳамдир:

*Не қилайин сенинг била, эй тил,
Жиҳатингдин менинг ичим қондур.
Неча яхши десанг бу ҳазл ила шеър,
Бириси фаҳшу, бири ёлғондур.
Гар десанг куймайин бу журм била,
Жилавингши бу арсадин ёндур.*

Бундан ташқари, мазкур шеър Бобурнинг адабиётга кенг назар билан қарагани, сатирага ижодкор фақат ўз дунё-

қарапни доирасида ёндашишни хатолигини қайд этганини уқтиради. Агар, дейди Бобур, бу йўлда шеър битмайман десанг, умуман адабиёт майдонидан кетининг керак («Гар десанг куймайин бу журм била, жилавингни бу арсадин ёндур»). Ҳақиқатан ҳам, Бобур сатирада шеър битмайман, деган бўлса ҳам, беихтиёр ҳаёт ва адабий муҳит таъсирида ҳазил-мутойиба шеър ёзган. Хожа Калон Ҳиндистоннинг иссиғи ва ноқулай табиатига чидолмай, Бобурни ташлаб кетаётиб айвонининг пештоқига қуйидаги байтни ёзиб кетади:

*Агар бахайру саломат гузар зи Синд кунам,
Сиёҳрўй шавам, гар ҳавойи Ҳинд кунам.*

(**Мазмуни:** *Агар мен соғ-саломат Синддан ўтиб олсам, юзим қора бўлсин қайтиб Ҳиндни ҳавас қилсам.*)

Хожа Калоннинг бу байтидан ранжиган Бобур («Биз Ҳиндистонда туруб, мундоқ зарофатомиз байт айтмоқ ва битмоқ бесураттур») «зарофатомиз» шеър айтади:

*Юз шуқр де, Бобурки, кариму заффор,
Берди сенга Синду Ҳинду мулки бисёр.
Иссиқлиғига гар санга йўқтур тоқат,
Совуқ юзини кўрай десанг Фазни бор.*

Бобур сатира ҳақида фикрини давом эттириб, ёзади: «Яна бошидин иштиғор ва эътироз мақомида бўлуб, бу навъ ботил андишадин, бу йўсушлиқ ҳолойиқ пешадин кўнглимни тиндуруб, қаламни синадурдум».

Бобурнинг сатирага муносабатига ойдинлик киритиш мақсадида назмий асаридаги яна бир мисолга мурожаат этамиз.

Заҳрирдин Муҳаммад Бобурнинг қарашларида, аввало, ҳолсизлик, фалсафий тераклик устун. Биринчи навбатда, бу жиҳат яхши билан ёмон, азгулик билан ёвузлик, гўл билан тиконнинг бир фазо ва маконда ёнма-ён яшаб кетгани баёнида кўринади. Шоир бу қарашини фалсафий,

тасаввуфий талқинда ифодалаб, ўз қони таркибида майи ноб зарралари мавжудлиги, яъни кимки май истеъмол қилса (бунда, албатта, майнинг тасаввуфий маъносини ҳам англаш мумкин), албатта, вужудида май зарралари қолши табиийлигини уқтиради. Адиб манфий ва мусбат хусусиятларнинг бир маконда мавжудлигини билдириб, масалани ўзининг ижоди, шеъриятига кўчиради. Унингча, шоир қанчалик уринмасин, ижодида бировга маъқул бўладиган ёки маъқул бўлмайдиган сатрлар учраши, гулнинг тикони бўлгани сингари, шеъриятда ҳам барчага маъқул тушмайдиган сатрлар бўлиши табиий ҳол:

*Ҳар ердаки гул бўлса, тикон бўлса, не тонг,
Ҳар қайдаки май дурдидин бўлса не тонг.
Шеъримда агар ҳазил, агар жид, кечурунг,
Яхши борида агар ямон бўлса, не тонг.*

Қизиғи шундаки, Бобур бунда «ямон» деб шеъридаги «ҳазил», яъни сатирага мойил асарларини назарда тутмоқда. Демак, гарчи у ҳазил, мутойиба, сатирик шеърин ёқтирмасанда, шароит тақозоси билан шундай шеърлар битган, аммо ўзи айтганидек, улар «ямон бўлса, не тонг».

Бобурнинг адабий жанрларга, адабиётшуносликка доир қарашларида зомондоши Муҳаммад Солиҳ ижоди ва шахсига оид мулоҳазалар алоҳида диққатни тортади. Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» асарини у шундай баҳолайди: «Шайбонийхоннинг отиға бир туркий маснавий битибтур, бисёр суеъ ва фурудтур, ани ўқикон киши Муҳаммад Солиҳнинг шеърининг беътиқод бўлтур». Бу ҳақда академик Б.Валихўжаев ёзади: «Аммо Бобур баъзан (қизиққонлик билан) у ёки бу шоир ижоди ва асари тўғрисида хулоса ҳам чиқаради. Жумладан, унинг Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома»си ҳақидаги мулоҳазаларини олайлик. Бобур бунда бутун асардан танҳо бир байтининг маъқуллайди-да, қолган ҳамма қисмларини... инкор этади. Аслида бу асар, Муҳаммад Солиҳ дунёқарашидан

чекланганликлар билан белгиланувчи нуқсон ва камчиликлардан қатъи назар, ўзбек эпик поэзияси, реалистик тасвир услуби тарихида ўзига хос мавқени эгаллаши адабиётшўшупослигимиз томонидан исбот этилгандир».

Бизнингча, Бобур Муҳаммад Солиҳнинг Шайбонийхонга— теурийлар хонадони душманига атаб китоб ёзганини ҳазм қила олмайди ва унга нисбатан юқоридагича баҳо беради. У Муҳаммад Солиҳ шеърини таяси кучли, бадий жиҳати юксаклиги учун эмас, балки ҳазил, мутойиба жанрига ўзининг мурасасизлигини билдириш учун танлаган. Иккинчидан, эҳтимол, Бобур Муҳаммад Солиҳнинг Шайбонийхонни мақтаб шеър ёзинини ёқтирмай, «сенинг ғазаларинг мен айтган зарофатомиз мисралар битилган шеърга лойиқ», деган.

Масаланинг яна бир томони бор. Фикримизча, Муҳаммад Солиҳнинг шахсияти ҳам Бобур назаридан четда қолмаган. Адабиётшунос Насрулло Давроннинг ёзиниича, Муҳаммад Солиҳ Хусайн Бойқаро ва бошқа теурийлар томонидан жабр кўрган, кейинчалик Шайбонийхоннинг укаси Султон Маҳмуд хизматида бўлган. Шу сабабдандир, «Шайбонийнома»да муаллиф «шайбонийларнинг сиёсий душмани бўлган теурийлар ҳақида қалам тебратганда киши қалбида уларга нисбатан ғазаб ва нафрат туюдириш учун бор кучи билан интилади. Шоирнинг айтишича, теурийлар манший бузуқликка берилиб, эл-юртнинг аҳволдан хабар олмай кўйганлар. Улар ўзаро уруш-жанжаллар қилиб, мамлакат тинчлигини бузганлар».

Бироқ Бобур «Шайбонийнома»ни айни шу бонедан танқид қилмаган. «Бобурнома»да муаллиф Хусайн Бойқаро салтанатидаги бу иллатларни, ўзи теурийзода бўлса ҳам, Муҳаммад Солиҳдан кам қораламаган, акенича, асарда муаллифнинг бу касофатдан ачингани, Теуур салтанати емирилишиндан даҳшатга тушгани ёрқин ифодаланган. Ҳатто Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома»да Бобур ҳақида:

*Хусн майдонига золим кирди,
Зулм бозорига равнақ берди, —*

деб ёзгани ҳам теурийлар салтанатини яқсон этган Шай-бонийхонга атаб мадҳия асар битганидан далолатдир. Муҳаммад Солиҳга нисбатан муносабатда Бобур ўзига хос объективликни, бироз бўлса-да, шахсий қарашини қурбон қилганки, «Бобурнома»да бу камдан-кам учрайдиган ҳолдир.

Навоийдан кейин, Бобур яшаган даврда ҳам адабий асарларни қайси жанрда яратган маъқуллиги ҳақида турлитуман фикрлар бўлган. Адабиётшунос, мунаққидлар наслар ёки назмининг афзалликлари, маснавий, ғазал, рубоий, фард ва бошқа назм шакллари ҳақида ҳам фикр билдиришган.

Бобурнинг бу борадаги қарашлари, кўпинча, муайян бир адиб ижодига баҳосида ёки адабий жараён борасида юритган фикрида кўринади. Масалан, у Сайфий Бухорий ижодини баҳолаб, касб аҳли ҳақида оригинал ғазаллар яратганини таъкидлар экан, унинг ғазал жанрига садоқатини қуйидагича ифодалайди: «Маснавийси йўқтур. Нечукким, бу қитъа анга долдур:

*Маснавий гарчи суннати шеър аст,
Мен ғазал фарзи айн медонам.
Панж байтеки дилпазир бувад,
Беҳтар аз хамсатайн медонам.*

(Мазмуни: *Маснавий шеърининг суннати бўлса ҳам, Мен ғазални фарзи айн (мақбул), деб биламан. Дилга ёққан беш байитни «Хамса»дан устувроқ, деб биламан.*)

Алишер Навоий ҳам Мавлюно Сайфийнинг адабиётда ўз ўрнига эгаллиги, ҳунармандлар ҳақида шеърини девони борлигини алоҳида таъкидлаган: «Андоқки шеъри шухрат тутти ва масал тарийқини бавоят яхши айтти... Ва санъат ва ҳирфа аҳли учун ҳам кўн латофатлиқ назм қилибтур ва ул тарийқа мухтарасдур».

Бобурнинг адабий жанрларга муносабатини қузатар эканмиз, унинг ижодда турли, ранг-баранг жанрлар зарурлигини ёқлаганини кўрамиз. Аслида унинг ўзи ғазал, рубо-

ий, фард, маснавий каби поэтик жанрларда ижод этган, насрода «Бобурнома» каби тенгсиз асарни яратган, туркий адабиёт хазинасинигина эмас, балки жаҳон адабиётини етук дурдона билан бойтган.

«Бобурнома»да 1501—1502 йиллар воқеалари тасвирида Бобурнинг, назарий билими дебочаси бўлмиш, шеър қофияси ҳақидаги илк қарашлари баёнини кузатамиз. Шеърят оламига энди кириб келаётган Бобур ўзи ёзган рубойини адабиёт ва шеърятдан бироз хабардор Тошкент хонига кўрсатиб, тузатиб олмоқ истаги борлигини билдиради. Бу мисолдаги муҳим жиҳат шуки, 18—19 ёшли Бобур, ўзининг таъкидлашича, шеърятда унчалик тажрибага эга бўлмаса ҳам, шеър қадри, унинг таъсир кучини тўғри англаган.

Бундан ташқари, хонга кўрсатилган ўша рубойда теурий шахзода ва беклар орасидаги урушлардан толиққан, ҳисобсиз тортишувлар туфайли ғурбатда қолган муаллифнинг таржимаи ҳолидан бир лавҳа ҳам ўз аксини тошган: «Бетаваққуф ўтуб, хон қошига Тошкандга бордим. Бу рубойини айтиб эдим, маъмул қофиясида тараддудим бор эди, ул маҳалда шеър мусталаҳотиға мунча татаббуъ қилмайдур эдим, хон хуштабъ киши эди, шеър айтур эди, агарчи сару сомонлиқ назали камроқ эди, бу рубойини хонга ўткариб, тараддудимни арз қилдим. Кўнгул тинғудек шофий жавоб топмадим. Ғолибо, шеър мусталаҳотиға камроқ татаббуъ қилғондурлар. Рубойий бўдур:

*Ед этмас эмиш кишини меҳнатта киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни ғурбатта киши.
Кўнгулум бу ғариблиқта шод ўлмади ҳеч,
Ғурбатда севунмас эмиш, албатта, киши.*

Сўнгра маътум бўлдиким, турк лафзида маҳал иқтизоси билан то ва дол яна вайн ва қоф ва коф бир-бирлари билан мубаддал бўлурлар эмиш».

Бобур, бир томондан, хонни «хуштабъ киши эди», деб таъкидлайди. Кейинги баҳо хоннинг шеъриятдаги ўрнига аниқлик киритади: «агарчи сару сомонлиқ вазали қамроқ эди». Хоннинг «адабиётшунослик қобилияти» учинчи жумлада яқунланади, яъни Бобур рубоийсини унга кўрсатиб, афеуслангани, кўнгилдагидек жавоб ололмаганини айтади: «Кўнгул тингудек шофий жавоб топмадим». Шу уч жумлада ҳам адабиётшунос, ҳам ўз ижодига талабчан шоир Бобур сиймоси гавдаланган.

Заҳириддин Бобур фақат адиблар, шоирлар шеърларига баҳо бермаган, кўпинча, ўз ижодига ҳам بازار солиб, юқорида кўрганмиздек, танқидий ёндашган. Лекин бу масаланинг бошқа бир жиҳати ҳам бор. Бобур ижоди етуклик палласига етган пайтда ҳам туркий адабиётда Алишер Навоийдан сўнг нодири даврон эканини биларди. Хоҳ насерий, хоҳ назмий асарларида, ҳатто салтанат бошқарипи хусусида фахрия тарзида фикр юритар экан, у шу устунликка лойиқ бўлгандагина қалам тебратган. Ортиқча мақтаниш, сохта обрўга интилиш унинг табиатига ёт бўлган.

Қўйида келтирилган рубоий айнан шоир Заҳириддин Бобур шакланган бир даврда яратилган. Унда муаллиф ўзининг етук замондош шоири ижодига (адабиётшунос В.Раҳмонов фикрича, бу рубоий Алишер Навоийга бағишланган) баҳо бериб, танқидчи сифатида намоён бўлган, шеърининг жамиятдаги вазифаси, шакл ва мазмун бирлиги аниқ таҳлил этилган. Бобур фикрича, назмдаги мазмун кишиларга фақат эстетик завқ бахш этиш, чиройли, қофиядош сўзлардан иборат бўлиб қолмасдан, тафаккур ривожини, шахснинг умумий-маънавий саводини («хатти саводий») ошириши лозим. Зеро, адабиёт инсонлар учун ҳаёт бахш этувчи восита, зулмат ичра нур, басир кўзларини очувчи қудратдир. Шеърини қиёмига етган, элга манзур бўладиган даражада зиммасига юклатилган бошқа вазифаларини бажаролмаганина муаллифини «бори шеърларга сўлтон янглир» кўтаришни мумкин:

*Дйким, бари шеър аҳлига сен хон янглиғ,
Шеъринг бори шеърларга султон янглиғ.
Мазмуни анинг хатти саводий ичра
Зулмат орасида обихайвон янглиғ.*

Бошқа рубоийда у бир шоир шеърини мутолаа этиб, ўзининг танқидий мулоҳазасини билдирган. Бунда ҳам мунаққид Бобур қарапларини кузатамиз. Шеърдаги «фикри хуш», яъни мазмунан етуклик Бобурга маъқул келган. Фақат бу эмас. Бобур шеър яратиш учун шоирда юксак савод, тил ва маъниқ, имло ва ҳуснихат мажмуининг комили бўлишини таъкидлайди. Агар шоир яратган мисралар буларга эга бўлса, шеърни мутолаа этувчининг кўзи, яъни қалби равшан тортади. Бу назмда шакл масаласига доир мулоҳазалардир. Мазмун шаклдан кам аҳамиятга эга эмас. Бобур халқ орасидаги «қулоқни пурдур қилиш» иборасини қўллаган. Дур — бу безак, қулоққа тақиладиган зиракларга зеб берувчи восита. Сўз дурни — шеър муаллифининг дуғат бойлиги, назм бадииятларидан моҳирона фойдаланиши, шакл ва мазмун бирлигига эриша олгани белгиси. Хуллас, бу рубоий ҳам Бобурнинг шеър санъатининг моҳир мунаққиди, назмини, ўзи таъкидлаганидек, «яхши тасаввур» қиладиган олимлигини яна бир бор намоён этмоқда:

*Шеъринг эшитур фикрини Бобур қилди,
Не фикри хушу яхши тасаввур қилди,
Кўзни ёруқ айлади саводи бирла,
Мазмуни била қулоқни пурдур қилди.*

Таъкидлаш керакки, XV—XVI асрларда ҳазил, мутойиба, мазахомиз шеърларни яратиш, уларни давраларда ўқиб бериш расм бўлган. Зайириддин Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» асарида бунга оид мисоллар жуда кўп. Амир Маждиддиннинг Алишер Навоий парафига Ҳаҳоноро бо-вида берган зиёфати пайтида ўша даврда ҳазил, мазах шеър айтишида машҳур бўлган Мавлоно Абдулвосеъ ўз шеър-

ларини ўқийди. Бу мисол ўша даврда сатирик шеърга муносабатни ойдинлаштиришга ёрдам беради. Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис»ида таъкидланишича, Мавлоно Абдулвосеънинг китобида қаттиқ ботувчи ҳазил, кўпичча беҳаё шеърларини яратишида уни паноҳига олган амир Мажи-диддиннинг ҳиссаси бўлган. Восифий маълумотича, ўша мажлисда Абдулвосеъ Навоийдан бошқа қарийб барча маж-лис аҳли шаънига ҳазил-мутойиба шеър айтиб, ҳақорат-омиз байтлар ўқиган. Ажабланарлиси шундаки, унинг бун-дай шеърлари ўша даврда катта инъомлар билан тақдир-ланган. «Бобурнома»да муаллиф шоир, адибларга баҳо бер-ганда ҳажвий шеърлардан деярли мисол келтирмайди. Восифий эса «Бадоеъ ул-вақоеъ»да бу жанрга кенг ўрин берган.

«Бобурнома»да Восифийнинг номи умуман тилга олин-маганини икки жиҳатдан изоҳлаш мумкин. «Бадоеъ ул-вақоеъ»даги ҳаддан ташқари эркин ифода (баъзан парда-сиз сўзлар билан ифодаланган воқеалар), сатирик восита-ларнинг кенг қўлланигани Бобурга маъқул тушмаган. Ик-кинчидан, эҳтимол, Восифийнинг турли султону ҳокимлар (жумладан, Шайбонийхон) хизматида бўлгани ҳам бунга сабабдир.

Бобурнинг Восифийга бундай муносабатидан қатъи на-зар, «Бадоеъ ул-вақоеъ» XVI аср адабиётининг подир асар-ни сифатида машҳур.

Хуллас, XV-XVI асрларда яратилган тарихий, саргу-зашт, воқеий-илмий-саргузашт асарлардаги адабиёт ва унинг вазифаси, шоир ва унинг жамиятдаги ахлоқий-маъ-навий ўрни, адабиётшунослик ва адабий жанрлар мавқеи ҳақидаги фикрлар ўша давр адабий-эстетик тафаккури даражасини белгилашда қимматли манбадир. Бу асарлар-да билдирилган фикр мулоҳазалар адабиётшунослик, таз-киранишунослик ва шеършунослик учун махсус яратилган асарлар мақсади ва мазмуни, вазифаси ва кўлами билан уйғувланиб кетади. Айниқса, Навоий, Бобур, Восифий ва Хондамир ижодида бу ёрқинроқ кўрингани боис, биз асо-

сий эътиборни уларнинг фикр-хулосаларига қаратдик, холос. Бу мавзунини янада чуқур ўрганиш галдаги вазифалардандир.

4. Шахс мавқеи ва бадиий талқин

«Бобурнома»да 1500дан ортиқ турли даражадаги кишилар ҳақида сўз юритилади. Асарда тасвирланган ҳар бир образ, персонаж, шахс ўзининг жозибаси, характери билан алоҳида ажралиб туради.

Муаллиф ким ҳақида фикр билдирмасин, ўзига хос усулни қўллаб, унинг ҳам ижобий, ҳам салбий жиҳатларини очиб беради. Сўз юритилаётган шахснинг на жамиятдаги мавқеи, на ижтимоий келиб чиқиши ва на муаллифнинг унга муносабатидан қатъи назар, ҳолис тасвирлангани Бобур дунёқараши, кишиларга муносабатини белгилашдан ташқари, ўша давр сиёсий-ижтимоий, ахлоқий мезони ҳақида ҳам кенг маълумот беради.

Тадқиқотимизнинг бу қисмида «Бобурнома»даги ҳали таҳлил этилмаган образлар, персонажларнинг хусусиятларини очишга ҳаракат қилдик.

Муаллиф Умаршайх мирзо ҳақида фикр билдираркан, гап отаси ҳақида кетишидан қатъи назар, «авлоди» деган жойда ўз номини зикр этади ва ўқувчи Бобур Умаршайх ўгли эканлигини билади. Масалан, «Бори қизлардин улур Хонзодабегим эди, меннинг била бир туққон эди, мендин беш ёш улук эди...», деб ёзади. Шунда ҳам Бобур Умаршайхни «ота», Хонзодабегимни «опа», деб тилга олмайди, балки бошқа кишиларни таърифлаганда қўллаган ибораларни қўллайди, яъни отаси ва опасининг исминини тилга олиб фикр билдиради.

Бобур талқинида Умаршайх характери анча мураккаб, қарама-қаршиликка бой шахс сифатида намоён бўлади. Муаллиф унинг «шакл ва шамойили» таърифидеаёқ «паст бўйлуқ, тегирма саққоллиқ, қўба юзлук, танбал киши эди», дер экан, ҳатто отаси ҳақида фикр юритганда ҳам ҳолис

қолганини кузатамиз. Бобур Шайбонийхон, Хусайн Бойқаро, Султон Абусаид ва бошқалар тасвирида ҳам шу маромни сақлайди. Отаси ҳақида «ҳанафий мазҳаблиқ, покиза эътиқодлиқ киши эди, беш вақт намозни тарк қилмас эди, умрий қазоларини тамом қилиб эди, аксар тиловат қилур эди», дер экан, унинг пок мусулмон, эътиқодли шахс бўлганини алоҳида таъкидлаб, шу хислатларини Умаршайхнинг ижобий фазилатлари сирасига киритади.

«Бобурнома»да муаллифнинг Хожа Аҳрор Валига писбатан юксак эътиқоди кўп айтилган ва биз бу масалага турли мавзуларни ёритганда мурожаат қилдик. Бобур ўз даврининг бу йирик маънавий, сиёсий арбобини ўз ири, халоскори сифатида таърифлайди, «Бобурнома» қаҳрамонлари ахлоқига ва шахсларга муносабатини унинг қарашлари андозасига солиб баҳолайди. Муаллиф маълумотига кўра, отаси Умаршайх Хожа Аҳрор Вали билан яқин муносабатда бўлган, Хожа отасини фарзанд сифатида қадрлаган. Шунинг ўзи ҳам Умаршайх ўз даврида юксак эътиборга эга бўлганидан далолат беради.

Умаршайх саводли, «Хамсатайн»ни кўп мутолаа қилган, таъли назми бор, аммо шеър айтмаган. Бобур «аксар «Шоҳнома» ўқур эди», деркан, отасининг фурс адабиёти, айниқса, Абулқосим Фирдавсий ижодига меҳри борлигини айтади. Шу билан бирга, Умаршайхнинг «бисёр саховати бор»лигини билдирган Бобур, Хитойдан уч-тўрт минг қорамолли билан келатган карвон қор бўронига учрагани, карвон аҳлидан атиги икки киши соғ қолганига қарамай, карвоннинг кўп мол-мулкнин икки йил давомида асрагани, шу муддат ичида уларнинг қариндошларини топиб, молини хиёнатсиз топширганини ёзадики, бировнинг омонатига бундай муносабат, албатта, ибратлидир.

Бобур Умаршайхнинг жанговарлик қобилиятини тасвирлаб, «икки мартаба ўзи жамиғ йиғитлардин ўзуб қилич тегурди... ўқни ўрта чоклиқ отар эди, бисёр зарб мушти бор эди, анинг муштидин йиғит йиқилмовон йўқтур», дейди.

Аmmo «Бобурнома»да Умаршайх шахсининг салбий жиҳатларига кўпроқ ўрин берилган. Муаллиф Умаршайх беклари ҳақида фикр билдираркан, биринчидан, унинг одам танимаслиги, шунинг оқибатида кўн шикаст тошганини айтади: «Неча навбат қўйинотаси Юнусхонниким, Чингизхоннинг иккинчи ўгли Чиватоӣхон наслидишдур... истидъо қилиб келтурди. Ҳар қатла келтурганда вилоятлар берур эди. Чун Умаршайх мирзонинг муддаосидек бўлмас эди, гоҳи Умаршайх мирзонинг бадмаошливидин, гоҳи мўғул улусининг муҳолафатидин вилоятга тура олмай яна Мўғулистонга чиқар эди».

Бобур ўз отасини «бадмаош», яъни у одамлар билан тил топиша олмаслиги, одамларнинг табиатини яхши билмаслиги боис кўп панд еган, дейди. «Бобурнома»да кўплаб персонажлар, шахслар борки, улар Умаршайхнинг ана шу салбий хусусиятини янада тўлдиради.

Адабиётшунослар А.Зуннунов, П.Ҳотамов «Адабиёт назариясидан қўлланма» асарида шундай ёзадилар: «Асарда тасвирий усулнинг яна бир кўриниши бошқалар орқали берилган характеристикадир, яъни ёзувчи бадний асардаги образларга фақат ўзигина эмас, балки бошқалар орқали ҳам характеристика беради. Маълумки, ҳар бир киши атроф-муҳит билан, кишилар билан алоқада ҳаёт кечиради, улардан таъсирланади, ўрганади ва ўз навбатида ўзи ҳам уларга таъсир кўрсатади. Атрофидагиларнинг билдирган фикрлари, характеристикалари унга бўлган муносабатларини билиб олишда муҳим роль ўйнайди».

Бобурга тоға бўлган Мир Ғиёс таърифида ҳам айнан шу хусусиятни кузатамиз. Бобур унинг кимлигини билдириш учун «Султон Абусаъид мирзо эшигида мундин илгарроқ йўқ эди», дер экан, «Абусаъид мирзонинг чорсу муҳри мунда эди» деб, уни султоннинг энг ишонган кишиси эканлигига ўқувчини ишонттиради. «Умаршайх мирзонинг охир замонларида кўн муқарраб бўлуб эди», дея отасининг салтанатида ҳам бу шахс нуфузга эга бўлганини таъкидлайди. Бир қараганда, Бобурнинг тоғаси Мир Ғиёс ҳақидаги

ижобий фикрлари табиий кўринади. Бироқ отасига маҳрам бўлган кишини «кулагач ва ҳаззол киши эди, фисқда бебок киши эди», деб баҳолайдики, бу билан Умаршайх девошидаги яқин кишиларнинг характерини очиб беради.

Бобур ҳар бир шахсга хос хусусиятнинг энг позик жиҳатларини илғайди, уни муносиб сўз, ибора билан ўқувчига етказилади. Умаршайх атрофидаги кишилардан Бобурнинг яна бир тоғаси Али Дўст ҳақида “Бобурнома”да кўп жойда ҳикоя қилинади. «Умаршайх мирзо замонидин мен кўпроқ риоят қилиб эдим», дер экан, ҳар ҳолда, тоғаси, отасидан кейин ҳам унинг умаролари эҳтиромини жойига қўйганини ёзади. Али Дўст ҳақида «Илигидин иш келур дедилар», дейди ва бошқаларнинг тавсияси орқали унинг шахсиятига муносабат билдиради. Али Дўстнинг феъл-атвори ва бошқалар билан муносабатини кузатган Бобур «бу неча йилким, менинг қошимда эди, ҳеч андоқ иши зоҳир бўлмадиким, деса бўлмай», деган қарорга келади.

Бу Бобурнинг Али Дўст ҳақидаги охириги фикри эмас. Муаллиф кимга баҳо бермасин, имкони борича, ҳатто мураккаб характерли кишиларнинг ҳам айрим ижобий жиҳатларини қайд этишга ҳаракат қилади. Бу—унинг тасвир услубига хос «темир қонун». Али Дўстга келганда, яхшилигини «деса бўладиган» томони йўқ. Унинг яна бир камчилиги «Султон Абусаъид мирзога хизмат қилгон даврида ядачилик даъвосини» қилганлиги, яъни қўлидан келмайдиган ишга ўзини муносиб билгани эди: «Ярамас ахлоқ ва атворлик киши эди. Бахил ва фитна ва зумухт ва мунофиқ ва худписанд ва қаттиқ сўзлук ва совуқ юзлук киши эди».

Бу баҳодаги салбий сўз ва ибораларга эътибор берайлик. Али Дўстга нисбатан ишлатилган беш сўз ва тўрт иборада ёмон одамга тааллуқли деярли барча иллатлар мужассам. Бобур бу сўзларни қаттиқ нафрат ва шиддат билан ёзган кўринади. Тизилиб келган салбий сўз ва иборалар бири бирини мантиқан кучайтириб, портловчи яқун ясамоқда. Муаллиф бу шахсга нисбатан нафратини тўкиб

солиб, енгил тортганга ўхшайди. Бу унинг ўз тоғаси, қолаверса, отаси Умаршайхнинг яқин умароларидан бирига берган баҳоси экаплигини яна бир карра эласак, Бобурнинг ҳар қандай шахсга муносабатини билдиришда ҳолис ёндашганига яна бир марта тан берамиз.

Умаршайхнинг атрофидагилар қанчалик фитнагар, лаёқатсиз, беҳаракат ёки кўрқоқ бўлишмасин, отасининг руҳига эҳтироми туфайли Бобур уларни ўз хизматида қолдирган. Бу, биринчи галда, «Бобурнома» муаллифининг теурийзодаларга хос анъана ва удумларга ҳурмати сифатида кўзга ташланади. Унинг салтанатида икки тоғаси Али Дўст ва унинг укаси Мир Ғиёсдек фитначиларни ҳам бек сифатида сақлагани шундан. Умуман, бу жиҳат Бобурнинг характери оғир кишилар билан ҳам тил топишгани, уларни ўз вояларига бўйсундиришга интильганидан гувоҳлик беради.

Бобур фақат оила аъзоларини эмас, феъл-атворида нокаслик аломати бўлган бекларни ҳам ўз хизматида сақлаб, мураса юзасидан иш тутган. Масалан, Бобур Ҳасан Ўқуббекка баҳо берар экан, «Умаршайх мирзо воқитъасидин сўнг мешип эшигимда соҳибихтиёр ул эди», дейди (яъни 12 ёш экаплигида давлат ихтиёри унда эди, демоқчи) ва, энг аввало, ижобий жиҳатларини—кўпилкаш, “яхши таълиқ” (шоир), «чуст ва часпон»лигини алоҳида таъкидлайди. Яна «мардона киши эди, ўқни яхши отар эди, чавгонни яхши ўйнар эди, хок паллаши яхши сочарар эди» дея, унинг қобилиятини, айниқса, ҳарбий маҳоратини мақтайди. Шундан сўнг, ўз услубига кўра, унинг ички оламини очишга, инсоний хусусиятларидан қайси бири одабийлигига соя солганига эътиборни қаратади. Умуман, Бобур бирор-бир шахсни баҳолаётганда, Ҳасан Ўқуббекка муносабатини билдиргандек, аввал унинг ижобий жиҳатларини санаб ўтади, кейин энг характерли иллатларини чертиб чертиб, ажратиб, аниқ ва ёрқин ифодалайди. Ҳасан Ўқуббекка у қуйидаги нуқсонларни кўрганки, улар, албатта, бек шахсини безамаган: «Ичи тор ва камҳавсала ва фитна-

роқ киши эди». Шу баҳонинг ўзи ҳам Умаршайх атрофидаги кишиларнинг мунофиқлигини ва улар ҳар дақиқада Бобурга хиёнат қилиши мумкин бўлганини кўрсатади.

Бобурнинг Умаршайхга бўлган қараши яна бир шахсга бўлган муносабатида жуда яхши кўринади. Бу Қамбар Али мўтул бўлиб, «ахтачидин» чиқиб, отаси даврида беклик унвонини олган. У асли саллоҳ-қасооблар урувидан, Умаршайхнинг қайинотаси Юнусхон олдида офтобачилик вазифасида ишлаган. Интилишларини инобатга олиб, Бобур ҳам хизматга олади ва у «хейли улун риюят» топади. Бироқ мансабга эришгач, Қамбар Али тўздан ўзгаради («иншга етгунча эҳтимоми яхши эди»). Бу ҳам етмагандек, у «тийра мағз киши эди».

Умаршайхдан салтанат 12 ёшли Бобурга ўтар экан, шу кундан бошлаб у тож-тахт учун кураш ва қарама-қаршиликларга, отаси атрофидаги кишиларнинг хиёнатларига дуч келади. Шу боис, беклардаги яхши ва ёмон хислатларни Бобур очиқ, ҳар томонлама холис ёритиб беради. Мураккаб шароитда хиёнаткор кишилар билан давлатдорлик қилишга киришгани, Мовароуннахрни тарк этинишга, асосан, мунофиқлик мажбур этгани, Умаршайхдан салтанатга вафодор ва Амир Темурнинг яхлит ҳамда мустаҳкам давлатини асраш учун жонини фидо қилувчи кишилар эмас, кичик хошликлар, бекликлар қолгани Бобур томонидан ҳаққоний тасвирланганки, бу эътиборни воқияда ўзига тортадиган жиҳатдир.

«Бобурнома»дан икки мисол келтириб, фикримизни далиллашга уринайлик: «Яна бир Шайх Мазидбек эди... Умаршайх мирзо қошида андин улурроқ бек йўқ эди. Фосиқ киши эрди, чухра саҳлар эди».

«Ўзун Ҳасанининг навкарниким, менинг беҳузурлуғумда манга кўрсатиб ижозат бердилар, муҳошифлар Андижон кўрвонини қабағонда бориб дебтурким, подшоҳнинг тили тутулуб эди, өзига пахта биле сув томизадурлар деди. Ушбу таъриф қилгон йўсуллуқ бориб, Али Дўстнинг қошида

онт ичиб айтибдур. Хакаи дарвозасида Али Дўст эди. Бу сўздин бепои бўлгуб, мухалифларни илғаб аҳд шарт қилиб, қалъани берди... Фояташ ул мунофиқи намакҳаром мардакнинг номардлиги эди».

Иккинчи мисолда Бобур яна товаси Али Дўстнинг ўта сотқинлиги, номардлиги, туз еб тузликқа тушурадиган («намакҳаром») киши эканлигини нафрат билан ёзган. Бу эътирофларда ўша пайтда темурийлар орасидан садоқат кўтарилгани, тож-тахт учун кураш авж олгани, мунофиқлик билан одамийлик ораси бир қадам бўлгани аёнланади. Шу туфайли Бобур Мовароуннахрни тарк этган, ҳижронда «аҳли жаҳонда йўқ яхшилик» деб, бонг урган.

Умуман, «Бобурнома»нинг кўп жойида муаллиф яқин кишиларининг ўзига хиёнат қилганликлари ҳақида ёзди. Бу кўргуликлар унинг суяк-суягидан ўтиб кетган чови, мавзу такрор-такрор келганига гувоҳ бўламиз. Хиёнат, разолат, тож-тахт учун қариндош-урувлар ўртасида қон тўкишлар буюк адибга қаттиқ руҳий таъсир этган, унинг армонлар карвонига айланган.

Мана бу вазалга эътибор берайлик. Бутун вужуди билан Амир Темур салтанатини тиклашни мақсад этган Бобур шахзода-ю султонларга бирлашини, вафим билан курашда аҳилликка содиқ қолнига чорлайди, бироқ ўз мақсадига эриша олмайди. Оқибатда Мовароуннахрни тарк этаркан, бу кетип унинг мақсади эмаслигини, почорлиги эканлигини айтади. «Тенгрининг хости мундоқ эса мен нетгаймен?» деган шонр эл, улусдан озурда, ҳеч кимнинг юзини кўришга тоқати йўқ ҳолда:

*Келди ул вақтки бошимни олиб кетгаймен,
Олам ичра аёғим етганича етгаймен,
Истарам ўзни азиз элга кўрунмасликтин,
Неча ўзумни улус кўзида хор этгаймен.
Халқ юз жавр ила ишлар буюрур кош элнинг
Не юзин кўргамени не сўзин эшитгаймен.*

Заҳириддин Бобур ўзининг қисқа ҳаётида шу икки ўт орасида кўп азият чеккан кўринади. Nobакор, сотқин, яхшиликни билмаган кўрнамакларни узоқлаштириб, уларсиз давлатдорлик қилай деса, бири тоға, бири собиқ Темурий бекзода. Бунинг устига, вафо қилганлари ҳам асоссиз жафоларга рўбарў этишди уни. Барибир, Бобурда шоҳлик масъулияти устун келди. Қабих кимсаларни ўздан узоқлаштиришни қанчалик истамасин, улар билан муросада кун кечирди, яхши-ёмонлигини Оллоҳга топширди, оқибатда эса улар ўз жазосига мустаҳиқ бўлдилар. Бобур фикрича, шоҳ кечиримли, айниқса, қўли остидагиларга меҳрибон бўлиши керак. Чунки мамлакат ривожини, атрофдаги кишиларнинг кайфиятини, қолаверса, юрт тинчлигини ва бутунлигини ҳам «шаҳ назаринг»га боғлиқ:

*Ётларни керакки, ошно кам қилсанг,
Ҳар кимки вафо қилса, жафо кам қилсанг,
Новмид бўлур барча вафодорларинг,
Гар шаҳ назаринг бирла вафо кам қилсанг.*

Темурийлар ақлодига баҳо бераркан, Бобур, аввало, уларнинг ҳарбий қобилиятига, юрт сақлаш, вилоят олишига, раиятпарварлигини ва инсонийлигига алоҳида эътибор қаратади. Отаси Умаршайхга ҳам шу мезон билан ёндашади. У Умаршайх ҳақида «ҳамиша мулкгирлик давдаасин бор эди», дейди. Бобур «давдаа» сўзини, одатда, ўз хоҳиш-истагини амалда бажаролмайдиган, шу бонис истагини тилида, пожийиз ҳаракатида зоҳир этган кишига нисбатан ишлатган. Албатта, атрофидаги бекларининг феъл-атворлари юқорида зикр этилган бу подшоҳнинг юрт олиши, валаба қилиши мумкин эмаслигини билган Бобур шундай ёзади: «Чун Умаршайх мирзо баландҳимматлиқ ва улдуф дониялик подшоҳ эрди. Ҳамиша мулкгирлик давдаасин бор эрди. Неча навбат Самарқанд устига черик тортти, баъзи маҳал шикаст топти, баъзи маҳал бемурод ёнди».

Бу ўришда Бобур отасининг жапговарлик қобилиятини танқид қилаётир. Биринчи баҳода «баъзи маҳал шикаст топти» деса, кейинги жумлада — «баъзи маҳал бемурод ёнди» дея, Умаршайхнинг лашкар тортишдан кўзда тутган умиди кўкка совурилгани, ҳарбий режалари барбод бўлгани, муродига ета олмаганини айтиб, илк фикрини қувватлайди ва баҳсга ўрин қолдирмай, хулоса чиқаради.

«Бобурнома»да муаллиф Умаршайхнинг «масоф ва урушлари» борасида маълумот бераркан, ҳарбий лашкарбоши сифатида отасига берган баҳосини мисоллар билан исботлашга киришади, унинг лашкаркашлик қобилияти бўшлигини яна бир карра кўрсатади. Умаршайх фақат Туркистоннинг Арис суви ёқасидаги урушда волиб чиққани, Такасекретку деган жойда Юнусхон билан урушда маълум бўлиб, асир тушгани ва рақиби раҳм қилиб уни қўйиб юборгани, Хавосда урушиб маълум бўлганини ёзади. Эҳтимол, шу сабабларга кўра, муаллиф отаси Умаршайх ҳақида юксак эҳтиром билан ёзмагандир (масалан, Алишер Навоий, Хожа Убайдуллоҳ Вали, Улдубек образларига бўлган муносабати сингари).

Бобурнинг образ яратилгандаги маҳорати, навқару бекларига садоқати, уларнинг илжқликларини кўтариши Боқи Чавониённий мисолида ёрқин ифодасини топган. Бу образ бизга бевосита Умаршайх характерини, унинг жамиятда тутган мақом, давлатдорлик йўлини эслатади. Отаси бекларининг шахсий хислатларига нақадар бепарво бўлса, Бобур унинг айни шу камчилигини такрорламасликка, давлатни бошқаришдаги бу норасоликларни тўзатишга, қўл остидаги ҳар бир кишида юксак инсоний фазилатларни камол топтиришга интилган.

Боқи Чавониённий сиймосида Бобур ўзга бекларга хос бўлмаган инсон образини яратади. Унинг уруш олиб боришда мустақиллиги, мардлиги, ўзини-ўзи бошқара олиши, элини ўзига бўйсундириши хусусиятларини таърифлайди, уни қўли солиқлардан озод қилади, алоҳида вилоятга бош этиб

кўтаради. Бироқ Чағониёний бу яхшиликларга арзигулик жавоб қайтармайди, аксинча, «анвойи беадаблиқлар ва ямонлиқлар андин воқитъ бўлди».

Бобур Чағониёний образини повонама-повона ёритиб боради. Бу феъл-атвори оғир, қайсар кишининг энг ёмон иллати хаселик («хасис ва зумухт ва ҳасуд ва баданда-рун ва нотавонбин ва кажхулқ киши эди») бўлиб, бошқа хислатлари шундан келиб чиққан. Шоҳлигига қарамасдан («бовужудким мени подшоҳ кўтариб эди»), Термиз шаҳрида унинг кўшинларига келиб қўшилганида—«йиғит-яланг очлиқтин азоб торт»ган пайтда Бобурга ҳатто битта қўй ҳам бермаганини зикр этганки, бу эътироф Чағониёний қиёфасини тўла очиб берган.

Бизнингча, муаллиф бу образ тасвири билан бек ва умароларини тарбиялашни —бир ёқадан бош чиқаришга ўргатишни, қовуштиришни ҳам кўзда тутган. У «ҳеч ким билди соф эмас эди, ҳеч кимни кўра олмас эди», дер экан, Чағониёнийнинг феълларидаги иллатларни умумлаштиради, унга ўзининг салбий муносабати барчанинг фикри эканига ишонтиради. Шунчалик қабиллигига қарамасдан, «Кобулнинг ҳосиликим бор тамгадиндур, тамгани олиб ва Кобулнинг дорувагани ва Панҷшир ва Кадий Ҳазора ва Кўшкак ва эшик ихтиёри тамом анда эди». Бобурнинг қанчалик илтифот ва иноятига қарамасдан, «асло рози ва шокир эмас эди». Бироқ шунда ҳам Бобур унга илтифотини қанда қилмаган («Бовужудким, не павъ фоеид хаёллар қилиб эди, нечукким мазкур бўлди, асло ўзумузга олмадук»).

Боқни Чағониёнийнинг ягона мақсади Бобур бош бўлган салтанатдан ажралиб, мустақил ҳукмдор бўлиш эди. Бобур имкони борича уни бу ниятидан қайтаришга уринади. Бироқ ҳаракатлари зоеъ кетгач, Чағониёнийни Кобул музофотида қотиб ҳукмдорлик қилишга эмас, балки мол-мулкни ва тарафдорлари билан Ҳиндистон томонга чиқариб юборишга рози бўлади («Нози ва рухсати ҳаддин опти, биз ҳам анинг ахлоқ ва афъолидин жонва еттуқ, рухсат бердук»).

Боқи Чавониённинг салбий хислатлариши ёритишда Бобур унинг фикридан фойдаланади. Бу шахе нопок ҳаракатлари вайринисоний экаплигиши, жамият аҳлига маъқул тушмаслигиши ўзи ҳам анлагани туфайли тўққиз марта гуноҳ содир этгунга қадар Бобур уни кечириши зарурлигиши айтади. «Бобурнома»да муаллиф қаҳрамонининг шу нозик жиҳатиши келтирар экан, яна бир карра унинг қабиҳлигиши ва ўзининг ҳақлигиши, сабр-бардоштини намён этади: «Манга айттуруб йиборибтурким, шарт қилиб эдиларким, тўққуз гуноҳ мендин содир бўлмағунча сўрмавайлар. Мен Мулло Бободин ўн бир гуноҳини бирар-бирар хотирнишон қилиб айтиб йибордим. Мулзам бўлди. Кўч ва моли билла Ҳиндистон тарафига рухсат берилди. Ўзининг бир неча навкарлари Хайбардин ўткариб келдилар».

Бобур Боқи Чавониённий образини такомилга етказишда барчага сабоқ бўладиган жиҳатлардан фойдаланади. Шоҳ Бобурнинг шунчалик ҳиммат ва эҳтиромини рад этиб, қадрига етмаган бу кимсанинги ўзга юртда «иш кучи эл таламоқ, йўл урмоқ» бўлади ва Ёр Ҳусайн Дарёхон томонидан ўлдирилади. Бундай кишиларга Оллоҳнинг ўзи жазо беришини ёзар экан, муаллиф яна бир карра унинг шахсиятини белгилашда хато қилмагани, худонинг иродаси ҳам шу эканига ишора этиб ёзади: «Боқининг хабарини эшитиб (яъни Ҳусайн Дарёхон—**Х.Қ**), йўлиши тўсув, Боқи билла борғонларни ариқ олди, Боқини ўлтурув хотунини олди. Агарчи биз Боқиға ҳеч ёмонлиқ қилмай қўя бердук, вале ўз ямонлиғи олиға келиб, ўз амалиға гирифтор бўлди.

Байт:

*Ту бадкуандайи худро ба рўзгор сипор,
Ки рўзгор туро чокарест кийнагузор».*

(Мазмуни: *Сен ўзингга ёмонлик қилувчини турмуш ҳукмига ҳавола қил, Турмуш сенга ўч олиб берувчи хизматкордир.*)

«Бобурнома»да образлар талқини бир-бирини тўлдириб келади. Шубҳасиз, асарда «Мен»—Бобур образи марказий бўлиб, барча воқеа-ҳодисалар, шахслар характери шу образ билан боғлиқ тарзда ривожланади. 1526 йил воқеалари ҳикоясида Бобур қурол-аслаҳа устахонаси—қуёв цехини тасвирлайди. Бундан ташқари, аждодларимизнинг бу борадаги ихтирочилиги, яратувчанлиги ва Бобурнинг бевосита бу ишга сабр-бардош билан бош-қош бўлганини ҳам биз «Бобурнома»дан билиб оламиз.

Тасвир марказида Бобур тошшириғи билан тўпнинг тошотар қўйма қисмини яратган ва уни шоҳ ҳамда унинг аъёнларига намойиш этган Устод Алиқули шахсияти туради. Бунда шоҳ Бобур ҳам, ўз ишнинг жонкуяри Устод Алиқули ҳам жуда жонли ва реал акс эттирилган. Устанинг қуёв дастгоҳининг дастлабки ишлаш жараёнини шоҳга кўрсатиш чоғидаги ички ҳаяжони, шошилиши, айниқса, дастгоҳдаги ноқислик боис режадаги иш сифатли бажарилмаганда уста ўзини кўярга жой тошолмай, ҳатто ўз жонига қасд қилишига ҳам тайёр бўлгани билан боғлиқ тасвирлар Бобурнинг тенгсиз адиб сифатидаги маҳоратидан дарак беради. Бунда унинг шоҳ сифатидаги фазилатлари, инсоний хислатлари ҳам яққол ифодасини топган. Бобур уста Алиқули ҳаракатидаги саросималик, югур-югурларда ўз касбини севган, масъулиятни ҳис этган инсонни кўради. У яратган дастгоҳда нуқсон бўлса-да, Бобур устани мукофотлаб, кўнглини кўтариб, хижолатдан чиқаради. Шунга яраша, уста ҳам дастгоҳни текшириб, нуқсон жиддий эмаслигини айтади. Бунда Бобурга хос хуеусият Устод Алиқули образини ва Устод Алиқули ҳаракатлари Бобур шахсиятини очишга ёрдам берган. Шу тасвир «Бобурнома»даги анча реал, ҳаётий воқеалар манзараси эканлигини ҳам таъкидлаш жоиз: «Устод Алиқулининг қазон қуярининг тафарружига бордук. Қазон қуяр ернинг гирдида секкиз кўра бўлиб, олотни эритибтур. Ҳар

кўранинг тубидин бир арифе бу қазоннинг қолибга рост қилибтур. Биз борғоч, кўраларнинг тешукларини очти, ҳар ариқдин эриган олот сувдек шарилдаб қолибга кирар эди. Бир замондин сўнг қолиб тўлмай, бу кўралардин келатурган эриган олотнинг келмоғи бирар-бирар мунқатий бўлди. Кўрада ё олотта қусуре бор экандур. Устод Алиқулига ғариб ёмон ҳолате бўлди. Дарин эдиким, ўзини қолиб ичидаги эриган мисқа ташлағай. Устод Алиқулига дилжуйлуқ қилиб, хильят кийдуруб, бу инфийолдин чиқардук... Устод Алиқули кўп башошат била киши йиборибтурким, қазоннинг тош уйи бекусурлур».

«Бобурнома»да муаллиф Устод Алиқули образига қайта-қайта мурожаат этган. Унинг ихтироси Бобур назаридан четда қолмаган. Чунки Ҳиндистонни забт этишда, Иброҳим Лўдийнинг филлар билан қуроланган юз минг кишилик армиясини янчиб ташлашда айнан Устод Алиқули томонидан яратилган шу қурол кўп кўл келган. Мазкур қурол қусурларини топғач, уста Бобурни яна тўнотар намоийишга таклиф қилади:

«Устод Алиқули ўшул улук қазони билаким, қуярда топ уйи бенуқсон эди, доруҳонасини ҳам сўнгра қуйуб, тайёр қилиб эди, тош отарида тафарружга бордим. Намози дигар бор эди, топ отти. Минг олти юз қадам борди. Устодга камар ханжар ва хильят ва тупчоқ от инъом бўлди».

Парчадан аёнки, шох Бобурнинг сабри, касб аҳлини қадрлаши, мулоҳазақорлиғи, янги ҳарбий қурол синовларсиз дарҳол мукамаллик касб этмаслигини тушунгани боис, мутлақо янги қурол юзага келган.

Мазкур ҳарбий қурол ва Устод Алиқули образи асар давомида, вақти-вақти билан қисқа матиларда тасвирлаб борилган. Қуйидаги тасвирда Устод Алиқули ясаган тўп ўзининг аниқ самарасини бергани ва Бобур бу ишдан мамнун бўлганини кўрамыз: «Сешанба куни сув кечган ердин кўчуб, уруш ери қотилишига бир курўҳ ёвуқ келиб тушлди. Ўзум бориб, Устод Алиқулининг фарағий ва зарбзан отмовини тафарруж қилдим. Ушбу кун Устод Алиқули

фарангий тоши била икки кемани уруб синдуруб, фарқ қилди. Мустафо ҳам ул юздин фарангий тоши била кема уруб синдуруб, фарқ қилди».

«Бобурнома»даги Устод Алиқули образи тасвири муаллифнинг образ яратишда изчилликка амал қилганини, бир образни асарнинг турли жой, турли йиллар воқеаларига боғлиқ ҳолда тасвирлаб, такомилга етказганини кўрсатади. Бундан ташқари, Устод Алиқули билан боғлиқ тасвирларда терап руҳий ҳолат, шахе психологиясидаги назик жиҳатлар таҳлили ҳам борки, бу Бобурнинг поэтик маҳоратидан далолатдир.

Бобур тасвирлаган образлар галереяси орасида ўша давр ҳарбийлари, саркарда ва аскарлари ҳам ўрин олган. Асардаги шу персонажлар орқали муаллиф ўша давр жамиятининг ўзига хос хусусиятлари ва иллатлари, тож-тахт учун курашлар фожасининг айрим томонларини ёритган. Бу, ўз навбатида, адибнинг дунёқарабини очиб бериш билан бирга, унинг юксак санъаткор сифатидаги фазилатларини ойдинлаштиради.

Бобурнинг ёшлик йиллари Мовароуннаҳрда тож-тахт талашини воқеалари билан ўтган. Сўлтон Маҳмуд амирларидан Хисравшоҳ ҳокимлик даври ҳам шу вақтга тўтри келади. «Бобурнома»да бу шахе ҳақида анчагина фикрлар билдирилган. Мовароуннаҳр ва Хуросонда Амир Темури салтанатининг инқирозга учрашида Хисравшоҳдек кишиларнинг давлат тепасига чиқиши, адоват уруғини сочишлари ҳам сабаб бўлган. Улар мансаб ва амал илинжида авлод-ажлодлари, ўз ўилларини қатл этишдан ҳам тап тортмаганлар, ҳукмронликка эга бўлиш учун ниймон ва виждонларидан воз кечганлар.

Бобур Хисравшоҳ сиймосида ўзида қабих иллатларини мужассам этган кимса портретини яратади. Унинг тасаввурича, давлат орттириш учун ҳам кишида муайян эзгу ният, яхши мақсад бўлиши керак, мол-мулк, бойлик ишонч учун хизмат қилиши лозим. У Хисравшоҳни шунча бойлик орттиргани билан, «бир мокиён била ҳам тутунмади»

деб, ҳаётида ҳаловат топмаганига, ўз оромини ўзи бузганига ишора қилади: «Навқари йигирма мингга ёвушуб эди. Агарчи намози қилур эди ва таомда парҳиз қилур эди, вале тийра ва фосиқ эди, гавдан ва бефаҳм ва бевафо ва ҳаромнамак киши эди. Беш кун ўтар дунё учун бир ўзи ўстурғон валинеъматзодасини кўр қилди. Яна бирини ўлтурди. Тенгри қошида осий ва халқ олдида мардуд бўлбтур. Домани қиёматгача лаънат ва нафрин сазовори бўлди. Бу ўтар дунё учун мундоқ ёмон ишлар қилди. Мундоқ бисёр маъмур вилоят ва мунча қалип яроқлиқ навқар била бир мокиён била ҳам тутушмади».

“Бобурнома”да жамият тартиб-интизомлари, ислом дини қоидаларига амал этмаганлар қаттиқ танқид қилинган. Хисравшоҳ шахсиятига хос қабиҳликни тасвирлаган муаллиф фақат ўша давр амири ёки давлат арбобининг образинигина эмас, балки энг наст, разил, инсоний қиёфасини йўқотган кимсанинг портретини нафрат билан чизган. Бобур «беш кун ўтар дунё» ифодасини айнан Хисравшоҳ каби кишиларга қарата ишлатган. Масалан, Улўбек ўлдирилганда Бобурнинг Абдуллатиф ҳақида айтган фикрида ҳам Хисравшоҳдаги разилликни очинда ишлатилган таъриф ва иборалар кўзга ташланади: «Бу беш кунлук ўтар дунё учун андоқ донишманд ва қари отасини шахид қилди». Бобурнинг Абдуллатифга берган баҳоси Навоийнинг Улўбек ва Абдуллатифга берган баҳоси билан ҳамоҳангдир.

Хисравшоҳ образи Бобур дунёқарашини очиб беришга ҳам кўмаклашади. Бобур комил мусулмон сифатида инсоф билан яшаш, инсоний фазилатларни, ким бўлишдан қатъи назар, йўқотмаслик зарурлигини алоҳида уқтиради.

Хисравшоҳ образига муаллиф асарнинг кўп жойида мурожаат этган. Ҳали ёшлигида Хисравшоҳ билан (бу пайтда унинг ёши анча катта бўлган) ораларида ўтган суҳбатни – илк бор учрашиб мулоқотга киришганини Бобур ёдига келтиради. Ўшанда ҳам нозикмизож Бобурнинг одам таниши ҳусусияти, ҳамсуҳбатига синчковлик билан баҳо

берганини кўрамиз: «Кўрушуб тортуқ тортганди сўнгра буюрдумким, ўлтурди. Бир гарий, икки гарий ўлтуруб, ул тарафдин-бул тарафдин сўз ва ҳикоят айтилди. Бовужуди номардлик ва намакҳаромлик ковок ва бемазагўй ҳам бор экандур».

Бобур Хисравшоҳнинг Сайдим Али дарбон ва Муҳиб Али кўрчи каби навкарларига баҳо бериб, унинг характери-ни очишга ҳаракат қилади. У отасининг бек ва навкарларига хос хиёнат ва побакорликларни, уларнинг ҳарбий лаёқатда бўшлиқларини айтиб, Умаршайх образини тўлдирган бўлса, бу икки навкарининг ижобий жиҳатларини кўрсатиб Хисравшоҳнинг иллатли феъл-атворини тўла ойдинлаштиради. Бу тазода Бобур гўё қора рангли жисм олдига ошпоқ жисмни қўйиб қиёслагандек усталик зоҳир этган: «Филвоқибъ, Хисравшоҳ навкарларининг орасида бу икки кишидинким, Сайдим Али дарбон билан Муҳиб Али кўрчи бўлмай, яхшироқ киши йўқ эди. Сайдим яхши ахлоқ ва атворлик киши эди. Қиличча мардона киши эди. Уйида бемажлие ва бесуҳбате эмас эди... зарофат ва латофати рангин, ихтилот ва ҳикояти ширин, хушхулқ ва ҳарроф ва ҳаззол киши эди...».

Китобда Бобурнинг Хисравшоҳга бўлган муносабати мавзу талабига доир таҳлил этилгани билан, бунда юқоридагиларни зикр этишни кифоя деб билдик.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур яратган характерли образлардан бири Шайбонийхондир.

Бобур Шайбонийхон билан жуда кўн уруш олиб борган. Шайбонийхон шахсиятига оид маълумотлар «Бобурнома»нинг жуда кўн воқеалари тасвирида, персонажлар талқинида гавдаланади. Бобурнинг Амир Темур салтанатиши асраб қолгани, имкони борича темурий шахзодаларини биргаликда ҳаракат қилишга ундани ҳақида юқорида аниқгина фикрлар билдирдик. Ана шу воқеалар билан боғлиқ тарзда "Бобурнома"да Шайбонийхон дустман қиёфасида кўринади, асосан салбий жиҳатлари билан намўн бўлади. Бобур унинг баъзи ижобий жиҳатларини ҳам айтиб

ўтади, аммо бундай ўринлардаги ижобий талқин ҳам кимнингдир ўта салбий жиҳатини очиш учун хизмат қилган. Хусусан, Бобур «... саҳарҳез эди ва беш вақт намозни тарк қилмас эди, қироат илмини тавре билур эди», деб Шайбонийхоннинг ижобий жиҳатларини таъкидласа-да, бу таъкидлар муаллифнинг «агарчи» сўзидан кейин келади ва Шайбонийхоннинг иллатларини янада бўрттириб кўрсатади.

Биз Бобурнинг Шайбонийхон ҳақидаги яқинловчи сўзини 1507—1508 йиллар воқеалари баёнида, Шайбонийхоннинг Ҳиротни босиб олиши ва кўз кўриб қузоқ эшитмаган бебошликлари тасвирида кўрамыз. Бунда санъаткор адиб Шайбонийхоннинг пачор кинилардан ўч олиши, қасос унинг ягона шиори экани, кину адовати, адабиёт ва санъат аҳлини хор қилишини жонли тасвирлар билан кўрсатиб беради. Шу қатори, шоир бўлишига қарамай Шайбонийхоннинг адабиёт ва санъатдан узоқлигини, гарчи ислом тартибларидан намоз, тиловатга риоя қилса-да, унда «гўлона ва аблаҳона ва кофирона» хислатлар мужассам дейди.

Қуйидаги парчада Шайбонийхондек мураккаб шахс хусусиятларини бир нуқтага жамлаган Бобур ўқувчи кўз ўнгида разил ва нокас, паст ахлоқли ва бидъат уруғини сепувчи шахсни гавдалантиради: «Яна Музаффар мирзонинг Хонзодахоним отлиқ ҳарамини Ҳирини олғоч-ўқ иддат чиқорива боқмай, никоҳ қилиб олди. Яна Қози Ихтиёр билан Муҳаммад Мир Юсуфваким. Ҳирининг машҳур ва хуштабъ муллоларидин эдилар. бовужуди омилиқ тафсирдин сабақ айтти, яна Мулло Султон Али Манҳадий билан Бехзод мусаввирнинг тасвир ва хаттига қалам кнюруб, ислоҳ қилди. Яна ҳар печа кунда бир бемаза байт айтур эди ва минбарда ўқутуб, Чорсуда остуруб, шаҳр элидин сила олтур эди. Агарчи саҳарҳез эди ва беш вақт намозни тарк қилмас эди, қироат илмини тавре билтур эди, вале мундоқ гўлона ва аблаҳона ва кофирона ақвол ва афвол андин бисёр содир бўлур эди».

«Бобурнома»даги турли воқеалар тасвирида Шайбонийхон шахсига доир зарур маълумот бор. Бобур бу образни янада ёрқинроқ тасвирлаш учун, Умаршайх образи талқинидагидек, унинг атрофидаги кишилар хусусияти таърифидан фойдаланмайди, аксинча, Шайбонийхонга душман бўлган темурийзодалар образлари орқали унинг характерини очишга интилади. Хиротни босиб олишга киришган Шайбонийхон, аввало, темурийлар орасидаги, айниқса, Хусайн Бойқаронинг фарзандлари ўртасидаги ноаҳилликдан, рақобатдан усталик билан фойдаланади. «Бобурнома»нинг бош қисмида муаллиф Шайбонийхон ҳақида сўз юритиб, уни ҳали қувватга тўлмаган пайтида биргалашиб маҳв этишни таклиф этади. («Шайбоқхондек ваним пайдо бўлбдур, мунинг зарари туркка ва мўрулга мусовидур. Мунинг фикрини ҳололиқтаким, улусни ҳануз яхши босмайдур ва кўп улраймайдур, қилмоқлик вожибдур».)

Бобур темурийлар салтанати емирилаётганини кўриб ич-ичидан эдилар экан, Шайбонийхондек кучли, қудратли ва даҳшатли ваним тобора кучайиб бораётганидан таъвишга тушади: «Турк ва чигатойдин ҳар гўша ва канорда ҳам ким қолиб эдилар, баъзи рағбат била, баъзи қаҳр била ўзбакка (яъни Шайбонийхонга — **Х.Қ.**) пайваста бўлдилар. Бир мен Кобулда қолиб эдим. Душман бисёр қавий, биз кўп заиф, не маслаҳат қилмоққа эҳтимол, не муқовамат қилмоққа мажол...

Мен ва баъзи ички беклар Ҳиндистон тарафи бормоқни таржиҳ қилиб, Ламфонга мутаважжиҳ бўлдук».

Ана шундай мураккаб вазиятда тож-тахт, мамлакатни темурийлар душмани Шайбонийхонга қолдириб, Ҳиндистон томон юзланиш Бобурга жуда оғир ботган. У ўзининг аксарият вазалларида бу сафарга мутлақо ўз ихтиёри билан бормагани, тақдир уни шу кўйга солганини баён этади.

Тупқунлик ва беқарорлик, ноаниқлик ҳамда гоҳида ўзига ишонмаслик каби руҳий тугёнлар Бобурни қаттиқ изтиробга солган. Унда атрофидагилардан узоқланиш, ёлғиз қолиш кайфияти пайдо бўлган. Дунёни эзгу шият ва мақ-

садларни амалга ошириш майдони деб билган, шу йўлда типимсиз курашган Бобур нияти саробга айланиб, ўз юртига сиймай дард, армон юки остида қолганидан эзилди. Мана бу ғазалда шоир жисмини симоб сингари эритган қаттол муҳитнинг мудҳиш изларини кўриш мумкин. Бунда хиёнатнинг қаҳқаҳаси, курашнинг алами, фидокорнинг букилган қомати, нобакорнинг тантанаси мужассам. Бунда салтанат, юрт дея жабру жафо чеккан Бобурнинг қалб ҳасратлари ўз аксини тошган:

*Ўлум уйқусига бориб жаҳондин бўлдум осуда,
Мени истасангиз, эй дўстлар, кўргайсиз уйқуда.*

*Неким тақдир бўлса ул бўлур, таҳқиқ билгайсиз,
Эрур жангу жадал, ранжу риёзат барча беҳуда.*

*Ўзингни шод тутқил, ҳам ема дунё учун зинҳор,
Ки бир дам ҳам емакка арзимас, дунёи фарсуда.*

Бобур шоҳ сифатида ўз қўли остидагиларини имкони борича раижитмасликка, улардан ўч олмасликка, беҳуда жазоламасликка интилган. Бу жиҳат, биринчидан, муаллифнинг инсоний хислатларини очиб берса, иккинчидан, «Бобурнома»да номлари зикр этилган, тасвирланган шахсларга хос ҳусуниятларни ёритишга имкон туғдирган. Ватанидан узоқда, Ҳиндистонда ҳокимият ўрнатган Бобур қўл остидаги кишиларга эҳтиёткорона муомала қилган. Бунинг ёрқин мисолини биз Хожа Калон образида ҳам кўрамиз. Бу бек гарчи Бобурнинг илтимосига зид бориб Ҳиндистонни ташлаб кетса-да, ҳимматли Бобур жазо берип, йўлини тўсиш ўрнига, унинг шаънига атаб гина оҳангидаги бир бадиҳа-рубойй айтиш билан чегараланган.

Ёки яна бир мисол. Бобурнинг Ҳиндистонда урушга тайёрланаётиб, лашкари ва бекларига қанчалик иноят кўрсатиб бойлик улашмасин, керакли асбоб-анжом билан таъминламасин, улар Ҳиндистон об-ҳавосининг ноқулай-

лигини рўқач қилишиб, уни тарк этишга тайёр турадилар. Фақат бу эмас. Гап шундаки, бу галги урушгача ҳали Бобур ҳинд эли тўла забт этилмаган, Устод Алиқулининг топотар тўпи ихтиро қилинмаган, боз устига Бобур лашкарларининг орасига Иброҳим Лўдийнинг юз мингдан ортиқ лашкари, икки мингдан ортиқ филлари борлиги ҳақидаги гап-сўзлар гулгула солган эди. Шундай вазиятда Бобур шаҳарни босиб олиши зарурлигини англаб, режасини амалга оширишга киришади. Бу пайтда унинг мунажжими Муҳаммад Шариф урушга бориш хавфли, сайёраларнинг ноўрин жойлашуви шундан далолат бераётир деган ва бошқа шу каби мип-мишларни тарқатганди. Бобур мунажжим башоратига, сайёралар ҳаракати ва уларнинг ипсон фаолиятига ўтказадиган таъсирига ишониб, имкони борича шунга амал қилса-да (аке ҳолда саройида мунажжим сақламасди), бу гал мунажжим Муҳаммад Шарифнинг башоратини тан олмайдди, уни «шумнафас» деб, хунук хабар тарқатувчи, эл орасига ваҳима солувчи киши сифатида қоралайди.

Бироқ Бобурдаги мардлик, ўзганинг меҳнати ва илмин тап олиш, инсонийликни қадрлай олиш ҳисси юлиб келиб, Муҳаммад Шарифдан ўч олиш, уни жазоландан тийилади, аксинча, унга етарли инъом бериб, ўз қаламравидан ташқарига чиқариб юборади: «Муҳаммад Шариф мунажжимким, не навъ шумнафаслар суруб эди, филҳол муборакбодға келди (унинг айтганлари тўғри келмай, Бобур ғалаба қозонгандан сўнг. — Х.Қ.). Ғалаба сўқуб, ичимни холи қилдим. Агарчи кофирваш ва шумнафас ва ўзига асру маврур ва бисёр сард киши эди, чун қадим хизмати бор эди, бир лак инъом қилиб, рухсат бердимким, менинг қаламравимда турмағай».

Гулбаданбегим «Хумоюннома»да келтирган бир маълумот юқоридаги Муҳаммад Шариф мунажжим воқеаси билан ҳамоҳангдир. Бобурнинг бағрикенглиги, мурувати, бировдан қасд олиш унинг табиатига ётлигига оид буздай

мисолларни ўқиганимиз сари ҳайратга тушамиз, Оллоҳнинг бу буюк шахсга берган сабр-матонатига қойил қоламиз. Амир Темур салтанати даврида Қундуз ва Бадахшонда Хушрўй исмли ҳукмдор бўлиб, ўзининг хатти-ҳаракати билан кўп ташвишлар келтирган. У марказий салтанатга тўлиқ бўйсунмас, солиқларни тўламас, ҳатто Заҳриддин Бобурнинг амакиваччаси султон Бойсунғур мирзони ўлдирган, яна бир жияни Султон Масъуд мирзонинг кўзига мил торттириб кўр қилган эди. Гулбадапбегимнинг ёзишича, ҳатто Бобур унинг вилоятидан ўтганда чиқариб юборган. Бироқ Бобур ҳокимиятни қўлига олганда унга мурувват қилади, бу раддорнинг жазосини беришни Оллоҳга топширади: «Подшоҳ ҳазратлари мардлик, одамгарчилик, мурувватни тушунган киши бўлганликларидан унинг (яъни Хушрўйнинг — **Х.Қ.**) ана шундай ёмон гуноҳларига қарамай, асло ундан ўч олиш пайига тушмадилар ва «гавҳар, олтин ва қурюллардан кўнгли хоҳлаганча олсин», деб буюрдилар». («Бобурнома»даги маълумотларга асослансак, «Хумоюннома»да айтилган бу шахс— Хушрўй Хиравшоҳ бўлиши мумкин.)

«Бобурнома»да турли-туман шахсларнинг қисқача таржиман ҳоли, характери, ўзига хос хусусиятларини кўзатар эканмиз, уларнинг аксариятида асар муаллифининг шахсий қарашидан кўра, умуминсоний ахлоқ мезонларига таяниб давлат ва жамият қурилиши, яхлит, мустақил империя манфаати нуқтаи назаридан ёндашиш устуңлигини кўрамыз.

«Бобурнома»да тасвирланган Муҳаммад Валибек шахсияти қарама-қаршиликларга тўла. Ўша даврнинг давлатманд кишиси сифатида у етим-есирга, камбағалларга ўз қўли билан инъомлар улашади, қаттиққўллиги боис наварларни интизомни мақтовга сазовор бўлади. Аммо бу шахснинг «не сўзида маза бор эди, не ўзида», дея Бобур унинг феъл-атворидаги зиддиятни ҳақиқат тарозисига қўяди. Натижادا Муҳаммад Валибекнинг қўполлигини, мантиқда ноқислигини жузъий камчилик сифатида кўриб, бу нуқ-

сон фақат унинг ўзига тааллуқли эканлигини инобатга олиб, жамият олдидаги хизмати, камбағалпарварлиги, қўли очқлигини ижобий баҳолайди. Шу бонс, уни асариди таърифлаб, бу иштини ўзи ҳам тўғри деб ҳисоблайди: «Муҳаммад Валибекнинг оши ва шилони яхши эди. Навкарни биришиқ ва ранга сахлар эди. Фақир ва мискинга ўз илги билди ва таба хайр қилур эди. Фаҳшгўйи ва бадзабон киши эди... Не сўзида маза бор эди, не ўзида. Мунча риоят қобили эмас эди. Ғолибо хизмат ани ул мартабага еткурғандур».

«Бобурнома»да зикр этилган Мир Муҳаммад Юсуф Муҳаммад Валибекдан тубдан фарқ қилади. У ўз даври Шайх ул-исломнинг шогирди, ашиқроми, дин ва шариат пешволигига даъвогар шахс. Бобур унинг жамиятдаги маъқени аниқ белгилаб, қисқача: «Баъзи мажлисида Қози Ихтиёр юққори ўлтурур эди, баъзи мажлисида бу», деб ёзади. Аммо кейинроқ Мир Муҳаммад Юсуф характерида юз берган катта ўзгариш — элга хизмат қилиш ўрнига мансабга ўчлик, ҳатто Шайх ул-исломдек шариат пешвоси шогирдининг босавод ва белм кишига айланганига сабаб бўлганини кўрсатади. Муаллиф: «оқибат ушбу давдалардин мол ва жойи ва хонумони барбод борди», дер экан, унинг фожасини яққол чизиб беради.

Бобур тасвирлаган шахсларнинг ранг-баранглиги, уларнинг ҳар бирида бу юксак санъаткорнинг ўз олами, дунёқарашини аке этганига яна қўилаб мисоллар келтириши мумкин. Айрим ўринларда муаллиф биргина жумла билан ўша давр кишиларининг дидини тасвирлайди, халқ амалий санъатига, унинг яратувчисига муносабатини билдиради: «Манга Султон Маҳмуд мирзодин Абдулқуддусбек отлиқ элчи келди... совиқини келтурди: олтуғдин ва кумушдин бодомлар ва шисталар қилиб эдилар».

Бир қараганда, бу мисолда шахс характери ва унинг портретига хос белгилар йўқдек. Аммо айни шу жумладан Султон Маҳмуднинг Бобурга юксак ҳурматини сезини қийин эмас. Иккинчидан, Султон Маҳмуд Бобурнинг юк-

сак дид соҳиби экаплигини, шоирона назарини инобатга олган бўлса керакки, оддий тилла ва қумуш тангаларни эмас, балки қимматбаҳо металллардан ясалган, халқ амалий санъатининг чинакам намунаси бўлган «бодом» ва «писталар»ни тортиқ этган. Бу эса Бобур томонидан қадрланган.

Биз юқорида «Бобурнома» асаридаги айрим шахс, персонаж, образларни кузатиб, имкон қадар таҳлил этишга уриниб кўрдик. Шахснинг жамиятда тутган ўрни, меҳнатга муносабати, тафаккури ва муомала даражаси билан ҳам мавқеини белгилаш мумкин. «Бобурнома»да тасвирланган шахслар характерларининг ўзига хослиги, турли хислат ва хусусиятлари билан тасвирлангани Бобурнинг баён услуби, тасвир йўли, сўз танлаш маҳоратини белгилайди. Шубҳасиз, бунда асар муаллифининг ўзи, одамшунослиги ҳамда ўткир руҳшунослик истъедоди ҳам бўйи кўрсатадики, айти шу жиҳат Бобур шахсиятини тўлароқ тасаввур этишда жуда муҳимдир.

5. «Алишербек назирини йўқ киши эди...»

Тарихда шундай шахслар бўладики, уларнинг умр мазмуни, инсоният тарихи ва маданиятига қўнган ҳиссаларини ўрганиб адоғига етказиш мункул. Улар билан боғлиқ тарихий манбалар, турли адиб ва тарихчилар қолдирган фикр-далилларини ўрганар эканмиз, бу шахсларнинг сирли олами, шахсиятининг ҳали биз билмаган, ўрганмаган жиҳатлари очилаверади. Баъзан далиллар кичик кўринса-да, бироқ буюк шахснинг ҳалигача номатълум жиҳатлари, ижоди қирраларини намоян этишда жуда асқотади.

Биз Алишер Навоий шахсиятига Заҳриддин Бобур, Ғиёсиддин Хондамир ва Зайниддин Восифий қарашларини қиёсий ўрганишга ҳаракат қиларканмиз, излашимиз натижалари, асосан, манбалардаги поэтик деталлар орқали олиб борилгани боис, нисбатан янги фикр, илмий хулосалар чиқаришимизга имкон берди, деб ўйлаймиз.

Тадқиқ этилаётган давр адабиётига оид насрий асарларда Алишер Навоийнинг давлат арбоби ва туркий адабиётнинг сарвари сифатидаги мавқеи ҳақида алчагина маълумот келтирилган. Шулар орасида Заҳириддин Бобурнинг «Бобурнома» асари кўпроқ диққатни тортади. Бобур Алишер Навоий шахсига ҳам одилona баҳо беради. Бу баҳо давлат арбоби, шоир ва адиб, туркий адабиёт сарвари, вазирӣ аъзам Навоийга темурийзода, шоҳ, адиб, туркий тилда асарлар яратган адиб муносабатидир. Заҳириддин Бобурнинг ҳаққоний, ҳаётӣ баҳоси орқали биз Навоийнинг жуда кўп хислатларидан хабардор бўлаемиз.

Муаллиф «Бобурнома»нинг фақат бир жойида Алишер Навоий билан мактуб орқали алоқа қилганини ёзади: «Бу иккинчи навбат Самарқандни олгонда, Алишербек тирик эди. Бир навбат манга китобати ҳам келиб эди.

Мен ҳам бир китобат йибориб эдим, орқасида туркий байт айтиб, битиб йибориб эдим. Ҷавоб келгунча тафриқа ва раво бўлди».

1505—1506 йиллар воқеалари тасвирида Бобур Ҳусайн Бойқаро салтанати умаролари зикрини келтириб, Муҳаммад Бурундук барлос, Музаффар барлосдан сўнг «Яна Алишербек Навоий эди, беги эмас эди, балки мусоҳиби эди, кичиклигида ҳаммақтаб экандурлар», деб унинг Ҳусайн билан бевосита яқинлигини билдиради. Бобурнинг Навоий шахсиятидаги поэтикмизожликни унинг бойлиги, давлати кўчилигидан эмас, балки бу хусусият асли мизожда борлигини айтиши («Самарқандта эканда ҳам ушмундоқ нозук мизож экандур») улуғ Навоий шахсиятини аниқлашда муҳим аҳамият касб этади.

«Бобурнома»да муаллиф Комил Инсон тушунчасини фақат бир жойда ишлатган. Бобур Ҳиндистонда хотини— Ҳумоюннинг онаси билан ўғлини эслаб, соғиниб ўтиришганида тўсатдан Ҳумоюн кириб келади. Ота, ўғил ва она узоқ суҳбатлашиб ўтиришади. Шунда Бобур руҳиятидаги суюқли ўғлига юксак оталик меҳри жўш уриб кетади. У гўё Ҳумоюннинг барча хатти-ҳаракатлари, қоби-

лияти ва босиқлиги, инсоний хусусиятларини умумлаштириб дейди: «...ва алҳақ суҳбатта бебадал эрди ва Инсони Комилким дерлар, ўшал эрди».

Асарда Комил Инсон тушунчаси бошқа ишлатилган жойни учратмадик. «Бобурнома»да муаллифнинг тасаввуфга доир қарашлари бўртиб кўринмаганидек, тасаввуф шайхларига муносабати, сифиниши ёки рад этиши ҳам яққол кўзга ташлапмайди. Фақат Бобурнинг Хожа Аҳрори Валини ўз пири ва халоскори сифатида қабул қилгани бундан мустасноки, биз ишмизмнинг бир қисмини шу мавзуга бағишлаганмиз. Гарчи Бобур Комил Инсон тушунчасини аниқ бир шахсга исбатан ишлатмаган бўлса-да, унинг Алишер Навоийга бўлган муносабатига қараб, уш ўз даврининг Комил Инсони даражасида кўрганга гувоҳ бўламиз.

Заҳириддин Бобур Навоий шахсиятига биринчи галда давлат арбоби сифатида таъриф беради. Унинг «аҳли фазл ва аҳли ҳунарға мураббий ва муқаввийлиги»ни таъкидлар экан, жамиятдаги мавқеини аниқ белгилайди, шогирдларининг кўнлиги инсоний хусусиятининг бир жиҳати эканини алоҳида уқтиради. Устод Қулмуҳаммад, Шайхий Нойи ва Ҳусайн Удийнинг муסיқадаги муваффақияти, Беҳзод ва Шох Музаффарнинг тасвирий санъатда катта обрў-эътибори Навоийнинг «тарбият ва тақвияти билан» амалга ошиганини таъкидлайди.

Бобур Навоийнинг «музича бинойи хайр» қургани, “Мирзодин (яъни Ҳусайн Бойқародан — **Ҳ.Қ.**) нима олмас, балки йилда мирзоға куллиий маблағлар пенкаш қилиши”-ни келтириб, шонр шахсиятини ўқувчи кўз ўнгида улдуввор этиб, улур вазирининг бу дунё моддий бойликлари омонатлигини биллиб, юрт, давлат манфаатига холисаниллоҳ хизмат қилганини кўрсатади.

Заҳириддин Бобурнинг Алишер Навоийга муносабати кўнгина олимларимиз томонидан ўрганилган, бу мавзуда фикр-мулоҳазалар билдирилган. Шу биле, биз «Бобурнома»дан Навоий шахсиятини янада теранроқ ёритувчи,

унинг табиатидаги позик жиҳатларни очувчи бошқа таҳлил йўлини тутишга уриниб кўрдик. У ҳам бўлса, Навоий ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ шахслар, воқеа-ҳодисалар тасвирини таҳлил этиб, Бобурнинг улур шоир ҳақидаги қарапларини ёритишдир. Шу йўсин Навоий шахсияти, мавқени Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр», Восифийнинг «Бадосъ ул-вақосъ» асаридаги турли персонажлар ва тарихий лавҳалар таҳлилни асосида ҳам кўриб чиқамиз. Бу қиссий таҳлил, шубҳасиз, Алишер Навоий шахсиятини кенг-роқ кўламда қузатиш имконини беради.

Бобур Маждиддин Муҳаммад шахси борасида ҳам анча кенг тўхталади. Ҳусайн Бойқаронинг бу вазири доимо Навоий билан баҳс-мунозарада, фикр ихтилофида бўлгани тарихий манбалардан маълум. Алишер Навоий Ҳусайн Бойқаро салтанатида маърифат, адабиёт, санъат ҳомийси сифатида фаолият юритган. Бироқ турли сабаблар билан салтанат хазинаси бўшаб, Ҳусайн Бойқаро ноилож қолганда, Маждиддинга мурожаат қилади. У иқтисодий, молиявий, солиқ системасини қаттиққўллик билан йўлга қўйиб, салтанат хазинасини тўлдирishга муваффақ бўлади. Бу ҳақда маълумот бериб, Бобур амир Маждиддиннинг «Алишербек бошлиқ жамъ беклар ва аҳли мансаб билан зиддона маош» қилганини айтиб, бу ҳаракати оқибатида «борча анинг билан ёмон бўлдилар», дейди. Шу ўринда бир нозик муносабатга эътибор берайлик. Бир қараганда, Бобур Навоийнинг жамиятдаги мавқен, таъсир кучини кўрсатмоқда. Иккинчидан, Маждиддиннинг иқтисодий ва молиявий қобилиятини зимдан қўллаган ҳам. Бироқ Бобур Маждиддин қанчалик салтанат иқтисодини мустаҳкамлаган бўлмасин, Ҳусайн Бойқаро, Навоий ҳурмати билан, уни вазифасидан «маъзул» этганини айтади. Диққат қилсак, бу матннинг мазмуни бошқа фикрга етаклайди. Бобур шоҳ сифатида давлатнинг иқтисодори, қуввати бойлик, иқтисод ривожини билан боғлиқ эканлигини таъкидлаётир. Шунинг учун у Ҳусайн Бойқаронинг Навоийни марказдаги ишлардан четлаштириб Астрободга «сур-

гул» қилганини, Маждиддинни «тамом Хуросон мамоликида ани ихтиёр қилиб, жамиъ муҳиммотин ашинг уҳдасига» қолдирганини зимдан маъқуллаётир. Бу мулоҳазамизни Бобурнинг Маждиддин ҳақида: «бу ҳам имкони борича саъй ва эҳтимом қилиб, оз фурсатга синоҳий ва раиятни рози ва шокир қилди», деган фикри қувватлайди.

Бобурнинг Маждиддинга берган баҳосида Навоий шахсиятига тааллуқли очиқ эътироз учрамайди. Буни муаллифнинг улўғ шоирга юксак ҳурмати сифатида тушуниш мумкин. Эътибор берсак, юқоридаги парчада Бобур Алишер Навоий эмас, Маждиддин унга—Навоийга «зиддона маош» қилганини айтаётир. Лекин бу билан муаллиф Маждиддинни қораламайди. Балки Навоий тарафдорларини (жумладан, Ҳусайн Бойқарони ҳам) Маждиддиннинг вазифасидан четлаштирилганининг айбдорлари сифатида баҳолаётир. Шу билан ҳам Бобур Маждиддинга хайрихоҳлигини билдираётир. Ушбу матннинг кейинги сатрларида бу япада ойдинлашади. Бобур давлат бошқаришда Маждиддиндек моҳир, иқтисод илмидан хабардор, сарфлашда ҳисобкор, хазинани бойитишга уста шахснинг Ҳусайн Бойқаро салтанатида йўқлигини, кам ёки подирлигини очиқ айтмайди. (Балки бу Алишер Навоийга эҳтиромни юксаклигидандир. Ҳар ҳолда, у Ҳусайн Бойқарони аяб ёзган эмас, чунки «Бобурнома»да бу темурийзаданинг камчиликларини рўй-роҳат очиб берган.) Аммо Маждиддиндан сўнг унинг ўрнини боса оладиган амир топилшин амри маҳол эканини ачириниб билан баён этади. Улўғ шоирга қағчалик юксак эҳтиром билан қарамасини, Бобур Ҳусайн Бойқаро салтанатида Навоий қарашлари жиддий тўқнашувга учраганига, баъзи ҳолларда адолатга зиён етганига ишора қилади: «Саъй ва ивво қилиб, Маждиддин Муҳаммадни туттуруб маъзул қилдилар. Ашинг ўринига Низомудмулк девон бўлди. Неча маҳалдин сўнг Низомудмулкни ҳам туттуруб ўлтуруб, Хожа Афзални Ироқтин келтуруб, девон қилдилар. Мен Кобул келган фурсатда Хожа Афзални бек қилиб эдилар, девонда ҳам муҳр босар эди».

Бошқа жиҳатдан бу парча Навоий ва унинг тарафдорларининг Хусайн Бойқаро давлати бошқарувидаги таъсир доираси катта бўлганини ҳам кўрсатади.

Албатта, ҳар қандай давлатдорликда ҳам муҳим вазифадаги кишилар, айниқса, улар бош вазир ва мамлакат иқтисодига боғлиқ шахслар бўлса, ўзаро муносабатлари шахсий муомала доирасидан чиқиб, давлат, эл ҳаётига ҳам таъсир этади. Назаримизда, Навоий билан Мажиддиннинг шахсий муносабатлари ҳам умумдавлат аҳамиятига молик иншларга таъсир кўрсатмай қолмаган.

Зайиiddин Восифийнинг «Бадосъ ул-вақоеъ» асаридаги маълумотга назар ташлашлик. Восифий Мавлоно Соҳиб Дорога суяниб ёзади: «Бир куни ултуф амир Алишер Мири Калон номи билан машҳур Хожа Мажиддин Муҳаммад-ни Боғи Ҷаҳонорода учратиб, дедилар: «Сизнинг беҳиштдек осмон зийнатли мажлисингиз таърифу тавсифини эшитдик. Зарифу фозиллар мавлоно Абдулвосеъ муншига ҳазлу мутойиба қилишибди. Мавлоно уларнинг қаршисида туриб ҳаммасини енгибди. Бу ажойиб ва гаройиб ҳодиса. Эсингизда турсак, шундай суҳбатга биз ҳам мушарраф бўлсак». Хожа қўлини кўксига қўйиб, «3-ин тафохур шояд ар сар бар фалак сояд маро» («Бундай фахрлан шояд бошим осмонга етса»), деди ва мажлиста ҳозирлик кўриш учун бир ҳафта муҳлат сўради».

Гарчи Восифий Навоийнинг Мажиддинга муносабати ҳақида фикр билдирмаса-да, юқоридаги парчадан бунини сезиш қийин эмас. Адиб Навоийнинг Хусайн Бойқаро саройида сўзи ўтадиган, эътибори юксак шахс сифатидаги ўрнини кўрсатган. Унинг рақибни Мажиддинга «эсингизда турсак», дея пичинг оҳангида муомала қилгани, рақибни эса Навоий таклифини қўлини кўксига қўйиб, жон-дили билан қабул этгани фикримизга далил бўла олади.

Восифий асаридан олинган бу парчада яна бир нозик жиҳат бор. Мажиддин тузган даврада Ҳиротнинг энг кўзга кўринган кишилари қатнашадилар. Бу шеърят оқшомига Мажиддиннинг «эрка шоири» мавлоно Абдул-

восетъ ҳам таклиф этилган. У давра аҳлининг деярли барчасига қарата ном-баном ёзган ҳақоратомиз шеърларини ўқийди. Унинг бундай «марҳамати»дан фақат Алишер Навоий «бенасиб» қолади, Аниқроғи, у Навоийга атаб бундай шеър айтишдан ҳайиққан. Восифий шу мисол билан ҳам Навоийнинг эл орасида ҳурмат-эҳтироми баландлигини кўрсатган.

Заҳириддин Бобурнинг Мавлоно Биноийга берган таърифида ҳам Алишер Навоийга илиқ муносабат намоён бўлади. «Бобурнома» муаллифи Навоийнинг зарофатга бой хислатлари борлигини, Биноий Навоийдан «хейли мутаарриз» бўлгани боис «хейли жафолар» тортганини айтган. Навоий Биноийнинг ўз даврининг етук зиёлиси, адиби, мустиқашуноси даражасига эришишида муайян ҳисса қўшганини ҳам ёритгани жуда муҳимдир («Ул қиш мустиқий машқ қилур, ёзгача онча бўлтурким, ишлар боғлар. Ёз мирзо Ҳири келганда савт ва нақш ўтқарур. Алишербек таажжуб қилиб таҳсин қилур»).

Бобур Алишер Навоий характерини тасвирларкан, унинг талабчанлиги ва инжиқлигини, шахсни тарбиялашда унинг истеъдодидан қувониши, рақибни маҳв этишни эмас, балки мусобақалашини ва ғолиб чиқишини, кези келганда маълумиятни тан олишини, ҳазл-мутойибада жавоб ҳазлни ҳазм этишини ҳам ёрқин ифодалаб берган: «... бир кун шатрапж мажлисида Алишербек оёғини узатур. Биноийнинг (орқаси)га тегар, Алишербек мутояба билан дерки, «Ажаб балоест дар Ҳири, агар пой дароз мекуни ба (пушти) шоир мерасад». Биноий дерким: «Агар жамъ мекуни ҳам ба (пушти) шоир мерасад». Бунда муаллиф Навоийнинг эл билан бақамти яшаш хусусиятларини ҳам очиб берган. (Навоий билан Биноийнинг ўзаро муносабатлари ҳақида адабиётшуносликда анчагина фикрлар билдирилган. Қарапт: А.Мирзаев, Биноий. Дўшанбе, 1958.)

Бобурнинг Алишер Навоийни бир умр эҳтиром қилганлигига яна бир ёрқин далил бор. Муаллиф вафотидан сўнг исми помаълум қолган котиб томонидан «Бобурнома» охирига икки бетли илова қўшилган. Иловада асар муал-

лифига таъриф берилиб, «Ва бир неча аҳли таъжким, ушбу подшоҳ (яъни Бобур — Ҳ.Қ.) доимул авқот суҳбатдин айру қўймас эрди», дейилади ва “аҳли таъ”лар қатори «Султон Муҳаммад кўсаким, Мир Алишернинг мусоҳибларидин эрдиким, подшоҳ суҳбатида иззат тошиб, сарафроз бўлуб эрди», деб ёзилади. Демак, Бобур сўнгги нафасига Навоийга яқин бўлган кишилар ҳурматини бажо келтирган, уларни эъзозлаган.

Заҳрирдин Бобурнинг Алишер Навоийга муносабати ҳақида сўз очганда, унинг Ҳирот шаҳрида қисқа муддат бўлгани, бошқа жойда турмасдан атайин Навоийнинг шахсий уйи—«Унсия»да яшагани, шаҳарнинг бошқа жойлари қатори улур шоир қурган биоларни меҳр билан зиёрат қилиб, бу ҳақда «Бобурнома»да ёзганини таъкидламасликнинг иложи йўқ. Айни шу сатрларда шоҳ, адиб, шоир, адабиётшунос Бобурнинг Навоий даҳосига юксак эътиқоди, садоқати рамзи мужассам. Бобур Навоий барпо этган биоларни ном-баном санайди, бу қопоналар инсон ҳаёти, маънавияти, пок ва соғлом турмуши, охирати ва бугунги куни учун нечоғли зарурлигини уқдиради. Иморатлар сони, номи ва вазифасини таъкидларкан, муаллиф Навоийнинг эл учун яшаганини, умрини юрт осойишталиги ва фароғатига сарфлаганини таъсирчан ифодалаган. Қўйидаги парча Бобур услубига хос умумлаштириш маҳоратидан бир намуна ҳамдир: «Алишербекнинг ўлтурур уйлариким, «Унсия» дерлар, мақбара ва масжиди жомеиниким «Қудсия» дерлар, мадрасаси ва хонақоҳиниким, «Халосия» ва «Ихлосия» дерлар, ҳаммом ва дорушнифосиниким, «Сафоя» ва «Шифоя» дерлар, борини андак фурсатта сайр қилдим».

Алишер Навоий ижодига Бобурнинг берган баҳоси ҳам диққатни тортади. Биз мазкур ишмизда унинг адабиётшуносликка оид қарашлари таҳлилга алоҳида тўхтаганилик. Бу ўринда айтиш мумкинки, мумтоз адабиётимизда хоҳ у форсий тилда, хоҳ туркий тилда бўлсин— Навоий ижодига танқидий ёндашган мунаққидни қарийб учратмаймиз. Бу ишжотни фақат Бобур ўз бўйига олган.

Назаримизда, апа шундай журъат, аввало, Бобурнинг жамиятдаги мавқеи билан боғлиқдир, эҳтимол. Қолаверса, бунга унинг шахсий хусусияти, яъни ҳақ сўзни баён қилиши, ким ҳақида бўлишидан қатъи назар, фикрини очиқ-ойдин билдириши ва, албатта, шоҳлик мавқеи ҳам сабаб бўлган.

Бобур Навоийнинг туркий тилдаги олти достони, тўрт девони ва бошқа асарларини юксак баҳолайди. Улуғ шоирнинг «яхши рубоиёти ҳам бор», дея бу жағрадаги асарларини маъқуллайди. Бироқ «яна баъзи мусаллафоти бор-ким, бу мазкур бўливларга боқа настроқ ва сустроқ воқеъ бўлгубтур», дейди. Бизнингча, «баъзи мусаллафот»га Навоийнинг «Вақфия», «Ҳолоти Наҳлавон Муҳаммад», «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер», «Насоим ул-муҳаббат», «Таърихи анбиё ва ҳукамо» каби насрий асарлари кирса керак. Бобур бу асарларнинг «наст» ва «сустроқ»лиги сабабини айтмайди. Навоийнинг бу асарлари бадиияти, муаллиф ниятининг юксак даражада ифода топгани билан адиб ҳаётлиги даврида ҳам кейинчалик ҳам, адабиётшунослар, тарихчилар томонидан туркий насрнинг подир намуналари сифатида тўла тан олингани маълум.

Агар Бобурнинг Навоий «форсий назмда «Фоний» тахаллус қилибтур, баъзи абъёти ёмон эмастур, вале аксар сует ва фуруттур», дея танқидий баҳолаганини айтмаса, улуғ шоирнинг барча назмий асарлари унга маъқул бўлгани аён. Хўш унда Навоий насрининг қайси жиҳати Бобурга маъқул тушмади?

Бу саволга дабдурустдан жавоб бериш мушкул. Ҳар ҳолда, бу асарлар мазмун ва мундарижасига кўра «Бобурнома»га ўхшамаслиги, Навоийнинг баён услуби, авлиё ва ҳукамо, тасаввуф шайхлари ҳаёти, турмуши, тарихи ва уларнинг воялари тараннуми Бобурга унча маъқул тушмаган кўринади. Маълумки, Бобур ҳаётда бўлгани сипари ижодда ҳам мустақил фикр юритган, ўз хотира асарини бировга бағишламаган, бирон-бир шахс, ҳатто бобоси Амир Темур ва отаси Умаршайх шаънига ҳам баландроқ оҳангда бир

сўз айтмаган. Аксинча, кези келганда, Амир Темурнинг давлатчилиги сиёсатига айрим эътирозларини билдирган. Жумладан, унинг иморатларига нисбатан ўзининг қурилишларида кўпроқ сангтарош ишлатгани, бобосига нисбатан кўпроқ иморат қурганини айтган. Навоийнинг Ҳирот зодагонларидан бўлмаган, оддий шахс Паҳлавон Муҳаммадга атаб алоҳида асар битгани, Хусайн Бойқаро шахсиятида асосан ижобий жиҳатларни кўргани, ҳукамони анбиё билан тенг қилгани Бобурга маъқул келмагани эҳтимолдан узоқ эмас.

Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон» рисоласига Бобурнинг қарашини ҳақида адабиётшуносликда кенг маълумот берилгани боис биз бу мавзуга тўхталмадик. Фақат шунини айтиш жоизки, Навоийнинг бу назарий рисоласи, Бобур айтганидек, «бисёр мадҳул» эмас, балки туркий адабиётда арузнинг ўрни ва ривожига улкан ҳисса қўшган асарлар сирасидан. Муаллиф бу асарида туркий тилдаги назмда арузнинг ўрнини биринчи марта ёритган, унинг хусусиятларини кинф этган. Бобур арузшунос олим сифатида ўзини Алишер Навоий иншининг давомчиси, мусобақадони даражасида кўргани эса диққатга лойиқ.

Умуман, XV асрнинг охири—XVI асрнинг биринчи ярмида яратилган ёки шу давр ҳақидаги тарихий, сарғузапт, ҳатто поэтик асарларнинг аксариятида Алишер Навоий ҳақида маълумотлар берилган. Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» асари ҳам шулар жумласидандир.

Маълумки, Алишер Навоий Ҳирот адабий муҳитини бошқарган пайтда Зайниддин Восифий ёш бўлган. Ёш Зайниддиннинг муаммо билан қобилиятини синаб кўрган Навоий унга юқори баҳо берган. Восифий «Бадоеъ ул-вақоеъ»да бу ҳақда батафсил тўхталиб ўтган. Шу боис, унинг Навоийга устоз ва ҳомий сифатида қарашини табиий. «Бадоеъ ул-вақоеъ»да муаллиф Навоийнинг шахсий ҳаётига доир нозик жиҳатларни кўпроқ ёритган. Бунда, асосан, Заҳриддин Бобур асаридаги аниқ баён, қисқа ва мантиқий умумлашма таърифлардан фарқли тарзда улғур шоир

ҳаётидан ҳикоя қилувчи варойиб воқеалар ўрин эгаллаган. Восифийнинг сапғаткорлиги шундаки, у Навоийнинг буюклиги, халқ билан муносабатларини ёритишда жонли мисоллар—шеърийат оқшомлари, шоир шахсий ҳаётига доир лавҳалардан кенг фойдаланган. Бу тасвирлар шунчалик халқона, оммабошки, енгил ўқилади, кишига эстетик завқ бериб, муаллифнинг юксак маҳоратини намоён этади. Яна бир жиҳат шуки, Восифий моҳирлик билан поирнинг шахсий ҳаётидаги кўпчилик учун жумбоқ, сир бўлиб туюлган жиҳатларни таглаб, енгил ҳазил оҳангида ойдинлаштиради.

Академик Б.Валихўжаев ёзади: «Бобурнома»... воқеаларнинг хронологик тарзда маълум даражада изчил баёни билан тарихийликнинг унда кучлилигини намойиш эттиради. Бу тарихийликда ҳам ўз навбатида ҳаётийлик ва бадиийлик ўзаро қўшилиб кетади. Аммо унда Восифий асаридагидек ҳикояларни кўрмаймиз. Бу билан икки асарни бир-бирига қарама-қарши қўйиш ёки бирини юқори, иккинчисини паст деб айтолмайди ҳеч ким. Бир хил жанрга мансуб бу икки асар муаллифларининг дунёқараши, ижтимоий мавқеи нуқтаи назаридан, воқеаларга муносабатининг ҳар хиллиги натижасида ранг-баранг услубда ёзилган».

Ҳусайн Бойқаро саройида Мир Ҳожи Пири Баковул деган номдор ошпаз бўлиб, кунларининг бирида уни тахтиравонда олиб ўтишади. Мир Ҳожи Навоийни кўриши билан: «Маҳдум, бугун Сизнинг мулозимларингиз ҳазрати Мирзо (яъни Ҳусайн Бойқаро — **Ҳ.Қ.**) олдида ажойиб гапларни айтишди», деб ўтиб кетади. Албатта, ҳар қандай амир ўз мулозимларининг шохга қандай «ажойиб» гапларни айтганини билишга иштиқлиши табиий. Шу лаҳзада ўзини йўқотган, ҳаракатини назорат эта олмаган Навоий Мир Ҳожи тахтиравони орқасидан «Маҳдум, бир пас тўхтаг», деб югуради. Шунда Баковул: «Маъзур тутинг, Мирзо мени бир зарур иш билан жўнатдилар, шошиб турибман», деб унинг кўнглини баттар таҳликага солади. Бу Баковул

учун галаба бўлиб, у одамлар орасида кимсан вазири аъзам, шоирлар сарвари Навоийнинг ўз ортидан югуришини намойиш этганди.

Восифий бу қисса тасвирини бир маромда ривожлаштиради. Адиб Пири Баковулнинг ҳеч кимни писанд қилмай қолганини, ҳатто султон Ҳусайн Бойқаро ҳам ўзига бунчалик эрк бермаганини айтади: «Тахтиравон олдида ўн човли йигитчалар олтин, кумуш ва чиннидап ясалган май идишларни кўтариб олишган. Қўлларида лаъл, фируза, забаржад ва ёқут шиёлалар. Тахтиравон ҳар беш-олти қадам юрганда Пир бир шиёла май ичиб, газалига ёнидаги йигитчаларнинг биридан бўса оларди...».

Ҳусайн Бойқаро бу хабарни эшитиб, Пири Баковулни сурбетлиги боис, оила аъзолари билан йўқ қилиб, мол-мулкни хазина ҳисобига мусодара этади.

Восифий «Бадоеъ ул-вақоеъ»да Навоий ҳақида шу каби кўпгина ҳикояларни келтирган. Айниқса, устознинг шоғирдшарварлиги, илм аҳлига ҳиммати борасида мисоллар анча. Агар Бобур Навоийнинг ижоди ва шахсиятининг айрим жиҳатларига, қисман бўлса-да, тапқидий фикр билдирса, Восифий мутлақо бу йўлдан бормайди. Аксинча, у Навоий ҳақида зарофатомўз ҳикоялар (масалан, Алишпер Навоий таъбирида нафсоний шаҳват ва руҳий лаззатга майлнинг чекланганлиги хусусидаги қисса ва бошқалар) келтириб, бирон манбада учрамайдиган ултур адиб ҳаётидаги нодир воқеа-ҳодисаларни зикр этган. Мана, бир мисол: у юқорида номн келган ҳарзағўй шоир Абдулвосеънинг ижоди қанчалик бемаза, бемаъни бўлмасин, кўнчилик қатори Навоийга ҳам маъқул келгани, ҳатто шоирни тақдирлаганини ёзадики, бошқа бирон тарихий, адабий манбадан Навоийнинг, бутунги тилда айтадиган бўлсак, порнографик адабиётни маъқуллаганини кўрмаймиз.

«Бадоеъ ул-вақоеъ»да Навоий ва бошқа машҳур шахсларга оид «пардасиз» ҳикояларнинг келтирилгани боис шу билан изоҳланадики, биринчидан, бу Восифий услубига хос белги бўлган; иккинчидан, у доимо Ҳусайн Бойқаро

салтанати таъсири доирасида ижод қилмаган, «эркин ижодкор» сифатида қалам тебратган, бошқа ҳукмдордан шапоҳ тона олиши мумкин бўлган.

Ғиёсиддин Хондамирнинг адабиёт ва маданият тарихидаги ўрни давр тарихчисининг мавқеи даражасида белгиланади. У ҳам Восифий сингари Навоийга шогирд, ундап кўра Навоий ва Ҳусайн Бойқаро давлатидан кўпроқ баҳраманд бўлган, улардан ҳам моддий, ҳам маънавий мадад олган адиб. Бироқ Восифийдан фарқли ўлароқ, Хондамир турли султон ва шоҳлар саройида хизматда бўлмаган, турмуш саргардонликларини ўз бошидан кечирмаган, фақат Навоийнинг чексиз марҳамати ва Ҳусайн Бойқаро ҳокимияти соясида ижод қилган. Темурийлар салтанати инқирозидан сўнг эса Бобур ва унинг фарзандлари билан бирга яшаб, ижодини давом эттирган. Шунинг учун унинг шаҳсга, замонга, даврга муносабатида ўша муҳитларнинг таъсири бор.

Хўш, Ғиёсиддин Хондамир ўз асарларида Навоийни қандай таърифлаган? Улуғ шоирнинг қайси жиҳатларини ёритган? Унинг Навоийга муносабатида Восифий, Бобур муносабатларидан фарқли жиҳатлар нимада?

Хондамирнинг «Мақорим ул-ахлоқ» асари бу каби саволларимизга ҳар томонлама жавоб беради. Адабиётшунослигимизда айни мавзуда анчагина фикрлар айтилгани кўпчиликка маълум. Шу босе, бу масалани ёритишда биз нисбатан кам ўрганилган Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» асарига асосланиб хулоса чиқаришни лозим кўрдик.

«Ҳабиб ус-сияр»дан башарият тарихидан бошлаб XVI асрнинг бошигача бўлган давр, сафавийларнинг Шайбонийхонини мақлуб этгани, 1512 йили улар салтанати қаттиқ зарбага учрагани ва 1525 йилгача бўлган воқеалар жой олган. Хондамир «Мақорим ул-ахлоқ»да Навоийга муносабатини анча ойдин ифодалаган бўлса-да, назаримизда, муаллиф бу асарида улуғ шоир ҳақида фикрини тўла-тўқис баён этмаган. Шу босе, Хондамир буюк зот олдидagi маънавий бурчини адо этиш ниятида «Ҳабиб ус-сияр»да Наво-

ий ҳақида яна анча кенг маълумот бериб ўтган. Бу асар тарихий манбалигидан ташқари, унда 150 дан ортиқ адиб тарихчи, шайх, тасаввуф пешволари, давлат арбоблари ҳақида қимматли маълумотлар жамланган. Бу маълумотлар ҳали адабиётшунослик нуқтаи назаридан қарийб ўрганилмаган.

«Ҳабиб ус-сияр» тарихий асар бўлгани учун муаллиф Алишер Навоийга алоҳида боб бағишламаган. Шоир шахсияти замонга, давлатдорликка оид маълумотлар, адабий асарлар, адиб ва адабий жараёнга берилган баҳоларда кўзга ташланади. Асар давомида Навоийнинг исми эллик мартадан ортиқ тилга олинади. Агар Хондамир келтирган маълумотлар умумлаштирилса, Навоий мавқеи, унинг тарихда, адабий муҳитда, қолаверса, ўша давр кишилари тақдирида тутган ўрнини яхлит ҳолда ўқувчига етказиш мумкин.

«Ҳабиб ус-сияр»да муаллиф улур шоирнинг уч жиҳатини кўпроқ ёритишга интилган: биринчидан, тарихий асар талаби ва мундарижасидан келиб чиқиб, Навоийнинг Ҳусайн Бойқаро салтанатидаги ўрни: иккинчидан, адибнинг шахс тарбиясидаги нозик истеъдоди—одам таниш қобилияти, валиёна хислати ва, ниҳоят, учинчидан, ўша давр адабий жараёнига сарварлиги, адабиётшунослиги ҳамда унинг адабий-эстетик қарашларининг кейинги адабиётшуносликда ҳам маҳак тоши сифатида ўрин тутганлигидир.

Асарда Навоий шахсиятига доир жуда қимматли маълумотга қўзимиз тушди. Ҳали бирон манбада биз унинг на опаси ва на отаси ҳақидаги маълумотни учратганмиз. Хондамир Ҳусайн Бойқаро салтанатидан олдинги давр—Султон Абусаид мирзо саройидаги воқеаларни тасвирларкан, Алишер Навоийнинг отаси Фиёсиддин Ганжкина (Хондамир шу ном билан берган — **Ҳ.Қ.**) ҳақида қисқача маълумот келтиради. Султон Абусаид салтанати ҳақида сўз юритар экан, муаллиф Навоийнинг падари бузругворини бу даргоҳда нуфузли шахслар доирасида бўлгани, эътиборга ноиллигини алоҳида таъкидлайди. Султон Абусаид кун-

ларнинг бирида жуда катта нуфузли ҳайъат тайинлашга қарор беради: «Мирзо Султон Иброҳим Ҳирот музофотида бир неча кунни фароғат билан ўтказганидан кейин, ўзининг яқинлари билан маслаҳатлашиб Мирзо Султон Абусаидга алоҳида мактуб юбориб, ўзининг фикр-мулоҳазасини билдиришни аҳд қилган (яъни Ҳиротни ўз вассалигига киритишга аҳд этади — **Ҳ.Қ.**). Бу масалани ҳал қилиш учун давлатнинг энг нуфузли уч кишидан иборат ҳайъат тузилади. Биринчи, Шайх Нуриддин Муҳаммад бини Шайх Баҳовуддин Умар, иккинчи Хожа Шамсиддин Муҳаммад Кўсавий ал-Жомий, учинчиси—амир Бобуриддин Хованшоҳким, мазкур сатр муаллифининг (яъни Хондамирнинг — **Ҳ.Қ.**) папоҳбонидир ва Амир Фиёсиддин Гапжипаким, ҳазрати амири султон Низомиддин Алишернинг падари бузургворидир ва сафарда у уч бузургга хизмат қилиш ҳамда ҳамкорликка тайинланган эдилар, ўз ишларининг бажарилишига амр этилди...».

Бу даврда темурийлар салтанатига тегишли ерларда парокандалик содир бўлган эди. Ҳар қайси бек, амир ўзича раҳбар бўлиб, марказга бож тўлашдан бош тортарди. Бу ҳақда академик Б.Аҳмедов «Хондамир» номли рисолида шундай ёзади: «Хожа Муҳаммад ва Дарवेश Муҳаммад тархоннинг Бойсунқурга қарши кураши кун сайин кучайиб борди. Улар ўша кунлари Қаршида истиқомат қилиб турган Султон Али мирзони Самарқандга—Боғи навга олиб келдилар. Бойсунқур мирзо ҳам ўша ерда эди. Дарवेश Муҳаммад тархон Бойсунқур соқчиларининг кўпларини ўлдириб, мулозимларини эса тумтарақай қилиб юборди...».

Бу Мовароуннаҳрдаги вазият. Хуросон ўлкаларидаги темурийлар салтанатига қарашли ҳудудларда эса шароит булдан ҳам оғир эди. Хондамирнинг маълумот беришича, ўша пайтда ҳеч ким фармонга қўлоқ солмаган. Мирзо Жаҳоншоҳ Астрободдан Сабзаворгача бўлган ерларни ўз тасарруфига киритган, Мирзо Султон Абусаид Балхда ҳукмдорлик қилар, Мирзо Султон Иброҳим, юқорида таъкид-

лаганимиздек, Ҳиротда ўтириб ҳеч кимга итоат этмай қўйган, Мавлоно Ясавул Аҳмад эса Ихтиёрдин қалъасини босиб олиб, салотинни тап олмай қўйган ва ҳоказо. Ана шундай мураккаб шароитда Алишер Навоийнинг отаси Фиёсиддин Кичкина (Ғапжкина) амир ва беклар орасида юзага келган катта можарони бартараф этиб, Ҳиротни Султон Абусаид ҳукмронлигига қайтаришдек мураккаб вазифа юклаган нуфузли ҳайъатга аъзо қилиб жўнатилган.

Хондамир фикрича, Фиёсиддин Кичкинанинг улут киниларга ҳамроҳ бўлиши унга билдирилган улкан ишонч эди. Қолаверса, бу факт юртда тинчликни асраида султонлар, Ҳусайн Бойқаро ва унинг ўғли Бадигўззамон орасидаги ихтилофларни бартараф этишда доимо жонбозлик кўрсатиши, аслида Алишер Навоийнинг отасидан олган тарбияси, маънавияти юксак оиладан унга ўтган марос, бурч сифатида ҳам баҳоланиши мумкин.

Бир қараганда, юқоридаги маълумот тарих учун Навоийнинг налари бузруквори мавқеини белгиланида унчалик муҳим эмасдек туюлади. Аммо буюк шахсининг отаси ҳақида Хондамир келтирган шу қисқа хабар-маълумот ҳозиргача Фиёсиддин Кичкинага оид ягона манба бўлиб, кўпчиликда қизиқниш уйғотиши табиий.

Хондамирнинг Навоий ҳақида берган маълумотлари Бобур ва Восифийнинг маълумотларидан ҳам шаклан, ҳам мазмунан фарқ қилади. Хондамир ўз вазифасини тарихчи-носир сифатида адо этган. Унинг тасвирида биз Навоий ҳақида ҳеч бир асарда учратмаган далилларга дуч келамиз. Бу, аввало, Ҳусайн Бойқаронинг давлат қурилишидаги масалаларни ҳал этишида Навоий тутган мавқега тааллуқлидир. Тўғри, бу мавзуга доир айрим маълумотлар Бобур ва Восифий асарларида ҳам баён этилган. Аммо Хондамир ҳам даврининг, ҳам салтанатнинг моҳир тарихчиси сифатида Навоийнинг салтанатни темурий шаҳзодалар, беғу амирлар низоларидан имкони қадар бутун сақлаб қолишга интилганига, Ҳусайн Бойқаро ва унинг

фарзандлари орасидаги ҳисобсиз жанжалларда «қозилиқ» қилгани ва аксарият ҳолларда масалани Хусайн фойдасига ҳал этганига кўпроқ эътибор берган. Бундан ташқари, биз Хондамир асаридан Навоийнинг давлат бошқарувидаги ўрни, вазир сифатидаги фаолиятига оид қимматли маълумотларга ҳам эга бўламизки, бу жуда муҳим.

«Ҳабиб ус-сияр»да ўқиймиз: «1495 йили Султон Хусайн билан унинг тўнғич ўғли Балх ҳокими Бадигўззамон мирзо ўртасида кўндан бери давом этиб келаётган ноиттифоқлик қуролли тўқнашувларга айланди... Султон Хусайн қон тўкилишининг олдини олиш мақсадида Балхга вазирли Алишер Навоийни юборди. Бадигўззамон амир Алишерга бўлган зўр ҳурмати туфайли унинг сўзларига қуроқ солди ва отасининг амру фармонидан чиқмасликка сўз берди. (Хондамир Навоий саъй-ҳаракати боис битаёзган бу иш подшоҳнинг ноўрин уриниши оқибатида бузилганини ёзади — Х.Қ.) Бироқ Султон Хусайн Амир Алишерни Бадигўззамон ҳузурига юбориб, унинг кетидан Балх қалъасининг қутволи Ислом барлоста махфий фармон юбориб, Бадигўззамон ов қилмоқ учун шаҳардан чиққанида уни қайта шаҳарга киритмасликни буюрган экан...».

Бу воқеа тафсилоти орқали Хондамир Навоийнинг дипломатик қобилиятини, унинг тинчлик элчиси сифатидаги хусусиятини очиб беради.

Фикримиз тасдиқи учун яна бир мисолга мурожаат этсак. Кўнларнинг бирида амир Хожа Абдулла Ахтаб Хожа Қутбиддин Товус шаънига таҳқиромиз сўзларни битиб, Хусайн Бойқарога арз этади ва бу низо бутун салтанатнинг оромини бузади. Пиҳоят, подшоҳ Алишер Навоийни ади ва инсофни барқарор этиш, можарони бостириш («жиҳати тамҳиди ади ва инсоф ва рафъи русум») учун Ҳиротга жўнатади. Навоий Ҳиротга бориб, масалани чуқур ўрганади ва Хўжа Абдулланинг уч юз минг динор пора бериб, олий девон мансабига эга бўлганини фойда этиб, бу воқеани жума намози пайтида халойиққа эълон қилиб, Хожа Абдуллани шарманда этиб, қайта Хожа Фатҳиддин Товус

девондаги вазифасини давом эттиришга тикланганини ёзди. Бундай мисолларни «Ҳабиб ус-сияр»дан кўп келтириш мумкин.

Хондамир Алишер Навоийнинг одам танишда, кишиларга баҳо беришда фавқулодда қобилият соҳиби эканлигини кўрсатадиган бир қанча диққатга лойиқ мисолларни келтиради. Бунда асосан тарихий шахслар: шоир, ҳунарманд, амир, давлат арбоби ҳақида сўз юритилади. Улуғ адибнинг бу хусусияти, шак-шубҳасиз, зиёли, давлат маҳкамасининг оддий хизматчиси ёки йирик давлат арбоби каби кишиларнинг тақдирига, келажагига ўз таъсирини ўтказган. Бу таъсир туфайли пок қалбли, эл манфаати учун куюнган, илм, маърифат, адабиёт ва санъат учун ўз жонини фидо этганлар давр валамислари ва нопок тўдалар хуружидан асралиб, Навоий марҳаматида ижод ва истиқболли ҳаётга йўналтирилган. Аксинча, ҳаракатларида қабиҳлик, нопоклик, ҳасад ва нотавонлик, одамларни алдашдек иллатлардан холи бўлмаган кимсалар улуғ Навоий марҳаматидан қуруқ қолганлар, уларнинг аксарияти аразлаб, юртларини тарк этганлар.

Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» асаридаги мисолларга таяниб, Алишер Навоий, Бадигўззамон мирзо ва парда ортидаги Ҳусайн Бойқаро ўрталаридаги муносабатларни очувчи мисолларга кенгроқ тўхтаб ўтишни лозим кўрдик. Зеро, бу мисоллар Хондамирнинг Навоий шахсиятига муносабатига, Бобурнинг Ҳусайн Бойқаро ва Навоийга берган баҳоларига, Бадигўззамон ва унинг саъй-ҳаракатларига доир қарашларга ойдинлик киритади. Иккинчидан, Навоийнинг не машаққатлар билан давр зиёлилари шахсиятини моҳир мураббий сингари тарбиялаб боргани, уларни камолга етказганини кўрамиз. Учинчидан, бу мисоллар кўпчиликка маълум тарихий далил—Ҳусайн Бойқаронинг набираси—Бадигўззамоннинг ўғли Мўмин Мирзо ўлдирганидан кейин ота-ўғил орасида кучайган низолар оқибатида Бойқаро давлатининг Хўросонда инқирозга юз тутганини аниқ далиллар билан ёритади. Ушбу ихтилофда ҳаминша ота-ўғил

можаросини баргараф этишга интилган Навоий ўз обрў-эътиборидан фойдаланиб, Бадигўззамонни инсофга чақирган. Бироқ Бадигўззамон Навоийни Хусайн Бойқаронинг ҳомийси деб билган, ундан ҳам аразлаган. Бу мисолларнинг тадқиқотимиз учун аҳамиятли томони яна шундаки, Бобур, Навоий, Хондамир ва Восифий келтирган тарихий, ҳаётий далиллар бу алломаларнинг ҳам ижодда, ҳам турмушда имкон борича юрт типчилигини кўзлаб иш юриштиганини, темурийлар салтанати яхлитлигини асрашни мақсад этишганини, шоҳ ва шаҳзодалар ўртасидаги низолар темурийлар салтанати инқирозини тезлаштираётганидан огоҳлаштириб, бундай вазиятдан изтироб чеккишганини кўрсатади.

Мавлоно Ғиёсиддин Жамшид Қоний Хусайн Бойқаро ҳокимияти даврида ҳалоллиги билан эътибор қозониб, катта мансаб эгаси бўлади. Бироқ Алишер Навоий мажлисларида иштирок этиб юрган бу шахс кунларнинг бирида Навоий ҳақида тўхматомиз сўзларни айтади. Навоий бундай ҳаракатни полюйиқ билиб, уни садоратлик мансабидан четлаштиради. Хусайн Бойқаро вафотига яқин фурсатга қадар ишсиз, касб-кори бетайин Мавлоно Қоний Бадигўззамон эътиборини ўзига тортади ва у Қонийга аввалги мансабини қайтаради. Бироқ Навоийга вафо қилмаган Қоний Бадигўззамонга ҳам вафо қилмайди ва полюйиқ ҳагги-ҳаракати оқибатида олти ойдан кейин вазифасидан четлаштирилади.

Хондамир «Ҳабиб ус-сияр»да Мавлоно Халидуллоҳ исмли самарқандлик толиб ҳақида маълумот берган. Халидуллоҳ Самарқанд ҳокими Абусаиднинг зулмидан бешиб, Ҳиротга боради, Гавҳаршодбегим ва Ихлосия мадрасаларида таҳсил билан шуғулланади, муайян ютуқларга эришади ҳам. Бироқ Навоий уни муттасил пароб ичиб, мастликка машғуллиги боне вазифасидан бўшатиб, ўз доирасидан четлаштиради. Халидуллоҳ ҳам Камолиддин ва Қоний сингари Бадигўззамон мирзо ҳузурига—Балхга кета-

ди ва улар каби садоратдан муносиб вазифага эга бўлади. Бироқ Халилуллоҳ Балхда ҳам кўпи «хунар» кўрсатади, яъни Навоийнинг унга берган баҳоси ўз исботини топади. Оқибатда Бадигўззамон уни ўз даргоҳидан четлаштиради. Сарсонликда қолган бу даврда Кундузга—Амир Хисравшоҳ ҳузурига боради ва ўша ерда вафот этади.

Халилуллоҳ характеридаги энг нолойиқ иллат ичкиликка муккасидан кетганидир. Демак, Навоий ўз даврининг толибул-илмлари, вояга етган ёшлар, айниқса, адиблар хусусиятида мастликка ружу қўйишни энг нолойиқ хислат сифатида қоралаган, бундайлардан нафратланган. Бу хусусият инсон шаънига футур етказишини билган Навоий Халилуллоҳдан «қўлини ювиб қўлтиғига урган».

Хондамир асарида Навоий характеридаги ёритувчи диққатга лойиқ яна бир мисолни келтирган. Бу улуғ шоир хизматида бўлган, даврининг йирик ихтирочиси, наққош ва адиби, Навоий кутубхонасининг бошлиғи Мавлоно Ҳожи Муҳаммад Наққош ҳақидаги қимматли маълумотдир. Дурустгина тасаввур ҳосил бўлиши учун ушбу маълумотни ўз таржимамизда тўла келтиришни лозим билдик: «Мавлоно Ҳожи Муҳаммад Наққош ўз даври илминини эгаллаган, доммо ҳайратланарли ихтиролар ва ажиб тажрибалар ўтказиб, уни қиладелик амалий ҳаётда қўллаган шахс эди. Тасвир ва тазҳиб (зар билан нақш бериш) фанида маҳорати чексиз эди. Бир неча вақт чинини идишлар ясаш билан шуғулланди. Икунда кўпи тажриба ва чексиз меҳнати эвазига катта бир чинини идиш ясашга эришди. Бироқ ранг ва жилоси унга ўхшамас эди. Мавлоно Ҳожи Муҳаммад ихтироларидан бири Амир Низомиддин Алишер кутубхонасида қўйилган сандиқни соат эди. Ушбу сандиқда у одам ҳайкалинини ясаган эди. Бу ҳайкал ҳар соатда қўлидаги чўши билан олдида турган наволага бир марта урар, икки соат ўтса икки марта уриб садо берар эди. Мавлоно Ҳожи Муҳаммад Наққош муайян муддат Алишер Навоий кутубхонасининг мудирини вазифасини ҳам бажарган. Мирзо Бадигўззамон Хиротни босиб олишга киришган пайтда Му-

ҳаммад Наққош Навоӣдан ранжиб, Бадӣғуззамон ҳузурига борди ва ўша мансабга (яъни кутубхона мудир — **Ҳ.Қ.**) тайинланди. Абулфатҳ Муҳаммад Шайбоний иштироси пайтида (1506 йили) вафот этди».

Ушбу парчада Хондамир Алишер Навоӣ характерининг нозик нуқталарини чизиб берган. Энг аввало, бу мисолда Навоӣнинг янгилик яратишга, ихтирога муносабати янада оидинлашади. Навоӣ даврида Хуросон ва Мовароуннаҳр улкан маданий, адабий, илмий ва ижтимоий юксалиш йўлини тутган эди. Ислом оламида Баҳовуддин Нақшбанднинг «Дил ба ёр, даст ба қор» деган фалсафий-сўфийна қарани таъсирида яратувчанлик, янгиликка интилиш меҳнатга бўлган муносабатнинг ажралмас қисмига айланган эди. Шунга қарамасдан, ҳали ислом олами илм-маърифатга, янгилик-ихтироларга ўз эшикларини ланг очиб бермаганди, албатта. Ана шундай бир шароит Мавлоно Ҳожн Муҳаммад Наққондек халқ ичидан чиққан моҳир ихтирочи ва қосиб маданият ҳомийси Навоӣнинг паноҳида туриб, фақат қароӣиб соат яратмаган, балки одам мужассамасини—ислом қонуниятига зид пайкарли ихтиросини пенкаш қилган. Шубҳасиз, Навоӣ бу ихтирони яратилгунга қадар қузатган, унга қизиққан, Муҳаммад Наққон кашфиётига ҳомийлик қилган. Табиӣки, ихтирога Навоӣ ҳомий экан, нега Муҳаммад Наққон ундан аразлаб кетди, деган ҳақли савол турилади. Хондамир бу борада аниқ маълумот бермаган. «Ҳабиб ус-сияр»да номлари келтирилган шахсларнинг (Муҳаммад Наққондан ташқари) Навоӣдан аразлаб кетишганининг аниқ сабаблари бор: айримлари унинг нафратига учраганлар, айримлари ёлвончилиги, вийбатга мойиллиги, бошқалари Навоӣни ноўрин ёмонлагани ёки мастликка ружу қўйгани оқибатида устод марҳамати ва суҳбатидан маҳрум этилган. Бироқ юқоридаги мисолда Хондамир Муҳаммад Наққоннинг Навоӣдан ранжиб кетганини жуда позиклик билан таъкидлайди («охир ул-амр аз он жаноб ранжида бигрехт»).

Тўғри, Навоий қапчалик буюк адиб, вазири аъзам бўлма-син, замондошларининг, ала-хусусе, Бобурнинг таъкидлашича, нозик таъблик, гоҳида тез аччиқланиш унинг характериға хос бўлган. Муҳаммад Наққош Алишер Навоий хизмати-да бўлиб, охириги пайтда у билан ихтилофға бориб, Ҳадигъ-уззамон ҳузурига борар экан, юқорида биз мисол келтир-ган шахслар каби ўқувчида ёмон таассурот қолдирмайди. Бу даврнинг икки вакили—вазир ва буюк шоир ҳамда тапиқли ихтирочиннинг ўзаро арази сабаби Муҳаммад Наққошнинг ахлоқсизлиги ёки Навоийнинг қобилиятли кишилар қадрига етмаганида эмас, балки ҳар иккаласи-нинг ҳам нозик диду хусусиятидан, эҳтимол. Қолаверса, бу араз жамиятга, адабий муҳитга таъсир етмагани, шунчаки шахсий низо қатори маданият тарихида салбий из қол-дирмагани билан ҳам муҳим.

Хуллас, Алишер Навоийнинг мўтабар сиймоси ҳали у ҳаёт пайтида ва вафотидан ҳаял ўтмасдан замондош ади-бу тарихчилар асарларида абадан Қомил Инсон даража-сида тасвирланган.

Унинг шахсияти турли даврларда минглаб кишилар-нинг юксак инсоний ахлоқ руҳида тарбия топишларига омил бўлди.

6. «Ажаб замоне» ҳукмдори

Ўрта асрда яратилган адабий, тарихий асарларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири уларда муаллифларнинг воқеа-ҳодисаларга ўз дунёқараши, билими кўлами билан ёндаш-ганидадир.

Навоий, Бобур, Хондамир ва Восифийнинг айнан бир шахсга, муайян бадий асар ёки воқеа-ҳодисаларга ўзла-рининг жамиятда тутган мавқеларидан туриб баҳо бе-ришганини қузатиш фақат тасвирланаётган шахс, асар ё воқеанинг ўзига хос жиҳатларинигина эмас, балки тас-вирлаётган адиб дунёқарашини, услубини, давр. замонга муносабатини билишга ҳам ойдинлик киритади.

Адабиётшунос Э.Каримов ёзади: «Ёзувчи бадний адабиётда қаҳрамон характери ни яратар экан, унинг шаклланишига хизмат қиладиган ҳамма омилларни ҳисобга олади. Фақат насл-насаб, таржимаи ҳол, давлатнинг ижтимоий тузуми, тарихий даврлар, халқнинг маданий тараққиёти даражасига эмас, балки ўтмиш маданияти ютуқлари, инсоннинг ақлий тараққиёт даражаси ва бошқа кўпгина омиллар инсон характерининг шаклланишига муайян таъсир ўтказди» (Адабиёт назарияси, I том, 155-бет).

Тадқиқотимиз доирасида бирламчи манбаларни синчиклаб ўрганиш шуни кўрсатдики, шоҳ ва адиб Заҳириддин Бобур ҳамда боп вазир, шоир ва адиб Алишер Навоийнинг ҳомийлиги, марҳамати остида яшаб ижод қилган тарихчи, адабиётшунос Ғиёсиддин Хондамир, XVI асрда «Бадоеъ ул-вақоеъ»дек насрий-саргузашт асари билан шуҳрат топган писбатан «эркин ижодкор» Зайниддин Восифий айнан бир тарихий шахслар, яъни шоҳ, султон, амир, бек, лашкарбоши, шоир, сағъаткор ва оддий кишилар ҳақида маълумот берганлар. Худди шу маълумотларда адибнинг жамиятдаги мавқеи унинг ижодига қанчалик таъсир этганини кўзатиш мумкин. Натижа кутганимиздан ҳам қизиқарлироқ чиқди: адибнинг жамиятдаги мавқеи ҳам ростбаёнлик, ҳам шахс мавқеини белгилаш, ҳам ўзаро муносабат бонс, объективлигини, оз бўлса-да, қурбон қилинига (ҳатто Заҳириддин Бобурдек ростгўй адиб ижодида ҳам) олиб келган.

Мавзуга чуқурроқ кириш учун мисолларга мурожаат этамиз. XV асрнинг иккинчи ярмида ҳукмронлик қилган Султон Ҳусайн Бойқарога (бундан кейин Ҳусайн — Ҳ.Қ.) Навоий, Бобур, Хондамир ва Восифийнинг муносабатлари қандай бўлган? Навоий вазир сифатида унинг қайси жиҳатларини бўрттиргану қайси ўринда, оз бўлса-да, ўзининг танқидий қарашларини билдирган? Бобурнинг Ҳусайнга берган очиқ, «шафқатсиз» баҳосида нималар ишхон ва нималар аниқ намоён бўлган? Ҳусайннинг шахсияти, давлат қурилишидаги фаолиятида Бобур қандай ютуқ ва ноқисликларни кўрган, унинг ижодини қандай баҳолаган?

Хусайн Бойқарога Хондамир ва Восифийнинг муносабатлари қай даражада? Бобур билан замондош бўлишса-да, нима учун улар султонларининг камчиликларини кенг ёритмаганлар?

Таҳлилимизни Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг Хусайн Бойқарога муносабатини кўзатишдан бошлаймиз. Зеро, тарихий асарларнинг биронтасида «Бобурнома»дагидек Хусайн Бойқаро шахсиятига жиддий, одилона ва очиқ баҳо берилмаган.

Бунга, аввало, асар муаллифининг Хусайн Бойқарога нисбатан бетарафлиги, унга иқтисодий, ижтимоий томондан боғлиқ бўлмагани, иккаласи ҳам темурийзода, шоҳ, адиб, шоир экани ва ниҳоят, иккаласи ҳам Амир Темур салтанати яхлитлигини асраб қолнишда ўз салоҳиятлари доирасида фаолият кўрсатгани асос бўлган. Яна бир асос — Бобурнинг услуби. У ким ҳақида бўлмасин, фақат ростгап баён этганки, натижада ўна даврининг йирик сиймоси — Хусайн Бойқаро шахсиятига ҳам аниқ, объектив баҳо берилган.

Бобур Хусайн Бойқаро ҳақида умумий маълумот берадиган, «белидин қўйи пичка»лиги, «қизил яшил абришим»дан кишим кишинини айтиб, ўзига хос дидга эгаллигига ишора қилади. Агар «аввал тахт олгон маҳалда олти-етти йил тоиб» юрган бўлса, бора-бора билагига бақувват, қилничи уришда ўз даврининг подирларидан бўлганини кўрсатади. Хусайн «бовужудким, ҳам ёш ва ҳам салтанат билан улур подшоҳ эди, кичиклардек қўчқор сахлаб, кабутар сахлаб, кабутар ўйнар эди, товук ҳам урушқа солур эди»ки, унинг бу каби хусусиятлари Бобурга унча манзур бўлмаган.

У Хусайн Бойқаро шахсининг қўйидаги жиҳатларига ҳам эътибор берган: шакл-шамойили, сўзлашув одоби, эл билан муносабати, аскарларининг сопи ва уларни бошқариш тактикаси, бойлиги, саркардалиги ва урушин қобилияти, фарзандларига муносабати ва бунинг оқибати, аҳли адаб ва илмга ҳомийлиги, овир пайтда кишига ҳамдам бўлиш хислати, аҳли аёли ва, ниҳоят, майга муносабати...

Умуман, Бобур Ҳусайн Бойқаронинг давлат қурилишини, унга раҳбарлик қилишини ёқтайди: «Султон Ҳусайн мирзонинг замони ажаб замоне эди, аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, батахсис Ҳири шаҳри мамлу эди. Ҳар кишинингким бир ишга машғуллуғи бор эди, ҳиммати ва гарази ул эдиким, ул ишни камолға тегургай». Бу Бобурнинг Ҳусайнга берган юксак сиёсий-ижтимоий баҳоси. Охириг жумлага эътибор берайлик: муаллиф ҳар иш охирига етказилган, деб эмас, балки жуда муносиб сўз танлаб «камолға тегургай» демоқдаки, бу сифатнинг орттирма даражаси. Умуман, Бобур Ҳусайн Бойқаро шахсиятини белгилашда, аввало, унга темурийзода, шоҳ, султон сифатида қарайди, ахлоқи, фарзанди, оиласи ҳақида сўз юритганда ҳам шу мезонни асос қилиб олади. Бобур Амир Темур фарзандлари ўртасидаги қарама-қаршиликлар, Соҳибқирон амирлари ўртасидаги носовлом муносабатларни буюк империя таназулининг асосий сабаби, деб билган. Ана шу меъёр унинг Ҳусайн Бойқаро хонадонини ва салтанатига муносабатида ҳам ўз аксини топган.

«Бобурнома»дан биламизки, Бобур ҳам кўп вақт май ва човир базмига ружуъ қўйган. Бироқ у бу машғулотни сурункали давом эттирмаган, ҳатто умрининг охирида салтанатида май ичишни манъ этиб, фармон чиқарган, май қадаҳларини, кўзаларини синдириб ташлаган. Бобур Ҳусайн Бойқаронинг майга берилганини шоҳ учун энг кечирилмас иллат деб билган: «... қирқ йилға ёвуқким Хуросонда подшоҳ эди, ҳеч кун йўқ эдиким, намози пешиндин сўнг ичмагай, вале ҳаргиз сабуҳи қилмас эди. ўғлонлари ва жамий сипоҳиға ва шаҳриға бу ҳол эди. Ифрот била айш ва фисқ қилурлар эди».

Бу парчадан муаллифнинг Ҳусайини фовш этувчи катта нафратини илғаш қийин эмас. У, биринчи галда, бу иллат шоҳнинг ўзидан кўра ўғиллари, сипоҳи ва шаҳарнинг жамий майзада аҳлиға тааллуқли эканлигини таъкидларкан, темурийлар салтанатининг инқирозини худди шу касофатли одат биле юз берганини айтади. Бобур Ҳусайн Бойқаро фарзандларининг оталарига инебатан ўта ҳурматсизлиги,

«отасидан ийманмай, Тенгридин кўрқмай», ҳатто рамазонда ҳам айш, фисқ-фужур билан шуғулланганларини ёзадики, бу унинг шахзодаларга отган таъна топшларидан кўра, теурийларга мансуб хонадоннинг паст кетгани, покасликка юз тутганидан қайғурили, ачиниш ҳиссига йўғрилган аламидир! Бу вайрихлоқий муҳит Амир Темур салтанатини инқирозга олиб келганидан Бобур афеусланиб ёзади: «Бу мирзолар (Ҳусайн ўғиллари. — Ҳ.Қ.) андоқ ифрот била фисқ ва айшга машғул эдиларким, отасидек кордида ва кордон подшоҳ тушчилик йўл келиб, рамазондек мутабаррак ва азиз ойга кечалик фурсат қолиб, отасидан ийманмай, Тенгридин кўрқмай, ҳануз иши човир ичмак эди нашот била, мажлисоролиқ эди — инбисот била. Муқаррардурким, мундоқ бўлгон киши андоқ шикаст топқай ва бу навъ ўтган элга ҳар ким даст топқай».

Заҳириддин Бобур Ҳусайн Бойқаро фарзандларига «отадан мерос» бўлиб ўтган майзадалиқни доимо қоралайди. Масалан, у Иброҳим Ҳусайн мирзо ҳақида шундай ёзади: «Яна Иброҳим Ҳусайн мирзо эди. Таъби ёмон эмас экандур. Ҳирн човирини ифрот била ича-ича-ўқ отаси замонида ўлди».

Бу қисқа таърифдаги кесатиққа эътибор берайлик. Муаллиф Иброҳим Ҳусайннинг шoirлик таъбига ижобий баҳо беради, унинг адабий қобилиятига ачинаш ҳиссини ҳам сезиш қийин эмас. Бироқ човир ичин одоби ҳақида гапириб, «ифрот била», яъни сурункасига, кўп тартибсиз ичганини айтади. Бобур «-ўқ отаси замонида» дер экан, «ўқ» (тезлик маъносига) сўзи орқали йиғитнинг жувонмарг бўлиб кетганини аниқлатмоқда. Айни дамда бу фожиа ота ҳаётлигида, унинг кўз ўнгида содир бўлганини таъкидлаш орқали, Ҳусайнга зимдан таъна топганини отмоқда. Бобур асарида «ўлди» сўзини жуда кам ишлатган, бироқ бу парчада айни шу сўзни лозим топиб қўллайди ва воқеанинг хунуклиги, вазиятнинг носоғломлигини сабабкорона очиб, тасвирнинг таъсирчанлигини таъминлайди.

Заҳириддин Бобурнинг бошқа темурий шаҳзодалардан афзал томонлари ҳақида кўп фикрлар айтилган. Бироқ, бизнингча, кўпчиликнинг диққатидан четда қолиб келаётган яна бир муҳим жиҳат борки, бу Бобурнинг давлат қурилиши, уни бошқаришда фарзанд тарбияси ва ўзаро муносабатларга доир қарашлари дур. Бу буюк шахс ҳаминша ўзидан олдин ўтган шоҳ ва султонларнинг фарзандлари ўртасида кечган тож-тахт учун кураш, бойлик ва юртга эгаллик қилиш васвасаларини салтанатнинг заволи, инсоний эътиборни забунликка элтувчи бало сифатида баҳолаб келган. У темурий амирзодаларнинг, бекларнинг муросасизликка юз тутгани, давлат, бойлик орттириш учун бир-бирларини қатл этишгача боришганини салтанат заволига асосий сабаб, деб билади. Шу боис, ҳаминша фарзандлари Ҳумоюн, Комрон, Ҳиндол, Гулбаданбегим ва бошқаларни аҳилликка даъват этади. Айниқса, тўнғич ўғли Ҳумоюнга бу насиҳатни қайта-қайта зикр этганини кўрамиз. Масалаи, Ҳумоюнга ёзган мактубида ана шу ақиданинг моҳияти, муаллиф қарашлари рақаму датиллар билан ўз аксини тошган: «Агар Тенгри инояти била Балх ва Ҳисор вилояти муяссар ва мусаххар бўлса, Ҳисорда сенинг кишинг бўлсун, Балхта Комроннинг кишини бўлсун. Агар Тенгри инояти била Самарқанд ҳам мусаххар бўлса, Самарқандта сен ўлтурсил, Ҳисор вилоятини, иншооллоҳ, холиса қилғумдур. Агар Комрон Балхни озирғанса, арзадошт қилинг, иншооллоҳ, анинг қусурини ўшал вилоятлардин ўқ рост қилғумиздур. Яна сен ўзинг билдур эдингким, доим бу қоида маръий эди: олти ҳисса санга бўлса, бел ҳисса Комронга бўлур эди. Ҳаминша бу қоидали маръий тутуб мундин тажовуз қилманг. Яна ининг била яхши маош қилвайсан...».

Бу матнга эътибор берсак, Бобурнинг Ҳумоюн мавқеини катта ўғил сифатида таърифлаб, унинг мол-мулкдаги ҳиссасини шу билан белгилаганини кўрамиз. Яъни каттага катта, сердаромадроқ жой (масалаи, Самарқанд ўлкаси),

ишси Комронга эса Балх вилояти... Бобур поэтик психолог сифатида, Комронга Балхни берсак кўнгли ўксимасмикан, деган мулоҳазага борган ва бу камчиликни кейин бошқа жойлар ҳиссасидан бартараф қилип лозимлигини ҳам огоҳлантириб айтган.

Бобур Ҳусайн Бойқаро хонадонидagi ота ва ўғилларнинг носозликлари ҳақида куюниб ёзади ва бунга, аввало, Ҳусайннинг ўзи айбдор, деб уни қоралайди. Унинг шоҳ сифатида турли баҳоналар билан ўғилларининг бирини ўришсиз суюб, бошқасини ранжитгани саройда оқойишталик йўқолишига, хонадон аъзоларининг, бутун жамиятнинг ҳаловати бузилишига, ўзаро урушларга сабаб бўлганини афсус ила баён этади: «Яна бир Музаффар мирзо эди. Султон Ҳусайн мирзонинг суюклук ўғли бу эди. Агарчи хейли суйгудек ахлоқ ва афъоли ҳам йўқ эди, ўғлонлари муниси кўн отруқ кўргани учун аксар ёғийқтилар».

Бу нарчада Ҳусайн Бойқаро салтанатини емирган иллат ҳам, унинг ота, шоҳ сифатида тутган ўрни, ноўрин тарбияси ҳам, шаҳзодалар низоларининг туб сабаби ҳам кўрсатилган.

Бобур Ҳусайн Бойқаро фожасининг яна бир томонини катта ўғли Бадигуззамон билан боғлиқ ҳолда кўради. Гарчи Ҳусайн Бойқаро бу ўғлига нисбатан кўпинча адолатсизлик қилган, ҳатто маст ҳолида унинг ўғли, яъни ўз набираси Мўмин мирзони қатл эттирган бўлса-да (бу фожасини Бобур ҳам қоралаган), Бобур назарида, фарзанднинг отага қўл кўтариши, унга қарши қўшини тортиши, ҳатто душманлари ёнида туриб курашиши на инсоф ва на инсонийлик матлабига тўғри келади.

«Бобурнома»да муаллиф Ҳусайн Бойқаронинг хотинлари тасвири орқали унинг характерига хос поэтик жиҳатларни очибга ҳаракат қилади. Бунда Бобур бир йўла уч мақсадга эришган: Ҳусайн Бойқаро образини жонлантирган, Бадигуззамон феълдаги яккашлик, отасига ўчаклишини олатининг ирсий асослари борлигини билдирган ҳамда султоннинг хотинлари таърифини келтирган. Ма-

салан, у Хусайн Бойқаронинг биринчи хотини Бека Султонбегим ҳақида фикр билдириб, Бадигъуззамон ундан тутилганини алоҳида зикр этади. Шундан сўнг бу аёлнинг «кажхулқ»лиги, бундай хотин эр учун бу ёрув дунёда ҳам, у дунёда ҳам дўзах азобига тенглигини айтади. Бобур Бадигъуззамон характеридаги яккашлик, гоҳида баттоллик онасидап кўчган деган фикрни ҳам билдирган. Гарчи Бобур қанчалик Хусайн Бойқаро характерининг муқбат томони ҳақида фикр билдирмасин, унинг хотини Бека Султонбегимнинг ахлоқан наслиги, шахсий қарашлари жамият манфаатларига футур етказганини кўрсатиб, шохни ҳаётда жабрдийда тарзида тасвирлаган, уни «марди накў» атаб, бундай хотиндан қутулганини табриклаган: «Аввал олюон хотунни Бека Султонбегим эди. Санжар мирзо Марвийининг қизи эди. Бадигъуззамон мирзо муқдин туғуб эди. Кўн кажхулқ эди. Султон Хусайн мирзони кўн овритур эди. Кажхулқлиғидин мирзо батапг келди, охир кўйди ва халос бўлди, не қилсун, ҳақ мирзо жонибн эди.

*Зани бад дар саройи марди накў,
Ҳам дар ин олам аст дўзахи ӯ».*

Ушбу хулосасини келтириб, муаллиф Бека Султонбегимга нафратини айтиб тугата олмаган чоғи, тағин илюва қилади: «Тенгри ҳеч мусулмонва бу балони солмағай. Ёмон хўйлук, кажхулқ хотун, илоҳо, оламда қолмағай».

Хусайн Бойқаро турмушидаги помувовфиқликлар бора-сида ёзаркан, Бобур унинг яна бир хотини Хадичабегим ҳақида ҳам фикр юритади. Бу образ орқали Хусайн Бойқаронинг бир қанча камчиликларини, хусусан: биринчидан, унинг ўз хотинларига катта имконият, ҳатто давлат ишларига араланиши ҳуқуқини бергани; иккинчидан, наслу насаби гунчачиликка бориб тақаладиган, аввал Султон Абусандга хотин бўлган аёлга уйлангани; учинчидан, унинг давлат ишларига «асру ихтиёр бўлуб» қолгани ва, шўоят, яна шаробхўрлик касофати билан Бадигъуззамоннинг ўзели

Мўмин мирзони шу аёл кирдикорлари боис қатл эттирганини бир йўла очади. Бобур фикрича, Хадичабегим туфайли Ҳусайн Бойқаро ўз фарзандлари билан душманлашган: «Сўнгралар худ асру ихтиёр бўлуб эди. Муҳаммад Мўмин мирзони аниги саъйи била ўлтурдилар. Султон Ҳусайн мирзонинг ўғлонлари ёғийқтилар, кўпрак мунинг жиҳатидин эди, ўзини оқила тутар эди, вале беақл ва пургўй хотун эди, рофизия ҳам экадур».

Ҳусайн Бойқаронинг бу икки хотинига салбий баҳо бераркан, муаллиф, биринчи навбатда, унинг салтанатидаги нооромликлар шу хотинларнинг макр-ҳийласи, бир-бирини кўролмасликлари оқибатида юз берганини таъкидлайди. Бундан зинҳор Бобур Ҳусайннинг давлатни бошқариш усулини ёқтирмагани учун хотинларининг салбий хислатларини ёритган, деган хулосага бормаслик керак. Бу, асар талабидан келиб чиққан, турли вақт ва воқеалар тасвири орқали келтирилган.

«Бобурнома»да муаллифнинг Ҳусайн Бойқарога муносабати билан боғлиқ бир қизиқ, позик ифода бор. Ҳиротда илк марта бўлган Бобур бу шаҳар ниҳоятда тараққиётга юз тутгани, Амир Темур салтанатидаги бошқа шаҳарлардан кўра ўнлаб-йигирмалаб марта юксак ривожлангани боис қизиқиб қолиб, томоша қилганлигини ёзади: «Яна Ҳириниким, рубъи маскунда андоқ шаҳр йўқтур ва Султон Ҳусайн мирзонинг замонида мирзонинг тасарруфидин ва такалдуфидин Ҳирининг зеб ва зийнати бирга ўн, балки йигирма тараққий қилиб эди, кўрмак орзуси хейли бор эди. Бу жиҳатлардин турмоқни қабул қилдук».

Албатта, бу таъриф Ҳусайн Бойқаронинг давлат қурилишига берилган юксак баҳо. Унда Бобур Ҳусайннинг ўғли Бадигўззамон мирзо томонидан қабул қилинганини ёзади. Ўша йили (1506) Ҳусайн Бойқаро вафот этган, Бадигўззамон эса Ҳирот ҳокими эди. Бобур ўзининг Бадигўззамон томонидан кутиб олинганлигини баён этаркан, шаҳзодага нисбатан салбий қарашини сезмаймиз, аксинча, унинг меҳмоннавозликда абжирлиги, саховати ҳақида илтиқ

сўз билдирганини кўрамиз. Бунга Бобур дипломатияси, объективлиги, унинг ҳар кимдаги ҳам ижобий, ҳам салбий жиҳатни кўра олиш қобилиятининг ёрқин ифодаси сифатида қараш мумкин: «Бу суҳбатта менинг олимга қоз кабоби қўйдилар, чун қуш бузморини ва тўрғаморини қилгон эмас эрдим, илик элтмадим.

Бадиғуззамон мирзо дедиким, нега майл қилмассиз. Мен дедим, тўрғамоқтин ожиздурмен. Филҳол Бадиғуззамон мирзо менинг олимдағи қозни бузуб, тўрғаб олимда қўйди. Муңдоқ ишларда Бадиғуззамон мирзо беназир киши эди. Охир суҳбатта бир мурассаъ камар, ханжар, бир чорқаб, бир тушчоқ манга берди».

Шундан кейин Бобур Ҳиротдаги олтминга яқин зиёратгоҳни томоша қилганини номма-ном келтиради. Қизиқиш шундаки, Ҳирот зиёратгоҳида фақат Ҳусайн Бойқаро қабрига бормаганини атай таъкидлаб айтади («Бу йнгирма кунда машҳур сайргоҳлардин бир Султон Ҳусайн мирзонинг хонақоҳидин ўзга ер кўрулмаган шояд қолмади экин...»).

Буни қандай тушунмоқ керак? Агар Бобур Ҳусайнни эҳтиром этмаган десак, «Бобурнома»даги далиллар бунга старли асос бермайди, айниқса, Ҳирот шаҳри ҳақидаги унинг юқоридаги фикри бунга далил. Эҳтимол, Бобур Бадиғуззамоннинг кўнглига қараб иш кўргандир. Ота-бола орасида кечган низодан хабардор Бобур Бадиғуззамоннинг меҳмони бўла туриб, Ҳусайн оромгоҳини зиёрат қилсам, мезбоннинг кўнглини овритиб қўяман, деган андишага боргандир.

Ҳусайн Бойқаро билан ўриллари ўртасидаги носоз муносабатлар, можаро ва ҳатто қонли тўқнашувлар Ҳусайн вафотидан кейин ҳаял ўтмай ўз акс-садосини беради: Ҳиротга Ҳусайннинг икки ўғли ҳоким бўлади, салтанатдаги тарқоқликдан фойдаланган Шайбонийхон эса ғалаба қилади, ягона салтанат Хуросонда ишқирозга юз тутаяди. Ҳиротда бўлган Бобур учун Бадиғуззамоннинг меҳмоннавозлиги эмас, бирлашиб рағимга қарши курашини муҳим

эди. Ана шундан кўнгли чўкиб Кобулга йўл олган Бобур Хиндикуш тоғида қор кечини машаққатига дуч келади. Бу ҳақда биз юқорида батафсил сўз юритдик.

Гулбаданбегим «Хумоюнпома»да ёзади: «Мирзолар Хуросонда қиплашни таклиф қилдилар, қипдан кейин ўзбаклар билан (яъни Шайбонийхон билан — **Х.Қ.**) жанг қиламиз деб тўхтатмоқчи бўлдилар, лекин урушга қатъиян ва узил-кесил қарор қила олмас эдилар. Султон Хусайн мирзо саксон йил (бутида, назаримизда, Гулбаданбегим йил ҳисобида адашган; Хусайннинг салтанати (1469—1506) салкам қирқ йилни ташкил этади — **Х.Қ.**) Хуросонни обод ва маъмур қилган эдилар, аммо мирзолар оталарининг ўрнини олти ой ҳам сақлаб тура олмадилар. Подшоҳ (яъни Бобур. — **Х.Қ.**) уларнинг бепарволикларини кўргач, Кобул томонга равона бўлдилар».

Заҳириддин Бобур Хусайн Бойқаро ижодига ҳам танқидий назар билан қараган. Алишер Навоий «Мажолис ул-нафос» тазкирасининг 8-мажлисини шоир Хусайний ижодига бағишлаган. Бобурнинг Хусайний ижодига билдирган муносабати («Туркий айтур эди. Тахаллуси Хусайний эди. Баъзи байтлари ёмон эмастур, вале мирзонинг девоши тамом бир вазидадур») ўртамиёна ижодкор асарларига берилган баҳодек таассурот уйғотади. Бу борада адабиётшуносликда анчагина фикрлар билдирилганини инобатга олиб, мазкур мавзуга кенгроқ тўхтаб ўтишни лозим топмадик. Бироқ мумтоз адабиётшунослигимизда Бобурдан бошқа ҳеч ким Хусайний ижодига танқидий ёндашмаган, деган ақида бор. Бизнингча, «Мажолис ул-нафос» асарининг 8-мажлисида Алишер Навоий шоҳ ва шоир Хусайнийнинг айрим ижодий жиҳатларини поэтик билан танқид қилган. Албатта, унда Бобур қарашларидаги каби очиқ-ойдин айтилган танқидий фикр йўқ.

Навоий Хусайний вазаларини баҳолашда уларни Лutfий вазаллари билан қиёслаб, вазаларининг нисбий фарқидан келиб чиқиб, Хусайний вазаларининг мазмун жиҳатидан анча саёзлигини билдирган: «Матик ул-каюм Мавлоно Лutfийнинг машҳур матлаи жавобида дебтур:

Эй қадинг тубию жаннат хадди гулгуи устина.

Бу матлаъ воқеъ бӯ:лубтурким:

*Хаттининг тори тушубтур лаъли майгуи устина,
Уйлаким, жон риштаси бир қатраи хун устина».*

Ушбу қиёсда Навоий Ҷутфий вазалининг бир матлаиға Хусайнийнинг уч вазалидан уч матлаъни келтиради. Бунда Алишер Навоийнинг позик диди, бадий асар яхлитлиги борасидаги эстетик қараш яққол намойи бӯлган. Биринчидан, Ҷутфий вазалида ёр юзининг жаннатга ўхшатилишини маъқуллаган Навоий фикрида Хусайний вазалидаги ҳаётийлик, май пиёласи узра ёрнинг бир тола лаб туки соясининг тушинини олқишлаш оҳанги бор.

Иккинчидан, Навоий Ҷутфий вазалининг шухратини, унинг мантиқ кучини, мисраларидаги оҳангдорликни, сеҳрли сўз ўйинларини қалбап сезади. Бироқ Ҷутфийнинг бир матлаиға Хусайнийнинг уч матлаи рақобатга киришади. Тўғри, Навоийнинг асл пияти ёр қиёфасини бор гўзаллиги билан акс эттиришни кўра олинди. Хусайний икки вазалида Ҷутфийга эргашиб, жавобия яратиб, ёрнинг «хат»ини таърифлайди. Бироқ, Навоий фикрича, чиройли ёр юзида нозик ўрнашган хол бўлмаса, у мукамал эмас. Ана шу мукамалликни Навоий Хусайнийнинг учинчи вазалидан қидиради ва:

*Пуқтаи холинг ажаб йўқ лаъли хандон устина
Ким, бўлур бир қатра доим оби ҳайвон устина, —*

матлаини келтириб, ана шу кемтикликни тўлдирди ва «мундин назм таврида рояти қувват маълум бўлур», дейди. Бу қувват вазалда «хат» билан «хол»ни яққол ишлатиш маҳоратида кўринган.

Учинчидан, Навоийнинг бу таҳлил услуби бизга унинг бадий асарга муносабати орқали мутлақ бир янгиликни

ҳада этади. Зотан, Навоий Ҳусайнийнинг уч ғазали орқали шоир ижодида изчиллик мавжудлигини уқтиради: ҳар бир яратилган ғазал алоҳида бадий асар бўлгани қатори, шоир ижодидаги ғазаллар мазмунан бир-бирини тўлдиргани, муаллиф дунёқараши янада ёрқин ифода этгани, бир ғазалда айтолмай қалбида қолган ниҳоят, армон бошқа ғазалда ўз ифодасини топганини кўрамыз. Юқоридаги мисолда Навоий мукамал ёр образидаги зарур деталарни Ҳусайнийнинг уч ғазалидан топади ва уни «назмда ғоятини қувват» зоҳир этганлик сифатида баҳолайди. Аслида Навоий Лутғийнинг поэтик маҳорати замида Ҳусайний ғазалларини муайян даражада танқид қилади, яъни Лутғийнинг бир матлаиға Ҳусайнийнинг уч матлаи тўғри келишини билдиради. Бу мисол Навоийнинг Ҳусайний ижодига танқидий ёндашганидан далолатдир.

Ҳусайн Бойқароға Заҳириддин Муҳаммад Бобур баҳосини янада ёрқинроқ тасаввур этиш учун Навоий, Хондамир ва Восифийнинг бу султонга берган баҳолари билан қиёслаш зарурати бор.

Алишер Навоий «Хамса», «Вақфия», «Тарихи анбиё ва ҳукамо», «Муншаот» ва бошқа асарларида Ҳусайн Бойқаро шахсиятига дўсти, ҳукмдори, қолаверса, ижоди учун шароит яратиб берган давлат арбоби сифатида таъриф берган. «Вақфия»дан олинган қуйидаги парчада бу масала янада равшан кўрилади: «Яна ул ҳазратнинг фалак мартаба даргоҳида ва сипеҳр манзалаат боргоҳида арзадоштим будурким, тириклик бўстонидирким, адно нулуфарини сипеҳри ахзар билат тенг тутса бўлмас ва ҳаёт гулистонидинким, жузвий солиғ гулин хуршеди ховарға ўхшатса бўлмас... Эмдиким ҳаётим гулшанининг баҳори хазонға етишти ва гулшанда очилгон йнгитлик гуллари тўкилат киришти... Ул ҳазратнинг муаббад давлатидини ва рафеъ ҳимматидини кўнгилумға кечмаган комларға комгор бўллубмен ва тушимға кирмаган мақосидға иқтидор топибмен.

Икки орзу риптасидин ўзгаким, гириҳи кўнглум пардасидин ечилмади ва икки мурод ғунчасидин ўзгаким, туғуни жоним гулшанидин очилмади».

Бунда Навоий Ҳусайн Бойқаро шахсияти унинг ҳаётида қанчалик муҳим ўрин тутганини аниқ билдирмоқда. Бутун умрини хонақоҳу мадраса, ҳаммому работлар қуришига бағишлаган буюк шоир кўп вақтини Ҳусайн Бойқаро салтанатининг юмушларига сарфлаган. Шу боис, кексалик даврида икки армони—Қаъбан муборак ҳажига бориб, мусулмончилик фарзини адо этиш ва ижодий режаларини амалга ошириш истаги борлиги ҳақида ёзади. Бунда, бир тарафдан, Ҳусайн Бойқаро Навоийга яқин дўст сифатида намоён бўлса; иккинчидан, улар қанчалик яқин бўлишмасли, Навоий ўз шоҳидан уни эркин қолдириш, кўп заҳмат ва вақтни эгаллайдиган сарой ишларидан озод қилиш, ижод ва имоний поклик чўққисига етишга имкон беришини илтижо билан сўрамоқда.

Бугун тарихий ҳужжатлардан маълумки, Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоийга бу ниятларини амалга оширишига шароит яратади, ҳаж сафарига алоҳида фармон орқали рухсат беради, бироқ шароит тақозаси билан Навоий бу сафарга бора олмайди. Навоий ўз асарларида («Хамса», «Мажолис ул-нафис» ва бошқалар) Ҳусайн образига кўп мурожаат қилган. Лекин адиб мактабдош дўстининг инсоний хислатлари борасида ҳали айтадиган сўзлари қолганини, кейинги асарларида бу ҳақда кўп ёзажagini шундай ифодалаган: "...балки ҳар навъ назм ва насрдин китоблар тасниф қилсам эрди ва мужалладлар тартиб берсам эрди, то ул ҳазратнинг фарҳунда оти ва васила била кўп йиллар рўзвор аҳли тилида мазкур бўлса эрди».

Алишер Навоий асарларида, гоҳида бўлса ҳам, Ҳусайн Бойқаро давлатдорлигида иш юритиш ва давлат қурилишида хатоликлар, адолат ва инсофга зид амаллар содир бўлганини баён этади. Буюк адиб бу фикрлар унинг шахсий манфаатларига қаратилмаганини билдириб, «мулк бўстонининг чамани акнофида кўрмас нимадин кўзумни

паргис кўзидек кўр ва эпитмас нимадин қуловимни би-
нафина қуловидек қар ва тутмас нимадин илгимни чинор
илгидек шат ва бормас ердин оёғимни сарв аёғидек ланг
ва айтмас сўздин, батахсис махфий асрореким... ифшо-
синдин савсан тилидек гунг қилдим», дейди.

«Вақфия»да Хусайн Бойқаро ҳақида сўз юритар экан, Алишер Навоий асосан унинг давлатдорлик услуби ва ўзи-
нинг бу ишда кўрсатган таъсири борасида кенг маълумот
беради. Муаллиф ўша давр насрига хос ўхшатиш, мубо-
лаға, бадийий санъатлардан моҳирона фойдаланган. Ҳар бир
ибора Хусайний характериши, унинг шахсиятига доир ху-
сусиятларни очинишга, тўлдиринишга қаратилган. Шоирона
ибора ва ташбеҳлар («адл қуёши юзин ёпардек бўлса»,
«покиза авқоти шабистонида агар бидъат насими шарият
шамъига зарар етқургудек бўлса...») муаллифнинг ўзига
хос маҳоратини белгилаб берган. Навоий насридаги бадий-
ият ўрта асрнинг аксарият тарихий, бадийий, саргузашт
асарларига хос бўлган анъанавий лафзбозликдан тубдан
фарқ қилади. Бунда муаллифнинг юксак мантиқий фикр-
лаши, шоирона тахайюли, услубига гувоҳ бўламиз. У
Хусайнийий хислатларини ёритар экан, унинг қаттиққўл, го-
ҳида шафқатсиз бўлишида табииликни, бу шиддат олди-
ни олишига унга яқин бўлган киши, ҳатто Навоийнинг ўзи
ҳам қодир эмаслигини ифодалаган («... аммо бўлди эрса,
дави ҳукмдин тажовуз қилмадим»).

Қўйидаги парча Навоий ва Хусайн Бойқаро муносаба-
тидаги яқинлик ва бу яқинликнинг чегараси, асар муалли-
фининг шоҳига садоқати, фидойилигини ёритади. Бунда
Навоий нафсониятини ўз вақтида қадрлай олиши, ҳимоя
қилиши, нозик руҳий ҳолатлари ифодаси, олдий инсонга
хос жиҳатларни ҳам кўрамизки, бу, шубҳасиз, муаллиф-
нинг ютуғи: «Пок хаёлидин (яъни Хусайн Бойқаронинг
— **Х.Қ.**) тақвиятига содиқ ва соф зиҳни шаръи мубин
тамшиётига мувофиқдур. Ғояти риояти ва ниҳояти эҳти-
ёти бу ҳукмга муқтази бўлдиким, наузи биллоҳки, агар ба-
шарият тағофулидин шариф рўзғори ҳавосида зулм бу-
лутлари адл қуёши юзин ёпардек бўлса, бу қул зурван ар-

зға еркургай, то ул булутларни надомат оҳи саржари била оламдин чиқорғай ва покиза авқоти шабистонида агар бидъат насими шарият шамъиға зарар еткурғудек бўлса, бу нотавон царвона бўлғай, то ул шаъмни муҳофазат ҳулла-ларидан фонусқа кюрғай. Биҳамдиллаҳки, ул тавр амре ҳодис ва бу навъ ише воқеъ бўлмади, аммо бўлди эрса, дағи ҳукмдин тажовуз қилмадим ва ўзимни арода кўрмайин ул ишни ароға солдим».

Эътибор берайлик, Навоий ижодини ўрганганимизда, кўпинча, Хусайн Бойқаро ҳақидаги фикрларда такаллуф билан берилган юқори баҳоларга одатдаги ҳол, деб қараганмиз. Юқоридаги парча ултур шоир ижоди қирраларининг поэтик жиҳатларини аниқлаш имконини беради. Бу ўринда Навоий насрий асарида бадийий санъатлардан фойдаланиш, ўхшатишлар, образлардаги жозибадорлик талқини алоҳида таҳлилга муҳтожлигини ҳам таъкидлаш жоиз.

Навоий Хусайн Бойқарони шаъмга ўхшатаркан, у яратган муҳитда «бидъат насими» эганини очиқ айтади. Адиб фикрича, бу похуш насим катта бузғунчилик кучига эгаки, «шарият шамъини» ўчириб қўйини ҳеч гап эмас. Шунинг учун шоҳнинг маърифатпарвар, ижобий жиҳатларини ҳимоя қилиш учун шарият шамъиға царвона Навоий Шаъм — Хусайнни муҳофаза этиш, уни фонус ичига олиш зарурати туғилганини ёзади. Матнининг охириги жумласига эътибор берайлик: Навоийда ҳаминша ҳам Хусайн давлатдорлигидаги ножоиз (адиб фикрича) ҳукму ҳаракатларининг олдини олиш имкони бўлмаган ва бу ишларга ўзи шахсан араланишни лозим кўрмаган («...ўзимни арода кўрмайин»). Бироқ кейинги сўзлар ултур шоир характери ва образини, шу билан бирга, инсонпарварлик вояларини амалга ошира олмаган Навоийнинг бошқалар орқали ўз қарапларини Хусайн Бойқарога ўтказишга интилаганини кўрсатади («ул ишни ароға солдим»).

Юқоридаги матнини мантиқан кучайтириш учун Навоий ўз даври насрий асарларига хос услубдан—насрда шеърний парча келтиришдан фойдаланган. Мазкур шеърний парча муаллифининг ўзига тааллуқлилигини инobatга ол-

сак, у фақат насрий парчадаги фикрни тўлдирибгина қолмай, Навоийнинг ўз ички дарди, қарапларини ҳам очиқ ифодалаганини кўрамиз. Насрий парчада Навоийнинг ўз шоҳига берган баҳолари унинг жамиятдаги мавқеини белгилашда ўрин тутса, шеъринг парчада Ҳусайн томонидан содир этилган хатоликлар, давлат қурилишидаги номурофиқликлардан шоирнинг додга келгани, уни Ҳусайн Бойқаро тунгунмаганидан «оҳ» урганини кўрамиз. Ана шу фикрон, бонг, нидода Ҳусайн Бойқаро образи Навоий шахсияти билан ҳамоҳанг очилиб, ёрқин ҳамда сирли ҳолда ўз аксини топган:

*Тахририм агар яхши эди, йўқса табоҳ,
Алфозим агар ёмон эди, гар дилхоҳ.
Арз этмагини чу ҳукм айлаб эди шоҳ,
Шоҳ англамаса, бу хизматим нетгаймен, оҳ!*

Алишер Навоий асарларида Бадигўззамонга насихат тариқасида айтилган ўнгитлар бор. Навоий ҳам Бобур сингарини ота-ўғил—Ҳусайн ва Бадигўззамон ўртасидаги ихтилоф ва урушлардан азоб чеккан, донмо низоларнинг олдини олишга шошилган. Унинг бу саъй-ҳаракатлари ҳақида Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ», Хондамирнинг «Ҳабиб уе-сияр» асарларида ҳамда «Бобурнома»да кўп мисоллар келтирилган.

Бироқ қапчалик обрў-эътиборга эга бўлмасин, Навоий ҳаммавақт ҳам Бадигўззамонни инсофга келтира олмаган. Кўпинча унинг ўзи ҳам яраштиришга «оёғи тортмай» борган. Чунки Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг мавқеидан фойдаланиб, ўзига таъсир ўтказишга кўп урилиб кўрганга ўхшайди. Бу муносабатларнинг бузиллини оқибатида ота-ўғилнинг бир-бирига кўшин тортини билан тугаган ҳоллар ҳам рўй берган. Фикримизнинг тасдиқи учун бир мисол келтирайлик. Бу мисолда, айниқса, муддаоси амалга олмаган Навоийнинг ички изтиробини, ҳатто хўрлигини келиб «кўп йиғлагани» жуда таъсирчан чиққан. Яна бир муҳим

жиҳати шуки, Бобур мутлақо ортиқча сўз ишлатмайди, Бадиъуззамон билан Навоийнинг бир-бирларини бир оғиз сўздан англаб олишларини зикр этади ва бу муаллифнинг юксак услуби, ифода тарзининг ёрқин намунаси сифатида намоён бўлади: «Бир кун Алишербек билан Мирзонинг (яъни Бадиъуззамон — **Ҳ.Қ.**) орасида бир суҳбате ўттиким, Мирзонинг тезфаҳминга ва Алишербекнинг риққати қалбига долдур. Алишербек сиррий сўзларни мирзова гўшаки қалаба айтти. Дағи дедиким: “Бу сўзларни унутунг!” Мирзо филҳол айттиким: “Қайси сўзларни?” Алишербек бисёр мутаассир бўлуб кўп йивлади.

Охир оталиқ, ўғуллук орасида бу гуфтугўйлар анча мунжар бўлдуким, отаси отасининг устига ва ўғли ўғлининг устига Балх ва Астрободқа черик тортилар...».

Алишер Навоий кўпинча Ҳусайн Бойқаро — шоҳга айтолмаган фикрларини пардали тарзда Бадиъуззамонга айтган. Ана шу мезон асосида бошқа баъзи мисолларга мурожаат этсак, буюк адибнинг ноқобил шаҳзодага айтган ўғити замирида унинг отаси Ҳусайннинг ҳам хатоликларини пайқаш қийин эмас. Навоийнинг Бадиъуззамонга атаб битган қўйидаги мактуби фикримизга далил: «Аммо бировниким, Тенгри таоло бир сурук бандалари устига ҳоким қилди — анга ҳеч амр итоати адлча бўлмас ва ҳеч наҳйдин ижтиноб чоғир таркича бўлмас... Ва чоғирни «уммул-хабонс» ярамасликлар ораси дебтурлар (шак-шубҳасиз, бу фикр Ҳусайнга ҳам қаратилган. — **Ҳ.Қ.**). Йкамъи ёмонлик андин мутаваддиқ бўлтурким, борча яхшилик ва ямонлик, бу икки пима зимнида мундариждур. Ва илтимос улким, агар муяссар бўлур, кулний ва агар муяссар бўлмас улча мақдурдур, бу икки ишдин кўпини қилвайсиз. Дағи агарчи бу фақир ҳеч ҳисобла эрмасмен, аммо эшнқда эрконим билан йироқ эрконимга бир ҳукм бермангиз ва улча бор Мирзонинг ҳукми ижросида саъй қилиб, ул давлат маслаҳатининг дақойиқидин ҳеч вақт номаръий қўймангиз. Ва ҳазарот ва маҳодим билан, балки соғир наввоб ва худдом билан рўзгорлик тарийқин маслук тутунгуз».

Хуллас, Алишер Навоий Ҳусайн Бойқаро ҳақида асосан ижобий фикр билдирган. Унинг маданият ва адабиёт, давр равнақи тараққиётига қўшган ҳиссаси қатори, ўз даврининг моҳир саркардаси, адолатли шоҳ эканлигини такрор-такрор зикр этган. Ўрни келганда, барча имкониятлардан фойдаланиб, шоҳни инсофга, адолатга, юрт тинчлиги ва осойишталигини сақлашга ундаган. Айниқса, унинг Ҳусайн ва Бадиъуззамон ўртасидаги яқинликни қарор топтиришга қўшган ҳиссаси беқиёс. Навоий Ҳусайн ижодини кўпинча унга бўлган ҳурмати, адабиёт, шеърятга юксак меҳри ва ҳомийлиги билан, шеърини девон битганини, туркий тилда рисола яратганини, вазаларидаги пира ва рангинликни таъриф этиб, айнаи дамда, позиклик билан улардаги камчиликларни ҳам билдириб турган.

Хондамир ва Восифийнинг Ҳусайн Бойқарога муносабатлари эса ўзига хос. Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» асарида, аввало, Ҳусайн образига биригчи навбатда тарихчи сифатида ёндашади ва унинг ҳарбий юришлари, жангу жадаллардаги иштироки тўғрисида маълумот беради. Хондамир ҳам Навоий сингари, Ҳусайн Бойқаро ҳақида асосан ижобий фикр билдирган, унинг давлатни бошқаришдаги фаолиятидан инсоний хислатларигача баён этган: «Баҳори айёми давлатани чун айёми баҳор хуррам ва хуррамий хангоми салтанаташ монанди хангоми хуррамий дур аз ғам, аз рашоҳати таммоми адл ва инсофаш мамлакат чун биҳишт...». (Мазмуни: Давлатининг баҳор айёми баҳор айёмидек хуррам ва салтанатнинг хуррамлик вақти ғам-таншвишдан узоқ бўлган дамларнинг шодмонлигидек, адл ва инсоф билан иш тутиши мамлакатнинг беҳиштига монанд...»).

Шундан кейин Хондамир Ҳусайн Бойқаро сифатларини санашга киришади. Шоҳнинг «макорим ул-ахлоқ» эгаси эканлигини билдириб, унинг бу хислатини мардоналик, шижоат беагани, қилч уришда Рустамини Достоннинг руҳи ҳам хижолатда қилишини образли ифода қилади. Юқорида Ҳусайннинг муҳораба майдонидаги шижоати ҳақида

Бобур ва Навоийнинг таърифларини келтирдик. Хондамир ҳам бу мавзуга тўхталиб, унинг жангдаги салоҳиятини юксак баҳолайди ва қойил қолганлигини билдиради («Уруш ва қиличбозликлардаги тўқнашувларда питобкорлик ва қопли урушларда Исфандиёрдек шижоат ва мардлик кўрсатар эди»).

Хондамирнинг жанг майдонидаги Хусайн маҳоратига кенгроқ ўрин бериши табиий, албатта. Чунки уни тарихчи сифатида бу ҳукмдорнинг саркардалик маҳорати, ғалабаларга асос бўлган мардоналиги кўпроқ қизиқтирган. Муаллиф Хусайн шамширининг ўтқирлиги, уруш майдонида ҳаминша душман бўйига яшиндек тушиши ва ғалаба сари шитилганлигини жуда образли ибораю ташбеҳлар билан таърифлаган («Шамшери обдораш дар дарёи бежо ҳама вақт бар гардани хасм мерасид ва шўълаи синони хунбораш саҳрои хирмани ҳаётро эъдон муҳтарик мегардонид»).

Шу таърифлар қатори, Хондамир Хусайн Бойқаро салтанатидаги базмлар жуда кўтаринки руҳда ўтганини ҳам кўрсатган. Бу тасвирларда, гарчи улар Хусайннинг ижобий амалларини назарда тутиб келтирилган бўлса-да, аслида муаллифнинг норизолиги, салтанатнинг заволига сабаб ҳам шу каби таптаналар эканига ишора йўқ эмас: «Айш ва пишот базми жаннатда содир бўлгани сипгари, ҳар жиҳатдан безатилган ёш йигитчалар ва ишрат мажлиси ва инбисоти (густоҳлиги, ҳаддан ташқари очқлиги) Ирам гулистонидагидек беозор ва ваҳимадан холи». Хондамир бу базмдаги ҳаддан ташқари айш-ишрат, бесоқолбозлик ва маст-аластликка берилганлигини уни мақтаб туриб фош этмоқда. Бу жиҳатлар Бобур ва Навоий асарларида ҳам танқид қилинганини юқорида кўриб ўтдик. Албатта, Хондамирнинг жамиятдаги мавқеи бу масалаларни Бобур ёки Навоий сипгари гоҳ очик, гоҳ пардали тарзда баён этишга имкон бермасди. Хондамирнинг Хусайн Бойқаро кундалик турмуши саҳнасини юқоридагидек холис кўрсатишининг ўзини унинг журъати сифатида қабул қилиш мумкин.

Хондамир Хусайн Бойқаронинг бадиий маҳоратига анча юксак баҳо беради, унинг даврида яшаган шоир, адиблар ижоди мисолида фикрини тасдиқлашга уринади. Бу қуйидаги байтда ўз аксини топган:

*Неши табъи покаш об фарсурдае,
Неши фаҳми тезаш оташ мурдае.*

(Мазмуни: *Ушнig ўткир табъи олдида сув ҳам силлиқли-
гини йўқотади, фаҳмининг ўткирлиги олдида оташ-олов
ҳам ўчиб қолади.*)

Хондамирнинг юқоридаги маълумоти «Ҳабиб ус-сияр»нинг 4-жилдида «Салтанат ва халифатнинг музаффар Хоқони Мансур Абулғози Султон Хусайн мирзонинг аҳвол ва сифатларининг қисқача таърифи» сарлавҳаси остида берилган. Хондамир асарининг бу қисмида Хусайн Бойқаро ҳақида жуда қимматли маълумотларни келтиради: давр султонининг кундалик иш-юмушлари, теурийй шаҳзодаларнинг давлатни идора қилиш усуллари, давлат қурилиши ишларини кенгашиб олиб бориши, халқ аҳволдан мунтазам хабардор бўлиши, хайр-саховат этиш ҳукмдорнинг кундалик машғулоти бўлиши лозимлиги ва бу хусусият Хусайн Бойқаронинг ҳар кунлик иш услуби эканлиги...

Хондамирнинг Хусайн Бойқарога берган баҳосининг давомини қуйида «Ҳабиб ус-сияр»дан кенгроқ бериши маъқул билдик. Ушбу матн дастлабки марта таҳлил объектига айланганини инобатга олсак, тадқиқотчилар учун зарур бўлган тақдирда илк манба сифатида ҳам хизмат қилиши мумкин: «Ҳафтада икки марта—душанба ва пайшанба кунлари қозилар ва уламони олий мажлис аҳли олдига чақириб, аҳком талаблари асосида содир бўлган масалаларни кўриб чиқарди. У дарвинлар ва ибодатда бўлган кишилар суҳбатига мунтазам бориб турар, уларнинг ваъз ва суҳбатларидан баҳраманд бўларди. Машойих ул-ислом ва воизларнинг ҳурмат ва эҳтиромини жойига қўяр, уларнинг ҳолидан хабар олиб турарди. Инсон учун зарур ҳисоб-

ланган хайр биноларидан масжид ва мадраса, хонақоҳ ва работлар қуришга жуда майли баланд эди, раббат билан ишга киришарди. Бир неча иншоот ва иморатларни ўз маблағига қуриб, вақф ҳисобига ўтказганди. Кўнгилочар ва дисрабо иморатлар қуришга саъй-ҳаракати катта эди. Боғу бўстон яратиш, уларни жуда чиройли қилиб безапда ҳам раббати олий, райҳон, гуллар билан оройини бериб, кўнгилочар манзиллар яратарди. Эрталабдан оқшомгача мулкни асраш ва жаҳонгирлик масалалари устида бош қотирарди...».

Бу маълумотлардан кейин Хондамир Ҳусайн Бойқаро тасарруфида бўлган юртлар ҳамда умарони бирма-бир исми-нарифларини келтирадики, бу—тарих учун жуда муҳим.

Зайниддин Восифийнинг Ҳусайн Бойқаро ҳақидаги маълумоти Бобур, Навоий ва Хондамир маълумотларидан тубдан фарқ қилади. Чунки у Ҳусайн Бойқаро билан жуда кам учрашган. Адибнинг бу шоҳ ҳақидаги маълумотлари эса яқини бўлмиш Ҳусайн Бойқаро амири Соҳиб Дордан олинган ёки ўзи онда-сонда иштирок этган Алишер Навоий мажлислари таассуротларига асосланган. Шунга қарамасдан, Восифий Ҳусайн Бойқарони ўша давр адабиёти ва маданияти ҳомийси, хушсуҳбат киши, ҳамisha халқ йиғилган даврада иштирок этувчи султон сифатида қаламга олган. Аксар ҳолларда Навоий, Паҳлавон Муҳаммад ва бошқа давр фозиллари ҳақида ҳикоя қилган Восифий Ҳусайн Бойқаро шахсияти ҳақида сўз юритганда фақат унинг ижобий хислатларини тилга олади. «Бадоеъ ул-вақоеъ»да «Султон Ҳусайн мирзонинг бир мажлисида фозиллар ва аслодалар йиғилган эди», «Олиймансаб кишилар, аслодалар ва улўлар мирзо Султон Ҳусайн мажлисига йиғилган кун бир масала ўртага ташланди» каби жумлаларда Ҳусайн Бойқаро ҳақидаги маълумотлар келтирилган. «Бадоеъ ул-вақоеъ» асарини мутолаа қилганда Ҳусайн Бойқаро шахсияти тез-тез тилга олинганини кузатамиз ва кўз ўнгимизда одил шоҳ, эл учун жонини фидо этган давр султонининг образи гавдаланади.

Биз, юқорида темурий шаҳзодалар орасида 37 йил Хуросонда ҳукмдорлик қилган Ҳусайн Бойқарога нисбатан давр адибларининг қарашларини таҳлил этишга уриниб кўрдик. Бу ёндашишда ҳар бир адибнинг жамиятдаги мавқеи унинг ижодига нечоғли таъсир кўрсатганига шоҳид бўлиш билан бирга, ўрта аср насрида даврнинг етук сиймолари портретларини яратиш, уларга ҳар томонлама баҳо бериш ҳам мезон вазифасини ўтаганини кузатдик. Ҳусайн Бойқаро шахсиятига одилона, жамият, ватан, юрт манфаати нуқтаи назаридан баҳо беришда, темурий ҳукмдорга бўлган давр мезонини белгилашда Бобурнинг баҳоси, ростбаёнлиги ва ҳақиқатга таянгани, айниқса алоҳида аҳамиятга моликки, бу давр тарихи ва шахс мавқеини белгилашда жуда муҳимдир.

7. Султонлар кечмиши аёллар тақдирида

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асари Мовароуннаҳр ва Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистон тарихи, урф-одати ва тож-тахт учун курашлар ҳақида бой маълумот берувчи манба сифатида машҳур. «Бобурнома»ни қайта-қайта мутолаа қиларканмиз, бир мавзу — Бобурнинг хотин-қизларга берган баҳоси, уларга қарани, асарда бу зоти олиҳаларнинг ўша даврдаги ўрни мавзун диққатимизни ўзига тортиди.

Темурийлар орасида Бобур аёл зотига юксак инсоний муносабати билан алоҳида ажралиб туради. Хотинлари, фарзандларига муносабатини бошқа султонлар қарашлари билан қиёслаганда ҳам унинг аёлларга эҳтиром, уларнинг иззат-икромини жойида қўйгани, имкон қадар жамиятдаги мавқеига ўша давр мезони билан одилона баҳо берганини кўрамиз. У ҳам бошқа темурийзодалар қатори бир неча хотинларни ўз никоҳига олган, давр расм-русуми, сўтх ва урушлар бонс ҳам қайси бир халқ, уруф бошлигининг қизига (масалан, ўша пайтдаги Афғонистон ерларини тасарруфига киритгандан сўнг, афғон зодагонининг қизини

хотинликка олади; бу ўша давр сиёсий ҳаётида «Мен сенга қариндошлик туйғум бор», деган маънони билдирган) уйланган. Бироқ Бобур томонидан зўрлик, гаровда тутиш эвазига бировнинг аёли ёки қизини нигоҳига киритиш ҳолати бўлмаган. Бу унинг замондош ҳукмдорларидан фарқли томонларидан биридир.

Бобур тасвирлаётган султоннинг «вилояти», «авлоди», «шакл-шамойили» ҳукмдорнинг хотинлари, улардан тувилган зурриётлар ҳақида ҳикоя қилади. Айниқса, Бобурнинг отаси Умар Шайх мирзо ҳамда Хусайн Бойқаро ва бошқалар ҳақидаги маълумотлари диққатни тортади. Шу қатори, «Бобурнома»даги воқеа-ҳодисалар ривожда ҳам муаллиф кўнгина аёллар ҳақида маълумот беради, уларнинг айримлари Бобур таржиман ҳолини бойнатади, дунёқарашини очади.

Тарихдан маълумки, теурийлар хонадониди ўз султонларига йўл-йўриқ кўрсатиш, муҳорабалар тақдирини ҳал этиш, султх тузини ёки аксинча уруш-низоларни бошлаш, султонзодаларни тахтга тайинлаш ёки ундан маҳрум этиш каби мураккаб масалаларга сарой аёллари боп бўлганлар, жуда бўлмаганда, бу воқеаларга ўз ҳиссаларини қўшган. Бунда оқила аёллар саркарда эрларига шухрат келтирганлар (масалан, Амир Темурнинг суюкли хотини Сарой Мулк хоним буюк саркарда валабаларининг илҳомчиси, ҳамроҳи ва яқин маслаҳатчиси бўлган). Ўзининг тор манфаатини кўзлаб қабиҳ ҳаракатлар қилган бир қанча зодагон аёллар эса султонларнинг офати, шум толенга айланган ҳам.

Заҳириддин Бобур 1494 — 1495 йиллар воқеаларини тасвирлар экан, «Хотунлар орасида раъй ва тадбирда, менинг улдуғ онам Эсан Давлатбегимча кам бўлмай эди, бисёр оқила ва мударбира эди. Кўпроқ иш-куч аларнинг машварати билан бўлур эди», деб ёзади. Бу сўзлар замирида тожтахт курашларининг маълум тарихи ётибди. Бу пайт Бобур отасининг вафотидан кейин валтаҳд сифатида энди тахтга ўтирган, Ўш, Самарқанд, Ҳисор, Конибодом юргла-

рини бирлаштириш, Амир Темур салтанатини келажакда яна тиклаш орзусида юрган давр эди. Бироқ Бобурдан кўра тажрибали, ёпи катта темурийзодалар — Самарқандда хукмронлик қилишга кўпроқ имкони бор Султон Маҳмуд, Султон Аҳмад, Жаҳонгир мирзо ва бошқалар фитна уюштириб, Бобурни тахтдан олиб, Жаҳонгир мирзони тайинлаш учун режа тузадилар. Режани амалга ошириш учун саройда навбатдаги ҳийла — бир султонга иккинчи султоннинг қизини никоҳлайдилар. Бунда ҳам зодагон қиз тақдири султонлар ниятига «см» бўлади. Ҳатто бу тўй хабарини Бобурга етказган элчи ҳам сарой найрағида ўз ролинини ижро этади: *«Бу келган элчининг Ҳасан Яъқубқа (Умар Шайх мирзонинг ишонган беги бўлган, кейинроқ Бобурнинг ҳам яқин кишисига айланган, — Х.Қ.) урувлиғи бор экандур. Ҳасан Яъқубни ваъдалар билан мирзога боқтирғали келган экандур. Нарин жавоб айтиб, балки ул сари бўлгондек қилиб, элчига рухсат берди».*

Саройдаги бу фитналар олти-етти ойдан сўнг ўз ишнини қилади. Бобур отамнинг беги деб эҳтиром кўрсатгани Ҳасан Яъқуб ғанимлар ёнига ўтиб, Бобурни бартараф этиб, унинг ўрнига икки ёш кичик укаси Жаҳонгир мирзони тахтга ўтказишга бош бўлади. Бундай ноўрин фитнадан хабар тошган катта ёшли, оқила Эсан Давлатбегим Бобур тарафдорлари Хожа Қозин, Қосим қавчин, Али Дўст, Узун Ҳасан ва бошқаларни машваратга чақириб, бу можаронинг олдини олади. Натижада саройдаги катта нохуш кўнгилисизликка чек қўйилади. Ҳасан Яъқуб эса ҳаял ўтмай «қоронғу кечада ўз элининг ўқи... қочорига тегиб, қочоридан бурунроқ ўз амалига гирифтор бўлади», яъни ўлади.

Заҳириддин Бобур отадан ёш қолар экан, атрофидаги бек ва аъёнлари кўп хуфёна ҳаракатлар, хиёнатларни унга раво кўрадилар. Назаримизда, худди шу даврда унинг яқин маслаҳатдоши, оқилона йўл кўрсатадигани ўзининг опаси Қутлуғ Нигорхоним ва унинг онаси Эсан Давлатбегим бўлган.

1496—1497 йиллар Бобур Самарқандни эгаллаб юз кун ҳокимият қилар экан, шаҳар унинг фанимлари томонидан қамал қилинади. Бобур не мапаққат билан қўлга киритган шаҳарни ташлаб чиқишни истамас эди. Аммо Эсан Давлатбегим Бобурга қўлдан кетиши мумкин бўлган Андижонга қайтишни, куч тўплаб кейин Самарқандга юриш қилиши мумкинлигини билдиради. Бундай қараганда, бу ўша вазиятдаги ҳарбий ҳолатнинг оқилона ечими, лашкар эминлигини таъмин этиб, тож шарафини ҳимоя қилишдек стратегик йўл эди. Бу мисолда ҳам Бобур бошқа чора қолмаганидан эмас, Эсан Давлатбегимнинг мавқеи, обрў-эътибори боис унинг таклифига рози бўлганини кўрамиз: «Чун оналаримдиқим, онам ва опамнинг онаси Эсан Давлатбегим бўлмай, яна устод ва пиримдиқим Хожа Мавлопийи Қози бўлмай, бу навъ хатлар келиб («Агар келиб фарёдимиъга етмасангиз иш вубол бўлгусидир. Самарқанд Андижон кучи била олилиб эди. Агар Андижон илликта бўлса яна Тенгри рост келтурса, Самарқандни илликласа бўлур. Мутаоқиб бу мазмун била хатлар келди»), муцдоқ эҳтимом била тилавойлар, не кўнгул била киши турғай».

1499—1500 йиллар воқеалари. Заҳириддин Бобур навбатдаги муҳорабалардан чарчаб, Андижонга қайтади ва кишини шу ерда ўтказишни режалаштиради. Унинг катта онаси — онаси Умар Шайхнинг онаси Шоҳ Султонбегим ҳам Бобурдан ташвишланиб Андижонга келади. Бу пайт лалкарлар чарчаган, қишлик озиқ-овқат, от емаклари кам, Андижондаги заҳира қишдан эсон-омон чиқиш имконини бермасди. Вақтида етиб келган Шоҳ Султонбегим Бобур дushmanлари Андижонни осонгина босиб олишлари, қалъадорлик мушқил бўлиши каби бир қанча далилларини келтириб, Бобурни лашкарлари билан мувофиқ жойга кўчиришга кўндиради. Бу мисол ҳам султонзода аёлларнинг не чоғли муҳораба сир-асрорини билишлари, бу масалага фаол қатнашганларини кўрсатади: «Бу маслаҳат учун Работак

ўрчинидаким, икки сув ораси ҳам дерлар, Армиён ва Нўноб навоҳисида қишлоқ ҳаёли билан Андижондин кўчиб, мазкур бўлган кентларнинг навоҳисига келиб қишлоқ солдук».

Кейинроқ бу жойда қишни яхши ўтказган Бобур Шоҳ Султонбегим ва онасининг ақл-идрокига тан беради. Бу манзиллар Бобур ва унинг атрофдагиларнинг яхши дам олиши, ов қилишида ҳам жуда қулай эди. Айниқса, Бобур бу стратегик мувофиқ жойдан туриб Аҳмад Тапбалдек душманига зарбалар бериб, жапқиратиб қўйган эди.

Темурийлар саройида султонзодаларнинг тож-тахт, мулкпирлик курашларида зодагон аёллар зимдан, гоҳида очик фаолият кўрсатишган. Заҳриддин Бобур Ҳиротга Ҳусайн Бойқаро вафоти муносабати билан борганида Қобулда ранимлари, аниқроғи, ота томонидан катта энаси Шоҳ бегим бошлиқ гуруҳ — Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Муҳаммад Ҳусайн мирзо, Султон Саиҷар, Тулак кўкалдош ва бошқалар исён кўтаришди. Улар Бобурни Қобулдаги ҳокимиятидан маҳрум этиб, Муҳаммад Ҳусайн мирзони тахтга ўтказиш режасини туздишди... Хуллас, Бобур Қобулга кириб, исёнчиларни тор-мор этади, аёллар ҳарамиди яширинган Муҳаммад Ҳусайнни «чунон додамнинг волидаси Шоҳбегим хоҳарзодаси бўлур эди, буюрдумким, мушқоқ бензатона кездурманг, ўлтур йўқтур», деб озод этади, яъни инсонийлик кўрсатади.

Шундай вазиятда Бобур ўзининг исёнкор катта энаси, унинг ёнидаги бошқа фитнакор аёлларга қандай муносабатда бўлган? Ҳудди ана шундай тарихий ҳодисалар Заҳриддин Бобур шахсиятини юксакликка кўтарган десак, хато бўлмас. У ақлли, мулоҳазакор саркарда сифатида бу зодагон аёлларга бўлган аввалги эҳтиромли муомаласини ўзгартирмайди. Уларни ночор, уят билан йўғрилган ҳолатларида қолдириб ўз ғурури, мардлигини намойиш этадики, юқоридаги мисолларда кўрдик.

Хусайн Бойқаронинг Хадичабегим исмли хотини Ҳирот сиёсий-ижтимоий ҳаётида ўз таъсирини қолдирган аёллардан. Хадичабегимнинг, кези келганда, Хусайн Бойқаро салтанатининг ривожини, султониинг мулкдорлик ишларидаги фойдали маслаҳатларини инкор этиб бўлмайди. Аммо бу аёл темурийларнинг Хуросон салтанати емирилишига, Хусайн Бойқаро фарзандлари орасига нифоқ тушишига, охир-оқибат улар ўртасида душманлик пайдо бўлишига сабабчидир. Унинг ўз ўғли Музаффар Хусайн мирзони салтанат меросхўри сифатида кўриш орзуси боис, саройда фожиа рўй беради. Бунга Бобур алоҳида урғу берган. Хадичабегимнинг Хусайн Бойқаро салтанатида яратган носоғлом муҳити Шайбонийхонга темурийларнинг бу мустаҳкам бўлишини осонлик билан бартараф этишига имкон яратган, дейиш мумкин. Бобур Хадичабегимга ўзининг холис, аччиқ баҳосини берган: «Яна Хадичабегим эди. Султон Абусаъид мирзонинг кунчачиси эди, мирзодин бир қизи бор эди. Оқбегим отлик. Ироқта Султон Абусаъид мирзонинг шикастидан сўнг Ҳирига келди. Ҳирида Султон Хусайн мирзо олди ва севди, кунчачилиқ мартабасидин бегимлик мартабасига тараққий қилди. Сўнгралар худ аеру ихтиёр бўлуб эди. Муҳаммад Мўмин мирзони анинг саъий билла ўлтурдилар. Султон Хусайн мирзонинг ўғлонлари ёғийқтилар, кўпраги мунинг жиҳатидин эди, ўзини оқила тутар эди, вале беақл ва пургўй хотун эди, рофизия ҳам экандур. Шоҳ Фарид мирзо билла Музаффар Хусайн мирзо мундин туғиб эди».

Бобурнинг Хусайн Бойқаронинг яна бир хотини Опоқбегимга муносабатига эътиборни тортмоқчимиз. Опоқбегим оқила, муштинар аёл. «Бобурнома»да муаллиф Опоқбегимни Хадичабегимдан сўнг Хусайн Бойқаро хотинлари рўйхатида келтириб таърифлар экан, бу меҳнатканш, ўз султонига садоқатли, том маънода муштинар, овози чиқмайдиған аёлининг синиқ тақдирини ҳикоя қилгандек бўла-

ди. Бир неча сатрда Бобур ўз муҳити, даврининг заҳмат-каш, оқила, меҳрибон аёл образини яратади. Унинг фикрича, ана шундай юксак фазилатли аёлни Хусайн Бойқаро қадрламаган, аксинча, у хиёнаткор Хадичабегим ҳукмининг асири бўлган.

«Бобурнома»ни мутолаа қилар эканмиз, Бобурнинг бирон аёлга бунчалик меҳрибонлик билан баҳо берганини кўрмадик. Бунда Хусайн Бойқаро саройида диққанафас бўлган, ўзининг инсонийлиги ва шафқатига жавобан қадр топмаган мунис аёл кўз ўнгимизда гавдалапади. Опоқбегимнинг юксак фазилати далил сифатида бировнинг фарзандини ўз фарзандидек тарбиялаганини Бобур алоҳида таъкидлайди. Хусайн Бойқаронинг унга бефарқлигига қарамасдан, Опоқбегим шариятли хотин сифатида бурчин адо этиб, астойдил унинг хизматида бўлган. Шунинг учун Бобур бу покиза аёлнинг «таъзим ва эҳтиром»ни рисоладагидан устунроқ жойига қўяди, умрининг охиригача унга паноҳ бўлади. Опоқбегим ҳам Бобурнинг инсонийлигини қадрлаган, Бобурни паноҳ қилиб, ишониб Ҳиротдан унинг ҳузурига — Қобулга келади: «Яна Опоқбегим эди, андин ҳеч ўвил ва қиз бўлмади. Попо овачаким, мунча суюклик эди, мунинг кўкалдоши эди, чун ўғул-қизи йўқ эди, Попо овачанинги ўғлонларини ўлидек саҳлар эди. Мирзонинг беҳузурлиқларида бисёр яхши хизмат қилур эди, ҳарамларидин ҳеч ким мунча хизмат қила олмас эди. Мен Ҳиндустонга келур йил Ҳиридин келди. Мен ҳам таъзим ва эҳтиромларин иликдин келгунча қилдим. Чандерийни муҳосара қилгонда хабар келдиким, Қобулда Тенгри ҳукмини буткармуш».

Хусайн Бойқаронинг Опоқбегимга беҳурматлигини ҳам Бобур таъкидлаб ўтган. Гап шундаки, Хусайн Опоқбегимга уйлангандан кейин унинг кўкалдоши Попо Оқачани кўриб кўнгил қўяди ва уни ҳам хотинлари қаторига қўшади. Попо оғоча Хусайн Бойқарога беш ўғул ва тўрт қиз

тувиб беради. Опоқбегимнинг юксак инсонийлиги шундаки, у тақдирига тап бериб, аввалгидек ўз эри-султониغا садоқат билан хизмат қилаверади.

Бобур барча султон ва шоҳларнинг хотинлари, аҳли аёли ҳақида маълумот берар экан, уларни бирма-бир номлайди, зурриётини исмлари билан зикр этади. Ҳусайн Бойқарога келганда унинг хотинлари сонидан адашганини, буларнинг орасидан энг «мўътабар»ларини номлаганини таъкидлайди. Бу мўътабарлар орасида ҳам кимлар борлигини юқорида зикр этдик: «Яна кичик-кирим гума, гунчачи бисёр эди. Хотунлардин ва гумалардин, мўътабар булар эдиким, мазкур бўлди». Бобур бу рўйхатда Ҳусайннинг тўққиз хотинининг исмини келтирган.

Бунда энг даҳшатлиси Ҳусайн Бойқаронинг оилавий ҳолати, беҳисоб хотинларидан тувилган фарзандларнинг аянчли тақдири ҳақидаги Бобурнинг яқуний баҳосидир. Бу баҳода ачинин ва нафрат ахлоқ сабови ва надомат, юрт султониинг ножоиз ишлари оқибатида Хуросон салтанати таназулига асос бўлгани айтилади. Ҳатто ўша пайтда Ҳусайн Бойқародан тувилган 14 фарзанддан учтасигина шарият аҳкомига мос бўлиб, 11 таси кайришарий дунёга келган бўлса, Бобур зикр этгандек, бу салтанат емирилмасдан қолармиди: «Султон Ҳусайн мирзодек улғур подшоҳ, Ҳиридек ислом шаҳрининг подшоҳи бу ажабтурким, бу ўн тўрт ўилдин учи валаддузишмо эмас эди. Фисқ ва фужур ўзида, ўвлонларида ва эл-улусида асру шойиғ эди. Ушбуларнинг номатидин эдиким, муздоқ хонводадин етти-саккиз йилда бир Муҳаммад Замон мирзодин ўзга осор ва аломат қолмади».

Аёлларнинг машаққатли ҳаёти, турмушшароитлари тақдирини баҳам кўрип, барча қийинчиликларга бардош берини Заҳриддин Бобурга тегишли хонимларни ҳам ҳислаб ўтмаган. Бобурнинг ҳисобсиз жанглари, юртдан-юртга кўчмалари, йўл азоби-гўр азоби дегандек, турли ташвиш-

ларини опаси Хуб Нигорхоним тақдири мисолида кўрайлик: «Муҳаммад Ҳусайн Кўрагон дувлатқа бериб эдилар, бир қизи, бир ўгли бўллуб эди. Қизни Убайдхон олиб эди. Мен Бухоро ва Самарқандни оловонда чиқмай қолиб эди. Султон Саъидхондин амакиси Саййид Муҳаммад мирзо Самарқандга манга элчиликка келганда анга кўпшуб борди. Султон Саъидхон олди».

Шу матида – анча пардали ифодаланган кичик парчадан кўринадики, Хўб Нигорхонимнинг ўзи ҳам, қизи ҳам Бобурнинг Бухоро хони Убайдуллахонга қарши олиб борилган урушлари боис гаров мулкига айланган. Мавжуд тартиб ва удум бўйича уларда на ихтиёр, на ҳуқуқ бўлган. Султонлар хоҳишини бажо келтириш бу муштипарларга шарт бўлган, холос.

Бобурнинг аёлларга муносабати ҳақида сўзлаганда, унинг опаси Хонзодабегим тақдири ҳақида фикр билдирмасдан ўтиб бўлмайди. Бу аёл Бобур армонларининг армони бўлиб қолганга ўхшайди. Бобур ёзади: «Бори қизлардан улур Хонзодабегим эди, менинг билла бир туққон эди. Ул фатаратта (яъни Самарқанд учун бўлган муҳорабада — **Х.Қ.**) Хонзодабегим Муҳаммад Шайбонийхонга тушиб эди, бир ўғил бўлиб эди, Хуррамшоҳ отлиқ, мақбул ўғлон эди. Балх вилоятини анга бериб эди, отаси ўлгандан бир-икки йил сўнгра Тангри раҳматига борди. Шоҳ Исмоил ўзбекини Марвда босқонда Хонзодабегим Марвда эди. Менинг жиҳатимдин яхши кўруб, андин узаттилар. Қундузда келиб менга қотилдилар. Муфориқат имтидоди ўн йил бўллуб эди, мен ва Муҳаммад кўкалдош иков келдук, бегим ва бегимнинг ёвуғидавилар танимадилар. Бовужудким, отимни айттим ҳам, муддаттин сўнгра танидилар».

Қаранг, Хонзодабегим Бобурдек султонзоданинг опаси бўлишига қарамай, салтанат қадри учун унинг ашаддий душманига хотин бўлган, фарзанд кўриб, барча қариндош-урувдан ўн йилдан ортиқ муддатда айрилиқда яшаб, ҳатто

кўринганда, исмини айтганда ҳам укаси Бобур ва унинг атрофидагиларни танимайдиган ҳолатга келган. Мусофирчиликда бечора Хонзодабегимнинг бошидан нималар ўтмади, қанчалик камситиш ва хўрликларни кўрмади дейсиз...

Бобур «Ул фатаратта хонзодабегим Мухаммад Шайбонийхонга тушуб эди», демоқда. Аслида «тушуб эди» ибораси Бобур сулҳ тузиб, Самарқанд шаҳридан чиқиб кетиши имконига опаси Хонзодабегимни Шайбонийхон никоҳига сўраганига ноилж рози бўлганидан сўнг эришади.

«Бобурнома»нинг бошқа жойида ҳам бу масалага тўхталган муаллиф: «Менинг эгачим Хонзодабегим ушбу чиққанда Шайбоқхоннинг илгига тушди», дейди. Бобурнинг қизи Гулбаданбегимнинг «Хумоюннома» асарида Бобур ноилжликдан опасининг Шайбоний никоҳига киришига розилик билдиргани айтилган.

Модомки, инсоният тарихида темурийлар, алаҳусус, бобурийлар салтанатида умргузаронлик қилган сарой зодагон аёлларининг қисмати шундай кечган бўлса, оддий халқ, жамиятдаги аёл зотининг қисмати не кечди экан, деб ўйлашиб қоласан киши.

Назаримизда, бу тақдирлар бизни янада осуда янашга, уруш аталмиш кулфатдан йироқ бўлишга, аёл зотига эҳтиром сақлашга чақиради. Айниқса, бутунги тинч, мустақил юртимиз мусоффо осмонининг қадрини, қимматини янада теранроқ англашга, айниқса, аёлларимиз ўзларининг тенг ҳуқуқли, ўз тақдирларини белгилашда эркин ҳуқуқга эга эканликларини яна бир карра англашга ундайди бу кўҳна тарих. Заҳириддин Бобур эса темурийзода аёл-зодагонларнинг ҳурматини ҳамisha жойига қўйишга интилган, айрим ҳолда тарих чизиви шундай мард султонни ҳам по chor қолдирган, панд берган.

У салтанат ишлари билан қанчалик банд бўлмасин, ҳатто бетоблик дамларида ҳам, уларнинг аҳволидан хабар олган, муаммоларини ечилишга интилган. Эҳтимол, яна мапа

шу фазилати билан Бобур Фарбда ҳам, Шарқда ҳам эҳтиромли мард сифатида шуҳрат тошган.

8. Уч карра “Оллоҳ” дейишга ундаган Ватан соғинчи

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг 47 йиллик қисқа, ammo баракали умри мобайнида асосан бир пиор билан яшади, яъни бобоси Амир Темур салтанатини яхлит асран, темурий ворислар орасида яқдслик ва адолатни жорий этиш, ҳасад, худбинлик, бойликка қуллиқнинг инсон ахлоқидаги ноқислик эканлигини уқдиришни ҳаётининг мазмуни, деб билди. Биз Бобурнинг ана шу нияти, қарашлари, давлатдорликдаги позикликларини унинг ахлоқий, адабий-эстетик қарашларини ўзида муҷассам этган бир манба воситасида ёритишни мақсад қилдик. Бу — Бобурнинг ўли Ҳумоюнга ёзган мактубидир.

«Бобурнома»нинг 935 (1528) йил воқеалари зикрини эслайлик. Бобур томонидан Ҳиндистон забт этилган. Шоҳ Бобурнинг бобоси Амир Темурнинг буюк империясини тиклашдек нияти муайян даражада амалга ошган. Унинг ўйлари гапдаги режаларни амалга ошириш, юрт ободлиги ва бирлигини таъминлашга қаратилган. Ҳижрий 935 йил воқеалари зикрида «Бобурнома»нинг аввалги саҳифаларида баён этилган Иброҳим Лўдий лашкарларига қарши кураш, қонли Поннат жанги, ҳиндларнинг бобурийлар лашкарига қарши кураши, тасодифий пистирмалар каби тасвирлар йўқ. Бунда Хуросон ва Мовароуннаҳр ўлкаларидаги ҳаёт томирларини забт этилган Ҳиндистон билан боғлаш кайфияти бор. Бобур ўғиллари — шаҳзодалар Ҳумоюн, Комрон, Ҳиндол ва беғу амирларининг ҳамфикрлиги, бир ёқадан бош чиқариши ниҳоятда зарурлигини, айниқса, бу пайтда жуда чуқур ҳис этади.

Бобур 935 ҳижрий йил, чоршанба кунни жумодиул аввал ойида Мурий ва Адуса манзилларидан ўтиб, Кобулга юбориладиган баъзи-бир мактублар шу ерда битилганини ай-

тади. Бу мактублардан бири Хумоюнга ёзилган. Мактубнинг илк сатридаёқ биз Бобурнинг давлат қурилиши ишларига оид қимматли фикрига дуч келамиз. У ўғли Хумоюнга қарата, аввало, жамиятда осойишта ҳаёт таъминланмас экан, ўзга мақсадларни амалга ошириш мумкин эмаслигини билдирган («Агар ҳолоғача муътаддун биҳ ише бўлмайду, худ ўғри била қароқчи манъ қилвил, орага тушган сулҳ ишини барҳам урмасун...»)

Бобур Кобулдан чиқиб, Ҳиндистонни эгаллар экан, 3—4 йил давомида бу улкан мамлакатда осойишталик ўрнатилганда анча мушкулликларга дуч келган. «Бобурнома» ва бошқа тарихий асарларнинг гувоҳлик беришича, қароқчилар, муттаҳам қазоблар қарвон йўлларини тўсгаллар, йўловчилар, савдогарларни қорат қилиб, аҳолига кўп ташвишлар туғдирганлар; Бобур ва Хумоюннинг уруш билан бандлигидан фойдаланган ванимлар Кобул, Ғазни, Ҳирот, Қандаҳор, Пингнаҳор вилоятларига вақти-вақти билан таҳлика солганлар. Бу ҳол Ҳиндистоннинг айрим минтақаларида ҳам онда-сонда содир бўлган. Шу боис, Бобур ўғлига «ҳолоғача муътаддун биҳ ише бўлмайду» дер экан, бу бебошликлар жиловини тортиш фурсати етганини билдиради. Унинг назарида, юрт амнияти, ўша даврдаги дипломатик муносабатлар муҳитини яхшилаш, ҳиндлар билан тузилган сулҳни асраш калити ҳам айнан шунда.

Шундан сўнг Бобур ёзади: «Яна бу эдиким, Кобул вилоятини холисона қилдим, ўғлонлардин ҳеч ким тамаъ қилмағайсиз. Яна Ҳиндони тилаб эдим. Яна Комронга шаҳзода била яхши омаду рафт риюят қилмоғлини ва Мўлтон вилоятини ўзига иноят қилмоғлини ва Кобул вилоятининг холиса бўлури, кўч ва уруқнинг келурини битилиб эди».

Бу сатрлардан Бобурнинг муроди нима? Турмуш ва тарих тажрибаларидан сабоқ олган Бобур Мовароуннаҳрдан Афғонистонга келиб, Кобулни муқим пойтахти қилиб тайинлар экан, уни вақти келиб тўғригч ўғли Хумоюн сарпарастлигида қолдириб ҳам кўрди. Барча шоҳона саройларда бўлгани сингари, Бобур салтанатида ҳам унинг ўғил-

лари орасида низо чиқариш, ота-ўғил муносабатларини бузишга интилувчилар топиларди. Шу боис, Бобур «Кобул вилоятини холиса қилдим», дер экан, аввало, мулк пойтахти Кобулга ҳоким бўлиш ниятидан фарзандларини озод этганини билдиради. Шунинг учун у Ҳумоюндан кичик Ҳиндолни қопига чақириб, буни тушуштиришини, Комронга акаси Ҳумоюн билан яхши борди-келдисини узмаслигини ва Мўлтон вилояти унга иноят этилганини ёзади. Бунинг замирида Бобурнинг узоқни кўзлаган мақсади бор. У Ҳусайн Бойқаро сиёсатда фарзандларининг бирини иккинчисидан устун қўйганини салтанати инқирозининг сабабларидан деб ҳисоблаган. Ҳумоюнга насихат тариқасида билдирилган бу ўғит орқали тож-тахт учун талашинлар шу йўсида давом этса, фожеага олиб келиши аёнлигини уқтиришни кўзлаган ва кўзи тиригида ўғилларининг ўзаро муносабатларида орани очиқ қилиб қўйиш йўлини қидирган эди. Бироқ Бобурнинг бу нияти вафотидан сўнг ўғиллари томонидан амалга оширилмади. У валийсифат иш кўрганга ўхшайди: зотан, ҳали ҳаётлигидаёқ салтанат катта ўғли Ҳумоюнга қолини билан фитнагарлар Ҳумоюн ва унинг укалари орасида низо кўзга шади. Низонинг бош масаласи, худди Бобур олдиндан кўра олгандек, пойтахтда ким салтанат юргизиши, Огра, Кобул, Ғазнида ким ҳокимлик қилиши устида боради ва, охири-оқибат, Ҳиндистонда Шербек ғалаба қозониб, Ҳумоюн ҳеч вақосиз қолиб, 1540 йили Эрон томонга юз тутди. Ундан кейин Ҳумоюннинг укалари билан муносабати тубдан бузилади. У Комроннинг кўзига мил торттириб, кўр қилади, бошқа укаси Ҳиндол билан ҳам юз кўришмас бўлиб кетади. 1540 йили Ҳумоюнга Оллоҳ ўғил беради ва унга Акбар деб исм қўйишади. Шу шаҳзода Ҳиндистонда бобурийлар сулоласини давом эттириб, боболари Амир Темур ва Бобурнинг яратувчилик санъатини бутун оламга кўз-кўз қилади.

Мактуб мутолаасига қайтсак, Бобур унда энг яқин беги — Хожа Калон номидан Шамсиддин Муҳаммад Атова Ғазнидан Ҳиндистонга келиб, салом етказганини билдиради:

«Кайфиятлар маълум бўлди. Бизнинг эҳтимомимиз ул сарилар (яъни Хуросон ва Мовароуннаҳрдагилар — Ҳ.Қ.) бормоққа беҳад ва бегояттур. Ҳиндистон ишлари ҳам бир навъ сомон топиб келаду. Тенгри таолодин умид андоқдурким, бу оранинг иши Тенгри таоло инояти била бот саранжом топқай. Бу иш забтидин сўнг бетаваққуф, Тенгри еткурса, мутаважжих бўлғумдур. Ул вилоятларнинг латофатларини киши печук унутқай. Алалхусус мундоқ тойиб ва торик бўлғонда қовун ва узумдек машруъ ҳазни киши не тавр хотирдин чиқарвай». Дарҳақиқат, Ҳиндистонда Бобур ҳижрон азобидан ўта толиққан, гоҳида кўзига ҳеч нарса кўринмаган, Ватан тупроғини тўтиё этгиси, у томонга қараб учгиси келган дамлар кўп бўлган. Бу байт шоирнинг ўшандай ҳолатини ақс эттиради:

*Борми экин ҳеч ишма оламда ҳижрондин амон,
Ҳарнеким ондин ямонроқдур будур ондин ямон.*

Биз Заҳириддин Бобурнинг Ватан соғинчи ва ҳижрон ҳақида кўп фикр билдирдик ва бу борада ҳар қанча ёзсак кам. Чунки Ватан соғинчи Бобур руҳияти, ички олами, ҳаётдан мақсади ва ниятининг моҳиятига боғлиқ. Бу ушнг армонлари ичида Бош армони! «Бобурнома»нинг бир печажойида қовун ва узум Ватан рамзи сифатида келади. Бу пейзажлар шоир Бобур мисраларини ҳам безаган. Бироқ юқоридаги сатрда, бизнингча, Бобурнинг ҳижронга ондгазалларидан кўра таъсирчанроқ соғинч мавжуд. Ушбу мактуб ёзилган пайтда Бобур айни кучга тўлган, давлатдорлик ишларига бор вужуди билан шўнғиган, Ҳиндистонни тасарруфига киритган эди. Ҳиндистонда давлат низоми асосида тартиб ўрнатиш, маҳаллий майда феодаллар, рожалар ҳукмдор бўлган юртда ягона, мустаҳкам империяни юзага келтириш иштиёқи унинг бутун вужудини қамраб олган эди. Бобур Ҳиндистонни босиб олган шоҳ сифатида қанчалик вурурланмасин, унинг бутун борлигини изтиробга солган Ватан соғинчи мактуб сатрларидан ба-

ралла аён бўлаётир. Эҳтимол, Хожа Калон Шамсиддин Атова орқали Бобурни, кўнглини ёзиши учун, хушхаво Хуросонга таклиф қилган бўлса ажаб эмас. Шу вақтдан икки йил ўтар-ўтмас вафот этишини хаёлига ҳам келтирмаган Бобур Ҳиндистондаги ишларини тартибга солиши билан «бетаваққуф» Ватан сафарига отланишини ёзган. Бобур Хуросон ва Мовароуннаҳр сафарини жуда-жуда истаган, юртини совинган. Эътибор берсак, юқоридаги қисқа сатрларда у уч марта «Тенгри таоло»ни ёд этади, бу кунларга этишини Оллоҳдан сўрайди. «Бобурнома»дан маълумки, муаллиф ҳаминча ҳам Оллоҳ номини келтиравермаган, бу сўзини муқаддас билиб, мусулмони комил сифатида Оллоҳга сиқинган. Аммо мусофирчилик, номувофиқ табиат, юрт совинчи Бобурнинг суяк-суягидан ўтиб кетгани боис, у Оллоҳга мурожаат этади, қайта-қайта ёлбориб, Ватан билан юзлаштиришини илтижо қилади. Шак-шубҳасиз, бу мисол бугунги кишиларимиз, ёш авлодни Ватанга муҳаббат руҳида тарбиялаш, мустақил юртимиз тупровини кўзларга тўтиё этиш, унинг ҳар заррасини олтидан афзал билишда ёрқин мисолдир. Шунча юртни эгаллаган Бобур ҳам Ватан совинчи олдида ожиз қолган!

Мактубнинг кейинги сатрлари Бобурнинг Ҳумоюнга насиҳатидан кўра, кўпроқ темурий давлатчилик, давлат ва жамият қурилиши масалалари устида боради. Бунда давлат хазинаси, унинг сарфи, молжавий мувофиқлик, киримга қараб чиқим этиш ва бошқалар бирма-бир санаб ўтилади. Бу сатрлар, аввало, тарихимизда ўтган шоҳ ва султонларнинг ҳар кунлик иш тартиби, меъёри, кўлами ва услубини ўрганишимиз учун ҳам муҳим. Янада муҳимроғи, Бобур Ҳиндистонда туриб ҳам Хуросонда олиб борилаётган қурилиш ишлари, таъмир юмушларига эътибор берганидир. Шоҳ Бобур ўзини Ҳумоюнга тубандаги ишларни дастлабки «заруринёт» қаторига санаб ўтади.

Бобур давлат ишини юритишда ҳалоллик, покликка асосланган, эл учун зарур ишшоотлар- карвонсарой ва ҳам-

мом қурилишида сарфланадиган материалларнинг пишиқлиги ҳам унинг кундалик тапвишига айлангани эътиборли: «Заруриёт булардур: аввал қўрғоннинг марамматиға, яна захира, яна келур-борур элчи буйлапинг улуфа ва қўналғаси, яна масжиди жумъанинг иморати ёрмоғини молдин олиб, шаръий қилиб сарф қилсунлар. Яна карвонсаро ва ҳаммомларнинг мараммати, яна аркта Устод Ҳасан Али қилғон пишиқ хинг билан нимқора иморатнинг итмоми, бу иморатни Устод Султон Муҳаммад билан машварат қилиб, муносиб тарҳ билан буюрусун. Агар Устод Ҳасан Али тортқон бурунги тарҳ бордур, худ ўшандоқ-ўқ тамом қилсун, йўқ эрса, иттифоқ билан бир ширин тарҳлик иморат солсун».

Шоҳ Бобур, умуман, теурий шаҳзодалар фақат юрт забт этмоқни эмас, балки шу юртни обод этишни ҳаёт мазмунига айлантирганига гувоҳ бу сатрлар! Бунда Бобур «нимқора иморат»ларни битиришдан янги режа ва тарҳлар билан бинолар қуришгача аниқ, пишиқ кўрсатмалар тарзида маслаҳат беради. Бунда ҳатто муҳандислар (Ҳасан Али, Султон Муҳаммад) ҳам аниқ кўрсатилган. Бу мисолда шоҳ Бобурдан кўра, мулоҳазакор, андишали ота Заҳириддин Бобур кўз ўнгимизда гавдаланади. У ўзлига иморат тарҳи ва муҳандис шахсиятини аниқ белгилаб берса-да, бу фикрини ҳукм даражасига етказмайди, балки ўзли Ҳумоюн ва бошқалар иззат-нафси, ҳурмати боис маъқул тарҳ ва шаклни танлашни уларнинг ихтиёрига қолдиради. Шунинг ўзи ҳам фарзанд тарбиясининг мувофиқ усули эмасми?

«Бобурнома»да муаллифнинг суюриш, боғ яратиш, яратганда ҳам уни «гўнияли ва тарҳ» билан яратиш борасида кўп сўз юритганини кўраимиз. Бобур бобоси Амир Темур сингари тасарруфидаги ҳудудларнинг турли жойларида улкан иморатлар ва саройлар қурди. У яратган боғлар ҳисобсиз, барчаси юксак дид ва эстетик талаблар асосида қурилган. Шу боис, унинг Ҳумоюнга ёзган мактуби ҳам боғ ва суюриш муаммоларини ўртага қўйилгани билан ҳам

диққатни тартади. Бобурнинг бу фикрлари ҳаваскор бор яратувчи ёки ариқ қазувчининг мулоҳазалари эмас. У ернинг паст-баландлиги қатори, суворишга муҳтож ёки муҳтож эмаслиги, боғнинг табиий жойлашиш мавқеи, тупроқ таркибига алоҳида эътибор беради.

Бобур нега Ҳумоюнга бу ҳақда ёзмоқда? Бизнингча, бу отанинг ўзига юрт бошқаришга оид ўғитлари, қолаверса, васияти. У бўлажак боғига «Назаргоҳ» деб ном беради ва унинг янада кўзга кўриниши учун ўзига «яхши ниҳоллар тикмак керак», деб буйруқ оҳангида амр қилади. Буларнинг барчасини «хушранг ва хушбўй гул» тўлдиришни қайта-қайта уқдиради: «Яна Боғи Хиёбон ва хиёбон. Яна бу боғнинг суйи оздур, мунга бир тегирмон суйи сотқун олиб, келтурмак керак. Яна Хожа Бастанинг ғарб-жануб тарафида Тутум дара суйини бир пушта устига келтуруб, ҳавз қилиб, ниҳоллар тиктуруб эдим. Гузаргоҳнинг муқобаласида тушган учун ва яхши мадди назари бор учун, «Назаргоҳ»га мавсум бўлуб эди, мунда ҳам яхши ниҳоллар тикмак керак. Тарҳ била чаманлар қилиб, чаманлар атрофида хушранг ва хушбўй гул ва раёҳин тикмак керак».

Мақтубнинг давомида Бобур Ҳумоюнга Ҳиндистондан борган аскарару беклар учун жой тайёрлашни, бу масала давлат сийёсати эканини («Ҳиндистондин борғон черик тор ерда тапқислик ҳам торгарлар, вилоят ҳам хароб бўлур») уқдириб, ўзи шароб ичишдан тавба қилганини, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валининг «Волидия» қасидасини туркий тилга таржима қилгандан сўнг бу тавбага астойдил амал этганини билдиради. Бу сатрларда шох Бобур умрининг анча вақтини човир базмларига беҳуда сарф этгани, май давлат бошқариш ишида катта тўсиқ эканини Ҳумоюнга насиҳат тариқасида етказмоқда.

«Бобурнома»даги маълумотларга диққат билан назар солсак, адабнинг охириги икки йиллик ҳаёти ўтган дамларининг сарҳисоби сифатида бошқа йиллар воқеалари баёнидан аниқ фарқланиб туради. Унда ёшликда ўтказилган беҳуда дамлардан ачиниб, ҳаёт тажрибаларини фарзанд-

лар шуурига етказиш, ўзи қилган хатоликлари, инobatга олмаган муҳим юмушларидан ўғиллари хулоса чиқаришига даъват бор. Бобурнинг бундай кайфиятини биз газаллари, назм дафтаридаги сатрларида ҳам кўрамиз:

*Масту беҳудлуқ била умрунгни ўткардинг, дариг,
Эй кўнгул, мундин бери бўл бир нима хушёрроқ.*

*Рафлат уйқусидин уйғон, гар тилар бўлсанг мурод,
Ким етар мақсадга ҳар ким бўлса ул бедорроқ...*

*Келмас ўхшар заҳматинг ислоҳға, Бобур, магар
Ҳар давоким қилдилар, бўлдуңг доғи беморроқ.*

Мактубнинг кейинги сатрларида Бобурнинг яна бир буюк фазилати—моҳир мураббийлиги кўзга ташланади. У ўкли Ҳумоюнга май истеъмол қилишни буткул тарк этишни уқдирмайди. Бунга аста-секинлик билан етишни ҳам мумкинлигини билдиради. Эҳтимол, бунда Бобур ўзининг қанчалик руҳий олишувлар, бир печа тавбалардан сўнг шароб истеъмол қилишдан тийилганини эслаган бўлса ажаб эмас. Бу мисол Бобурнинг ота сифатидаги юксак руҳшунослиги, фарзанд тарбиясида ҳар бир нозик жиҳатни инobatга олгани, ўта мулоҳазакорлигидан дарак беради: «Сиз ҳам тавба қилинг. Сухбат ва човир ҳамсуҳбат ва ҳамкоса била хуштурким, била суҳбат тутқайсизким, била човир ичгайсиз. Агар ҳамсуҳбат, ҳамкоса Шераҳмад ва Ҳайдарқулдур, худ бу тавбанинг хейли ашколи йўқтур».

Биз Заҳридин Бобурнинг ўкли Ҳумоюнга ёзган бир мактубининг мазмуни орқали унинг дунёқарошига дахлдор баъзи жиҳатларни аниқлашга уриниб кўрдик. «Бобурнома»— муаллифнинг қалб ойнаси, Бобурнинг фарзандларига, яқинларига мактублари ана шу ойна ўрнатган хонанинг калити.

IV БОБ. НАСРДА БАДИИЙ САНЪАТ ВОСИТАЛАРИ

1. Бадиий санъатлар мўъжизаси

«Сўз билан сурат чизип» деган образли ибора реалистик тасвирда бадиий тилнинг мавқеини аниқ белгилаб беради. Қаламга олинган ҳар бир одамни, ҳар бир ашённи, ҳар бир жойни кўзга яққол кўринадиган қилиб тасвирлаш учун ёзувчи энг аввало, ўша одам, ўша ашё, ўша жойни хаёлида жуда аниқ ва тўла-тўқис тавдалаштиради, кейин уларни қорозга ҳам тирик ва таъсирли қилиб тасвирлаб берип учун керакли сўз ва ибораларни излайди»^{*}. «Адабиёт назарияси»да реалистик наср ҳақида билдирилган бу фикр, асосан, Ойбек ва Абдулла Қаҳҳор прозасига нисбатан айтилган. «Бобурнома»даги реалистик тасвир эса ўзгача манзара касб этади ва шу боис унга юқоридаги таъриф унча мос келмайди. Чунки Бобур ўз асарини олдиндан режа тузиб, кейин ёзмаган, воқеаларни «хаёлида жуда аниқ ва тўла-тўқис» тасаввур қилишга кўпинча улгурмаган, воқеа-ҳодиса қандай рўй берган бўлса, адиб тасвирлаб бораверган. Шу боис, унинг тасвирлари жонли, ҳаётий ва ишонарли чиққан. Бобур образ, персонажларни аввалдан белгиланмаган, ҳаётнинг ўзи уларни унга етказган, фикр билдиришга ундаган.

Заҳириддин Бобурнинг насрдаги ўзига хос услуби том маънода такрорланмасдир, ўзгача — оригиналдир.

«Бобурнома»дан бурун яратилган насрий асарларда воқеа-ҳодисалар романitik туйғу, ташбеҳ, истиора, мажоз, муболаға, сажъ каби бадиий санъат воситалари орқали тас-

^{*} Адабиёт назарияси. I том, Тошкент, «Фан», 1978, 341-бет.

вирланган, шу билан жозибадорлик, кўркемлик касб этган. Хусусан, «Бобурнома»дан ярим асрча олдин битилган Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» номли тарихий-насерий асарига бадний саъятлардан фойдаланишининг, тарихий воқеа-ҳодисаларга баднийят «тўғини кийдириш»нинг ёрқин намунасини кўрамиз. Бу асарда ўринли ўхшатилар, образли ифодалар шунчалик серобки, ўқувчи баъзан уларга маҳлиё бўлиб қолиб, муаллифнинг сўз бойлиги, ҳар бир сўз ва иборани нақадар маҳорат билан ишлатганидан ҳайратга тушади. Бироқ оддий мақсаднинг тумтароқлик, сўз ўйини доирасида ифодалангани ўқувчининг мантиқни илваб олишини қийинлаштиради. Шунга қарамаздан, бу услуб ўша даврда насрий асар меъёрларидан бири ҳисобланган. Абдураззоқ Самарқандий, Восифий, Хондамир ижодига ҳам шу хусусият хосдир. Айни дамда, бу адибларнинг ҳар бири ўз услубига эга. Масалан, Шоҳрух мирзонинг отдан йиқилиб қўли синини каби нохуш ҳодисани Абдураззоқ Самарқандий «муборак қўлига синини фалокати етипти», деб таърифлар экан, ушгача шоҳ ўтирган отнинг «ҳавода худди чақмоқдек беором» ҳаракатда бўлганини ёзади. Отнинг асовлиги Шоҳрухнинг қўли синининга сабаб бўлганини билдириш учун Абдураззоқ Самарқандий узоқ чекниши қилиб, отнинг хислатларини батафсил ёритади, «иззат оёвини Кайнон тепашига қўядиган» Шоҳрухнинг бу ҳодисада айбизлигини кўрсатиш асосий мақсади эканини билдиради. Хуллас, агар мавзуга дахлдор, уни ёритиш учун ишлатилган ўхшатиш, муболаъа ва бошқа тасвирлардан кўз юмеак, мати қисқариб, фақат реал тасвир қоларди (масалан, «Шоҳрух мирзо отда кетатуриб, отнинг асовлигидан йиқилиб, қўлини синдирди» қабилда). Худди шуни Абдураззоқ Самарқандий услубини, адиб маҳорати белгиси сифатида қабул қилиш мумкин. Шунга ўхшаш мисолни «Бобурнома»дан келтирайлик:

«Ушбу ҳолатта мен етиб бордим. Етгач-ўқ от югурт-тум. Туруш бермай дуркураб қоча бердилар. Кўчадин қочу-

руб тузга чиқориб, қилич тегурур маҳалда отимнинг оёғига ўқладилар. Отим букулуб, ёғийнинг ўртасида мени ерга урди. Чуст қўлуб бир ўқ оттим...».

Алишер Навоий насрий асарларида ҳам бадний санъатлардан кенг фойдаланганини кўрамиз. Навоий Хусайн Бойқаро давлат бошқарувидаги айрим камчиликларни билса-да, фикрини имкони борича ичида сақлайди. Матнда сўз санъатларидан фойдаланилган, жимжимадорлик бор ва Абдураззоқ Самарқандий асаридан юқорида келтирилган мисолга ўхшаб кетади. Аммо Навоий тасвирида муаллиф мавқеи ва руҳий ҳолати реал ифодаланган. Қуйидаги мисол Навоийнинг «Вақфия» асаридан олинган. Унда муаллиф Хусайн Бойқаро салтанатида юқори вазифада бўлган пайтида иложи борича ўз султони чизган чизиқдан чиқмай фаолият юритганини билдиради. Бу ҳолат асарда бадний воситалар ёрдамида жуда чиройли ифодаланган. Наргис гулидаги юмилган кўз акси, бинафша барглари қулоққа ўхшаса-да ҳеч нарсаги эшитмаслиги, чишор шохлари узун бўлса-да, мустақил ҳаракатга мойил эмаслиги, савсан гулининг «тили» кўн бўлгани билан ҳеч қандай садо чиқмаслиги таппбеҳлар ва ўринли истиоралар ёрдамида ифодаланган. Бу каби ўхшатиш ва сўз ўйинлари шунчаки шаклбозлик эмас, балки темирйлар саройи муҳитининг ёрқин ойнаси. Навоий умрининг муайян даври, унинг юрак тугёни, имконияти ва почорлиги, албатта, носир сифатидаги юксак маҳорати натижаси ҳамдир.

«Вақфия» асари Хусайн Бойқаро салтанатидаги давлатдорлик, қонунчилик, ҳуқуқий ва иқтисодий масалаларга бағишланган бўлса-да, унда муаллифнинг бошқа насрий асарларида кўзга яққол таппланмайдиган бир жиҳат мавжуд: асарда Хусайн Бойқаро давлатдорлигидаги айрим камчиликлар маҳорат билан танқид қилинганки, бу хусусият Навоийнинг бошқа асарларида қарийб кўзга таппланмайди. Қўшимча, Навоий Хусайн Бойқаронинг вазирлиги бўлишига қарамай, ўз қараш ва иниятларини эркин баён

эта олмагани, бунга имкон тополмагани, мураккаб шароитда иш кўрганини ёзади. Навоийнинг бундай ёндашуви Бобурнинг насрдаги холисона тасвирига ўхшаб кетади. Фақат Бобур насридан фарқли ўлароқ, Навоий бадий санъатларга кўпроқ эътибор беради: «...анинг (яъни Хусайн Бойқаронинг — Х.Қ.) кишвари гулистопининг ҳарими атрофида ва мулки бўстопининг чамани акнофида кўрмас пимадин кўзумни наргис кўзидек кўр ва эпитмас нимадин қулоғимни бинафша қуловидек қар ва тутмас пимадин илгимни чинор илгидек шал ва бормас ердин аёвимни сарв аёвидек лапг ва айтмас сўздин, батахсис махфий асрореким, гул хурдаси масаллик рунчадек кўнглумда амонат топшурди — ифшосидин тилимни савсан тилидек гулг қилдим».

Ғиёсиддин Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» асарида ҳам тарихий воқеаларни бадий либосга ўраб бериш, ўша давр насрида расм бўлган жимжимадор услуб равшан кўринади. Фарқ шундаки, Хондамир муаррих сифатида эътиборини ҳикоя қилилаётган давр тарихи, шахсларнинг жамият ва тарихдаги мавқеи, уларнинг уруф-аймови ва авлодига қаратади. Бадий санъатлардан фойдаланишда ҳукмдорларнинг даражаси ва мавқеини ҳисобга олиб қалам тебратади. Масалан, Хусайн Бойқаро, Алишер Навоий, Улуғбек сингари нуфузли кишилар ҳақида сўз борганда, уларнинг шаҳси ва фаолияти сифатлашлар орқали, юксак ибораларда берилади. Ўзгалар, масалан, Бадигўззамон тилга олинганда эса, фақат унинг исми («Султон Аҳмад, ки солҳо дар мулозамати Бадигўззамон мирзо мансаби садорат дошт...») айтилади ёки баъзан у билан боғлиқ жиҳатлар ёритилади, холос («... чун он гавҳари шабафрўз аз қадами адам ба олами зухур ниҳод, ба Султон Бадигўззамон мирзо мавсум шуда»).

Хондамир насри ҳам бадий жимжимадорликдан холи эмас, аксинча, бу жиҳат адибнинг санъаткорлигини бел-

гилайди. У Ҳусайн Бойқаро ҳақида қисқача («аҳволи фушурда») маълумотлар бераркан, тапбех, истиора, муболага, ўхшатиш каби санъатлардан моҳирона фойдаланади. Масалан, шоҳ тасвири учун сўз бисотидан асл гавҳарларни унга ҳади этишда илҳомининг «машнотан рухсор»и «банди узор»га қўшилиб, янгидан-янги ҳикоялар сўзлашга ундагани, Ҳусайннинг давлатдорлик айёми баҳор фаслига монандлиги («баҳори айёми давлаташ чун айёми баҳор»), салтанатидаги хуррамлик вამ-ташвишдан узоқ дамни эллатиши («хуррами хангоми салтанаташ монанди хангоми хуррами дур аз вам»), ҳатто унинг базмларини ўсирири йилитчалар беагани («базми айш ва нашнотан биҳишт-ваш ва қавонош ҳузвор орошта») ва бошқаларни образли бадний воситалар орқали ифодалайди. Шу қатори, Хондамирнинг насрий асарларида жимжимадорликдан холи, соф ҳаётий тасвирлар ҳам мавжуд.

Воқеа-ҳодисаларни реалистик тасвирлаш, жимжимадор услубда ифодаланган Зайнеддин Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ»сига ҳам ҳоски, бу жиҳат асарнинг муғтоз форетожик насрий адабиётида алоҳида мавқени эгаллашига сабаб бўлган. Масалан, Восифий асарда беш қун давомида «Убайдуллоҳон Қарини яйловидан шаҳарга етиб келгунича қасидалар ёзиб тутатиди ...», дейди. Муаллифнинг ўзи қасиданинг баднийлигига баҳо беради ва бу ҳолатни қуйидагича талқин этади: «Бу дурри макнунларни фикрат ваввослари табиат денгизи қатъридан баён соҳилига етказгач, андеша саррофи уни фикр мисқоби билан тешиб, таҳририга тизгач, уни олтий мартабали жаноб Хожа Ҳошимий остонасига нисор этмоқ фикри хотирга келди». Эътибор берсак, Восифий қасиданинг шоир хаёлидан қовозга тушиши («бу дурри макнунларни фикрат ваввослари табиат денгизи қатъридан баён соҳилига етказгач») жараёнини бадний ифодалайди ва уни Ҳошимийга тақдим этганини айтади. Восифий Ҳошимийни баланд мадҳ сўзлари, ашқ-роғи, тўрт даражали аҳтиром: «олтий мартабали», «жаноб», «ҳазрат», «хожа» билан «снйламоқда»ки, бу «Бадоеъ ул-вақоеъ» услубига ҳосдир.

Шунга ўхшаш ҳолатни «Бобурнома»дан олиб кўрайлик. Бобур тасвирлаётган мавзу ва унинг мавқеи Восифийниқига ўхшаш. У ҳали буюк ҳукмдор эмас, балки ёш йигит товаси бўлмиш Тошкент ҳокими олдига ёрдам сўраб борган ва унга ўз рубоийисини тақдим этган. Унда Бобур Тошкент ҳокими васфига мақтов ибораларни ишлатмайди, аксинча, «ул маҳалда шеър мусталаҳотиға мунча татаббуъ қилмайду эдим», дейди ва хон ҳақида «хушгабъ киши эди, шеър айтур эди», деб қисқа маълумот бериб ўтади. Бунинг устига шеърини хонга ўқитиб, «кўнгул тингудек шофий жавоб топмадим», деб у ҳақда танқидий фикр ҳам билдиради ва воқеликни реал тасвирлаб, орғиқча муболағага берилмайди.

Ўша давр адиблари услубларини қиёслаб, кенгроқ таҳлил қилиш ниятида яна бир манбага мурожаат этайлик. Бу Гулбаданбегимнинг «Хумоюннома» асаридир. «Хумоюннома» юқорида тилга олинган асарлардан тубдан фарқ қилади. Ҳаётни реалистик тасвирлашда, жимжимадорликдан узоқликда Гулбаданбегим кўп жиҳатдан «Бобурнома»га эргашган. «Хумоюннома» услубидаги катта фарқ шундаки, Гулбаданбегим аёл тарихчи бўлгани боис, асарида эркак адиблар эътибор қаратмаган аёлларга ҳос жиҳатларга кенг ўрин берган. Бу, аввало, асарда келтирилган аёл персонажларнинг ички олами, жамиятга муносабати, аёлларни қизиқтирган турмуш юмушлари, буюмлар, урфодат ва этнографик маълумотларда яққол ўз аксини тошган. «Хумоюннома» тарихий маълумотларга бойлиги билан, шубҳасиз, қадрли асардир. Юқорида таъкидланган сифатлар бу асарни янада подир манбалар қаторига қўшади. Қўйидаги мисол фикримизни қувватлайди: «Шундан буюн Хиндистонда оин банди (бозорларни безати, бозор кўрғазмаси, бутунги тилда айтганда ярмарка — Ҳ.Қ.) расм бўлиб қолди. Тўрт зина билан кўтарилган олтин тахт устига кимхобдан қилинган палос, кўриача ва ёстиқлар ташланди. Баргоҳ (подшоҳ чодир), хиргоҳ (хурсан-

дчилик қилинадиган алоҳида чодир. (Изоҳлар академик С. Азимжонованики. — Ҳ.Қ.) ички томонларига фаранг зарбоби ёпилган бўлиб, ташқариси Португалия сақлати билан ўралган эди. Баргоҳ ва хиргоҳларнинг ёвочларига эса олтин суви югуртирилган эди...».

Юқорида айтганимиздек, Абдураззоқ Самарқандий, Навоий, Хондамир, Восифий асарларида ўша давр воқеа-ҳодисаларини тасвирлашда бадиий воситалар кенг қўлланилган, ҳаёт лаҳзалари романтик тасвирланган. «Бобурнома», «Хумоюннома» эса, мумтоз адабиётимизда реалистик, натуралистик тасвир нуқтаи назаридан такрорланмас асарлардир.

Ҳар гал «Бобурнома» таҳлиliga киришарканмиз, беихтиёр муаллифнинг зийрак нигоҳи ва ўткир қаламига таян берамиз. Масалан, қуйидаги манзара асосида моҳир мусаввир баркамол рангтасвир асари яратиши мумкин. Бунда инсоннинг Оллоҳ яратган табиатдан завқланиш кайфиятини кўрамиз. Катта кўл — Оби Истоданинг суви жимирлашидан «даштларнинг асло кўрипмас»лиги, «сув осмон билан пайваст»лиги, Серобнинг «ул юзидаги тоғ ва пушталар муаллақ» кўришини киши кўз ўнгиде жонли табиат манзарасини тавдалантиради. Муаллифнинг юқоридаги ибораларида очик истиора воятда ўринли ишлатилган: «...Оби Истодава етдук. Ғариб улув сув назарға келди. Ул юздаги даштлар худ асло кўрунмайдур. Сув осмон биле пайваст кўрунадур, ул юздаги тоғлар ва пушталар не таврким, Серобнинг ул юзидаги тоғ ва пушталар муаллақ кўрунур. Бу тоғлар ва пушталар ҳам ер ила кўкнинг орасида муаллақ кўринадур».

Эътибор берайлик: Бобур табиат манзарасини қандай кўрган бўлса, худди шундай тасвирлаган. Унга жило берип учун ажойиб табиҳлар, муболага, истиора, мажоз каби санъатлар қўлламаган. Тоғ ва пушталарнинг ер билан кўк орасида муаллақлиги тасвиридаёқ ўқувчи реал манзарани кўргандек бўлади; сувнинг бепоёнлиги, жимирлаши, еру

осмон, сув ва қуруқликнинг тавсифида мағтиқий изчиллик бор.

Шубҳасиз, ҳар бир етук адибнинг услуби ўзига хос. Эҳтимол, шунисиға кўра ҳам адабиёт қизиқарли, рағбарангдир.

Мавзуни янада ойдинроқ тасаввур этиш учун Бобур, Хондамир ва Восифий баёнидаги совуқ ҳаво тасвирини қиёслаб кўрайлик. Бобур Ҳиндукуш тоғини ошиб ўтаётганда қаттиқ совуққа дуч келади: «Қор улук, йўл якраҳа, тешилан-босилган йўл била ҳам от ба ҳийла борадур. Қуллар воят қисқалиққа илгариги киши ёруғ чоқта ҳавол олиға келдилар, намози шом, намози хуфтапгача эл кела қолди... Мен ҳаволнинг оғзида қурак олиб, қор кураб, ўзумға бир такия миқдори ер ясадим, қорни кўкустача қоздим, ҳануз ерга етмайдур эди...».

Хондамир «Ҳабиб ус-сияр»да қиш маъзарасини қўйидагича берган: «Дар мубоди фасли дай ва авоими зимистон ва хулуқиҳон дай, ки орази хубони гулрўй ва руҳсори бунафша мўёни фаринтахўй иллуфарин гардид, ва жамшеди хуршед ба зимистон хонаи жидди шитофта санжоби шаҳоб бар дўш кашид». (Мазмуни: Дай ойининг ўртасида, қишнинг бошида, дай ойининг совуқ пайтида чиройли қизларнинг орази ва сочлари бинафша ҳидли фарингаларнинг юзлари иллуфар рангини олди ва жамшеди хуршид ҳам қишнинг уйига шитоб билан кириб эгнига санжоб кийимини торғди.)

Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» асарида эса совуқнинг қўйидаги тасвири келтирилган: «Офтоб бо вуҷуди он, ки санжоби саҳоб пўшида буд, дарзон буд ва осмон гарчи муҷамми худ дар зери доман дошт, аз шиддати бурудат кабуд менамуд». (Мазмуни: Қуёш булутлардан кийим кийган бўлса ҳам қалтираб турарди, осмон гарчи ичидан кийим кийган бўлса ҳам, совуқ шиддатидан кўкаргандек эди.)

Бобур тасвирида қалин қор, қаҳратон қишини бадний восита ва бўрттиришлар билан ифодаланган намуналарни деярли кўрмаймиз. Хондамир ва Восифийда эса қуёшнинг бир хилда «санжобини саҳоб» кийгани, яъни булутга ўралгани, шунга қарамасдан, совуқдан ҳатто қуёш титраётгани алоҳида ташбеҳ билан ифодаланган. Бобурда қиш тасвири муаллиф ва шерикларининг совуқдан чеккан азоблари, ундан қутулиш йўлларини қидирганликлари зимирида берилди. Совуқнинг шиддати Восифий ва Хондамир асарларидаги каби бадний тасвир воситалари орқали эмас, балки қишнинг ижикликларини енгинга интилган кишиларнинг хатти-ҳаракатлари тасвирида акс этади. Бугунги ўқувчи Хондамир тасвиридагидек, дай ойи—декабрнинг қаҳратон совуқидан гул юзли ва фаринга хислатли гўзалларнинг юзи нилуфар рангига ўхшашлигини ёки Восифийнинг ташбеҳидагидек, совуқнинг қақшатқичлигини аниқ тасаввур эта олмайди. Аммо ҳаётний тасвирланган «Бобурнома»даги манзаралар унда кўнроқ таассурот қолдиради.

«Бобурнома»да муаллифининг воқеа-ҳодисаларга муносабатини ўхшатиш, муболаға ва истиора санъатлари ёрдамида ифода этган ўришлар ҳам бор. Қуйидаги нарча истиора санъатининг муболаға билан йўғрилганига бир мисол. Бобур Иброҳим Лўдий аскарлари билан олиб борган урушнинг бошланганини қуйидагича тасвирлайди: «...ва кундин бир посл ўтуб эрдиким, жавонгор ва буронгор андоқ уруш бўлдиким. зилзила заминда ва валвала замонда тушти». Бобурнинг сўз танлаш маҳоратига эътибор берайлик: қўшинлар тўқнашганда, от, фил, одамлар ҳаракати зарбидан ер зилзила бўлгандек тебраниб, осмонда валвала — вала-ровур садолари авжига чиққан. Уруш тасвирини давом эттираркан, муаллиф ёв қаердан бостириб киргани, ким кимга кўмакка келгани, айрим бекларининг шижоати каби лаҳзаларга эътиборини қаратган. Бу саҳналарда уруш ўзининг ҳаётний тасвирини топган. Уруш тасвири якуни-

дагина Бобур очик истиора санъатидан фойдаланади: «...ва кўп ёвнинг тапаси мазаллат тушуровига тушуб, фано бодига юборилди».

Бобур уруш манзарасини «илзила» ва «валвала» ташбеҳлари воситасида ашиқ тасвирлаб, дунманларнинг енгилгани ва маҳв этилганини бадний ифодалаган. Шунинг ўзидан ҳам ўқувчи омонсиз жанг рўй берганини билиб олади.

Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» асаридаги уруш тасвирини олиб кўрсак, юқоридаги фикримиз янада ойдинланади. Муаллиф бадний санъат воситаларидан фойдаланиб, уруш аталмиш даҳшатнинг фожиасини образли, мажозий тарзда ифодалаган. Абдураззоқ Самарқандийнинг «сарварларнинг калталари майдон тўни ҳам найзалар кокилига айланди», «жиловни бўшу, узангини таранг қилиб» каби ташбеҳ ва истиоралари жанг жарасинини ёрқин ифодалайди. Бобурнинг юқорида келтирилган жанг майдонини тасвирида ҳаётда содир бўлган реал манзара акс этган ва унда ўхшатишлар, бадний санъатлар инлатилмаган. Абдураззоқ Самарқандийнинг тасвири эса қуйидагича: «Ҳар икки томондан қуюн сингари тез ҳамлалар қилдилар ва ҳар икки тарафдан бир-бирларига ташландилар: сарварларнинг калталари майдон тўни ҳам найзаларнинг кокилига айланди ва зангори рангли шамширнинг юзи қон шингарфидан бадахшон лаъли ҳам апорранг ёқут тусини олди. Шу ҳолатда галаба ёр лашкар диловарларидан бир гуруҳи жиловни бўшу узангини таранг қилиб қилон кирдорли найзаларни шамолдек югурувчи учқур отлар қуловига қўйдилар».

Ғиёсиддин Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» асарида Ҳусайн Бойқаронинг Шайбонийхонга қарши кураши баёни кўп жиҳатдан Бобур ва Абдураззоқ Самарқандийнинг юқоридаги тасвирларига ўхшаб кетади. Бунда бир нозик жиҳатни кузатиш мумкин: Хондамир муаррих сифатида тарихий ҳақиқат тасвирига кўпроқ ўрин беради, ҳаётдан узоқ воқеа ва қиссалар, тасвир воситалари даврнинг эсте-

тик талабларига мос келмаслигини инобатга олади. (Навоий, Бобурнинг ҳаётдан узоқ, муболағаларга бой асарларни тапқид этганликларини эслайлик.) Бу жиҳат Хондамир ижодига ижобий таъсир кўрсатган, албатта. Унинг асарларида Абдураззоқ Самарқандий китобида кузатилган юксак жимжимадорлик йўқ. Имкони борича, у ҳаёт воқеаларини аниқ ҳикоя қилишга интилган. Бироқ Хондамир ҳам, ўрта аср пасрига хос жимжимадорликдан тўла халос бўлолмаган, фақат сезиларли даражада бундан чекинган. Хондамирнинг қуйидаги тасвири фикримизни тасдиқлайди: «Ва Муҳаммад Султонро дар буронфор боздошта забти жувонфорро ба Ҳамза Султон ва Маҳди Султон тавфиз фармуд. Ва он ду подшоҳи жапжўи пархонжўи бадни тартиб ва он дар баробари якдигар оташи хашм ва кин муштаил сохта баҳодирони пурдил ва пўки пайкони жошусил ноираи хунрез дар жием пурентез кушоданд ва далерони Рустамтавон ба зарби шамшер ба он раҳна дар жои хубон андохта хирмани бақои энопро ба боди фано бар доданд. Ва он душманони хирасар аз зарби тег ва ханжар инон ба суби фирор гардониди то пешн Шайбонихон мажולי таваққуф маҳол допистанд. Ҳароси беқийс асоси саботи баъзе аз наздикони Шайбонихонро мутаазал гардониди». (Мазмуни: Ва Муҳаммад Султон буронфорда тўхтатиб, жувонфorni эгаллашни Ҳамза Султон ва Маҳди Султонга топширди. Ул икки урушқоқ ва низоталаблар бир-бирларига жаҳл ва адоват оловларини пурқадилар. Шижоатли баҳодирлар ситезли жиемларда қон тўқувчи ўткир найзалари билан санча бошладилар. Ва у ақлесиз, шуурсиз душманлар тег ва ханжар зарбидан бутун инонихтиёрларини йўқотиб, Шайбонийхон олдига етиб боришга зўрға мажол топдилар. Ҳаддан ташқари қўрқув Шайбонийхоннинг айрим яқинлари кўнглига қулғула солиб, унинг оғир аҳволга тушиб қолишига сабаб бўлди).

«Бобурнома»да муаллиф асарга баднийлик бағишланган учун сатрлар орасида истиора, мажоз каби бадний санъат-

ларни ишлатган. Бир кичик мисолга эътибор берайлик. Бобур ҳали мустаҳкам кучга эга бўлмаган бир пайтда Шайбонийхонни Самарқанддан чиқариб, шаҳарни забт эт-ади. Матнда муаллифнинг ўз рақиби — Шайбонийхонга бўлган ҳаддан ташқари нафрати ўз ифодасини тошган. Бобур ана шу ички тугъенини Самарқанд шаҳри аҳолисининг Шайбонийхонга муносабати орқали усталик билан тасвирлаган. Бобур Шайбонийхон аскарларини «телба итлардек» деб атаганда ўҳиатиш санъатидан усталик билан фойдаланган. Иккинчи жумлада муаллиф гўё сўз орасида «ушбу дастур била» иборасини ишлатадики, бу ҳам Бобурнинг истеъдодидан дарак беради. У қачон, қаерда жанг қилган бўлмасин, рақибини бу усул билан маҳв этмаган.

Бунда яна бир нозик бадий қочирим бор. Умуман, одамларни ким бўлишидан қатъи назар, ўлдириб жараёни хунук манзара. Бу даҳшатдан ҳузурланиш («башошат ва нашъа»га тушиш) ундан-да баттар хунук ҳол. Бироқ Самарқанд эли Шайбоний лашкаридан озод бўлар экан, душмани ўлдириб шаҳар халқига кўтаринки руҳ берганини Бобур санъаткорона ифодалаган: «Бизнинг элга ва шаҳр элига ғариб башошат ва нашъа эди. Телба итлардек ўзбакларни кўча сойиларда тош ва таёқ била ўлтурдилар. Тахминан тўрт-беш юз ўзбакни ушбу дастур била ўлтирдилар эркин».

Насрий асарда қўлланилган бадий санъат воситалари ҳаминша ҳам муайян сюжет, воқеа-ҳодисалар ривож ва конкрет шахс характерини ёритишга қаратилмаган, балки асардаги кичик деталларга жозиба бағишлаш, муаллиф фикрига сайқал беришда ҳам қўл келган.

Мавзунини янада ойдинлаштириш мақсадида Алишер Навоийнинг кексаллик даври ижодига оид бир парчанни қузатайлик: «Эдиким ҳаётим гулшанининг баҳори хазонга етишти, ва гулшанда очилгон гуллари тўкила киришти.

Сабзаси табиат ҳавоси бурудатидин оқарди (соч, соқол оқарди — **Ҳ.Қ.**) ва лоласи куҳулат совуғ нафасларидин сарварди, сунбули сероби марғулаларидан тоб кетти (томир уриш сусайиши, терида сўлғинлик, ажини, вужудда тетиксизлик ҳолати содир бўлиши — **Ҳ.Қ.**) ва ниҳоли сарбанди, ажал сар-саридин фано туфроғига йиқилурға етти».

Кўришиб турибдики, Навоий насрий асарларида ўзининг шоирона ташбиҳ ва ўхшатишлари, муносиб ибора ва сўзлари билан кишининг руҳий ҳолатини аниқ тасвирлаган. Ҳар бир рамзий ифода киши вужудидаги ўзгаришларни яққол аке эттирган. Ана шу жиҳат ҳам Навоий насрийнинг услуби, адиб маҳоратини белгиловчи ўзига хосликдир.

Юқорида таъкидлаганимиздек, XV аср охири — XVI аср берибчи ярмида яратилган насрий асарлардаги жим-жимадорлик услуби муаллиф маҳоратидан ҳам далолат беради. Фикримиз тасдиқи учун яна бир мисолга мурожаат этайлик. Абдураззоқ Самарқандий ёзади: «Совуқнинг лашкари баҳор сипоҳини кўриб чекинишга юз тутган, ҳавонинг жонпарвар шабадаси мўътадиллик дутфини касб этган... Мирзо Уллубек фатҳу зафар ҳамнишини бўлган хоҳишларини ҳаракатга келтирди». «Совуқнинг лашкари» «баҳор сипоҳи»га ҳужум қилади, ҳимояланувчи томон жа ҳали лашкарлик кучига эга эмас, шу боис шунда — «сипоҳ» сўзи ишлатилган. Қиш чекиниб, баҳор кираётган паллада шабада чиндан ёқимли — «жонпарвар» бўлади. Мирзо Уллубекнинг нияти фатҳ этиш орқали зафар тониш, шу боис унинг ҳаракати мақсади билан бир мазмундалигини «ҳамнишини» сўзи ифодаламақда.

Бундай анъанавий ташбиҳ ва ўхшатишларни бошқа адиблар ижодида ҳам кўриш мумкин. Зайниддин Восифий Шерак номли гавдали, баҳайбат кишининг қаҳри қаттиқлигини, шафқатсизлигини «сағсифати хукниҳодтабиат» (ит феълли ва чўчқа табиатли), «ба мо шаролданони бу-

нёд памуд» (бизга шавол каби тишларини кўрсатиб таҳдид қилди), деб тасвирлайди ва унинг атрофидаги кишиларнинг ҳийлагарлигини тулки ҳаракатига ўхшатади: «он ҳамарўбахбозиҳон шумо аст» (бунинг ҳаммаси сизларнинг тулкимизожликларинг экан).

«Бобурнома»да ҳам юқоридаги мисолларга ўхшаш парчаларни кўрамиз. Масалан, қуйидаги матнда «сар ба бод бермагайлар» ибораси ўз ўрнида ишлатилган. Бобур матн мазмунини тиниқ ифодалаш учун барчага маъlum бу иборани келтирган. Ҳатто бунда «сар», «ба бод» сўзлари форсча бўлса-да, одамлар ўзларини йўқотиб қўймасликларига даъват этилаётганликларини тушунади: «Мўғуллар ичида риоят қилгон эътимодлиқ кишимиз Тўлуқ Хожа учун Самарқандтин мўғул улуси қоча киришганда Тўлуқ Хожани йиборилиб эрдиким, элга насихат қилиб таваҳҳумни хотирларидан чиқарвой, то эл қўрқунчтин сар ба бод бермагайлар».

Бунга ўхшаш мисолларни барча насрий асарлардан натаганча топиш мумкин. Улар ижодкорларнинг бадий санъат воситаларидан фойдаланиш маҳоратларини белгилайди. «Бобурнома»да мўаллиф ишлатган кўпгина бадий санъатлар фақат Бобур услубига хос бўлиб, мўаллифнинг баён тарзини белгилаб беради. Мазкур масалани алоҳида мавзулар доирасида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Гапда қатор келган сўзлар билан ифодалаш маҳорати.

Бобур насрига хос жиҳатлардан яна бири — гапнинг иккинчи даражали бўлақларидан моҳирона фойдаланиш билан боғлиқ. Маъlumки, араб алифбосида тиниш белгилари йўқ ва гапда қатор келган сўзлар ишлатилганда «вергул» вазифасини турли боғловчилар бажарган. «Бобурнома»да бир неча қатор келган сўзлардан ташкил топган жумлалар талайгина. Масалан, «ва» боғловчиси адиб томонидан кишилар характери, табиат ва жонли мавжудот хилларини тасвирлашда кўпроқ қўлланилган. Ҳиндистон-

нинг носоз табиати ҳақида сўз юритаркан, Бобур шиддат билан бир неча сўзни қатор ишлагади ва имкони борича «ва»лардан фойдаланади. Бунда муаллиф юқоридаги тас-вирлардагига ўхшаш бадиий санъатлардан фойдаланмай-ди, ammo бу салбий сўзлар маъносининг ўзи Бобур маҳора-ти, синчковлиги, ҳар бир калимани ўрнида ишлата олиш маҳоратидан далолатдир. Энг муҳими, ўқувчи адиб мақса-дини аниқ пайқайди. Айни мисолда эса, айтиш мумкинки, чинакам маҳорат зоҳир этилганидан китобхон ҳайратга тушади. Ҳар бир «ва»дан сўнг маптиқ кучи ошаверади, муаллиф мақсади тобора равишанлашиб, аввалги ибора, жумла янгидан қувват олади. Ўқувчи «ва» боғловчисининг так-роридан зерикмайди, аксинча давом этишини хоҳлайди: «Элида ҳусн йўқ ва ҳусни ихтилот ва омизиш ва омаду рафт йўқ ва табъ ва идрок ва адаб йўқ ва карам ва мурувват йўқ... ва яхши от йўқ ва яхши ит йўқ ва узум ва қовун ва яхши мевалар йўқ ва ях йўқ ва совуқ сув йўқ ва бозорларида яхши ош ва яхши нон йўқ ва ҳаммом йўқ ва мадраса йўқ ва шамъ йўқ ва мапгъал йўқ, шамъ-дон йўқ ва шамъ ва мапгъал ўрнига жамъ қасир чиркинни бўладур».

«Бобурнома»даги қўйидаги матнга эътибор берайлик. Бунда грамматик тузилиши жиҳатидан мураккаб гап келтирилган. Ҳар иккала жумлада ҳам қатор келган сўзлар бор. Бобур биринчи жумладаги сўзлар орасида «ва» боғ-ловчисини ишлатса, иккинчи жумлада «дағи» боғловчисини келтиради. Бу, бир жиҳатдан, матнни ўқиниши осонлаш-тирса, иккинчидан, боғловчиларнинг такрорланишига йўл қўймайди ва грамматик қоидага мос келади. У ҳолда юқоридаги мисолдаги «ва»лар карвони грамматик қоидага зидми, деган савол туғилиши мумкин. Йўқ, зид эмас: адиб услубининг ранг-баранглиги, гўзаллиги ана шунда. Услуб жиҳоси ҳам шу каби мисолларда ўз аксини топади: «Бу тоғларда Ҳиндистон қушлари, Ҳиндистон жониворлари бисёрдур, мисли тўғи ва шорак ва товус ва лўча ва маймун ва нилагов ва кўтаҳной, балки бу мазкур бўлгон жонивор-лардин дағи ўзга-ўзга жинс қушлар ва жониворлар бўлур-

ким, Хиндистонда даги андоқ жониворларни эшитилмай-
дур».

«Бобурнома»да муаллиф қаҳрамонга хос хусусиятлар-
ни ёрқинроқ очиб мақсадида «не» («на») ишкор қўшим-
часидан ҳам фойдаланган. Масалан, у салбий образ —Хис-
равшоҳ хусусиятини очар экан, ҳар бир ишлатган «не»
сўзи бу шахсининг нокасу нопоклигини таъкидлаб, муаллиф
фикрини қувватлайди. Бунда ортиқча муболага, бадний
воситага асосланган тасвирлар йўқ, аммо жумладаги қатор
келган сўзлар бемалол шу бадний кемтикликни тўлдирган,
ҳатто жуда жонли ифодалаб берган ҳам: «Хисравшоҳ
бадбахт кофири неъмат салтанат давдағаси билаким, сал-
танат андоғ нокас, беҳунарларга не навъ етгай! Не асл, не
пасаб, не ҳунар, не ҳасаб, не тадбир, не шужоат, не инсоф,
не адолат!»

Қуйидаги мисолда эса «не» бўшлиқ, ҳеч нарсасиз дала-
жой маъносига келмоқда, унинг асл сабаби эса кечанин
қон-қоронғилигида: «Қон-қоронғи кеча, туп-туз ер, не тоғ
ва пушта кўринадур, не йўл ва из маълум бўладур, ҳеч ким
бошлай олмади».

«Бобурнома»да «ва» боғловчиси фақат сўзлар орасида
эмас, балки қатор иборалар ўртасида ҳам келган. Бунда
Бобур «ўнг қўл», «сўл қўл», «ўнг ён» ва «сўнг ён» деб, томон-
ларини икки хил ифодалаган. Шундан ҳам муаллифнинг
туркий тил грамматикаси талабларига тўла риоя этгани-
ни, бир сўзни жумлада икки марта қайтармасликка интил-
ганини кўрамыз: «Бўронвор, жувонвор ва ўнг қўл ва сўл
қўл, ўнг ён ва сўл ён, ўнг ва сўл чоша отланғоч бекулфат
ясамоқ ва беминнат тавочи черик эли ерлик ери била-ўқ
мутаважжих бўлдилар».

Тасвирда сифат даражаларидан фойдаланиш

«Бобурнома»да сифат даражаларини билдирувчи сўз-
иборалар кўн қўлланилган. Бобур ижодида сифат дара-

жалари ўзига хос ранг-баранглик, маъно жилоларига эгаллиги туфайли, уларни алоҳида, қисқача таҳлил этиниши лозим кўрдиқ. Адиб шахс, воқеа-ҳодиса, жой-макон тасвири-ни келтирар экан, асосан, сифатнинг орттирма даражалари-ни белгиловчи «хейли», «улук», «бисёр», «асру» ёки сифат миқдорини белгиловчи «кўп» сўзларини ишлатади. Бу сўзлар «Бобурнома»нинг қаерида келмасин, воқеа-ҳодисаларни белгилаш, ёритишда ўзига хос мазмун касб этади. Масалан, қўйидаги жумлада қурилган суфа «яхши», аммо унга «хейли» сўзи қўйилиб, кўп жиҳатдан маъқул манзил бўлганини ифодалаб келмоқда: «Суфанинг гирдида тамом тол дарахти экилди. Хейли яхши манзил бўлди».

Жумладаги «хейли» сўзи ўзгача маъно касб этмоқда. Исталифдек хушманзара жой барча ҳудудларда ҳам мавжуд эмас, деган мазмун мазкур гапда таъкидланган: «Исталифча кент маълум эмаским, хейли ерларда бўлғай».

Бобурнинг ифода услубига тўтибор берсак, унинг нақадар заргарона назокат билан сўз танлаганидан ҳайратга тушамиз. Отанинг ўз фарзандини суйиши табиий ҳол. Бироқ, Бобур фикрича, кишининг фарзандига ортиқча бини қўйиши салбий ҳол. Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Музаффар мирзони бошқа фарзандларидан сабабсиз устун қўйганини муаллиф «хейли» сўзи орқали ифодалаган. Ана шу беҳуда ҳаракат сабабини билдириш учун муаллиф кейинги жумлада «хейли» сўзини ишлатмайди, балки уни, ортиқчаликни аниқлатадиган «кўп»ни «отруқ»қа қўйиб, таъсирчан тарзда ифодалаган: «Агарчи хейли суйгидек ахлоқ ва афъоли ҳам йўқ эди, ўғлонлари мун қўп отруқ кўргани учун аксар ёвқиқилар».

Заҳириддин Бобур шахс характерини ифодалашда ҳам сифатнинг орттирма даражаларидан жуда ўринли фойдаланган. Асарда «асру» сўзи кўпинча шу маъно ва вазифада келган. Масалан, Бобур Ҳусайн Бойқаронинг ўз беги Музаффар барлюста юксак самимиятини айни шу сўз воситасида ифодалайди. Жумладаги «билмон» сўзи шохнинг ўз

бегига изҳор этган меҳрининг омонатлигини англатса, «асру улув» иборасидаги «улув» сўзи Хусайннинг одам танимаи, хатога йўл қўйганини таъкидлайди: «Билмон мирзова қайси таври хуш ёқиб, асру улув риоят қилиб эди».

Бобурнинг Алишер Навоий руҳий ҳолатини белгиловчи қўйидаги жумласига эътибор берайлик. Бунда сифатнинг орттирма даражасини белгиловчи «бисёр» ва сон сўз туркумига мансуб сифатдон — «кўп» сўзи ишлатилган. Аслида жумлада бу икки сўзнинг ўрни алмаштирилса ҳам мазмун ўзгармайди («бисёр йиғлади», «кўп мутаассир»). Лекин Бобур бир сўзин такрор ишлатмаган ва ифода сайқалига эътибор бериб, жумла тузган. Бу билан Навоий руҳий ҳолатини аниқ отказа олган: «Алишербек бисёр мутаассир бўлиб, кўп йиғлади». «Кўп» сўзи «Бобурнома»да тез-тез ишлатилса-да, ҳатто қўйидаги бир жумлада икки марта қўлланилган бўлса-да, ўз ўрнида келган ва муаллиф мақсадини аниқ баён этиб, воқеалар, кишилар характеридаги меъёрнинг бузилганлигидан далилат беради: «Кўп кажхуқ эди (Бека Султонбегим — **Х.Қ.**), Султон Хусайн мирзони кўп овритур эди».

«Бобурнома»да муаллифнинг адабий-эстетик тафаккури умумлашма ифодаларда ҳам ёрқин намоён бўлган. Бундай афоризмнамо жумлалар Бобурнинг ҳаёт тажрибаси, фикри теранлиги, воқеа-ҳодисалардан тўғри хулосалар чиқариш, умумлаштириш маҳорати самарасидир. Бемалол айтиш мумкинки, бу мисолларнинг аксарияти зарбулмасал, мақол ва афоризм бўлиб, ўқувчи мушоҳадасини теранлаштиради. Бу жумлаларда Заҳириддин Бобурнинг давлатчиллик, юртни бошқариш, қўл остидаги кишилар билан мурожа-мадорада янаш, ишланг сабови аке этган. Яна бир муҳим жиҳати, ушунг давлат бошқарувида ворисийлик сиёсати ҳам айнан шу жумлаларда ўз аксини тонган. Олдинги ҳукмдорларнинг яхши ва савоб ишларини давом эттириш, «ҳар ишнинг зиммида юз минг мулоҳаза» билан иш қўриш—эл-юртга, салтанатга эҳтиром, бамаслаҳат иш

кўриш сиёсати бу! Бобурнинг шоҳ сифатидаги ютуқлари, урушларда ғолиб чиқишининг омили ҳам юксак мантиқий мулоҳазаларида эканига шубҳа йўқ: «Мулкгирликда ва мамлакатдорликта агарчи баъзи ишлар зоҳирда маъқул ва муважжаҳ кўринур, вале ҳар ишнинг зиммида юз минг мулоҳаза вожиб ва лозимдур»; «Бизга етганда саховат била машҳур бўлгон элнинг муруввати унутилур»; «Ишрат усраттин сўнг, фароват машаққатин кейин лаззатлироқ ва яхшироқ кўринур»; «Агар ота ёмон иш қилгон бўлса, яхши иш билан бадал қилмоқ керак»; «Ҳар кимдин яхши қонда қолгон бўлса, апинг била амал қилмоқ керак...»

Этимология. «Бобурнома»да турли мавзуларнинг ёритилиши муаллифнинг жуғрофий атамаларни билгани, ўрганишга иштигани, ўрни келганда асарида унга жой бергани китобнинг воқеий-илмий-саргузашт тасвирларга бой манба сифатида кенг кўламда шуҳрат қозонишини таъминлаган десак, хато бўлмайди. Зеро, мумтоз адабиётдаги бирон-бир насрий асарда, у хоҳ саргузашт, хоҳ тарихий, ҳатто жуғрофий мавзуларда бўлсин, Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндистондаги жой, қишлоқ, шаҳар, ўлка, тоғ, адир, ҳайвонот ва наботот атамаларини аниқ табиий, жуғрофий маълумоти билан бунчалик кенг, илмий ёритилганини кўрмаймиз. Географ олим Ҳамидулла Ҳасанов «Заҳириддин Муҳаммад Бобур» асарининг «Сўз ва ном» қисмида бу ҳақда кенг тўхталиб ўтган. Бироқ Ҳ.Ҳасановнинг иқрорича, унинг қузатишлари «Бобурнома»нинг географик шарҳи бўлиб, китобда этимология масаласи алоҳида тадқиқ этилмаган. «Бобурнома»га оид бонқа тадқиқотларда ҳам мазкур мавзу етарли даражада ўрганилмаган. Шу боис, бу мавзуга бироз чуқурроқ киришиб, Бобурнинг жуғрофий, тилшунослик қобилиятини билишга ҳаракат қилмоқчимиз.

«Бобурнома»да «бутака» сўзининг шарҳи берилган. Бунда муаллиф мазкур ўтга этимологик таъриф беришни мақ-

сад қилмаган. Матнда тоғ доманалари табиати ҳақида сўз боради. Шарҳда тилшунос Бобурдан кўра, шоҳ, саркарда Бобур қараплари, мушоҳадаси кўпроқ ўрин олган. Бироқ Бобур бутака ўтининг отга тўйимли емиш эканини таъкидлаб, бутаканинг «стратегик» моҳиятини назарда тутиб, бу ном тарихига мурожаат этади. Бобур этимологик атама шарҳини «важҳи тасмия» ибораси билан беради, яъни «важҳ»—сабаб, «тасмия»— аталиш, келиб чиқиш демакдир. Бобур диққатни, аввало, ўтнинг «бутака ўти» деб номланишига тортади, сўнг унинг асл мазмуни нималигини кўрсатади: «Андароб ва Хост ва Бадахшонот тоғлари тамом арчалиқ, қалин чашмалиқ, юмшоқ пушталиқ тоғлардур. Ўти тоғининг ва пуштасининг ва жулгасининг бирдек бўлур ва хўб бўлур, аксар бутака ўти бўлур, отга бисёр созвор ўттур. Андижон вилоятида бу ўтни «бутка ўти» дерлар, важҳи тасмияси маълум эмас эди, бу вилоятларда маълум бўлди. Бу ўт бута-бута чиқар учун бутака дерлар эрмиш».

Ҳақиқатда, «Бобурнома»да муаллиф табиатнинг ҳар бир гиёҳига сипчовлик билан қарагани, уларни ўргангани, аскарларини озиқ-овқат билан таъминлаш масаласи ҳамма биринчи ўринда турганини кўрамайз. Ушбу фикрни қувватлаш учун яна бир мисол келтирайлик. Бунда Бобур «бефойда» ўт ҳақида гапираркан, унинг этимологияси туғул, умуман, бирор-бир хусусиятини ҳам билдирмайди. Назаримизда, бу фактни у фақат ҳамроҳлари бу ўтдан фойдаланишига уринмасликлари учун берганга ўхшайди: «Яна бир Нижров ва Ламфонот ва Бажавр ва Савод тоғлари қалин ножу ва чилкўза ва балут ва зайтун ва ханжаклик тоғлардур. Ўти бу тоғларининг ўтидек эмастур, қалин бўлур ва баланд бўлур, вале бефойда ўттур. От билта қўйга созвор эмастур».

Бобур этимологик тушунчаларни шунчаки ҳавас учун ўрганмаган, балки уларга шоҳ, саркарда ва адиб сифатида ёндашган. Ўзи эгаллаган ҳар бир вилоят номи, ерли халқ

тили, табиатидаги мавжуд предметлар номини аниқлаш ҳарбий ишларни муваффақиятли олиб боришга ёрдам берган. Қуйидаги мисол фикримизнинг ёрқин далилидир. Бобур ҳарбий буйруқларнинг эски мўтул тили ва бошқа тиллардалиги, аскарлари ҳаминша ҳам уларни тез илғаб ололмастикларини назарда тутиб, таржима ёрдамида етказишга ҳаракат қилган. Бор-йўғи минг кишилик Бобур дашқари унинг фикрини аниқ илғашни учун ҳарбий атама-лардаги «ямин ва ясор»ни (арабча сўзлар) «ўнг қўл», «сўл қўл» деб ўзгартиради ва буни «имтиёз» сифатида баҳолайди. Худди шундай аниқлик киритилган «бўй» атамаси ҳам юритилган. Ана шу атама-лардаги ислоҳчилик ишларини олиб борган Бобур «ҳеч маҳал онча тартиб ва насақ билан ясамайдур эдим» деб, бу ишдан мамнувлигини билдирган. Кези келганда айтиши керакки, бугунги мустақил Ўзбекистон армияси ҳам ана шундай ўзгаришларга эҳтиёж сезади. Биз муштароқ адабиётимиз ва тарихимиздан сабоқ олиб, бугунги Ўзбекистон қуролини кучларида ишлатилаётган рус тилидаги амр-фармонларини, Бобур тажрибаси асосида, кўриб чиқинимиз мақсадга мувофиқ кўрилади. Мана ўша моти: «Агарчи баронвор ва ўнг қўл ва ўнг ён бир маънисини бор, вале алфоз тавйири билан ташхис мухталиф маонийга мен итлоқ қилдим. Печунким, маймана ва майсараким, баронвор ва жавонвор дерлар, ясолда қалбининг ким, қул дерлар, дохили эмас. Муна бу навъ ясолни ўшул сарофате билан баронвор ва жавонвор дейилди. Яна қулким, бошқа ясолдур, мунинг ямин ва ясорини имтиёз учун ўнг қўл, сўл қўл битилди. Яна қулдаким, хосса тобиндур, мунинг ямин ва ясорини ўнг ён ва сўл ён айтилди».

«Бобурнома»да муаллиф Савалак тоғи ҳақида маълумот беради. Савалак Ҳималай тоғларининг пастки этаклари. Бобур тоғ номининг келиб чиқин тарихига тўхталиб, олимлик фазилатини намойиш этади. Бунда фақат топонимик қараш эмас, балки ном билан худуднинг ўзаро алоқаси, боқлиқлиги ва бир-бирини тўлдирини кўрсатилган. Яна бир жиҳат шуки, Бобур қарийб бирон-бир мабдада

учрамайдиган «Кашмир» этимологиясини ўз вариантыда тақдим этади ва шахсий фикрини билдираркан, тақдим қилаётган фикрларига ўзи ҳам унча ишонмайди чоғи, «бу жиҳатдин бўла олурким», дейди. Лекин «Кашмир» сўзининг келиб чиқини ҳақида билдирган фикрини Бобур шахсан ўзига тааллуқли экани, аниқ илмий далилга асосланмагани учун ростиўйлик билан бу ўзининг фарази эканини ҳам айтади. Бироқ Савалак тоғи ҳақидаги қарашларини у аниқ, шубҳага ўрин қолдирмай баён этган. Шундан ҳам маълум бўладики, Бобур ҳар бир этимологик, топонимик атамаларга катта эътибор берган, унинг асосига, ҳақиқийлигига диққат билан ёндашган ва шундан кейингина китобидан жой берган: «Ушмунича дейдурларким, бу тоғ элини Кас дерлар. Хотирва еттиким, Ҳиндистон эли «пин»ни «син» талаффуз қилур. Чун бу тоғда муътабар шаҳар Кашмирдур... Бу жиҳаттин бўла олурким, «Кашмир» демини бўлғайлар»; «...Бу тоғни Ҳинд эли Савалак Парбат дерлар, ҳинд тили била «сава»—рубъ, «лак»—юз минг, «парбат»—тоғ, яъни рубъ ва юз минг тоғким, юз йигирма беш минг тоғ бўлғай».

«Бобурнома»да муаллиф ҳаминша ҳам жой номлари топонимикасига бундай кенг тўхталмаган. Айрим жой номларининг аталиши аниқ маълумларда зикр этилганини далиллар билан келтирган ҳоллари ҳам бор: «Яна бир Ғазни вилоятидур. Баъзан туман ҳам дерлар. (Эътибор берайлик, бунда Бобур ҳатто географик бўлишининг соф ҳудудий атамасига эътиборни қаратмоқда: Ғазни вилоятми ёки туманми? Демак, ўша пайтда ҳам географик номланшининг ҳудудий аҳамияти жуда катта бўлган, — **Ҳ.Қ.**), Сабуктинин билан Султон Маҳмуднинг ва авлодининг пойтахти Ғазни экандур. Баъзи Ғазнин ҳам битибтурлар. Султон Шихобиддин Ғурийнинг ҳам пойтахти бу экандур. Бу Султон Шихобиддинни «Табақоти Носрий»да ва баъзи Ҳинд тарихида Мүеззиддин битибтурлар».

Бобур томонидан географик, ҳудудий бўлиши, тобеллик масалалари кўнинча унинг юрт бошлиғи ва шох сифати-

даги хусусиятини ҳам белгилаб беради. Чунки ҳудудларнинг қайси вилоят, мамлакат, туман ва ҳатто қишлоққа тааллуқлилиги чегара масалаларини белгилаб келган. Бобур фақат масалага топонимик жиҳатдан ёндашмасдан, ўз сиёсий нуқтаи назарини ҳам билдирган. Масалан, у: «Баъзи Қандаҳорни ҳам Зобулистон доҳили тутубтурлар», дер экан, бу ҳудудий бўлинишга шубҳа қилгани, бу айрим кишиларнинг фикри эканини уқтириши жуда муҳимдир.

Аксарият ҳолларда «Бобурнома»да муаллиф этимологияга оид маълумотларни турли воқеа-ҳодисалар баёнида йўл-йўлакай тилга олиб ўтади, холос. Масалан, «сингир» сўзининг келиб чиқиши, «афшоншиор» иборасининг «афшоншол»га айлангани, бунда тилда содир бўладиган фонетик ҳодиса таъсирини аниқ кўрсатадики, бу жуда муҳим: «Тонгласи андин кўчуб, Ҳангува тушудди, бу навоҳидағи афшонлар бир парча тоғни сингир қилдилар. Сингир лафзини Кобулға келгайда эпитилди. Бу эл тоғни беркитганни сингир дерлар эмиш»; «Чархнинг боғоти қалиндур. Лаҳугарнинг ўзга кентларида боғ бўлмас. Авфоншол элдур. Кобулда бу лафз шойишдур. Фолибо авфоншиордурким, «авфоншол», дерлар».

Насрий асарларда сажъ санъати кенг қўлланилган. Айниқса, бу санъат Алишер Навоий асарларида жуда кенг ишлатилган. Сўз санъатининг бу воситаси Навоий асарларида ва ўша давр насрида анча ривожланган устуб бўлиб, адабиётшуносликда батафсил ўрганилган. Хондамир ва Восифий ҳам сажъ санъатидан фойдаланганлар ва, шубҳасиз, бу бадий санъат адибларнинг насрий асарларини бе-заган, китоб ўқилишини оsonлаштирган, муаллифнинг маҳоратини кўрсатган.

«Бобурнома»да эса муаллиф сажъдан анча кам фойдаланган. Бобур ишлатган сажъ намуналари қанчалик ҳисобли бўлмасин, аксинча, шунчалик ўришли келган асар, бадий салтовини кўтаришга хизмат қилган. Масалан, «яна буким, Жаҳонгир мирзо муздоқ мукаддар ва ёмонлик биланким борди, ё қудуратини рафъ қилмайбиз, ё мазарратини

дафъ»; «Биз шаҳар ва вилояттин маҳрум, борур тураримиз номаълум»; «Семиз этлар ва майда этмаклар арзон, чучук қовунлар ва яхши узумлар фаровон»; «Андоқ усураттин мундоқ арзонлик ва андоқ балнияттин мундоқ амонлиққа келдук...».

Таъкидлаганимиздек, «Бобурнома»да сажъ санъати кам ишлатилгани боис биз мазкур мавзуга кенг тўхталмадик ва, табиийки, уш Навоий, Хондамир, Восифий асарлари билан қиёсий таҳлил этишга зарурат сезмадик.

Заҳириддин Бобурнинг бадий маҳорати, сўз санъатидан фойдалангани ҳаётни реал, гўзал ва аниқ акс эттиришга ёрдам бергани, ифодашнинг жонли, таъсирчан чиқишига улуш қўшиганини юқоридаги мисолларда кўрдик. Умуман, ўрта аср насрида фикрни юксак бадий тарзда ифодалаш, сўз санъатидан моҳирона фойдаланиш, реал воқеликни имкон борича шоирона ибораларга, бадий либосга ўраб тасвирлаш давр талаби бўлган. Тарихий, саргузашт, илмий асарларда ҳам бадий воситаларни кенг қўламда қўллаш сўз қадри ва мавқени сақлашнинг мезони даражасига кўтарилгани, бу ўша давр маънавиятида юксак адабий-эстетик талабчанлик ҳукмрон бўлганидан далолат беради.

2. Насрда назм: анъана ва ўзига хослик

XV асрнинг охириги чораги -- XVI асрнинг биринчи ярмида яратилган мумтоз насрий асарларда назм намуналаридан фойдаланиш анъана тусини олганини кузатиш мумкин. Адабиётнинг наср ва назм турлари турли даврларда баҳе-мунозаралар мавзусига айланган ва мумтоз адабиётшунослигимизда донмий мавзу бўлиб келган. Адабиётшунос С.Ғаниева «Алишер Навоийнинг прозаик асарлари, китобида шундай ёзади: «Навоий прозасининг қарийб белгисловчи хусусиятларидан бири уларнинг ҳассос шоир қалами остидан чиққанлигидир. Бу, энг аввало, наср билан

назмнинг биргалликда, ҳам ғоявий, ҳам бадний жиҳатдан узвий алоқада ишлатилганида кўринади. Прозаник асарлар таркибидаги назмий нарчалар насрий баёнда ифодаланган фикрни ҳулосалаш, яқунлашда, иқтибослар сифатида, шунингдек, муаллифнинг асардаги ғоявий пиятини янада кучайтириб, бўрттириб, эмоционал таъсирчан қилиб берин учун хизмат қилади». Бизнинг мавзумиз учун Навоийнинг насрий асарда назми қўллаб туриб, ўша давр адабиётида наср ва назмнинг мавқеи ҳақида фикр билдиргани диққатга сазовордир.

Алишер Навоий Ҳусайн Бойқароғнинг икки байти битилган мактубини оларкан, жуда таъсирланади. Мазкур байтлар шоирга илҳом баришлайди ва у «не икки байт эдиким, икки сарой ҳосилин фидо қилсам, ҳеч иш қилмамин бўлмаймен», дер экан, ўша даврда асарлар наср ёки назмда яратилишидан қатъи назар, «назмнинг раъноларида юз ноз ва насрнинг зеболарида минг роз» ифода этилганини кўрсатади. Улуғ шоир томонидан наср ва назм турларига берилган бу баҳо, аслида, насрий асарларда назмнинг мавжудлиги, бу икки шаклнинг ўзаро адабий-эстетик боғлиқлигини кўрсатади. Навоий мазкур ашъана – адабий услубни Ҳусайн Бойқарога юборган насрий мактубидаги бир рубоий билан ифодалаган. Рубоийда насрнинг моҳияти, баднийати, ўша даврда адабий тур сифатидаги мавқеини айтиб, фикрини назмда ифода этгани диққатга сазовор: «...не икки байт эдиким, икки сарой ҳосилин фидо қилсам ҳеч иш қилмамин бўлмаймен ва не назм ва наср эдиким, жон ва кўнгил жавҳар-ла билмамин бўлмаймен, назмнинг раъноларида юз ноз ва насрнинг зеболарида минг роз.

Рубоий:

*Наср андаки анжом ила оғоз эрди,
 Ҳар лафзи ашинг мойи эъжоз эрди,
 Ҳар тухфа хат анда роз пардоз эрди,
 Йўқ айб агар десам хати роз бўлди».*

Умуман, XV асрга оид насрий асарларда шеърий парчалар келтириш ўзига хос услуб ва анъана сифатида давом этган, айниқса, форс-тожик ва араб тилларида яратилган асарларда кўн қўлланилган. Фақат тарихий, тарихий-саргузашт, мапоқиб ва бошқа рисоаларни эмас, балки барча насрий асарларни шеърий парчалар билан безаш, насрнинг маантиқ кучи, эстетик қудрати камлик қилганда назм «ёрдам»га келган ҳоллар кўн учрайди. Шеърий парчалар насрга кўнинча кўмакдош вазифасини бажарган. Эҳтимол, шу жиҳат бу анъананинг асосини ҳам ташкил этган. Бироқ адиблар шеърий парчаларни ишлатганда наср ва назмдаги маантиқ яхлитлигини сақлашга масъулият билан ёндашганлар, келтирилган ҳар бир шеърий парча имкон борича наср билан уйғунликда қўлланиб, фикр ривожига ҳисса қўйишига қаратилган. Аслида, насрда назм ишлатилиши фақат форсий ва туркий адабиётга эмас, умуман, Шарқ адабиётига хос анъана бўлган. Масалан, ҳинд ёзма ёдгорликлари «Рамаяна», «Маҳобҳората» ёки «Қобуснома» сингарини шох асарларда ҳам насрий матилар орасида шеърий парчалар ишлатилганки, бу китоблар бир оҳангда равоп ўқилади.

Мумтоз адабиётимизда бу услуб XV–XVI асрларда такомилланди ва насрий асарларнинг ажралмас қисмига, талабига айланди. Аслида, Берунийнинг «Ҳиндистон», Ибн Синонинг «Дор уш-шифо», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билги» каби насрий асарларида ҳам шеърий парчалар берилган. Наср ва назмнинг бир-бирини тўлдириб келган намуналарини Шайх Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон», Абдурахмон Йоминининг «Баҳористон», Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб», «Муншаот», «Вақфия» сингарини асарлари мисолида кўрамиз.

Таққиқотимизга асос қилиб олинган «Бобурнома», Навоийнинг юқорида зикр этилган асарларига, Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ», Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» асарларига ҳам мазкур анъана хос, албатта. Бу адиблар услубидаги наср ва назм муштараклигининг таҳлили насрий

асарларда назм парчаларини келтириш қонуниятини, бироз бўлса-да, ўрганиш имконини беради. Зотан, мумтоз адабиётимизда назм ёрдамида насрий матнни бойитиш ва таъсирини ошириш йўллари қитирип диққатга сазовор. Шу ўринда XV—XVI аср адиблари ўз салафларига эргашиб, адабиётнинг бу икки турида эркин ижод қилишни бурчи деб билишганми ёки Навоий ва Ҳомий каби алломалар ижодининг таъсирига тушишганми, деган саволлар туғилиши ҳам табиийдир.

Таҳлилимизга асос бўлган биринчи манбалар шуни кўрсатадики, мазкур жиҳатлар наср ва назм мутаносиблиги яхлит маънавий-эстетик шаклда мазмунни тирак ифодалашга қаратилган. Биз таҳлит доирасига қайси адиб мазкур адабий-эстетик «шеър»дан қандай фойдаланган, унинг услубида бу жиҳат қандай намоён бўлган, ҳар бир ижодкорга бу адабий усул кўзда тутилган мақсадни рўёбга чиқаришда қай даражада кўмак берган, муаллифнинг ва даврнинг қандай қарашлари ҳамда талабларини адо этган, деган масалаларни олдик.

Ҳар бир адиб бу масалага ўз ўлчови, услубига кўра ёнланган. Масалан, «Бобурнома»да муаллиф ўз фикрини асосан насрда баён этган, бошқача айтганда, асарда шоир Бобурдан кўра носир Бобур кўзга яққолроқ ташланади. Навоийнинг насрий асарларида эса, насрда ифодаланган фикр шоирнинг жозибадор шеърини парчалари, салафларининг байтлари билан бойитилган ҳоллар кўпроқ назарга ташланади.

Бобурнинг бу масалага ёндашишини мисоллар орқали кўриб чиқайлик. У ўз руҳий ҳолатини аниқроқ ва ёрқинроқ ифодалаш, табиатдан завқланиш кайфиятини ўқувчи билан баҳам кўриш, бирор шахс ижоди ёки хусусиятларини белгилаш (бу жиҳат Навоий, Ҳондамир ва Восифийнинг насрий асарларига ҳам хосдир) учун насрда назмдан фойдаланади. «Бобурнома» воқеий-илмий-саргузанг асар бўлгани биле муаллиф ҳаётда рўй берадиган воқеаларини

икир-чикиригача реал тарзда баён этаркан, асосан, насрга эътибор қаратади. Шу боис, наср устунлиги асарда яққол кўринади. Бироқ баъзи ҳолларда келтирилган назм парчалари муаллиф ғоясини таъсирчан ифодалашга хизмат қилганини ҳам кузатамиз. Муаллиф ўзининг юксак романтик туйғуларини ифодалаш учун гоҳида шоирона туйғуларга берилади, реалистик тасвирларига кўтаринкилик бағишлаш ниятида шерьиятга мурожаат этади. «Бобурнома»нинг ана шу қисмлари жуда раво ёқилади, ўқувчинини муаллиф ҳикоя қилган воқеа-ҳодисалар ичига олиб киради.

Навоийнинг насрий асарларидаги назм ўзгача жило ва хусусиятларга эга. Шоирнинг ҳиссиётга тўлиқ руҳи насрдаги фикрни назм ёрдамида ёрқинроқ ифодалаб келади, қувватлайди, яъни Навоий асарларида «Бобурнома»га нисбатан ўзгача жиҳат — насрдан назмнинг устун эканига гувоҳ бўламиз.

Ғиёсиддин Хондамир тарихчи адиб сифатида «Ҳабиб ус-сияр» асарида ўзининг шеърларидан ташқари, Саъдий, Алтор, Румий, Ҳофиз, Жомий, Навоий, Ҳотифий, Ҳилолий каби шоирлар ижодидан ҳам намуналар келтирган. Бу намуналар поэзиянинг мисра, байт, тўрғлик, рубоий, маснавий, ғазал, қитъа каби жанрларига тааллуқлидир. Бироқ «Ҳабиб ус-сияр»да келтирилган назм парчаларини ўқимасдан ташлаб ўтсак ҳам воқеа мазмунини қарийб ўзгармайди. Бу хусусият асарнинг барча қисмларига хош эмас, албатта...

Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» асарида назм наср билан ғоят уйғунлашиб кетган. Муаллиф ўз даврининг истеъодли шоири, адиби, адабиётшуноси, муаммо жанрининг билимдони сифатида танилган. Шу тўғриси «Бадоеъ ул-вақоеъ»ни Восифий кўшипча ўз шеърлари билан беаган. Восифий насрдаги шеърини парчалар Бобур, Навоий, Хондамир асарларида келтирилган парчалардан тубдан фарқ қилади. Агар «Бобурнома»да муаллиф

зарурат туфайли назмга мурожаат этган бўлса, Восифий имкон топилди дегунча насрий матни шеър билан бойи-типга интилган. Баъзан «Бадосъ ул-вақоеъ»да шундай тас-вирлар учрайдики, воқеа насрдан кўра назмда ёрқинроқ ифода топган. Буни асарнинг «Гуфтор дар таърифи вазир ҳазрати Убайдуллоҳон», «Гуфтор дар баёни шиддати сармо ва зимистони Самарқанд» сарлавҳалари остидаги қиссалар, муаллифнинг қасида, муаммо жанрларига оид ҳикоялари, айниқса, Тошкент шахрини васф этган қасидаси мисоли-да кўриш мумкин.

Насрий асарлардаги шеърий парчаларни ўрганиш наср ва назмнинг ўзаро алоқасини ҳамда муаллиф услубини аниқлашга имкон туғдиришидан ташқари, асар муалли-фининг шеършўнослик қобилияти, унинг адабий-эстетик қарашларини белгилашда ҳам бир омилдир.

«Бобурнома»да шеърий матнлар байт, мисра, рубоний, мас-навий, вазал жанрларида, баъзан эса катта ҳажмда учрай-ди. Муаллифнинг мақсади асосан насрий матнда ифода-ланган бўлса-да, орада келтирилган назм парчалари асар мазмунининг янада таъсирчан чиқишига кўмаклашган. Бу ўринда Бобурнинг Самарқандда шоир Биноий билан учра-шуви ва улар ўртасида ўтган шеърий мусобақа баёнини мисол тариқасида айтиш мумкин. Бобур Биноийнинг Са-марқандда Шайбонийхон хизматидан чиқиб, саройга кел-ган пайтини тасвирлаган. Адиб Биноийга, унинг Шайбонийхонга — Бобур рақибига хизмат қилганига қарамасдан ишониб, ўз даргоҳидан жой берганини ёзади. Бобур Биноийга инсбатан «чун фазилатлиқ киши эди, гу-ноҳе содир бўлмайдур эди», дер экан, биринчи навбатда, унинг инсоний хислатларини қадрлашни ёзади.

Бобур Биноийни «доим қасида ва вазал ўткарур эди» деб ижод билан шувуланганини таъкидлайди, аммо унинг бирор-бир асарини таҳлил қилмайди, баҳо бермайди. «Бо-бурнома»нинг айни шу жойида келтирилган шеърий пар-чалар Биноий шеъри, Бобур рубонийси ва уларга жавоб

ёзган Хожа Абулбарака Фироқийнинг рубойисидир. Абулбарака шеърда Бобурнинг саховати, қалам ва маданият аҳлига меҳр-шафқати, инсонга ишончи ёритилган. Бу шеър мусобақаси Бобур шеър машқини энди бошлаб, илк рубойисини битган даврига тўғри келади. Яна бир поэтик жиҳат шуки, «Бобурнома»даги бу шеърини парчалар насрий матнга қўшимча вазифасида эмас, балки мустақил мавзу сифатида муаллиф ва унинг ҳамсухбатлари дунёқарашини, ижтимоий аҳволи, ўзаро муносабатини, бир-бирига ҳамияти, турли тилли адибларнинг туркий тилдаги ижоди намунасига айланган. Масалани аниқ тасаввур этиш учун мазкур матнни исбатан тўлиқ келтирамиз: «Неча кундин сўнг чун фазилатлиқ киши эди, гуноҳе содир бўлмайдур эди, Самарқандга келгурдук. Доим қасида ва вазал ўткарур эди. Навода бир амал менинг отимга бошлаб ўткарди. Ўшул аснода бир рубойи айтиб ўткарди.

Рубойи:

*Не ғалла маро к аз ў тавонам нўшид,
Не муҳмали ғалла то тавонам нўшид.
Онроки на хўрданасту на нўшидан,
Дар илму хунар кужо тавонад кўшид.*

(Мазмуни: *На сузлик ғаллам бор ва на кийинишга асраган кийиним бор. Ейдигани, киядигани бўлмаган киши илм ва хунарга қандай урина олсин?*).

Ул фуқараларда бирар, иккирар байт айтур эрдим. Вале вазал тутатмайдур эрдим. Биргина туркий рубойи айтиб йнбордим.

Рубойи:

*Ишлар бори кўнглунгдазидек бўлғусидур,
Инъому вазифа бори буйрулғусидур.
Ул ғаллау муҳмалки деб эрдинг, бердим,
Муҳмалға бўю ғалладин уй тўлғусидур.*

Мулло Биноий бу рубоийнинг сўнги мисраининг қофиясини радиф қилиб, ўзга қофия билан бир рубоий айтиб ўткарди:

*Мирзомки, шоҳи баҳру бар бўлғусидур,
Оламда хунар бирла сар бўлғусидур.
Бир муҳмал учун мунча шоят бўлди,
Мустаъмал агар десам, иелар бўлғусидур?*

Ул фурсатта Хожа Абулбарака Фироқий Шайхисабздин Самарқандга келиб эди. Дедиким, ўшул радиф ва қофияда айтмоқ керак эди. Бу рубоийни Хожа Абулбарака айтди.

Рубоий:

*Бу жаврки қилди давр сўрулғусидур,
Султони карам бу узрни қўлғусидур.
Тўкулган агарчи тўлмас, эй соқий,
Тўкулгонимиз бу даврда тўлғусидур».*

Мазкур нарчадаги наср ва назм уйғунлиги яна бир жиҳати билан эътиборни тортади. Бу ўринда Бобур Хожа Абулбарака рубоийсини тилга олиб, Шайхондан Самарқандни қайтариб олган пайтга келиб, тинимсиз уруш барҳам топиб, салтанатга тинчлик, фаровонлик ва умид учқунлари насиб эта бошлаганини билдирмоқда. Зеро, Абулбарака рубоийсида биноийларнинг бу кўйга тушишини кимнингдир айби эмас, балки «давр сўрулғусидур», дея баҳоламоқда. Рубоийнинг охириги мисрасида ана шу бебошликлар, тож-тахт учун курашлар яраси Бобур бошлиқ салтанат томонидан тузатилажаги аниқ ифода этилган. Ай-типи мумкинки, Бобур мазкур нарчада наср ва назмни уйғунлаштириб, асар мазмунини бойитган.

Қўйидаги мисол ҳам Бобурнинг назмий ижоди билан боғлиқ. Адиб сафари давомида Гўмал рудини кечиб ўтди. Ийди филтр (рамазон ҳайити) ўша йилги Наврўз айё-

мига тўғри келади. Вақт билан боғлиқ бу тасодифни «Бобурнома»да муаллиф наср билан назмни уйғунлаштирган ҳолда тасвирлайди. Бунда Бобур учун ғазалнинг яратилиши муҳим эдими ёки икки айёмнинг бир вақтда келишими, деган савол туғилиши мумкин. Бизнингча, Бобур учун ҳар иккала сабаб ҳам муҳим ҳисобланган. Чунки наср матнидаги «наврўз ул ийдқа ёвуқ келиб эди» ва «ул тақриб била бу ғазални айтиб эрдим» деган иборалар бир-бирини тўлдирган, муаллиф учун байрам ҳам, яратган ғазали ҳам бирдек қадрли бўлган: «Наврўз ул ийдқа ёвуқ келиб эди. Тафтовут бир-икки кун эди, ул тақриб била ғазални айтиб эрдим:

*Янги ой ёр юзи бирла кўруб эл шод байрамлар,
Манга юзу қошингдин айру байрам ойида ғамлар.
Юзи наврўзи васли ийдини Бобур ғанимат тут,
Ки мундин яхши бўлмас бўлса юз наврўзу байрамлар».*

Хондамир «Ҳабиб ус-сияр»да наср билан назмни бирга ишлатишда кўпинча ўзининг шеърый парчаларини мисол қилиб келтиради. Бу билан биз носир, тарихчи Хондамир қатори шоир Хондамирни ҳам таниб борамиз. Яъни адибнинг насрда баён этган мақсади, ундаги маъниқ яхлитлиги назмда кучайтирилади. Яна қизиқ томони шундаки, «Ҳабиб ус-сияр»да шеърый парчалар келтирилган ўринларда бадиий санъатлардан фойдаланиш, адиб ижодига ҳош жимжимадорлик унчалик сезилмайди. Эҳтимол, бу вазифаларни шеърый парчалар бажаргани боис, Хондамир шу усулни маъқул топгандир: «Хон дар авосити ҳамон зимистон таблин мурожиат кўфта ва аз Омўйа гузашта ба Самарқанд шитофт. Ва навбати дигар аввори фароғат ва рафоҳият бар ў жиноти аҳволи сокинони қуббатулисломни Балх тофт. Аммо дар муддати муҳосира он миқдор хароби аз сипоҳи ўзбак дар зоҳири он балда ва тавобет рўй намуда, ки мазиде бар он тасавур натавон кард. Бинобар он дар боби таърихи он ҳодиса хоман суҳангузор ин қитъа дар сими таҳрир овард.

Қитъа:

*Муҳаммадхон чу аз Омӯйа гузашт,
Шароби айши аҳли Балх шуд талх.
Таломи шахр вайрон гашт аз чанг,
Аз он торих шуд вайрони Балх».*

(Мазмуни: Хон ўнга қини пайтида чақриқ таблиши чалиб Омӯ сувини кечиб, Самарқанд томон интилди. Ва фароғат ва рафоят нури қуббатулислом Балхдан ва унинг аҳолисидан юз ўтирди. Бирок муҳожара пайтида ўзбак (яъни Шайбонийхон аскарилари — Ҳ.Қ.) сипоҳийлари томошдан шутчалик вайроналиклар содир қилишдики, унинг чегарасини тасаввур этини мушкул. Шунинг учун бу воқеа тарихи ҳақида қаламим қуйидаги тарихни сабт этди. Қитъа: Муҳаммадхон Амударёсини кечини билан Балх аҳлининг фароғати бутунлай бузилди. Уруш тўфайли шаҳар вайронага айланди, шу боис унинг таърихи «Шуд вайрони Балх», деб топилди.)

Бобур Самарқандда салтанат қилган Султон Маҳмуд мирзо хислатларини таърифлаш учун аввал насрда унинг «фақир ва мискин нафрин ва дуойи бадиға оғиз очиб» халқ вазабига учраганини ёзиб, шеърый парча келтиради. Муаллиф Султон Маҳмуднинг бадахлоқлигини биринчи навбатда Хожа Аҳрорга тааллуқли кишиларга «кўн таадди ва танадуд қила бонлагани»да кўради. Бунда Бобур Султон Маҳмуд тўдаси ҳаддан тапқари разолатга юз тутганини кўрсатади. Бу разолат фақат Султон Маҳмудга ўхшаш беклар ахлоқида эмас, балки Хисравшоҳга тааллуқли барча эл «ҳамини шурб ва зиноға машғул» бўлганининг аналитик таҳлили берилганда ҳам кўринади.

Одатда, «Бобурнома»да муаллиф бирон ҳодисадан қаттиқ таъсирланган, тасвирланаётган воқеа унинг руҳиятига мос тушган тақдирда назмга мурожаат этганига гувоҳ бўламиз. Султон Маҳмуднинг Самарқанддек бир юрти азимнинг осойишталигини бузгани, халқни «ба жону дил озурда ва ранжида» этганини насрда ифодалаган Бобур фикри таъсирини кучайтириш учун назмга мурожаат қила-

ди: «Самарқанд аҳликим, йигирма-йигирма беш йил Султон Аҳмад мирзонинг замонида рафоҳият ва фароғат била ўтқариб эдилар, аксар муомала ҳазрати Хожа жиҳатидин адл ва шаръ тариқи била эди, бу навъ зулм ва фиқҳдин бажону дил озурда ва ранжида бўлдилар. Вазигъ ва шариф, фақир ва мискин нафрин ва дуойи бадига оғиз очиб, қўл кўтардилар:

*Ҳазар кун зи дарди дарунҳои реш,
Ки реши дарун оқибат сар канад.
Баҳам бармакун то тавони диле,
Ки оҳе жаҳоне баҳам бар канад».*

(Мазмуни: *Икки яралар дардидан ҳазар қил! Чунки бу яра охир-оқибат юзага чиқади. Қўлдан келганича бирон-бир дилга озор берма. дилдан чиққан бир«оҳ»бир жаҳонни барбод этар.)*

Алишер Навоий асарларида ҳам муаллифининг ички олами, қарашлари наср ва назм муштараклигида ўз аксини тошганини кўрамиз. Адиб асарларида ҳамма вақт ҳам насрий асардаги мазмун билан назм парчалари бир мақсадни пофодага келмаганини, муайян даражада тафовут ҳам борлигига гувоҳ бўламиз.

Навоий «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарида турли даврларда ўтган пайғамбарлар ҳақида ёзаркан, насрий матида Иброҳим пайғамбар шахсиятига онд далилларини келтириб: «Иброҳим Абу Роҳимдур, яъни раҳмлиқ ота. Анбиёга миллат отасидур», деб, унинг умуман, яккахудочиликка асос солганини айтади ҳамда барча миллат набиларининг отаси сифатида таърифлайди. Шу ўринда муаллиф шеър келтиради-да, одамларнинг эътиқод атрофида бирлашишлари лозимлиги, Оллоҳнинг якка-ю ягоналиги ҳар бир мўмин учун аён ҳақиқат эканлиги ва шу иқдор асосида барча миллат, элатларга мансуб кишилар бирлашишлари керак, деган таълимот илгари сурилади. Навоий келтирган тўрт минера шеърининг охирги икки сатрида бу ўткинчи дунёда ҳар ким Оллоҳ томонидан белгиланган кунини яшаб кетар

экан, унга имон келтириши, инсофу адолатга юз тутиш лозимлиги тарғиб этилади. Бу мисол, ўз навбатида, Навоийнинг наср ва назм имкониятидан аяқло даражада фойдалангани, унинг юксак адабий маҳоратидан далолатдир: «Ва Иброҳим алайҳисаломнинг умри ихтилофида юз тўқсон беш йил дебдурлар. Ва Шом навоҳийсида Жабрун қарийясида Тенгри таоло раҳматиға борди... Сағъати деҳқонлиқ. Ва Иброҳим Абу Роҳимдур, яъни раҳмлиқ ота. Анбиёға миллат отасидур.

Шеър:

*Гар Иброҳиму Исмоил бўлсун,
Ки, Ҳақ амрин қабул этмак керактур.
Бу фоний дайрда чун қилди манзил,
Туруб бир неча кун кетмак керактур».*

Шайбонийхон Мовароуннаҳрни забт этиб Балх ва Хиротга таҳдид солаётган пайт. Хондамир «Зикри нахзати салотини Хуросон ва муқобили муқотилаи Шайбонихон» («Хуросон султонларининг Шайбонийхон ҳужумига отланганликлари зикри») сарлавҳаси остида Хуросон бек ва султонлари Шайбонийхоннинг бу юртга ҳужуми ҳақида маслаҳатлашганликлари ҳамда унга қарши тайёргарлик кўрганликлари тўғрисида сўзлайди. Шунда кўмакка Кобуддан Заҳириддин Бобурнинг ҳам келиши хабари келади. Хондамир бу таширфини Оллоҳнинг юксак шояти сифатида қабул қилиб, ўзига хос таърифлар орқали насрда ифодалайди. Адиб Бобурни улуклар экан, одамларга мурожаат этиб, уларнинг ғам-аламларини енгиллаштирувчи, дардларига дармон бўлувчи инсон келаётганлигини ёзади. «Бобурнома» маълумотларидан маълумки, Бобурнинг бир ёқадан бош чиқариб Хуросонни Шайбонийхон ҳужумидан асраш таклифини Ҳусайн Бойқаро, Бадигуззамон ва бошқа шаҳзода-ю беклар унча қабул қилмайдилар. Улар ўзаро низо ва урунлардан чарчаган эдилар, ўрталаридаги қарама-қаршиликлар шунга бориб етган эдики, нетаган

тақдирларида ҳам бирлашиб душманга қарши бора олмасдилар.

Хондамирнинг олим, тарихчи, бапоратгўй сифатида Бобурнинг лашкарбонилик, шоҳлик қобилиятини олдиндан англаб етгани муҳим: «Ногоҳ мубашшири хужаста-маҳол ва даргоҳи иқболмисоли Султон Бадигуззамон мирзо расид ва бапорати тулғи ахтаржоҳу жалол аз уфқи ишояти Эзиди мутаъол расонид, яъне хабари таширфи ҳужуми майманат ҳужуми ҳазрати халофату фатҳианоҳ Заҳириддин Муҳаммад Бобур подшоҳи шужоъ ёфт. Ва партави анвар ва ҳужжат ва подмони бар ў жиноти аҳволи солиқин жаҳонбони ва умароу арқони давлат тофт:

Назм:

*Мужда эй дил, ки Масеҳонафасе меояд,
К-аз анфоси хушаш бӯй касе меояд.
Аз вами ҳажр макун полау фарёд, ки дӯш,
Задам фолеу фарёдрасе меояд».*

(**Мазмуни:** Тўсатдан хўжаста ҳолатли қосид, иқболли Султон Бадигуззамон мирзо даргоҳига етиб, парвардигорнинг уфқи ишоятидан норлоқ калдузининг чиқиши ва жоҳу жалоли осойишталик етаётганлигини дарак берувчи хабарни етказди. У ҳам бўлса, ҳазрати халофатпаноҳ мард ва қўрқмас подшоҳ Заҳириддин Муҳаммад Бобур муборак қадамининг етиб келиши хабари эди. Шунда нур ва иқбол ёруқлиги, шоҳлик барча давлат бошлиқлари чеҳрасида хувайдо бўлди. **Назм:** Мужда бер, эй кўнгли, Масеҳо нафасли келмоқда, унинг хуш нафасидан шундай кишининг хабари етмоқдаки, энди сен гаму ҳижрон ҳақида пола қилмасанг ҳам бўлади, чунки мен фол очдим, фарёдларимизга, додимизга етувчи келмоқда».)

Қизиғи шундаки, Хондамир Бобурнинг тарихи, хислати ва шоҳу саркардалик хусусиятлари ҳақида насрда ёзаркан, ўз фикрини шеърӣй парча билан яқинлайди. Кўп ҳолларда «Ҳабиб ус-сияр»даги насрий матида муаллиф Бобурнинг давлатдорлик сиёсатига онд жиҳатларни ёритса, назмда унинг шу хусусиятларини такомиллаштирган. Ма-

салтан, асарининг «Зикри вусул ва мавкаби ҳазрати Бобур подшоҳ ва зоҳири балдан Кобул ва мафтӯҳ шудани он хатта ба марзи инояти ҳазрати худованди жузвкулл» сарлавҳали қисмининг охирида келган ушбу парчага эътибор қилайлик. Сарлавҳадан маълумки, Афғонистоннинг Кобул вилояти Оллоҳ инояти ва ихтиёри билан Бобур тасарруфи остига кириши ҳақида гап боради. Хондамир бу тарихий воқеани батафсил баён этиб, якунида шундай ёзади: «Ва ҳазрати подшоҳ мувофиқати тобиқоти илоҳи ва музидоти тавфиқоти номутаноҳи хаттан Кобул ва тавобеъ ва музофот ва замол ва мулҳақотро ба тахти тасарруф дароварда маъмур ва ободон гардонид ва тавоифи раъойо ва мезонро, ки поймол ва жавр ва адвон ва аз даст хеш зулм ва исён гангга буданд, ба миҳоди амин ва амон расонид.

Назм:

*Илми адл доду сохт баланд,
Партави лутф бар жаҳон афканд.
Бас ки дар мулк тухми эҳсон кошт,
Гашта хуррам зи маръзори бихишт.
Боғи умеди аҳли фазлу хунар,
Шуд зи файзи атои ӯ ба бар».*

(Мазмуни: *Подшоҳ ҳазратлари Оллоҳнинг хоҳишу ирғаси билан қўллаб-қувватлаш ва мувофиқлаштириш учун Кобул чегараси ҳамда унинг бутун атрофидаги мулкка эгаллик қилди, уш маъмур ва обод этди. Ундаги барча қурилишлар ва мазорлар турли шахслар томонидан турли даврларда хароб бўлган эди. қайта обод этиб, тартибга келтирди ва тинчлик ҳамда омонликни барқарор этди.*

Назм: *Адолат илмининг баланд кўтарди, жаҳонга лутф партавини ёйди. Мулкда эҳсон уруғини экканидан кейин, бу мулк жаннат мисоли хуррам бўлди. Фазлу хунар аҳлининг умид боғи унинг файзу атои туфайли ҳосилга кирди.)*

Хондамир асарида насрий матн ичида шеърний парча келтирар экан, аввал айтганимиздек, кўпинча наср ҳам, назм ҳам бир мазмуни ёритиб келадикки, бу ҳам муаллиф

услуби белгиларидан биридир. Бунда шеър қудрати, жи-
лоси, оҳанги, қофиялар жаранги, сўз шираси насрда баён
этилган фикрга сайқал беради. Китобхон асардаги тари-
хий воқеа-ҳодисалар, айниқса, қонли жангу жадаллар тас-
вири, исмлар ва жой номларини ўқинида толдиққанда шеър-
рий парчаларини мутолаа қилиб дам олади, нафасини рост-
лаб, ўқинини давом эттиради. Эҳтимол, насрий асарда назм
парчаларини келтиришнинг бир жиҳати шундай руҳий
«даво» билан ҳам боғлиқдир. Масалан, қуйидаги парча
фикримизни далиллайди: «Ду подшоҳи жангжўю нур-
хошжўй бадин тартиб ва ишон дар баробари яқингар ота-
ни хашм ва кин муштали сохта. Баҳодирони нурди ба
нўки пайкони жошусини поираи хунрез дар жисм нурси-
тез қушоданд ва далерони рустамтавои ба зарби шамшер
бар он раҳна дар жони хубон андохта хирмани бақон эшон-
ро бар боди фано доданд.

Назм:

*Ғамоми камонҳо зи борони тир,
Расонид тўфон ба чархи асир.
Ҳисомид далерон чу хунбор гашт,
Зи хун руди Жайхун падидор гашт».*

(Мазмуни: Урушнинг ташна ва бир-бирини йўқ қилишга
интилган подшоҳлар қазаб ва нафрат билан жанг бошладиларки,
қўрқмас баҳодирлар ўзларининг жисмларини ўткир найзаларининг
қонли тизига топшириб, жангга кирдилар ва Рустамсифат наҳла-
воллар ўзларининг шамшер тиелари билан жуда қўн кишиларни
бу дунёдан жудо қилдилар.

Назм: Ғамоиларнинг тортилишидан ўқлар ёмғирдек ёнган.
Натижада чархда тўфон вужудга келди. Баҳодирларининг шамшер
ри қонга бўялгандан сўнг, Жайхун сувлари ҳам қонга қориниб
кетди.)

«Бобурнома»даги шеърний парчалар қўшиқча муаллиф-
нинг руҳий ҳолатини аке эттиради. Хондамир асаридан
келтирилган мисолларда ҳам Бобурнинг бу ҳолатини

кўрдик. «Бобурнома»дап жой олган матлаъ, мисра, баъзан вазалнинг яратилиш тарихини бизга ойдинлаштиради. Бу назмий сатрлар асар муаллифи шахсиятига тааллуқли бўлиб, муаллифнинг руҳий кечинмаларини ўрганиш имконини беради.

Шоҳ Бобурнинг энг оғир руҳий ҳолатга тушган вазиятлари — турли даврда ҳеч вақосиз, яъни от-улов, егуликларсиз қолган пайтларидир. Қору бўронлар, шиддатли жангу жадалларга ҳам бардош берган Бобур ҳаётдан полмаган, бировдан ёрдам сўрамаган, бироқ аскарлари захирасиз қолганда ўзидан кўра уларга кўпроқ қайғурган, улар олдида номус қилган. Шундай дамларда иззатнафсонияти билан бу шахс ўз руҳий кечинмаларини шеър билан ифодалаган ва шу тариқа енгил тортган. Назаримизда, шундай пайтда насрдаги тасвирдан муаллиф кўнгли тўлмаган, аниқроғи, насрда тўла ифодамай олмаган ички дунёсини назмий асарида ифодалаган. Қуйидаги мисол бунинг ёрқин намунасидир: «Яна Боқи Тархонға ва ўзга бекларга асру кўп инсоният ва бахшишлар кўрсатти (яъни Хисравшоҳ — Х.Қ.). Икки навбат анинг вилоятидин убурумиз воқитъ бўлди. Бизнинг абнойи жинсимиз демайки, адно навкаримизга қилвон инсониятни бизга қилмади, балки навкаримизча бизни кўзга илмади.

Байт:

*Ким кўрубтур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилик,
Кимки ондин яхши йўқ, кўз тутма ондин яхшилик».*

Қуйидаги мисол ўзгача мазмунга эга. Бунда яқиний ҳулосани Бобур шеърда эмас, аксинча, насрий парчада айтади: «...мунинг зарари туркка ва мўғулға мусовидур». Шайх Саъдийдан келтирилган шеър эса «Бобурнома»даги насрий матн билан жуда ҳамоҳанг жаранглайди: «Хожа Абулмакоримнинг тавасути била бу сўзни ораға солдимким, Шайбоқхондек ваним пайдо бўлбтур, мунинг зарари туркка ва мўғулға мусовидур. Мунинг фикрини ҳололиқтаким,

улусни ҳапуз яхши босмайдур ва кўн улғаймайдур, қил-моқлик вожибдур. Печукким дебтурлар:

*Имрӯз бикӯш чу метавон кушт,
Оташ чу баланд шуд жаҳон сўхт.
Мағзорки зиҳ кунад камонро,
Душман чу ба тир метавон дўхт».*

(Мазмуни: Кўчинг етар экан, оловни шу он ўчир. Агар алапта олса, жаҳонни ёндирди. Душманинг камонини ўқлашга имкон берма. Чунки у ёни билан барчани побуд қилиши мумкин.)

Алишер Навоий ижодида наср ва назмнинг уйғунлигига жуда кўн мисол келтириш мумкин. Улуғ адиб асарларида мазмун бир мавзуга дахлдор бўлади — наср назми, назм насрни мағтиқан тўлдириб, бир-бирига сайқал беради. Кўйидаги мисолда насрий матидан кўра назм парчалари кўнроқ. Муаллиф фикрини рубоий билан бошлайди. Рубоийдаги ҳазил оҳангини насрдаги ифода ва иборалар мағтиқан давом эттиради. Ўқувчи насрий парчани ҳам, назм намуналарини ҳам бирдек ўқийди, Навоийнинг «сўтвор» дардига шерик бўлади. Яна насрий парчалардан сўнг бир байт келтирилади. Бу Навоий газалининг Мағлаби бўлиб, бу мавзу адибга ҳеч ором бермагани, у бутун ижоди давомида, аниқроғи, умрининг охиригача «қуёшдек шоҳи» ҳажрида ёнганини билдиради. Байтдан сўнг Навоий яна насрга мурожаат қилади, бироқ насрий парчани узоқ давом эттиролмайди. Оллоҳ имтиҳони ва у юборган кўлфатта чидашдан бошқа чора йўқлигини билдириб, яна бир рубоий келтиради. Рубоийда Навоий насрда айтолмаган дардини очиқ баён этади:

«Рубоия:

*Ешунгон эмиш қаро булутқа моҳим,
Гардуни совурмоғлиқ эрур дилшоҳим.
Кирмиш қаро туфроққа қуёшдек шоҳим,
Невчун қаро қилмасун фалакни оҳим.*

Жигареўз ҳодисаким, истимои кўзга мужиби хунбор-
лиқ ва Ҳамандўҳ воқнаким, иттилои жонга бопен афғор-
лив эрди—стишти. Кўз ашк тўфонидин баҳор ёмғуридек
сели андўҳ оқизиб, жон ғусса фивонидин найсон бўлти-
дек ўкурмак оғоз қилди.

*Ўртамур эл фурқатингдин нола бунёд айласам,
Кўзгалур олам ўқирмак бирла фарёд айласам.*

Аmmo... сабрдин ўзга чора ва таҳаммулдин ўзга тадбир
топилмак.

Рубоия:

*Гул борди эса, чаман муаттар бўлсин,
Шамъ ўчти эса, қуёш мунаввар бўлсин.
Шаҳзодага гар равза муҳсар бўлди,
Султонга жаҳон мулки мусаххар бўлсин».*

«Бобурнома»да мумтоз адабиётимизда қўлланилган «таъ-
рих айтиш» баъдий санъатига доир мисоллар ҳам бор. Бу
парчалар кўпинча насрда (айрим ҳолларда тарихий сўзлар
араб тилида) матн таркибида келади. Баъзан Бобур шеъ-
рда ифодаланган тарихий воқеани келтиради. Шулардан
бири унинг 19 ёшида Самарқандни Шайбонийхон қўли-
дан қайта олиш тарихига доир ёзилган байт. Бобур «Бу
фатҳда шуаро таърихлар айтиб эдилар», дер экан, унинг
иқрориде ёш бўлишига қарамай Шайбонийхондек «нур-
тажриба ва кўн иш кўрган ва улув ёшлиқ киши» устидан
эришган ғалабаси сурурини кўрамиз. Муаллиф бир қанча
шорлар бунга атаб тарих ёзганларини зикр этар-
кан, воқеанинг чиндан тарихий аҳамиятга молик эканини
ўқтиради ва камтарлик билан «ул жумладан бир байт хо-
тирда қолибтур», дейди. Аслида, бу байт Бобур хотираси-
га тўйқусдан келмаган кўринади. Унда Бобур шижоати,
мардлиги, фотиҳу баҳодирлиги хирад аҳли томонидан таи

санинани ҳақида сўз боради. Ашиқроғи, таърих айтган шоир «Бобурнома» муаллифи ўзи ҳақида айта олмаган, айтса нокамотаркик бўладиган фикрни тўқдиримоқда. Бобур бу байтдан олдин фахр билан Шайбонийхон устидан қозонган ғалабасини Хусайн Бойқароғининг Хирогин Ёдгор миродан олгани билан саккиштириб, беш жиҳатдан ўз устунлигини баган. Бобур таърих айтгани санъатига доир бир байтида ана шу мазмунни янада бойитиб, такомиллаштирган: «Бу деганлардин параз катга санг кам урмоқ эмас, баён ноқен бу эрдиким, маъкур бўлди... Бу фатҳда шуаро таърихлар айтиб эдилар. Ул жумладан бир байт хотирда қолибтур.

Байт:

*Ёш суфто хирад ки таърихаш,
«Фатҳи Бобур баҳодур аст», бидон».*

(Маъмуни: *Ақл яна айтдики, бакил: унинг таърихи «Фатҳи Бобур баҳодур бўлур».*)

«Бобурнома»да насрий матнлар орасида ҳажми анча катга шеърий парча (36 мисра) ҳам бор. Бу асардаги ноёб ҳик экиндан таниқари. Бобур уллубига улчаллик ҳоҳодиси ҳам эмас. Муаллиф аввал насрда Афғонистоннинг Ниса, Шибарту, Ҳангалас деган жойларида туркман ҳазорлари билан жанги манъарасини аниқгина бағайфил тасвирлайди. Насрий парчада ҳикоя яқин топади, адабнинг бу маъвуда айтмаган фикри қолмаган, ашиқроғи, шеърий парча келтиришига зарурат йўқ: «Низаридин хабар келдиким, бир неча ҳазора черик элининг олдин бир тағида тўғуб, ўқлашиб кишини ўтган қўймайдурлар, бу хабар келгач, илдам ўқ юрудум, етиб кўрдум эрса, тағи ҳам эмас, бир неча ҳазора бир тумшукдин келиб ўқ қўядурлар, паргал йиғилиб турубтур, ўбдон-ўбдон йиғилардек.

Шеър (36 мисра шеър келтирилган — Х.Қ.).

Ҳазора мелидин мен ҳам бир пора қўй йиғиштурдум».

Шеърда ҳам Бобур лашкарларининг ҳазоралар билан уруши манзараси берилган. Шеър маснавий шаклида ёзилган бўлиб, унча бадий юксак эмас. Эҳтимол, Бобур ўша пайтда бу шеърни ёзиб, асарига киритиб қўйганга ўхшайди.

Насрий асарга киритилган назмий парча асар мазмунини бойитиб, унга сингиб кетиши керак. Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоъ» асарида олинган қуйидаги мисол шундай хулосага келишимизга асос бўлди. Унда муаллиф катта аҳамиятга молик давр воқеасини бир мисра орқали баён қилган. Маълумки, Паҳлавон Муҳаммад Қуштигир Хусайн Бойқаро салтанати даврида энг моҳир курашчи, мусиқа-шунос, шоир ва олим эди. Паҳлавон Муҳаммад астида ўша кезлардаги Усмонли империясига қарашли Измир шаҳридан Машҳад шаҳрига тоғаси Паҳлавон Абусаъид билан бирга келган «сайид»дир. Ҳирот зодагонлари Паҳлавон Муҳаммадни «мусофир» ёки «бегона»дек тутиши Қуштигирни пойтахтда чамаси эллик километрга гарбдаги, Машҳад йўли устидаги Незматобод қасабасида яшашга ундаган (*Муҳаррир*).

Алишер Навоий ҳаминша бу шахсни юксак ишоний фазилатлари туфайли ҳимоя қилган ва унга атаб алоҳида «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» асарини битган.

Бу сиймо ҳақида Восифий асарида ҳам жуда кўп воқеалар келтирилган.

Восифийнинг ёзишича, кунларининг бирида Хусайн Бойқаро базм оқшоми уюштиради. Паҳлавон кечада қатнашди ва сайр қилиш мақсадида ташқарига чиқиб, шоҳнинг пайки—отини жиловидан тутиб борадиган Тайфур исмли чиройли йигитча ва унинг ҳамроҳи бўлган ўспиринлар базмига боради. У ёзади: «Паҳлавон Муҳаммад Абусаид ҳаво олиш учун ўтирган даврасидан ташқарига чиқиб, Садафхона томонда мапъал ёрувлинини кўриш ва рагаговурни эшитди. Мастлиги туфайли Паҳлавон ўша томонга қараб юрди. Яқинлашинин билан Тайфур уни кўриб, пайкий ёнлар билан бирга истиқболга чиқди ва оёғига бош қўйиб бу қанчалик лутф ва банданавозлик деди. Мисра: *«Бургут нашинани овлаш учун келмоқда»*.

Бир қараганда, ушча эътиборни тортмайдиган бу мисрада Восифийнинг жуда катта масала—ўша даврдаги ахлоқий-маънавий мавзуга берган баҳосини кўрамиз. Паҳлавон Муҳаммад, таъкидлаганимиздек, ўзи оддий халқдан чиққани учун Хусайн Бойқаро уюштирган мажлисни тарк этиб, бегараз, шоҳона илтифотдан холи суҳбатни хуш кўрган. Ширакайфлик Паҳлавонни беихтиёр Тайфур ва унинг атрофидагилар даврасига тортган. Албатта, бунда Восифий Паҳлавоннинг Тайфур бошлиқ бесоқол болалар даврасига иштиганига ҳам ишора этадики, бу мавзунини ёритишда муҳим жиҳат. Ҳар ҳолда, Восифийга Паҳлавондек обрўли, давр фозилларидан бирининг ўспиринлар, Хусайн Бойқаро отининг жиловдори, пайки ва бесоқоли суҳбатига бориши эриш туюлган. Адиб бундай гаройиб воқеаларга «Бадоеъ ул-вақоеъ»дан ўрин беришни мақсад этган. Асар сюжети ва воқеаларининг рангини бўлишини кўзлаган Восифий Паҳлавон Муҳаммад, Алишер Навоий, Хусайн Бойқаро, Тайфур қатнашган бу қиссани завқ билан ҳикоя қилган. Бироқ яна бир эътиборни тортадиган жиҳати шундаки, насрий парчада тасвирланган бу воқеада Восифий Паҳлавоннинг ёнини олмаган, Навоий томонида ҳам турмаган, балки даврани тарк этиб, Хусайн хизматкори Тайфур базмига юз тутган Паҳлавондан ранжиган ва Хусайн Бойқаро қарашларини ёқлаган.

Зайишдин Восифий ўзи ҳам паҳлавон бўлган. Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур «харзагўйлиги», яъни баъзан куракда турмас «ҳангомалар»ни ёзиб, айтиб юргани сабабли Зайишдин Восифийни тилга олмакни ўзига эли кўрмаган. Зайишдин Восифий Мавороуннаҳр ва Хуросонда хонлар саройида «дарбадар» кун кечирган, табиийки, Паҳлавон Муҳаммадга хос «чеккагирлик», саройдан йироқ юрмакни хуш кўрмаган. Ҳар қандай «воқеа» ҳақида нақлга синчков ёндашши керак (*Мухаррир*).

Насрий асарлардаги назм парчаларини диққат билан ўргансак, адиб ижодий лабораториясининг поэтик жиҳатлари намойён бўлади. Агар айрим мисолларда шеърини парча фақат маъниқ бўлганини, сўз санъатининг зеб-зийнати

учун ишлатилса, «Бобуринома»да муаллиф мақсади ва асл инятини ифодалаб келади. Бобур сўз маъмунида такрорга йўл қўймаслик учун назмда баён этилган фикрнинг насрий матида очиқ-ойдин айтмайди. Унда фикр умумий тарзда ифодаланиб, муаллиф мақсадини шеърний сатрлар ёрқин очиб беради. Масалан, Хиндистон воқеалари тасвирини олайлик. Хинд рожаларидан бири Қосим Санбалний сунган, ammo Бобур одамларига қўрқон ихтиёрини бериш инятида эмас. Бобур насрий матида ўзининг сийёати, қудрати ҳақида сўз юритмайди, балки «ваъда ва ванд фармонлари»ни юборганини айтади. Эҳтимол, бу фармонларда шеър матида келтирилган ишлат ва турклар (ўзбеклар) билан сийёатда ҳақиқатнинг яхши эмаслиги уқдирилгандир, ammo бу фикр насрий матида йўқ. Шу биле, шеърний парча муаллиф мақсадининг асл ифодаси, якуний хулосасига айланган: «Байанана Қаландар инддан йибориб, Низомхонга ваъда ва ванд фармонлари йиборибди. Буруна қитъани бидиҳада айтиб, битиб йиборибди:

*Бо турк ситеза макун, эй, мири Байана,
Чолокию мардонани турк аби аст,
Гар зуд набико насихат накуни эш,
Онжоки аби аст чи ҳожат ба баён аст».*

(Маъмуни: *Эй, Баёна мири, турк билан ўйнашма. Туркнинг ичкилик ва мардонни ҳаммаги жўшир. Агар тил келиб, насихатни қуққққ олмайин, аби бўлган танин баён қилишининг нима ҳожати бор.*)

Шундай қилиб, мумтоқ адабиётимиздаги насрий асарларда назм намуналаридан фойдаланишнинг, назм ва наср адабиётининг бу икки тури бир асарда «янаб» келганини қисқача бўла-ди, кўриб чиқдик. Бу икки адабий турининг уйғун ҳолда бидий асарлардан ўрин олгани мумтоқ адабиётимизнинг юксатлирини, тараққий эттиришига сабаб бўлган. Насрий асарлардаги назм парчалари адабий, тарихий аниқ ва ақалнингдан ташқари, муаллифнинг шеършунослик илтифоди, эстетик тафаккури, шеър талани, маълумта мю шеър ярати олин маҳоратини ҳам кўрсатади.

3. Мусиқага муносабат — адабий-эстетик қарашнинг таркибий қисми

Ўрта Осиё ва Хуросон халқлари тарихига назар ташласак, маданиятимизнинг нақадар қадимлигига гувоҳ бўламиз. XVI—XVII асрларда яшаб, ижод этган Дарвиш Али «Рисолаи мушиқий» асаридеда ёзишича, бу халқлар милоддан олдин ҳам мусиқага ихлос қўйишган. Муаллиф чанг, барбаг, қонун, ул, вижжак, қўбуз ва най каби чолку асбобларнинг келиб чиқиши тарихини ҳикоя қилади. Ҷамо даврдаги оқшанда ва бастакорларни санаб ўтади. Навоий даврида, ундан кейин Бобур салтанати замонидеда ҳам санъат ва адабиёт даргоҳига қадим қўйган киши котиблик, потиқлик, айрим ҳоқларда, тасвирий санъат ерқларини билгани билан бирга, мусиқа ишариясини ҳам эгизлаган бўгани, бир ёки бир неча мусиқа асбобларида куй чалиб кўржатиши тасиб этилган. Шериятеда аруз тасабига монанди назам шрети қонуний ҳисобланганидек, шoirининг мусиқа оҳангларининг исмик жиҳатларини исроқ этиши ҳам шурчилик муҳим бўлган.

Навоий ва Бобур даврида «...мусиқа санъати соҳасида классик мақомлар билан бирга, халқ куйи ва оҳанглари ҳам яшаб келар эди. Классик мақомлар ёзма адабиётдаги лириканинг мазмунини ва руҳини билан боғлиқ равишда давом этса, халқ музикасини ўзининг ўйноқлигини ва жонлиқдорлигини билан ажратиб турарди»¹.

Шарқ адиб ва олимлари ҳаётига назар ташлаганда, уларнинг мусиқадан яхши хабардор бўлганликларини кўралик. Жумладан, Форобий, Абу Али ибн Сино асарларида, Кайковуснинг «Қобуснома»сида, Маҳмуд Масъуд Шеркиий (XIII—XIV асрлар), Муҳаммад Омийий (XV аср) асарларида мусиқага доир жуда кўп қимматли фикрлар бор. Тоғрик классик адабиётининг асосчиси Абу Абдулло Рўдакий ул чалинда, Носир Хироз вижжак чалинда, Фир-

¹ Ўзбек шери тарихининг «Фан», Тошкент, 1982, 10 бет.

давсий чанг, барбат чалишда шухрат топчаглар. Алишер Навоий, Биноий, Хусайн Бойқаро, Бобур мусиқа назариясига оид асарлар яратилган, куй басталанган.

Бобурнинг мусиқага қўйган талаби шеърятга муносабати сингари изчил, объектив бўлган. Унинг бу соҳага оид қарашлари билан Навоийнинг эстетик муносабати орасида ҳамоҳанглик бор. Навоийнинг замондошларида мусиқа ҳавасини орттириш, уларда мусиқа олами завқи, сеҳридан баҳрамандликни тарбиялашдаги кўмагини Бобур давом эттирган. Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб»да мусиқанинг жозибаси, сеҳри ҳақида фикр юритиб, кайфият-ни кўтаришда кўйнинг таъсири, кундалик ҳаётда зарурлигини шундай таъкидлаган: «Хушхон муғаннийдин дард аҳлининг ўти тездур, агар малоҳати бўлса, ҳол аҳлига рус-тохездур. Ҳар муғаннийки, дардмандонроқ наъма чекар, анинг наъмаси захлиқ юракка ковгарроқ тегар».

Кўриниб турибдики, улур шоир фақат ёқимли куй ва хушовоз хонандани таърифлаётир. Демак, самимий, юксак нафосат билан яратилган куйгина киши руҳининг озирга бўла олади. Навоий ҳаминша ҳаётини санъат тарафдори бўлган ва бу соҳа вакилларини қўллаб-қувватлаган. Лекин, унинг фикрича, қўшнқ элга хизмат қилиши керак. Санъатга доғ туширганларга адиб нафрат билан қараган. Санъатни даромад манбаига айлантириб олганларни эса таъмагир сифатида қоралаган: «То буюрғувчида сила ва нигом бор, алар мулозимдурлар ва хизматгор. То суҳбатда неъмат кўп, аларга барча амру наҳйинг жўб. Чун базмда танаъум оз бўлди, алар иши истиғноу ноз бўлди... Ҳаракотлари тузуксиз сўзларидек ва калимотлари ҳанв ва маҳалсиз позларидек. Вафо алар таъбидин масдуб...».

Адабиётшунос Ботирхон Акрам ёзди: «Навоий ваза-лиётда соз, овоз, наво, қўшнқ, наъма, шаҳноз, суруд, баёт, оҳанг, ўланг, арғуштак, савт, нақш, илҳон каби куй, рақс, мусиқа маъносидоги: созанда, хонанда, наво, наъмакан, илҳоннамой, илҳонсаро, мутриб, муғанний, чаргар сингари бастакор ва созанда маъносидоги, шунингдек, уд, чанг, тап-

бура, арғутун, қопун, най, вижжак, рубоб, сетор, сур, сурнай, карнай (караной), нақора (пофора), ковурго (катта пофора), чағона (сафойил) каби чолғу асбоблари гоҳ бевосита мутрибона-мусиқий манзаралар чизип учун хизмат қилса, гоҳида (аксарият) билвосита улғу шоир ва мутафаккирнинг фалсафий, ижтимоий, маънавий-ахлоқий ва ижодий-эстетик қарашларини ифодалайди»⁷.

Заҳириддин Бобурни ҳам адабиёт ва муסיқа аҳлининг ахлоқ масаласи доимо қизиқтириб келган. «Бобурнома»да бу масалага кенг ўрин берилган. Айгини жоизки, Бобур ҳам Навоий сингари санъат аҳли ахлоқини унинг ижоди билан бирга таҳлил этган. Бобур тасвирлаган муסיқа билимдонларидан бири Ҳусайн Удий бўлиб, «удни мазалиқ чолиб, мазалиқ нималар айтур эди». Бу қараш санъаткор ижросидаги асар малоҳатли бўлса «ҳол аҳлига рустохез» вужудга келишини қайд этган Навоий қарашига тўғри келади. Ҳусайн Удийнинг муסיқа илмига киритган янгилиги («уднинг торларини якка қилиб бу чолибтур») жуда қадрланиб, ижобий баҳоланган. Бобур бу созада ахлоқдаги энг катта иллатлардан бирини қайд этиб: «айби бу эдики, бисёр ноз била чолур эди», дер экан, унинг санъати халқ учун эмас, балки кимлар учундир хизмат қилишини, ўзини бошқалардан юқори кўйиш, ялнштириш хусусияти борлигини айтади ва фикрини исботлаш учун жонли бир мисол келтиради. Диққатга молик жойи шундаки, «Бобурнома»да муаллиф Шайбонийхон ҳақида илиқ, ижобий гап айтмаган, фақат Ҳусайн Удий мисолида уни оқлаб: «Шайбонийхон бир навбат саз буюрур, такаллуф қилиб ҳам ёмон чолур, ҳам ўз сазини келтурмай, ярамас саз келтурур. Шайбонийхон фаҳмлар, буюрурким, суҳбатда-ўқ қалаба гардалиға урарлар. Шайбонийхоннинг оламда бир яхши ишким бор будур, филвоқигъ хўб бордур. Ушмундоқ нозук мардакларга мундин кўирак сазо керак».

Муסיқани тушуниш ҳақида Навоийнинг «Насоим ул-муҳаббат»ида (бу мисол Ҳомийнинг «Шафаҳот ул-унс»и-

⁷ Акрим Ботирхон. "Мутрибона оҳанглари". «Санъат». 1991. 5-сон.

да ҳам бор) келтирилган мисол жуда характерли: «Алар (яъни Жалосиддин Румий — Х.Қ.) дер эрминларки, рубоб уни беҳнинг эшитишини сариридур. Агар бизга андин завқу хушҳоллиқ бўлса, жиҳат будур.

Бир мулкир эшитиб дебдурки, биз дори эшитурбиз. Бизга нечук уа завқу ҳол бўлмас? Алар дебдурларки, сиз уа эшиткиниги ётқаниниги саририги эшитурбиз, биз очқоғиниги. Сабаб будурки, бизга завқу ҳол бўлур ва сизга йўқ”.

Албатта, Навоийнинг Румий тилидан келтирилган бу эътирофида соф тасаввуфона қараш маъжуд. Ўзини муенқадан чиқадиган оҳанг плоҳий куй бўлиб, одам токи Оллоҳни кўнгли билан танимаса, Унга чин дилдан эътиқод қилмаса Уни эшита олмайди, таний олмайди. Шу боис, Румий муенқадан завқ олган, уни бутун вужуди билан ҳис этган, мулкир эа бу лазимдан маҳрум бўлган. Демак, муенқани (шу билан бирга, адабиётни ҳам) фақат оддий эшитувчи сифатида эшитиш (ёки ўқини) кифоя қилмайди. Уни қалб билан тушуниш лозим. Ўшандагина у кишига завқ бариш-лаб, руҳини поклайди.

Навоий қарашларида кузатганимиздек, Бобурнинг муносабатида ҳам муенқа ва адабиётнинг ҳамоҳанглиги, адабий жароғининг муенқа олами билан ҳамбастанлиги яққол сезилади. Ўша даврда кўпчилик муенқа билимига эга бўлган ва, ўз навбатида, бу билим арза қонуниятига риоя қилишга ҳам ундаган. Ижодда муенқа ва шеърининг уйғунлиги бир-бирига кўмак берганини биз Наҳлавон Муҳаммад, Навоий, Жомий, Биноий, Бобур ва бошқа адиблар ижодида кўришимиз мумкин. Улар бадиий асар яратишда ўз даврларининг яловбардорлари бўлиши билан бирга муенқага онд рисолалар битиб, бу соҳага ҳам ҳисса қўшганлар. Навоий ҳам, Бобур ҳам замондоқларининг муенқий билимини баъзан умумий тарзда, баъзан эа батафсил ёритганлар, уларнинг ўзига хос овози ва дунёқарашини таъкидлаганлар. Ҳар иккала аптома ўз даврлари муенқа маданияти ва муенқа аҳли ҳаётига онд қимматли маълумот қолдирганлар. Улар муенқада оригиналлик тарафлари

бўлганлар, адабиёт ва музикани бир-бирига қўмақдон соҳа деб билдиб, яхши музика асарни, музика соҳасида назарий рисола яратилишини қувончли воқеа сифатида қабуллаган, музика аҳлига ҳам маънавий, ҳам моддий ёрдам берилган ва, энг муҳими, ўзлари музика намининг билим-донлари бўлган.

Алишер Навоий ижодини пухта ўрганган адиб Садриддин Айний «Алишер Навоий» рисоласида қизиқ бир воқеани келтиради: «Алишернинг шогирдларидан бири бўлиб, қозонлик ҳамда назарлик мартабаларига эришган Хожа Абдулло Марворид унинг ёрдами ва раҳбарлигида музикадан ихтиёж олиб, бу соҳада бир китоб ёзиб, Абдулло Марворид Навоийнинг:

*Дил офати бир муъбаччи моҳлиқидур,
Майхораву бебоб,
Ким ишқидин онинг ватаним дайри фаноидур,
Сармасту иқом чок, —*

деб билганидиган бир мустақилга «Сармасту иқом чок» номи билан куй бағтлашди. Восифийнинг «Баҳоръ ул-вақоъ»даги муволаҳазалар таъбирига кўра, бу ашула ўша вақтларда Хиротда жуда машҳур бўлган ва куйланмаган бирор уй ва бу ашулани эшитганда ёқасини чок қилмайдиган бирор тинчловчи бўлмаган.

Маълумотларга кўра, Бобур ҳам музикага доир рисола ёзган, ammo бу асар ҳалигача топилгани йўқ. Бирок «Бобурнома»да турки воқеалар, баэмлар, музика аҳлига берилган баҳолар орқали адабнинг мазкур соҳага муносабатини аниқлаш мумкин. У ўз даври музикаси ҳақида фикр юритаркан, умумий ҳужожа билан чекланмайди, балки ҳар бир музика асбобининг ўзига хос навилек томонларига эътибор беради. Айниқса, унинг вижажак, ул қонун каби музика асбобларида сўзландининг куй қилинидаги моҳирлиги ва ўзига хос томонларини астоҳиди тасвирлаганини аниқратга сазовордир.

Навий ва Бобурнинг хабар беришларича, ўша даврдаги адабий йиғинлар, шоҳона базмлар мусиқасиз ўтмаган. Кўзга кўринган шоирларнинг машҳур ғазаллари бастакорлар томонидан куйга солинган. Шубҳасиз, адабиётдаги сингари, мусиқа оламида ҳам ўз соҳасини мукаммал билган истеъдодли созанда, хонанда, бастакорлар кўни бўлган ва улар ўртасида ўзига хос мусобақа давом этган. Бобурнинг кўрсатишича, мусиқа соҳасида ўз касбининг сир-асорини мукаммал билган кишиларнинг айримлари ўз ихтиродлари, маҳорат ила куй чалишлари, янгиликка интилишлари билан шухрат қозongan.

Бобур машҳур созанда Қулмуҳаммад Удийнинг фаолиятини юксак баҳолаб, унинг вижжакка янгилик киритгани—уч қил «таққап»ини алоҳида таъкидлайди. Бу билан Қулмуҳаммаднинг куй чалишида моҳирлигинини қайд этмайди, балки истеъдодини алоҳида таърифлаб, «аҳли нармадин ва аҳли созин ҳеч ким мунча кўни ва хўб пешрав (омакани анъанавий касбий мусиқада куйни ривожлантирини — **Х.Қ.**) боғлабон эмастур» деб, бастакорлик қобилиятига эътиборни қаратади.

Ҳақиқатан, Қулмуҳаммад Удий замонасининг машҳур бастакори ва созандаси бўлган. Манбаларда у яшаган давр мусиқаси ҳақида сўз борганда бу санъаткорнинг номи зикр этилади. Алишер Навоий «Мажolis ун-нафoис»да Қулмуҳаммад Удийнинг мусиқий рисола битгани ҳақида маълумот беради.

Бобур Шайхий Ноний ҳақида маълумот бериб, унинг мусиқа соҳасига кўнган ҳисасини юксак баҳолайди, уд, вижжак, най чалишига моҳирлигини таъкидлайди ҳамда мусиқа асбобининг имконияти ва унда ижро этаётган санъаткорнинг усталигини ажойиб далил ёрдамида очиб беради: «Яна Шайхий Ноний эди, удни ва вижжакни ҳам хўб чолур экандур... Бир навбат Бадшўуззамон мирзонинг сўхбатида бир ишни найдни хўб чиқарур, Қулмуҳаммад вижжакта ул ишни чиқара олмас. Дерким, вижжак ноқис создур. Шайхий филҳол Қулмуҳаммаднинг илгидини

вижжакни олиб, ул ишни вижжакта хўб ва покиза чолур. Шайхийдин яна бир нима ривоят қилдилар: навамотқа андоқ мустаҳзар экандурким, ҳар нармаким, эшитса, дер экандурким, фалонининг фалон пардаси мунга оҳаншдур, вале хейли иш боқламайдур. Бир-икки нақше андин дерлар».

Шайхий Ноий шахсиятини, мусиқага лаёқатини очинишда Бобур уни шунчаки оддий санъаткор билан эмас, балки Қулмуҳаммад Удийдек машҳур бастакор, вижжакка уч қил тақиб, янгилек киритган шахс билан таққослайди (бу ангина Восифийда Мир Хонанда—шоғирд ва ҳофиз Басир—устоз мисолида давом эттирилган). Ноийнинг юксак созандалик маҳорати «хўб ва покиза» чалишида намоён бўлади. Унинг яна бир қобилияти—қуйларни ҳатто наздик пардаларигача эслаб қолиши қайд этилади. Бобур Шайхий Ноий шахсияти ва мусиқий қобилиятининг баҳолашида ўзининг холиселигига содиқ қолади ва бу санъаткорнинг шунчалек маҳорати бўла туриб, деярли бастакорлик билан шувуллашмаганини, «бир-икки нақш»дан бошқа кўй боқламаганини айтиб, афсусланади. Айни пайтда, Бобур бу жиҳатдан мусиқа соҳасида кўн асар яратган Қулмуҳаммад Удийни зимдан Шайхий Ноийдан устун кўяди.

Зайиниддин Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» асарида ҳам ўша давр мусиқа базмлари ва бастакорлари, раққосу хонандалари ҳақида қимматли маълумотлар бор. Муаллифнинг бу маълумотлари ўта чиройли ташбиҳлар, истиора ва муболағалар, ўхшатиш каби сўз санъати воситалари билан безатилгани боис ажралиб туради. Унинг давр созандалирига берган баҳосида Бобурнинг аниқ, реал, конкрет тасвирлари ўрнига поирона жимжимадор таъриф-тавсифларни кўрамиз. Бу услуб фақат Восифий ижодининг хусусиятларининггина эмас, балки ўша давр руҳини ҳам бизга етказди. Масалан, адиб қонунда кўй чалишида шухрат қозонган Қосим Али ҳақида: «Шундай созанда эдики, фалак ойн унинг қонунини торлари учун деб холасидан кумуш калава-

сини келтирар, хурисиймоқлар ўша қонун қулоқлари намунасига беҳинт боқининг тузқунчаларини қонунсоз ҳузурига келтиради» деди. «...сқиндилар пачинсон Саиддахмади Ёржжакий эдики, фастак Шарқ кўчинининг заррин жоминининг унинг рижжаги тоси учун муносиб кўрарди, жаннат хурлари рижжак камончасининг тори учун ўз анбарин толаларининг келтиради» деб, давр сқиндиларининг маҳоратини образин ифода этади. Восифийнинг асари фақат ўша давр муенқи ҳаётига оид маълумот бериб қолмай, балки даврнинг подир сқиндилари ҳақидаги муенқий аптология сифатида ҳам қолдиқидир. Мисалан: «Одамнинг подир солаицаларидан устод Ҳасан Удий бўлиб, руҳбахш муваншийдлар унинг қулличиди эдилар... Устод Ҳусайинийки, Кўчак Ноий ҳуену жамкида, камкиюгда, Арабу Ажаму Проқда унинг сқин оинкиен шухрати ўз чўққисига етган эди, Яша Мир Хонанда бўлиб, у хонини қилаётганда ҳофия Басир ювт бехуд ва бетоқат бўлар экан, Ваҳидийки, ҳофия Басирнинг ўзи замонасининг ягонаси экан, Ҳазрати Довуд найрамбардан кейини ҳеч ким ҳофия Басирдек хонандалик қилмакс экан, Шунини ҳам машхурки, унинг хонандалик мавжличиди тўрт киши ҳуенди кетган экан...».

Восифий маълумотида диққатга миктик томони шундаки, ўша даврда адабиётшунослар, муенқашунослар даврларида муенқи фани ва ижроичлик санъати бўйича доимо мусобақалар бўлиб турган. Восифий ҳофия Басир шахсияти ҳақида суза юритаркан, унинг иетездоди, оинкиининг ширасинингини айтиб, Мир Хонанда аша шундай моҳир санъаткорини қойил қолдирганини ва XV-XVI асрларда муенқи илмида ворислик аниқлашен дивом этганини билдирди. Муаллиф муенқаша оид жуда кўп қиссалар келтиргани, улар чиндан эътиборга лойиқдир.

Бобур ҳам Шайхий Ноий ва Қулмухаммад ҳақида таширғанида, Восифий ситғари, муенқи оламда устод-шогирдлик, ўзаро мусобақа руҳи борлигини таъкидлаб ўтган.

Бобур муенқи аҳлига баҳо берганда, бу соҳасида ҳар бир инкишикка катта эътибор билан қароган. Инкишикни

тушунини, идрок этини учун, оқдин яратилган асарларини назарий ва амалий жиҳатдан мукаммал билини талаб этилади. Бобур шундай фазилат эгаси бўлишидан ташқари, ҳар бир илмликка ижодий ёндашган, сониёткор яратган оригинал асарини ҳаминча қутлаган. Бир-икки мисол келтирсак:

«Ина Мир Асу эди, бу сөз чокмас эди, мушаниф эди, атарчи сөз ин боклабтур, вале мажлиқ инлари бор»;

“Аҳли нармадин қонуни Хожа Абдулло Марворийча кини чокмас эди...”;

«Ина мушанифлардин Ғулом Шодий эди, Шодий хонаданниг ўкин эди, атарчи сөз чоктур эди, вале бу сөкандалар чаргаенда чокмас эди. Йхини савтлари ва нақиллари бор. Ул замонда онча нақил ва савт боклар кини йўқ эди».

Бобур бу ўринда ҳар бир бастакорнинг жамиятдаги ўрни ва мушиқа оламидаги маъқенини аниқ белгилаб бермоқда. Мир Асунинг сөз чокмаслигини билдиришда, бу жиҳатини унинг камчилиги қаторига киритмайди, акенича, унинг сөн жиҳатидан кам асарларининг самияен белгилигини таъкидлайди. Марворийнинг қонунда гирифт қилини эса, унинг ўинга хоё услуби эканлигини билдиради. Ғулом Шодийни сермахсул ижодкор сифатида таърифлайди. Маасур шахсларга берилган баҳслар Бобурнинг эстетик қарашлари ва мушиқий билими юксаклигидан далакатдир.

Бобур Наҳлавон Муҳаммад Қунигибирни ҳам таърифлаган. Баркамол олим, дамонасининг энг кучли икшоини, хонанда ва бастакор Наҳлавон Муҳаммадининг нуфузли кинилар қаторидан ўрин олиннда мушиқа илмидан хабардорлиги катта ўрин тутган. Бобурдан оқдин Наҳлавон Муҳаммадининг шахсияти ва мушиқий қобилиятига Алишер Навоий юксак баҳо берган. Унинг таъкидлашича, Наҳлавон тўйма мушиқий қобилият эгаси. Шу билан бирга, у худшокок хонанда бўлиб, вазилларига ўин куй басталаб, ўин шкря этган. Ўинесик мушиқачиликнинг нақил, сўфили, амал,

жир, чорзарб мақомларини замонасининг хушхонларидан ҳам яхши куйлаган ва мусиқа рисоласи битган. Навоий Паҳлавон Муҳаммаднинг чоргоҳ амалида куйлашнинг мақтаб: «Хуросон мулкида, балки Самарқанд ва Ироқда ҳамулишнинг билур гўянда йўқтур», дейди ва унинг номи халқ ёдидан чиқмаслигини таъкидлайди. Навоий «Мажолис ун-нафоне»да Паҳлавонга юксак баҳо бериб, «мусиқий ва ашвор илмида даврининг беназиридур», дейди.

Дарवेश Али «Рисолаи мусиқий» асарида Паҳлавоннинг мусиқий қобилияти ҳақида характерли бир ҳикоя келтиради. Ўша даврдаги базмлардан бирида Паҳлавон Муҳаммад ҳам шиттирок этади ва йирилганларнинг ҳамма саволларига жавоб беради, сўнгра хотирга келган янги куйни чалиб эшиттиради. Куйнинг жозибадорлиги, мусиқа назарияси талабларига аъло даражада жавоб бериши давра аҳлини, айниқса, мусиқашуносларни ҳайратда қолдиради. Ўша даврнинг машҳур мусиқашуноси Дарवेश Шодий чалинган куйдан руҳланиб, Паҳлавонга қараб: «...агар ҳазратим руҳсат этсалар, басталаган куйларини мен ижро этсам ва номингиз орқали мен ҳам шўҳрат топсам», дейди.

Бобур Паҳлавон Муҳаммадга куйидагича баҳо беради: «Яна беназир элдин бир Паҳлавон Муҳаммад Бусоғид эди. Кунтигирликта худ саромад эди, шеър ҳам айтув эди. Савт ва нақшлар боғлар эди. «Чоргоҳ»да бир яхши нақши бор, хушсуҳбат киши эди. Кунтигирлик билан мунча ҳайсиётиши жамъ қилмоқ паробати бор».

Паҳлавонга берилган бу баҳонинг назик бир томонига эътиборни қаратмоқчимиз. Паҳлавон шахсияти орқали киши ўз касби, шўғулланаётган асосий соҳасидан ташқари (Паҳлавоннинг кунтигирлиги кураш устаси ҳамда шoirлиги назарда тутилмоқда), имконият ва вақт тошиб, мусиқа билан ҳам шўғулланса, замонасининг машҳур созандаеи бўла олиншини ҳам ҳайрат билан таъкидламоқда. Ўзини Бобур замондошлари қобилиятини тарбиялаб, кунт билан бир шига киришса, албатта, муваффақият қозониши мумкинлигини билдирмоқда.

Бобурнинг мусиқага мuposабатини санъаткорнинг ахлоқи, маънавий қиёфасидан айри таҳлил этиш мушкул. Юқорида келтирилган Хусайн Удий мисолида ҳам шунга гувоҳ бўлди. Камолиддин Биноий машҳур адиб бўлишига қарамай, шоирлик истеъдоди мусиқий билим билан безанмаганини кўрган Алишер Навоий шу ҳақда Биноийга ишора қилади. Натижада юксак истеъдод эгаси бўлган Биноий ярим йил мусиқа билан шу қадар шуғулланадики, куй чалишга, мусиқа бўйича ҳатто бир неча куйлар яратишга муваффақ бўлади. Бу ҳақда маълумот берган Бобур Биноий ҳақида шундай ёзади: «Ёз мирзо Ҳири келганда савт ва нақш ўтқарур. Алишербек таажжуб қилиб таҳсин қилур. Мусиқийда тавр ишлар бовлабтур, ул жумладан бир нақши бор, “Нухран”га мавсум. Бу тўққуз рангнинг тутаниши ва нақшнинг ялвоси “Рост”тадур».

Заҳириддин Бобур санъат аҳлига чуқур эҳтиром билан қарайди ва санъаткорнинг ижрочилик маҳорати билан бирга даврада ўзини қандай тутиши ҳам диққатидан четда қолмайди. Санъаткор ва ижрочи ахлоқи бобида Бобур келтирган бир мажлис тасвири диққатга сазовордир: «Мажлиста нарма аҳлидин Ҳофиз Ҳожки эди, Ҳалолиддин Маҳмуд ноийн эди. Фулом Шодийнинг нилиси Шоди бача эди. Чанг чолур эди, Ҳофиз Ҳожки хўб ўқур эди. Ҳири эли наст ва позук ва ҳамвор ўқурлар. Ҳаҳонгир мирзонинг бир хонандаси бор эди, Миржон отлик, Самарқандий эди. Баланд ва дурушт ва ноҳамвор ўқур эди... Хурюсон эли пурзарофат тирилур эл. Муниг бу ўқишидин бириси қуловин тутамудур, яна бири чиройин читамудур, мирзо жиҳатидил ҳеч ким манъ қила олмайдур».

Бобурнинг Сайид Бадрнинг рақе маҳоратига берган баҳоси муаллифнинг юксак эстетик дидидан далолат беради. Муаллиф унинг раққослик маҳоратини бир неча ибораларда таърифлайди: «бисёр зўр», «вайри мукаррар рақе қилур», «волибо ул рақе анинг ихтироидур». Тасаввур эгаси, сўзга жуда тежамкор Бобур бир раққос маҳоратига шунчалик атрофлича баҳо берар экан, демак, рақе

ҳақиқатан ҳам яқинбаши, юксак маҳорат билан ижро этилгани аён бўлади. Сайид Бадр яхши рақса тушибгина қолмай, балки ҳар бир ҳаракатида янгилик, оригиналликка интилади. Шу боис, унинг рақси «райи муҳарраб», ўзи эса маақур усул ихтирочисидур. Бобур бу шахсни Хусайн Бойқаро даврларида доимо бўлишини талаб қилди. Сайид Бадрни «доимо ҳарифи шароб ва ҳамсухбати эди», деб иллова қилган. Бобур Сайид Бадрга бу шариф, амало, унинг ўта моҳир раққосни туфайли илгом этилганини билдирди.

Бобурнинг Юсуф Алига берган баҳосида биз бу санимнинг кўрмаймиз, динб унинг рақсини кўриб, «соҳиб усул», деб баҳосайди: «Намоки шомдин сўнг Тарабхонадин Мулаффар мурқо сохон инти қишлоқи уйга келдик. Ушбу уйга келганда охир мастликларга Юсуф Али кўкалдон кўнуб раққослик қилди...»

«Бобурнома»да муаллиф, амал айтганимиздек, санъат аҳлининг маҳоратига алоҳида эътибор билан қарганини кузатамиз. Адибнинг саникчи назаридан турли санъат вакилларининг икки, айни пайтда мураккаб ҳаракатлари, ижрочилик маҳоратлари четда қолмаган. Бунда ҳам Бобурнинг қиссалан маҳорати асосий мисол намунасини ўзига эга. У кўп ўлкаларда бўлиб, турли миллат ва элатларнинг урф-одатларини таъсир қилган. Шулар қатори, ҳиндистонлик дўдилар цирк санъати ҳам унинг диққатини тортган. Ҳиндистон забт этилгач, Бобур кечага «Ҳиндистонни бошига қилиб, ўюларини кўрсаттайлар», дейди. «Кўнчи диққатини тортини учун «Ҳиндистон дўдилари бақшиликларе кўрсатурларким, ул вилоятларининг дўдиларидин кўрулмайду эди», дейди. «Дўдилар ижрочилиги ажойиботлардан Бобур энг аълоларини саралаб, баён этеди. Ўзи завқланиб, ўқувчинини ҳам шу завққа шерик қилди: «Эл жумладин бири будурким, отти ҳақиқани пешоношени ва икки тизига таъбия қилиб, яна тўрт ҳақиқани иккинчи икки икки бармоғи билди ва иккинчи икки оёғи бармоғи билди тез ва бедаранг эмурадур...» Бобур бу томошани шунчалик аниқ ва батафсил таъсир қилдики, ҳашиё қилган киши уни бема-

дол ўрганиши ҳам мумкин. Иккинчидан, бу усулнинг ижро жараёни яқини «тез ва бедаранг эврудур», яъни ҳудди шгу иборада шўъбадабоз ўз аксини топган. Тасвирни давом эттириб, Бобур «яна бири буким» деб, бошқа намойишни ҳикоя қилар экан, санъаткорларнинг ҳаракатлари инвентарисидан мураккаброқ, ҳаяжонлироқ ва янада нодир эканини кўрамиз. Тасвир асносида Бобур тобора орттирма сифатлар ёрдамида лўлилар маҳоратини ифодалиш услубини қўллайдди. Ўқувчи кўз ўнгиди бири-биридан ажиб томошалар тасвири гавдаланади. Бобур лўлилар санъати Мовароуннаҳрда таомил бўлган «чўб оёқ» ўйинидан фарқ қилишини айтади. Мовароуннаҳрда, одатда, оёқларига узун чўти боғлаб, маҳсуе қончага оёқни тикиб, ўйин кўрсатишган. Муаллиф ҳинд лўлитарининг мазкур рақслари оригиналлигини шундай тасвирлайди: «Лўлилар бир йиғоч биле «пойн чўбин» қилиб, йўл юрўйдурлар, оёқларига ҳам боғламайдурлар».

«Яна бири буким», деб Бобур илгари ҳеч қасрда кўрилмаган ўйинни тасвирлашга киришади. У энди мураккаб ҳаракатлар орқали юксак маҳорат намунасини кўрсатган лўлиларни таърифлаб улар санъатининг мукамаллигини тасвирлайди: «Яна бири буким, икки лўли бир-бирини тутушуб, ул вилоятларда икки турлук муаллақ борурлар, Ҳиндистон лўлилари бир-бирларини тутушуб, уч, тўрт турлук муаллақ борадурлар. Яна бири буким, олти-етти қари йиғочнинг тўбини бир лўли белига қўюб, йиғочни тик тутуб турадур, яна бир лўли бу йиғочқа чиқиб, йиғоч устида ўюнлар ўйнайдур».

Юқоридаги нарчаларда Бобур Ҳиндистон классик акробатикаси турларини яққол тасвирлаб берган. Қуйидаги мисолда у катта ёшдаги акробатдан кўра ёш боланинг санъатига қойил қолганини яширмайди, бу соҳани мароқ билан ҳикоя қилади: «Бир кичик лўли яна бир улўв лўлининг бошига чиқиб, тик турадур, қуйини лўли ул сари, бул сари илдам юрўб, иш кўрсатганда, бу кичкина ул лўлининг бошининг устида тик-тик тебранмай туруб, ул ҳам ишлар кўрсатадур...».

Бу тасвирлар бугунги ўқувчи учун унчалик қизиқарли туюлмаслиги ҳам мумкин. Бироқ Бобур замонида Мовароуннаҳр ва Хуросон эли учун нотаниш мамлакатнинг табиати, ҳайвонот олами, ҳатто санъатининг ҳар бир детали қизиқарли бўлган. Техника воситаларисиз лўлилар кўрсатган цирк намоёнлари ҳам ўқувчи диққатини жалб этгани муқаррар. Бобурнинг санъат аҳли маҳоратига синчковлик билан ёндашгани, уни реал ва жозибали тасвирлагани, «Бобурнома»нинг бошқа жиҳатлари қатори, асарнинг кенг шухрат қозонишига ҳисса бўлиб қўшилгани аниқ.

XV асрнинг охири—XVI асрнинг биригчи ярмида яратилган насрий асарларда адабиёт ва мусиқанинг уйғулиги, бу икки санъат ва маънавият қутбларининг ҳаммша бири биридан куч олиб, бири бирини бойитиб келгани мумтоз адабиётимиз ва мусиқа оламимизнинг энг қадрли жиҳатидир. Бобур, Навоий, Восифий ва ўзга замондош адиблар мусиқа ихлосмандлари бўлибгина қолмай, унинг ривожига ҳам сезиларли ҳисса қўпганлар. Ўша давр мусиқа фани ва санъатининг тараққиёти, устоз-шоғирдлик анъаналари мавжудлиги, санъаткор ахлоқи, унинг ўз касбига муносабати авлодларимиз маънавиятининг мезони бўлган. Шу боис, бу соҳани янада чуқурроқ ўрганши, бугунги авлодга ибрат қилиб кўрсатиши лозим.

ХУЛОСА

Китобнинг хулоса қисмини қоралар эканмиз, табиий саволлар туғилади: биз ҳазрат Бобур ижодини нега ўрганамиз? Нега фарзандларимиз, шогирду талабаларимизга Ватанга меҳр, дўстга садоқат, бошга қилич келганда ҳам рост сўзлаш, умрни мазмунли ўтказиш ҳақида маслаҳат берганимизда бу беназир шахс ҳаёти, умр мазмунига мурожаат этишни айтамыз? Айниқса, «Бобурнома»ни ахлоқ, тарбия, мардликка чорловчи манба сифатида уларга тавсия этишимизнинг бойси нимада?

Заҳириддин Бобурнинг бу шоҳ асари адабий манба сифатида тарихий воқеалар тасвири, жонли саҳналарга шу қадар бойки, ундан олинадиган сабоқлар сарҳадларини белгилаш амри маҳол! Асарни мутолаа қилган сари олам ва одамни янгидан кашф этасан, киши. Муаллифнинг ҳаётини қанчалик яхши кўргани, вафоли ошдиқ мисоли ёниб кўйлагани, ўтаётган умрни имкон қадар ижод, яратиш, янгиликлар қувончи билан безашга интилганини кўрамыз. Бобурга Оллоҳ ҳамшира шониб яшаш, бобоси Амир Темурнинг ягона салтанатини қайта тиклашга уриниш, асрашни ҳаётининг мазмуни этган чови. Бироқ бевафо даврон унга 47 йил умргузаронликни раво кўрди. Шу қисқа умрининг қарийб бошидан охиригача у от устидан тушмади: тарқалиб, парокандаликка учраётган теуурийзодаларни яраштириш, бир мустаҳкам давлат теварагида йнғиш учун жангу жадалдан қўли бўшамасди. Шунга қарамай, «Бобурнома»дек тарихий, бадний, ростбаёнлиги билан бебаҳо қомусий асар, юзлаб дилбар вазал, рубоий, қитъа, маснавийларни ўз ичига олган шеърний девон, «Мубаййин»дек диний, фалсафий маснавийини, аруз фани дурдонаси бўлмиш «Мухтасар» («Аруз рисоласи»)ни яратилишга, Хўжа Аҳрори Ва-

лийнинг «Рисолаи волидийя»сини форс тилидан туркий тилга таржима қилишга ултурдики, бутдай умрдан ибрат ола арангуликдир.

«Бобуринома» 30 га яқин фаи соҳалари бўйича аниқ, илмий маълумот берувчи мўтабар машба. Унда муаллифнинг ҳаёти, дунёқараши, янаш тарзи ҳам чиройли далил ва бўёқларда берилган. Асардан жой олган Бобурнинг ҳаётга муҳаббат, ундан лаззатланиши, табиат мўъжизаларидан ҳайратга тушишдек жиҳатлари кўпчилик диққатини ўзига тортади.

Заҳириддин Бобурнинг кузатувчанлиги, атрофдаги барча ўагаринлар, табиатнинг подир воқеалари, жумбоқ ва мўъжизаларини ўрганмагунга қадар изланавергани киниши ҳайратга солади. Эҳтимол, адибнинг ана шу хислати ва қарашлари «Бобуринома»га дунёвий шухрат келтирган ва бу асар ҳозир ҳам олимлар диққат марказида.

Заҳириддин Бобур Ҳиндистонни забт этган бўлса-да, ерли халқ урф-одати ва анъаналарини эҳтиром этган, уларнинг дини ва эътиқодига тажовуз қилмаган. У вафотидан олдин вориси — ўғли Ҳумоюнга васият қиларкан, зинҳор ҳиндлар ибодатхоналари, бутпарастликка оид обидаларига шикаст етказмаслик, халқнинг диний, мазҳабий эътиқодига эҳтиром ила қарашни алоҳида таъкидлаган. Бобурнинг буюк давлатдорлик сийсати ҳинд халқи ва илм аҳли томонидан муносиб баҳолашган. Масалан, ҳинд тарихчиси С.Р.Шарма шундай ёзади: «Бобурнинг биронта ҳинд ибодатхонасини бузгани ёки ҳиндларни уларнинг диний эътиқодига кўра таъқиб қилганининг ҳеч қандай асорати кўринмайди».

Бобур мусулмони комил, диндор шахс бўлса-да, ҳеч вақт жаҳолатпарастлик билан кўр-кўрона целом дини ақидаларини пеш қилиб иш тутган эмас. Бу масалада ҳам у изчил мулоҳазали, зийрак ақл эгаси сифатида иш кўргани боис яна бир карра қалбимизда меҳр уйютади.

Кобулда бўлиб ўтган зилзиланинг «Бобуринома»даги тасвирида том матнодаги ҳаққоний ва бадний талқинни кўриши мумкин. Асарда келтирилган кўпдан-кўп аниқ

тасвирлардан кўз юммаган ҳолда, инсоният учун даҳшатли бўлган биргина шу табиий офатнинг Бобур томонидан нақадар маҳорат билан аке эгтирилганини инобатга олиб, «Бобурнома»ни жаҳондаги нодр асарлар қаторига киритса бўлади. Бу тасвирлар, муаллифнинг билимдон руҳшунос ҳам бўлганидан далолат беради. Даҳшатли офат пайтида (Бобур тасвирлаган zilzilани ҳозирги сейсмология ўтловларига кўра 9 — 10 балл билан белгиласак бўлади), инсон ўз ихтиёрини кўлдан бой берини, табиий. Zilzila пайтида Нурулло таибурчи Бобур билан бирга бўлиб, таибурда куй чаларди. Zilzila бошлангани билан у ўзини асрашни ўйламасдан, кўлидаги таибури ва ерда турган иккинчи таибур ҳимоясига отилади. Шу пайт даврада ўтирган Жаҳонгир мирзо жонини асраш пайтида ўзини болохонадан пастга отади. Бобур Нурулло таибурчи ҳолатини тасвирлар экан, унинг ўзини эмас, таибурини асрашга интилизганини ҳаққоний тасвирлаб, юксак маҳорат кўрсатган.

Бобур умрининг сўнгги йилини қаттиқ касаллик билан ўтказади.

Ҳиндистонни темурийлар бошқарувига қайта ўтказганига ҳали 4 — 5 йил бўлмагани бонс, уни салтанатнинг келажаги, амалга оширилиши лозим бўлган ишлар, битмаган бинолар, карвон йўллари бехатарлиги ва бошқалар ташвишига соларди. Шунда Бобур бирон-бир Шарқ подшоеси ва султонига хос бўлмаган, тарихда мисли кўрилмаган жасорат кўрсатади: у ўзи ҳаётлик човида салтанатни ўгли Ҳумоюнга Васият орқали тоширади. Бу Васиятнома-нинг ҳар бир сатрида шоҳ Бобурнинг жавонмардлик, салтанатни адолат, юксак ахлоқ, инсоф ва динат билан бошқариш, вориси — шаҳзода Ҳумоюннинг укалари, беғу раиятга юксак инсонийлик билан муносабатда бўлиб иш тутиш ҳақида огоҳликка чақирини бор. Бу Васиятнома Бобурнинг улгурмаган ишлари, битмаган орзулари, АмирТемур салтанати ягоналигини истовчи ҳайқирини битилган армонидир.

Заҳриеддин Бобурнинг орзу-армонлари унинг набираси, бошқа темурийзода — шаҳзода Акбар томонидан му-

айян даражада амалга оширилди. Акбар даврида Ҳиндистон маданияти, санъати, меъморлиги юксак чўққиларга кўтарилди, нисбатан, Бобур орзу қилган салтанат қарор топди.

Заҳириддин Бобурнинг «Бобурнома» асари билан бирга биз ҳазрат Алишер Навоийнинг бир неча насрий асари, Фиёсиддин Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр»и, Зайиниддин Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ»си, аҳёнан Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» каби насрий асарлар муаллифларнинг дунёқарашни, бадиий маҳоратини баҳоли қудрат кўриб чиқдик. Бу асарлар ҳам маънавиятимизнинг бебаҳо сарчашмаларидир. Уларда ҳам адиблар дарди, қарашлари, Комил инсонни тарбиялашга доир дурдона фикрлар мавжуд. Бу асарлар ҳам, «Бобурнома» сингари, Хуросон ва Мовароуннаҳр тарихининг жонли гувоҳлари, дейиш мумкин. Шу қатори, бу китобларнинг ҳар бири ўз муаллифининг услуби, дунёқарашни, ўша давр насрининг характерли томонларини бизга етказгани билан ҳам муҳим. Бу дурдоналарнинг қиёсий таҳлили фақатгина Бобур услуби ва маҳоратини эмас, балки Навоий, Хондамир, Восифийнинг ҳам насрдаги мавқеини, ўзинга хос услубларини кўрсатади.

Заҳириддин Бобур ижоди, унинг «Бобурнома»сининг кўп назокатлари, ўрганилмаган қирралари билан кишини бу ерли оламни янада чуқур идрок этишга, тадқиқ этишга чорлайди. Айниқса, унинг салтанатни бошқариш маҳорати, давлатчилик сиёсати, беқиёс ҳарбий маҳорати, юксак дипломатик қобилияти, қолаверса, шахсий жасорати навбатдаги кузатишларимизга асос бўлар, деган умиддамиз.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур умрининг ўзи — ҳаёт мактаби. «Бобурнома» — муаллифининг армон китоби, умр мазмуни. Унинг саҳифаларини сатрлардан сатрларга кўчиб мутолаа қилар эканмиз, киши руҳиятида инсоф орта боради, ёвузликдан ҳазар, яхшиликка интилиш туйғуси онгимизни чулғаб олади. Сизда ҳам, ҳурматли китобхон, бероз бўлса-да шу туйғу зухур топган бўлса, ўзимизни мақсадга эринган, деб биламиз.

Сўзбоши.....	3
I боб. Бадий тасвир воситалари ва ифода усуллари	
1. Бобурнинг қиёслан санъати — теран маинтиқий тафаккур намунаси.....	8
2. «Секкиз сифати асил анинг зотиға муттассил эрди...».....	26
3. «Теуурийя салотиғи дастури билә...».....	56
4. Бобурнинг мўрул қавми ва унинг урф-одатларига муносабати.....	77
II боб. Бобурнинг ҳаётни тасвирлашдаги бадий маҳорати	
1. «Бобурнома»да ҳаққонийлик ва бадий талқин.....	84
2. Тахайюл ва илоҳий қудрат.....	110
3. «Бобурнома»да табиат ва муҳит игъикоси.....	125
4. «Бобурнома»да сўзориш мавзуи.....	147
5. Бобур — бунёдкор шоҳ.....	159
6. «Бобурнома»да Мовароуннаҳр.....	175
III боб. Шаҳс сиймосида замон руҳи	
1. Давр воқелиғи ва руҳий ҳолат тасвири.....	188
2. Тарихий ва саргузашт асарларда адабиётшунослик масалалари.....	113
3. Адабий жанрларга муносабат.....	226
4. Шаҳс мавқеи ва бадий талқин.....	237
5. «Алишербек назири йўқ киши эди...».....	259
6. «Ажаб замоне» ҳукмдори.....	280
7. Султонлар кечмиши аёллар тақдирида.....	302
8. Уч қарра «Оллоҳ» дейишга ундаган Ватан совинчи.....	312
IV боб. Насрда бадий санъат воситалари	
1. Бадий санъатлар мўъжизаси.....	320
2. Насрдаги назм: анъана ва ўзига хошлик.....	343
3. Муסיқага муносабат — адабий эстетик қарашнинг таркибий қисми.....	365
Хулоса.....	379

ҲАСАН ҚУДРАТУЛЛАЕВ

БОБУР АРМОНИ

Китобнинг оригинал макети «Ma'rifat» газетаси таҳририяти матбаа бўлимида тайёрланди.

Муҳаррир	<i>Барно Эшиқов</i>
Жамоатчи муҳаррирлар	<i>Маҳмуд Саъдий, Аҳмад Отабой</i>
Дизайнер	<i>Мамуржон Аҳмеддинов</i>
Техник муҳаррир	<i>Дина Габдрахманова</i>

Босишга руҳсат эгилди 22. 03. 2005 й. Бичими 84x108 $\frac{1}{32}$. «Bodoni» гарнитураси. Оффсет босма. Шартли босма табоғи 20,6. Наприйёт-ҳисоб табоғи 19,5. Адади 3000 нусха. Буюртма № 1245. Баҳоси келишув асосида.

“Шарқ” наприйёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси,
700083, Ташкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.